

ИЗВЕСТИЯ

XXXIX/2024

PROCEEDINGS

XXXIX/2024

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXIX, Велико Търново, 2024

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXIX, Veliko Tarnovo, 2024

ISSN 1313-6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Миглена Петкова – редактор
Светла Атанасова – редактор
Дияна Тотева – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Станислава Ботева – секретар

Превод на английски език: Мая Мичева

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Miglena Petkova – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Diana Toteva – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuka Georgieva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

English translations: Maya Micheva

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново са включени с идентификационен № 4364 в Националния референтен списък на съвременните български научни издания с научно рецензиране.

COBISS.BG

Идентификационен № 1119808228

Предпечат и печат:

ФАБЕР

Велико Търново

ул. „Гара Велико Търново“ 1

www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16

Печатни коли: 24,5

На корицата:

Ктиторската композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – копие на М. Устагенов от 1906 г. (НАИМ – БАН, инв. № 391) (снимка М. Райковска).

The benefactor composition above the central West entrance of the narthex of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a copy of M. Ustagenov from 1906 (NAIM-BAS, inv. No. 391) (photo by M. Raykovska).

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXIX/2024

PROCEEDINGS

XXXIX/2024

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2024

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Михаела Томанова. МОГИЛЕН ГРОБ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. СТРЕЛЕЦ, ОБЩ. ГОРНА ОРЯХОВИЦА.....	7
Michaela Tomanova. MOUND GRAVE FROM THE LATE IRON AGE IN THE LAND OF THE VILLAGE OF STRELETS, GORNA ORYANOVITSA MUNICIPALITY	30
Калин Чакъров. ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕТО НА ЕДИН МАВЗОЛЕЙ ОТ РИМСКАТА ЕПОХА МЕЖДУ ГРАДОВЕТЕ ПАВЛИКЕНИ И БЯЛА ЧЕРКВА И НЕГОВИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОНТЕКСТ.....	35
Kalin Chakarov. ON THE IDENTIFICATION OF A ROMAN MAUSOLEUM BETWEEN THE TOWNS OF PAVLIKENI AND BYALA CHERKVA AND ITS ARCHAEOLOGICAL CONTEXT	62
Диана Тотева. ЩРИХ КЪМ ИКОНОГРАФСКАТА ПРОГРАМА В ПРИТВОРА НА ЦЪРКВА № 10 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (СЦЕНАТА „СВ. МАРИЯ ЕГИПЕТСКА ПРИЕМА ПРИЧАСТИЕ ОТ СВ. ЗОСИМА“).....	95
Diana Toteva. ON THE ICONOGRAPHIC PROGRAM IN THE NARTHEX OF CHURCH NO. 10 IN THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO (THE SCENE OF ST. MARY OF EGYPT RECEIVING COMMUNION FROM ST. ZOSIMUS).....	104
Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	107
Ivan Chokoev. TEXTILE FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH “ST. IVAN RILSKI” IN VELIKO TARNOVO	112
Евгени Дерменджиев, Пламен Събев. ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	115
Evgeni Dermendzhiev, Plamen Sabev. THE GALLERY OF STS. PETER AND PAUL’S CHURCH VELIKO TARNOVO	216
Светла Атанасова. ПЕЧАТ НА ТЪРНОВСКАТА МАХАЛА МАРНО ПОЛЕ ОТ 1877 ГОДИНА.....	269
Svetla Atanasova. THE STAMP OF THE MARNO POLE NEIGHBORHOOD FROM 1877.....	275

Атанаска Стамболийска. „РАЗЛИЧНАТА ЖЕНА“ И ПРЕХОДЪТ ОТ ВЪЗРАЖДАНЕТО КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ (ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА НА ЖЕНИТЕ ОТ АРНАУДОВИЯ И МОМЧЕВИЯ РОД).....	277
---	------------

Atanaska Stamboliyska. THE “DIFFERENT” WOMAN AND HER TRANSITION FROM THE REVIVAL TO THE MODERN TIME (ON THE LIVES OF WOMEN OF THE MOMCHEVS AND ARNAUDOV'S FAMILIES)	292
--	------------

Александар Георгиев. ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА АЛЕКСАНДЪР ЦАНКОВ (1923 – 1926 Г.).....	301
--	------------

Alexandar Georgiev. THE WESTERN OUTLANDS IN THE FOREIGN POLICY OF BULGARIA UNDER THE RULE OF ALEXANDER TSANKOV (1923 – 1926).....	308
--	------------

Миглена Петкова. ОТ КИЛИЙНОТО ОБУЧЕНИЕ ДО СВЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В С. ВЪГЛЕВЦИ	309
--	------------

Miglena Petkova. FROM CELL SCHOOLING TO SECULAR EDUCATION IN THE VILLAGE OF VAGLEVTSI VAGLEVTSI	316
--	------------

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Красимира Мутафова. ХИТКО ВАЧЕВ. ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК	317
---	------------

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Атанаска Стамболийска. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2023 Г.	333
---	------------

Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2023 Г.....	341
--	------------

Боряна Боянkinsка. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2023 Г.).....	350
---	------------

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ	352
------------------------------	------------

ETHICAL PRINCIPLES	353
---------------------------------	------------

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	354
---	------------

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	360
---	------------

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	365
--	------------

МОГИЛЕН ГРОБ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА В ЗЕМЛИЩЕТО НА С. СТРЕЛЕЦ, ОБЩ. ГОРНА ОРЯХОВИЦА

Михаела Томанова

Цел на настоящото изследване е въвеждане в научно обращение на неизвестни до този момент данни за надгробна могила от ранноелинистическата епоха, локализирана в землището на с. Стрелец, общ. Горна Оряховица. Обектът е проучен при спасителни археологически разкопки, проведени през 1965 г. под ръководството на Б. Султов. Аварийните мерки са предизвикани от регистрирано нарушаване на целостта на насипа в резултат от селскостопански дейности. Откритите археологически материали са предадени за съхранение и впоследствие включени в експозицията на Регионален исторически музей – Велико Търново. Резултатите от разкопките не са публикувани, а запазената полева информация се състои единствено от малък брой фотографски изображения на гробното съоръжение в процеса на проучване (Тракийска могила 1965) и лаконични бележки, придружаващи описанието на откритите материали в инвентарната книга на сбирка „Античност“ на музея.

В резултат от описаните документални пропуски голяма част от информацията, касаеща местното изражение на погребалната обредност в района на западната граница на гетските територии, е безвъзвратно изгубена. Основна цел на този анализ на запазените данни е да бъде направен опит за изясняване на ситуацията в погребалния комплекс и свързване на възстановената ритуална последователност с останалите известни обекти от басейна на р. Янтра и съседните региони.

Село Стрелец се намира на 21 км север-североизточно от гр. Горна Оряховица. Разположено е в равнинна местност на левия бряг на р. Янтра, в северното подножие на Драгановските височини. Землището на селото е богато водоснабдено от множество малки притоци на р. Янтра. Могилният комплекс е локализиран в м. Караманжилък. Липсва информация за принадлежността му към некропол, както и допълнителни данни за географските особености на терена. На топографските карти на района са отбелязани множество малки групи от две до четири могили, разпръснати в околностите на селото (**Обр. 1**). Липсата на целенасочени проучвания не позволява да бъде установена връзка между регистрираните могили и проучения гробен комплекс.

Няма запазена информация за размерите на могилния насип и състоянието му при началото на археологическите проучвания. Въз основа на наличните фотографски данни е установено, че той вероятно е изцяло изграден от пръст.

При проучването на могилата е открит гроб с трупои́згаряне, без информация за мястото на извършване на самата кремация. Липсата на полева документация не позволява сигурно установяване на начина на полагане на костите. Следите от вторично опушване, установени по вътрешната повърхност на един от керамичните съдове (кат. № 1) допускат с голяма доза предпазливост да бъде предположена възможността именно тази купа да е използвана за урна, в която са събрани горещите кремирани останки от кладата. Друга възможност е полагане на горелите кости директно на дъното на гробното съоръжение. Подобна практика е регистрирана в некропола при с. Брестовица¹, Боровско, където останките от кремациите са разкрити на купчини на пода на гробниците (Маджаров 2015, 89, 92, 97).

Резултатите от антропологичния анализ² на запазените материали показват, че костите принадлежат на един, напълно израснал (20–50 години) индивид, от неустановим пол. Кремацията е извършена при неравномерна температура (в интервала от 300°C до 1000°C), а запазеното количество антропологичен материал е малко – фрагменти от черепни кости, таз и крайници със средни размери (максимална дължина до 12,4 см).

От територията на водосборния басейн на р. Янтра са публикувани данни за множество могили, при които погребението е извършено чрез трупои́згаряне. Най-ранната кремация в изследвания регион се отнася към трета – последна четвърт на V в. пр. Хр.³ и е проучена при могила 1 от некропола на с. Градница, Габровско (Милчев, Китов 1972, 46–50). Гробът с трупои́згаряне в една от могилите при мах. Караивани на с. Кръвеник, Севлиево, е датиран в границите на IV в. пр. Хр., а погребенията при с. Престой⁴, Тревненско (Койчева 1994, 91), и могила 1 при с. Столът, Севлиево (Милчев 1957, 461–470), са от края на IV – началото на III в. пр. Хр. Кремациите в Бабина Йовина могила⁵ и мах. Пириево⁶ на с. Кръвеник се отнасят съответно към първата половина на III в. пр. Хр. и втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр. Още три могилни гроба с трупои́згаряне са проучени в центъра на с. Гумощник, Троянско (Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 16–17), Малки Вършец, Севлиево (Милчев, Ковачев 1971, 52) и Ново село, Великотърновско (Илчева 1993; Томанова 2019, бел. 5), а установените особености на съоръженията и обряда, както и индивидуалната датировка на гробния инвентар ги отнасят в периода след средата на III в. пр. Хр.⁷. Последното могилно погребение чрез кремация е проучено при с. Черновръх, Тревненско (Бараков 1999, 129–130), а минималният обем от налични данни го датира в рамките на късножелязната епоха, без възможност за допълнително прецизиране на хронологията.

Освен описаните могилни гробове на територията на водосборния басейн на р. Янтра са проучени и погребения чрез трупои́згаряне, при които видът на некрополите е неизвестен. Един от тях е открит при с. Новград (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 51; Стефанов 1956, 29; Стефанов 1974, 284) и се датира в рамките на IV в. пр. Хр.⁸. Към края на IV – началото на III в. пр. Хр.

са отнесени гробовете, открити при Априлци (Милчев 1957, 505–506), Велико Търново и Хотница (Славчев, Кокорков 1975, 2–3, 5; Томанова 2019, 59–66), а в периода III–I в. пр. Хр. е датирано погребението при с. Кривина (Вагалински, Чолаков 2007, 251).

От направеният преглед на публикуваните гробни комплекси може да се заключи, че основната част от тях се датират в рамките на елинистическата епоха. В късната ѝ фаза (II–I в. пр. Хр.) обредът се отличава с определена, характерна за периода специфика (трупоиизгаряне на място в клада-гроб, придружено от кремация на кон и полагане на въоръжение и конско снаряжение), установени и в други райони на Древна Тракия (Маджаров 2015, 100–101, с цит. литература).

Според наличната фотодокументация погребението при с. Стрелец е извършено в зидан гроб от ломени и плочести камъни на глинена спойка, с правоъгълен план и приблизителни размери 1 м х 2 м (**Обр. 2**). Зидарията е качествена, с внимателно оформено вътрешно лице. Покритието се състои от три големи плочести камъка. Няма запазена информация за установени следи от допълнителна рустификация на използваните ломени камъни. Липсват данни за ориентацията на съоръжението, а мястото и стратиграфската му позиция в рамките на могиления насип са неизвестни.

Зидани гробове от необработени камъни са установени при шест могили в границите на водосборния басейн на р. Янтра. В три от случаите – при с. Горски Горен Тръмбеш и в махалите Кръстевци и Селище на с. Стоките, се касае за гробни комплекси, разрушени при различни обстоятелства (Георгиев 2003, 28–29; Милчев, Ковачев 1971, 46–47), а публикуваната информация за разкритата археологическа ситуация е частична и недостатъчна за прецизна датировка. Могилата при с. Ошаните е проучена през 1980 г., а резултатите от разкопките са публикувани на първично ниво (Милчев, Бонева 1981, 127–128). Лаконичните описания и липсата на графична документация и данни за характера на откритите археологически материали оставят голям брой неясноти по отношение на извършените ритуали, поставят под въпрос предположението на проучвателите, че погребението е извършено чрез трупоиизгаряне⁹ и не позволяват уточняване на предложената от тях датировка в V–IV в. пр. Хр. (Милчев, Бонева 1981, 128). Изцяло обнародвани са единствено могилените комплекси при с. Иванковци, Габровско (Филов 1910, 156–157), и в м. Блатешки рът на с. Столът, Севлиево (Милчев 1957, 482–487).

Зиданите каменни гробове от територията на водосборния басейн на р. Янтра принадлежат на три отделни варианта, обособени въз основа на начина на изграждане на покритието им. В два от случаите – при с. Иванковци и с. Столът, съоръженията са покрити с конзолен свод с наклон на стените от двете страни. Този вид покритие е установен и при един гроб в долината на р. Осъм – при с. Славяни (Китов, Теодосиев, Павлов 1982, 31; Kitow, Pawlow 1987, 20). Въз основа на индивидуалната хронология на открития инвентар и

трите гробни комплекса се датират в периода края на IV – началото на III в. пр. Хр.¹⁰. Погребенията при с. Иванковци и с. Столът са извършени чрез трупополагане, а за това при с. Славяни липсват данни за вида на приложения обред.

Зиданият гроб при с. Ошаните е покрит със струпване от ломени камъни. Идентична структура е установена и при богатия гроб с трупополагане в м. Чаира при с. Голяма Желязна, Троянско, където проучвателят допуска изграждане на дървена конструкция, над която е издигнато каменното струпване (Миков 1950, 147). Подобно покритие може да бъде допуснато и за гроба при с. Ошаните, както и за още осем зидани гроба с трупоиизгаряне от некропола в м. Чекотински ливади при с. Калугерово, Правешко (Борисова 2005, 129), локализиран в границите на водосборния басейн на р. Искър. Могилата при с. Голяма Желязна е датирана в първата половина на IV в. пр. Хр.¹¹, а некрополът при с. Калугерово е отнесен от проучвателката в периода VI–V в. пр. Хр. (Борисова 2005, 130). Публикацията на резултатите от проучванията е обобщена и на първично ниво, но сребърните обеци от насипа на могила 6 (Борисова 2005, Обр. 3) имат добри паралели в накитите, открити при с. Дълбок дол (Тотевски 2002, 96, обр. 2.д), Троян (Тотевски 2002, 96, обр. 2.е), с. Столът (Милчев 1957, 480–481, Табл. VI.2) и в Горнооряховско (Среброто на траките 2017, 52, № 41). Всички изброени примери са датирани във втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр. На базата на тези аналогии могила 6 може да се отнесе общо към втората половина на IV в. пр. Хр., без възможност за уточняване на датата на извършване на самото погребение, предвид факта, че обеците са открити в насипа и не са част от гробния инвентар. Въз основа на тази информация долната хронологична граница на некропола при с. Калугерово може да бъде изместена в началото на елинистическата епоха.

Зидани гробове с плоско покритие от каменни плочи са открити при с. Горски Горен Тръмбеш, Горнооряховско (Георгиев 2003, 28), и в махалите Селище и Кръстевци на с. Стоките, Севлиевско (Милчев, Ковачев 1971, 46–47). Могилата при с. Горски Горен Тръмбеш е разкопана при дърводобив през 1999 г, а разкритата археологическа ситуация е публикувана на първично ниво в рамките на краеведско изследване на селото. Погребението е извършено чрез трупополагане и е датирано от автора в периода III–II в. пр. Хр. (Георгиев 2003, 28), а откритите керамични съдове са непубликувани. Предвид описаните по-горе характеристики на могилените погребения от времето след средата на III в. пр. Хр. (трупоиизгаряне на място в клада-гроб) и вида на откритото гробно съоръжение, комплексът при с. Горски Горен Тръмбеш може да бъде датиран най-късно в първата половина на III в. пр. Хр.

Могилените от землището на с. Стоките са унищожени при различни обстоятелства и запазената информация е частична и непълна. Няма данни за приложения погребален обред, а откритите гробни съоръжения представляват зидани гробове от необработени камъни, покрити с каменни плочи.

Авторите датират могилените погребения в V–IV в. пр. Хр. (Милчев, Ковачев 1971, 47), а липсата на сведения за откритите дарове и инвентар не позволяват допълнително уточняване на предложената хронология. Изграждане на зидани гробове с покритие от каменни плочи е установено и при могилените гробове, локализиращи на запад от разглежданата територия – в долините на реките Осъм (могили 2, 3 и 4 от некропола при с. Балканец и комплексът при с. Патрешко, Троянско, и р. Вит (могилата, проучена през 1938 г. при с. Торос, Луковитско).

Могилените от некропола при с. Балканец са напълно унищожени при различни строителни дейности или в резултат от интензивни иманярски интервенции. Данните за откритите в тях археологически материали и гробни съоръжения са непълни (Петков 1939, 313–314). Погребението в могила 2 е извършено чрез инхумация в зидан правоъгълен гроб от необработени камъни, настлан и покрит с каменни плочи. Вероятно същият тип съоръжение е използван и при могили 3 и 4, където са запазени само част от камъните, а приложеният погребален обред е неизвестен. Въз основа на оскъдните налични данни некрополът е датиран в периода втора – трета четвърт на V–IV в. пр. Хр.¹²

Могилената при с. Патрешко е разрушена при неизвестни обстоятелства през 1945 г. Няма данни за извършени археологически проучвания на мястото. Запазената информация за разкритата ситуация е публикувана на първично ниво. Откритият гробен инвентар е прибран в музейната сбирка на с. Дебнево, в резултат на което някои изследователи (Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 10) приемат, че произхожда от надгробна могила в землището на това село. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне извън могиления насип, а гробното съоръжение представлява правоъгълен гроб от ломени камъни с плоско покритие, изграден на нивото на античния терен. Няма данни за регистрирана употреба на урна, вероятно горелите останки са били положени на дъното на гроба. Погребението е датирано във втора – трета четвърт на V в. пр. Хр.¹³

Погребение чрез трупополагане е открито в могилената, проучена през 1938 г. при с. Торос (Велков 1938, 415–418). Гробното съоръжение представлява зидан гроб, покрит с каменни плочи, и разположен в центъра на могиления насип, на нивото на античния терен. Погребението е датирано в средата на V в. пр. Хр.¹⁴

От направения преглед на известните в литературата зидани гробове от необработени камъни може да се заключи, че този тип съоръжения са използвани на цялата територия на Централна Северна България. Вариантът на покритие с конзолен свод е регистриран в източната част на разглеждания район – в границите на водосборните басейни на реките Янтра и Осъм, като и трите могилените погребения са датирани в периода края на IV – началото на III в. пр. Хр. Наличните данни обаче показват, че описаната конструкция по всяка вероятност не представлява ранноелинистическо нововъведение, а е използвана и

при изграждането на съоръжението, открито в надгробна могила при с. Дебнево, Троянско, и отнесено към финала на ранножелязната епоха (Милчев 1957, 489–501).

Зидани гробове, покрити с каменно струпване, са установени на цялата разгледана територия, но нивото на проучване и публикации на голяма част от тях не позволява извеждане на ясни закономерности по отношение на хронологичното им разпространение. Малкото налични данни показват, че този вид покритие е използван през целия IV в. пр. Хр. (погребенията при с. Голяма Желязна и могила 6 от некропола на с. Калугерово), а според наблюденията на проучвателите изграждането на част от съоръженията може да бъде поставено в V в. (с. Ошаните) или дори в VI в. пр. Хр. (част от могилите при с. Калугерово). Посочените ранни дати за съжаление не са подкрепени с данни за откритите датирани материали.

Информацията от публикуваните анализи за погребалните практики от територията на Северозападна Тракия (Theodossiev 2000, 25–39) и Североизточна Тракия (Маджаров 2013) показват, че изграждането на зидани каменни гробове не е характерно за тези два района. В обобщаващото изследване на ритуалите и съоръженията от Казанлъшката долина са описани две съоръжения от този тип (датирани в края на V – началото на IV в. пр. Хр.), а ядрото на концентрация на зиданите гробове е обособено в зоната на горните течения на реките Тунджа и Марица (Димитрова 2023, 12–13). В границите на Централна Северна България зидани каменни гробове с плоско покритие от необработени каменни плочи са открити на територията на водосборните басейни на реките Янтра, Осъм и Вит, а хронологичното им разпространение е ограничено в периода средата на V–IV в. пр. Хр.

Инвентарът на погребението при с. Стрелец се състои от керамични съдове – купа с извит навътре ръб на устието (инв. № 990 А/ТОМ; кат. № 1), кана (инв. № 991 А/ТОМ; кат. № 2), кратер (инв. № 992 А/ТОМ; кат. № 3) и трапезна амфора (инв. № 993 А/ТОМ; кат. № 4), костен гребен (инв. № 995 А/ТОМ; кат. № 6), бронзова фибула (инв. № 997 А/ТОМ; кат. № 7), бронзова затворена гривна (инв. № 999 А/ТОМ; кат. № 8) и железен връх за копие (инв. № 994 А/ТОМ; кат. № 5) (**Обр. 3, Обр. 4, Ил. 1**). При проучванията на могилата са открити още две бронзови фибули (инв. № 996 А/ТОМ и инв. № 998 А/ТОМ), които впоследствие са изгубени при различни обстоятелства. Описанията на екземплярите с инв. № 997 А/ТОМ и инв. № 998 А/ТОМ са напълно идентични, а за третия (инв. № 996 А/ТОМ) е отбелязано наличие на врязана украса върху горната повърхност на лъка. И трите фибули са снабдени с конусовидни бутони, но липсата на запазени изображения и информация за оформянето на крачетата не позволяват сигурното им причисляване към един и същи вариант.

При всички изброени елементи на гробните дарове и инвентар липсват белези от присъствие на кладата. Единствено изключение се явява керамичната

паница (кат. № 1) (**Ил. 1.1**), чиято повърхност е вторично опушена, а регистрираното оцветяване индикира досег с огън, но не и интензивно горене.

Освен формалните характеристики и състава на изброените елементи на гробните дарове и инвентар, значителна роля в изясняването на археологическата ситуация играе и местонамирането им, по отношение на което те могат да бъдат разделени в две ясно обособени групи. Според данните от инвентарната книга в рамките на гробното съоръжение са открити керамичните купа и кана, костеният гребен и изгубената фибула с инв. № 996 А/ТОМ (**Обр. 3**), а кратерът, амфората, върхът за копие, гривната и останалите две фибули (**Обр. 4**) са намерени в пространството на юг от него. Като косвено потвърждение на тази информация може да се приеме значителната степен на фрагментираност на кратера и трапезната амфора, която рязко ги отличава от откритите в гроба. Характерът и индивидуалната хронология на инвентара, открит в самото гробно съоръжение, могат да бъдат използвани за установяване на неговата датировка.

Керамичната паница (кат. № 1) от могилата при с. Стрелец е изработена на грънчарско колело, от фина, добре пречистена глина с бежово-кафяв цвят (**Обр. 3.1, Ил. 1.1**). Вътрешната и частично външната повърхност на купата са вторично опушени и са добили тъмносив до черен цвят. Съдът е с форма на обърнат пресечен конус и има ниско пръстеновидно столче. Ръбът на устието е завит навътре, удебелен и заоблен.

Въз основа на формалните си характеристики описаната паница принадлежи към група съдове, отнесени от А. Александреску общо в периода IV–III в. пр. Хр. (Alexandrescu 1980, 48). Фрагменти от идентичен екземпляр са открити при проучването на могилен комплекс в м. Стубел при с. Къпиново, Велико-търновско¹⁵, датиран във втората половина на IV в. пр. Хр. (Тонкова 2003, 216–217). Съдове със сходна форма са известни и от гробове C10M81 (Alexandrescu 1980, Fig. 33.5) и C17M6 (Alexandrescu 1980, Fig. 33.3) от некропола на Зимнича. В първия случай комплексът е датиран в края на IV – началото на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 13, Таблица 1), а във втория – в началото на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 14, Таблица 1). Идентична паница произхожда от първичния гроб с трупоиъгаряне в могила 1 от некропола при Етрополе – Равнището (Агре 2002, Обр. 13), отнесен към втората половина/края на IV в. пр. Хр.¹⁶. Представители на този тип съдове са откривани и в селищен контекст – при проучванията на Сектор VII на хълма Царевец във Велико Търново (Лилова 2002–2003, 159; Обр. 5а, б). Въз основа на фибулите, открити в Сектор VII, обитаването в този участък на тракийското селище на хълма може да бъде отнесено в края на IV – първата половина на III в. пр. Хр.¹⁷.

Керамичната кана (кат. № 2) от могилата при с. Стрелец е изработена на грънчарско колело, от фина глина с варовикови включения с малки размери (**Обр. 3.2, Ил. 1.1**). След изпичането си съдът е добил равномерен сиво-бежов цвят, без следи от вторично опалване. Каната има тяло с яйцевидна форма (мак-

сималният диаметър е изтеглен в долната част на съда), равно дъно, къса фуниевидно разширена шийка и прав, заоблен ръб на устието. Дръжката е плоска, като вътрешната ѝ повърхност е конкавна, а външната е украсена с две изпъкнали ребра. В горната си част е прикрепена за ръба на устието, като се издава над него, а в долната е заловена за най-широката част на съда. На мястото на залавянето на дръжката ръбът на устието е удебелен.

В най-широката част на каната е пробит отвор с неправилна капковидна форма. Нарушението е умишлено, направено с остър инструмент, вероятно тясно длето.

Най-близки паралели на описаната кана са четири съда, открити при проучванията на два гроба с трупоишгаряне от надгробна могила при с. Староселка, Шуменско. Един от тях е част от инвентара на цистовия гроб (Дамянов 1969, 60; Обр. 5.4), датиран в края на IV – началото на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 16, Таблица 1). Още три сходни кани са намерени в гробницата в същата могила (Тачева-Хитова 1971, 44–45; Обр. 9–11), отнесена към началото на последната четвърт на IV в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 16, Таблица 1).

Хронологията на каните от този тип от територията на Североизточна Тракия показва, че съдът може да бъде отнесен към последната четвърт на IV – началото на III в. пр. Хр.

Костеният гробен (кат. № 6) от могилата при с. Стрелец има правоъгълна форма със скосени ъгли в горната част, като стеснената горна повърхност завършва с трапецовидна дръжка (**Обр. 3.3**). Изработен е от цяла костена пластина, в долната част на която, чрез изрязване, са оформени зъбите. Повърхността на гробена е покрита със зелени петна – резултат от пряк контакт с бронзовите предмети в гроба. Тялото на гробена е украсено с три групи врязани геометрични мотиви, като всеки от тях се състои от по два концентрични кръга с маркиран център.

Костените гробени отсъстват от състава на инвентара на погребенията в Северна България, но два сходни екземпляра са намерени при проучванията на тракийския град в Сборяново (Стоянов и др. 2004, Фиг. 42), където са открити останки от работилница за обработка на кост (Ганчева 2005). Макар и сравнително рядко, подобни гробени са откривани в комплекси от територията на север от р. Дунав. Във формално отношение най-близки до открития гробен при с. Стрелец са екземплярите от селищата при Бъздъна (Mandescu 2010, Pl. 13.21), Зимнича (Mandescu 2010, Pl. 333.4) и Пояна (Mandescu 2010, Pl. 216.19), както и гроб C10M90 от некропола на Зимнича (Alexandrescu 1980, Fig. 44.1). Изброените селищни обекти са датирани във втората половина на IV–III в. пр. Хр. (Mandescu 2010, 20, 173, 125, с цит. литература), а гроб C10M90 е отнесен към първата половина на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 13, Таблица 1). Описаната украса от врязани концентрични кръгове с маркиран център е използвана и при частично запазените гробени от още три гроба при Зимнича – C3M2, C10M74 и C19M13 (Alexandrescu 1980, Fig. 44.2, 3, 4). Първият от комплексите

е датиран в началото на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 12, Таблица 1), а останалите – в първата половина на същия век (Маджаров 2013, 13, 14, Таблица 1).

Индивидуалната хронология на известните паралели на гребена от с. Стрелец показва, че този тип предмети присъстват преимуществено в гробни комплекси, отнесени към началото и първата половина на III в. пр. Хр.

На базата на датировката на елементите от инвентара, разкрити в рамките на гробното съоръжение в могилата при с. Стрелец, неговото изграждане (и извършването на откритото в него погребение чрез трупоиизгаряне) може да бъде поставено в самия край на IV – първата половина на III в. пр. Хр. Тази информация допълнително разширява формулираните по-горе граници на хронологичното разпространение на този тип гробни съоръжения и в началото/първата половина на III в. пр. Хр.

В пространството на юг от зидания гроб при с. Стрелец са открити керамични кратер и амфора, железен връх за копие и бронзови гривна и фибули тракийски тип.

Кратерът (кат. № 3) от могилата при с. Стрелец е изработен от фина глина, добила бежово-кафяв цвят след изпичането (**Обр. 4.1, Ил. 1.2**). По повърхността личат следи от частично запазена ангоба с тъмносив цвят. Има тяло с биконична форма със скъсена горна част, която преминава във фуниевидно разширена шийка, и завършва с прав, заоблен ръб на устието. Дъното представлява ниско пръстеновидно столче. За най-широката част на съда са захванати две хоризонтални дръжки с кръгло сечение. Те са разположени косо и не достигат до ръба на устието.

На територията между теченията на реките Янтра и Искър керамичните кратери се срещат рядко в погребален контекст. Единствените известни изключения са три съда, открити при разкопките на некрополите в околностите на гр. Етрополе, като и в трите случая се касае за могили, в които не са открити следи от извършено погребение (Агре 2002, 35–36; Обр. 4–6). Значително по-голям брой съдове от тази категория произхождат от гетските земи на изток от течението на р. Янтра. Идентичен на кратера от с. Стрелец е открит в инвентара на гроб № 7 от некропола при с. Друмево, Шуменско (Дремсизова-Нелчинова 1965, Обр. 17.3), датиран в средата на IV – началото на III в. пр. Хр. (Дремсизова-Нелчинова 1965, 65).

Трапезната амфора (кат. № 4) от могилата при с. Стрелец е изработена на грънчарско колело от фина, добре пречистена глина с минимално количество варовикови примеси (**Обр. 4.2, Ил. 1.2**). След изпичането си е придобила равномерно бежов цвят. Външната повърхност е покрита с частично запазена светлосива ангоба. Съдът е видимо асиметричен, значително деформиран в процеса на формоване. По повърхността личат слаби следи от вторично опалване.

Амфората е със сферично тяло и ниско пръстеновидно столче. Шийката е къса, фуниевидно разширена, и преминава плавно в прав, заоблен ръб на устието. Дръжките са плоски, като вътрешната им повърхност е леко конкавна, а

външната е украсена с две изпъкнали ребра. В горната си част са заловени за шийката, а в долната – за плещите на съда. В най-широката част на тялото на амфората умишлено е пробит отвор с неправилна овална форма и приблизителни размери 0,31 см х 0,52 см. Следите от вторично опалване, регистрирани по повърхността на съда, са концентрирани около описания отвор.

Въз основа на формалните си характеристики трапезната амфора от с. Стрелец принадлежи към вариант 22/b по класификацията на Е. Москалу, датиран в IV – III в. пр. Хр. (Moscalu 1983, 133).

Близък паралел на описаната амфора е екземплярът от могила 1 на некропола в м. Равнището при гр. Етрополе (Агре 2002, 37; Обр. 8). Съдът е част от инвентара на първичния гроб с трупоиизгаряне, датиран във втората половина/края на IV в. пр. Хр. Към същия вариант принадлежи и амфората от Плевен, чиито контекст на откриване е неизвестен (Čičíkova 1963, 42; Moscalu 1983, Pl. XCIV.4). Сходна трапезна амфора е открита в гроб C17M36 от некропола на Зимнича (Alexandrescu 1980, Fig. 30.5), датиран в първата половина на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 14, **Таблица 1**).

Фрагменти от амфори с идентични характеристики са откривани и при проучванията на селището от късножелязната епоха на хълма Царевец във Велико Търново: в Сектор VII (Лилова 2002–2003, 157–158; Обр. 1), в Сектор VIII (Илчева 2002–2003, Табл. VII. 14, 15), в Сектор XXI (Долмова-Лукановска 2007, Табл. V. 3, 7) и в дворцовия комплекс (Ангелов 1973, Обр. 8, 9). Изброе-ните екземпляри са частично запазени, но степента на проучване и публикация на предримския период на обитаване на хълма Царевец не позволява поставя-нето на този тип съдове в конкретна хронологична среда.

Железният връх за копие (кат. № 5) от могилата при с. Стрелец има ос-трие с издължена листовидна форма, коси рамене и конусовидна втулка (**Обр. 4.3**). Централният ръб е почти напълно заличен и първоначалният му вид не може да бъде установен. Според описанието във инвентарната книга върхът е силно повреден от активни корозионни процеси, а части от острието и втулката липсват. Понастоящем предметът е изцяло реставриран.

Запазената **бронзова фибула (кат. № 7)** от могилата при с. Стрелец е из-работена от тел с кръгло сечение (**Обр. 4.5**). Има дъговиден симетричен лък и вертикално краче, високо колкото лъка. Рамото на иглодържателя е малко по-късо от крачето, което завършва с обособен конусовиден бутон. Въз основа на описаните формални характеристики фибулата принадлежи към подвариант I.1b-1 по класификацията на М. Стамберова, чиито представители произхож-дат преимуществено от гробен контекст и се датират в третата четвърт на V в. пр. Хр. и през целия IV в. пр. Хр., най-интензивно към средата и втората поло-вина на века (Стамберова 2023, 46).

Близък паралел на фибулата от с. Стрелец е открит сред гробния инвен-тар на могила 3 от некропола при с. Брестовица, Боровско (Маджаров 2015,

обр. 19; Стамберова 2023, 54; Кат. № TR 57). И в този случай погребението е извършено чрез трупоиъгаряне, датирано във втората половина на IV в. пр. Хр. (Маджаров 2015, 98).

Гривната (кат. № 8) от могилата при с. Стрелец представлява затворена бронзова халка с кръгла форма, равна вътрешна и конвексна външна повърхност (**Обр. 4.4**). При отливането на накита е оформена релефна украса, състояща се от 18 едри „гранули“, разположени в три обособени групи. Всяка от групите се състои от две редици по три гранули. Високата степен на износеност на част от елементите на декорацията е индикация за продължителната употреба на гривната преди нейното депониране.

Подобни накити са откривани преимуществено в земите на север от р. Дунав, както в погребален, така и в селищен контекст. Най-близък паралел на описаната гривна е екземплярът от Муригьол I, датиран в рамките на IV в. пр. Хр. (Mandescu 2010, 112, № 431 с цит. литература; Pl. 190–15). В този случай украсата се състои от три групи по три гранули. Сходна декоративна схема е установена при отворената гривна от селището при Албеши (Mandescu 2010, Pl. 5–15) и частично запазеня накит от гроб 9 на некропола Буджак II (Mandescu 2010, Pl. 29–27), отнесени към същото време (Irimia 1992, 172; Mandescu 2010, 14, № 10, с цит. литература). Изброените паралели на гривната от с. Стрелец са датирани в границите на IV в. пр. Хр., но установените при украсата следи от продължителна употреба допускат възможността за по-късното ѝ включване в състава на гробните дарове – в края на този век или в самото начало на III в. пр. Хр.

В резултат от многократно споменаваната липса на теренна документация няма данни за конкретното местонамиране на предметите от първия комплект в рамките на гробното съоръжение, а при втория стратиграфската позиция в насипа е неизвестна. Тези съществени информационни празнини логично поставят един значителен проблем пред формулирането на обредната последователност на изследвания обект – дали е извършено погребение чрез трупоиъгаряне, при което кремираните останки са положени (с или без употреба на урна) в зидан гроб, а южно от него са открити следи от допълнителни обреди, включващи депониране на керамични съдове, накити и елементи на въоръжението, или се касае за два отделни гроба с придружаващите ги групи гробни дарове и инвентар. От направения преглед на състава и индивидуалната хронология на откритите в комплекса археологически предмети може да се заключи, че всяка една от двете групи би могла да представлява самостоятелен комплект от гробни дарове, принадлежащи към отделни погребения. Близката им датировка (края на IV – началото на III в. пр. Хр.) не допуска сигурно установяване на относителната им хронология, но и не може да бъде възприета като категорично доказателство за синхронното им полагане в могиления комплекс.

Резултатите от проведените антропологични анализи недвусмислено показват, че запазените костни останки принадлежат само на един индивид, а

силно фрагментираното им състояние не позволява определянето на пола на погребения. Записаното в инвентарната книга, засягащо втората група археологически материали, гласи „*южно от гробницата*“, без да се споменава наличие на втори гроб, към който те принадлежат. Това обстоятелство изключва възможността за вторично¹⁸ погребение чрез трупополагане, но не и чрез трупоиъгаряне – предвид извънредните обстоятелства на разкопаване на могилата, кремираните останки биха могли да останат незабелязани в нарушения насип. Подобна на описаната хипотетична ситуация е разкрита в системно проучената могила 1 от некропола в м. Кантона при с. Столът (Милчев 1957, 463). В този случай останките от кладата са събрани в керамична урна, положена на нивото на античния терен, а в непосредствена близост до нея са поставени гробните дарове. На 2 м североизточно от гроба е разкрита втора група кремирани човешки кости, придружени от желязна юзда, тока за ремък и керамичен съд. За съжаление антропологични анализи не са провеждани и липсва категорична информация за броя на погребаните индивиди. Аналогични данни са публикувани за могила 1 от некропола при с. Брестовица, Русенско, където на пода на гробницата са разкрити две отделни купчини с кремирани човешки останки (Маджаров 2015, 89). И в този случай липсата на антропологични анализи на материалите не позволяват изясняването на броя на погребаните индивиди.

Надгробни могили с потвърдено наличие на две последователни погребения чрез трупоиъгаряне са проучвани и в долините на реките Вит и Искър. В комплекс № 1 от некропола при с. Бохот са открити два гроба чрез кремация извън могиления насип, като останките от по-ранното погребение са положени на нивото на античния терен и покрити с каменно струпване, а от по-късното са събрани в керамична урна, разположена в периферията му. Инвентарът на първичното погребение се състои от желязни ножчета, две бронзови фибули тракийски тип и фрагментирани керамични съдове. Вторичният гроб е придружен от желязен връх за копие, желязен къс крив меч, желязен нож и бронзов пръстен (Иванов 2023, 11). При могила 1 от некропола в м. Равнището при гр. Етрополе също са проучени два гроба чрез трупоиъгаряне, като при първичния гробният инвентар се състои от сребърна обеца, трапезна амфора и паница, а при вторичния – единствено от желязен нож (Агре 1990, 43–44). Могила 4 на мах. Скърнава при гр. Правец е силно повредена от системни иманярски интервенции и гробните съоръжения са значително нарушени, но според наблюденията на проучвателя всички открити археологически материали се отнасят към първичното погребение (Борисова 2004, 83).

Повече от едно погребение чрез трупоиъгаряне в рамките на един могилен насип са регистрирани и в земите на изток от р. Янтра (Маджаров 2013, 7), и на запад от р. Искър (Theodossiev 2000, 30–31). В резултат от приведените примери може да бъде направено заключението, че тази ритуална практика е характерна за цялата територия на Северна Тракия, като в отделни случаи съставят

и представителността на гробния инвентар на вторичните гробове не отстъпва на този на първичните.

Ограниченият обем информация, който може да бъде извлечен от запазените костни останки, за съжаление не подлежи на допълнения, основани на характера на откритите материали. Съпоставката на погребалните дарове и данните от антропологичните анализи от гробните комплекси в Североизточна Тракия показва, че липсва категорична връзка между пола на погребения и състава на гробния инвентар (Маджаров 2013, 23–24). Според анализите на автора като неиндикативни за пола и възрастта могат да бъдат разглеждани почти всички категории керамични съдове, фибулите тракийски тип и гривните. Върховете за копия са посочени като част от инвентара на преимуществено мъжки гробове, а костените гробени – на жени и деца (Маджаров 2013, 24).

Въз основа на тези наблюдения би могла да бъде формулирана хипотезата за извършването на две отделни погребения в могилата при с. Стрелец – на напълно израснал женски индивид в зидания гроб и на мъж в неустановена възраст – в пространството южно от него. Предвид малкия обем данни от антропологични анализи, изключващ категоричното обособяване на полово обвързани категории гробни дарове (Маджаров 2013, 24), и липсата на данни за открити човешки останки¹⁹ извън гробното съоръжение в могилата при с. Стрелец обаче, доказването на изложеното предположение е невъзможно.

Наличната информация за археологическите проучвания при с. Стрелец не позволява да бъде изключена и възможността втората група гробни дарове да е депонирана при изпълнение на определени ритуали, придружаващи погребалната церемония или поменални практики, извършвани в даден период от време след погребението. От гледна точка на ритуалните действия съществена роля имат двата керамични съда, при които е установено умишлено вторично пробиване – каната, открита във вътрешността на зидания гроб, и трапезната амфора, положена южно от него. Поставянето на подобни съдове е засвидетелствано и при други могилни гробове на територията на Централна Северна България. В една от могилите при с. Гумощник е намерена бронзова чаша с форма на обърнат пресечен конус, врязана растителна украса и пробит отвор на дъното (Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 16). Керамична чашка с пробито дъно е открита и при могила 7 от некропола при с. Калугерово (Борисова 2005, 129). Два съда с отвори на дъната (чернофирнисова паничка и гърне) са намерени в могилата в м. Стубел при с. Къпиново. Керамични съдове с отвори на дъното, оформени при изработването им, са открити при проучванията на ямното светилище при с. Гледачево. Според интерпретацията на автора те имат култов характер (Tonkova 2003, 488) и вероятно подобни на тях, вторично пробити съдове, са изпълнявали определени ритуални функции в рамките на погребалните церемонии. Двата съда с перфорация от могилата при с. Стрелец индикират извършването на възлияния – както в гроба, така и в околोगробното пространство извън него или във връзка с евентуално второ погребение.

Запазените към днешна дата данни, свързани с проучванията на надгробната могила при с. Стрелец, не позволяват категоричното установяване на разкритата археологическа ситуация. На базата на наличната информация може да се заключи, че в проучения могилен комплекс е разкрито погребение чрез трупоиъгаряне, като кремираните останки са положени в зидан гроб от необработени камъни, покрит с каменни плочи. Запазените антропологични материали принадлежат на един напълно израснал индивид от неустановен пол. Разположението на гроба в рамките на могиления насип е неизвестно. Липсват сигурни данни за употребата на урна, като подобна функция може да бъде допусната за откритата в гроба керамична паница, върху чиято повърхност са открити следи от вторично опушване. Погребалният инвентар се състои от два керамични съда (кана и паница), костен гребен и бронзова фибула тракийски тип. В пространството на юг от гробното съоръжение е открита втора група гробни дарове – кратер и трапезна амфора, железен връх за копие, две бронзови фибули и затворена гривна. Няма информация за стратиграфската позиция на материалите, наличие на допълнителни съоръжения или втори гроб, като връзката им с установеното погребение чрез трупоиъгаряне е неизвестна. Като резултат не могат да бъдат направени категорични изводи за броя на погребаните индивиди.

Част от откритите гробни дарове (костеният гребен и бронзовата гривна) индикират връзки, етнически или търговски, с гетските територии на север от р. Дунав, а проученото гробно съоръжение е свързано с одриските традиции в погребалното строителство. Разкритата еkleктична картина показва разнопосочните влияния, оформили богатата ритуална култура на погребалните практики през ранноелинистическата епоха в долината на р. Янтра. Индивидуалната хронология на археологическите материали показва, че двете групи гробни дарове са положени в могиления насип в един и същи период от време: края на IV – началото на III в. пр. Хр.

КАТАЛОГ

Кат. № 1 (Обр. 3.1, Ил. 1.1): Керамична купа, изработена на гърнчарско колело (инв. № 990 А/ТОМ); височина 11,10 см; диаметър на дъното 9 см; диаметър на устието 19,7 см. Изцяло запазена. Според записаното в инвентарната книга съдът е открит във вътрешността на гробното съоръжение, без информация за конкретното му разположение в рамките на гроба.

Кат. № 2 (Обр. 3.2, Ил. 1.1): Керамична кана, изработена на гърнчарско колело (инв. № 991 А/ТОМ); височина 14 см; височина с дръжката 15,2 см; диаметър на дъното 7 см; диаметър на устието 10,36 см; сечение на дръжката 0,9 см х 3,01 см. Изцяло запазена. Според записаното в инвентарната книга съдът е открит във вътрешността на гробното съоръжение, без информация за конкретното му разположение в рамките на гроба.

Кат. № 3 (Обр. 4.1, Ил. 1.2): Керамичен кратер, изработен на грънчарско колело (инв. № 992 А/ТОМ); височина 10,5–10,8 см; диаметър на дъното 7,3 см; диаметър на устието: 18,4 см; сечение на дръжката 1,3 см х 1,4 см. Значително фрагментиран, реставриран. Според записаното в инвентарната книга съдът е открит южно от гробното съоръжение, без данни за стратиграфската му позиция в насипа.

Кат. № 4 (Обр. 4.2, Ил. 1.2): Керамична трапезна амфора, изработена на грънчарско колело (инв. № 993 А/ТОМ); височина 30,3–31,3 см; диаметър на дъното 13,1–13,5 см; диаметър на устието 14,1–14,4 см; ширина на дръжката 3,9 см. Значително фрагментирана, реставрирана. Според записаното в инвентарната книга съдът е открит южно от гробното съоръжение, без данни за стратиграфската му позиция в насипа.

Кат. № 5 (Обр. 4.3): Железен връх за копие (инв. № 994 А/ТОМ); дължина 27,5 см; диаметър на втулката 2,45–2,5 см; максимална ширина на острието 4,4 см. Според записаното в инвентарната книга оръжието е открито южно от гробното съоръжение, без данни за стратиграфската му позиция в насипа.

Кат. № 6 (Обр. 3.3): Костен гребен (инв. № 995 А/ТОМ); дължина 4,8 см; ширина 4 см; ширина на дръжката 1,86 см; дебелина на костената пластина (при дръжката) 0,4 см. Значително фрагментиран, реставриран. Според записаното в инвентарната книга гребенът е открит във вътрешността на гробното съоръжение, без информация за конкретното му разположение в рамките на гроба.

Кат. № 7 (Обр. 4.5): Бронзова фибула тракийски тип (инв. № 997 А/ТОМ); дължина 3,7 см; височина 1,75 см; максимален диаметър на телта (при лъка) 0,3 см. Част от иглата липсва. Според записаното в инвентарната книга фибулата е открита южно от гробното съоръжение, без данни за стратиграфската ѝ позиция в насипа.

Кат. № 7 (Обр. 4.4): Бронзова гривна (инв. № 999 А/ТОМ); външен диаметър 7,2–7,3 см; сечение на телта 0,3 см х 0,6 см – 0,4 см х 0,7 см. Изцяло запазена. Според записаното в инвентарната книга гривната е открита южно от гробното съоръжение, без данни за стратиграфската ѝ позиция в насипа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Село Брестовица е разположено едва на 25 км северно от с. Стрелец.
- ² Анализът на съхраняваните в РИМ – Велико Търново антропологични останки е извършен през 2022 г. от гл. ас. д-р Н. Атанасова (ИЕМПАМ – БАН).
- ³ Проучвателите датират погребението в могила 1 в периода началото – втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Милчев, Китов 1972, 54). Чернофирнисовият скифос от гроба е датиран в последната четвърт на V в. пр. Хр. (Божкова 1989, 4). Бронзовата хидрия принадлежи към подтип I.1.2 с по класификацията на Я. Мутафчиева – бронзови хидрии със сирени със спуснати надолу крила в долния край на вертикалната дръжка, а хронологическото им

- разпространение е в рамките на втора до последна четвърт на V в. пр. Хр. (Мутафчиева 2018, 10). Въз основа на това погребението в могила 1 може да се датира в рамките на трета – последна четвърт на V в. пр. Хр.
- 4 Проучвателката датира могилата в IV – III в. пр. Хр. (Койчева 1994, 91). При откриването си гробницата е била почти изцяло разрушена в резултат от иманярски интервенции, а информация за открит гробен инвентар липсва и датирането ѝ въз основа на археологическите материали е невъзможно. Близък паралел на гробното съоръжение е гробницата при с. Долна Росица, датирана в периода V – III в. пр. Хр. (Овчаров 1961, 67). Гробниците от този тип, проучени на територията на Североизточна Тракия, са отнесени към периода средата на IV – средата на III в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 8). На базата на установената там хронология, гробницата от с. Престой може да бъде датирана в същото време.
 - 5 Авторите датират погребението в IV в. пр. Хр. (Милчев, Ковачев 1971, 47) и посочват, че откритите керамични съдове са сходни с урните от гробовете при крепостта на вр. Голям Острец, датирани с голяма доза предпазливост в края на IV – първата половина на III в. пр. Хр. (Томанова 2019, 62). По аналогия с тях погребението, извършено в Бабина Йовина могила, би могло да се постави в същото време.
 - 6 Според авторите гробът се датира в рамките на IV в. пр. Хр. (Милчев, Ковачев 1971, 49). Единственият известен датиращ елемент на погребалния комплекс е частично запазена сребърна фибула (Милчев, Ковачев 1971, 51, обр. 7г). Формалните признаци на накита предполагат, че той може да бъде причислен към всички обособени подтипове, характеризиращи се с малки размери и удебелен в средата масивен лък с кръгло или овално сечение – TR I.3 (Стамберова 2023, 79–80, Табло 8), TR II.1b (Стамберова 2023, 113–116, Табло 12), TR II.2 и II.3 (Стамберова 2023, 131–132, 134–135, Табло 13) и TR III.2 и III.3 (Стамберова 2023, 160–161, 168, Табло 15). Всички изброени фибули са датирани от автора в периода от втората четвърт на IV в. пр. Хр. до средата на III в. пр. Хр. Въз основа на известните характеристики на отделните подтипове и варианти, и на хронологията на останалите могилни гробове в землището на с. Кръвеник, комплексът в мах. Пириево може да бъде датиран най-рано в средата на IV в. пр. Хр.
 - 7 Проучвателят не предлага дата за извършване на погребението в могилата в центъра на с. Гумощник. Описаният погребален обред – трупоишгаряне на място на човек и кон или части от кон (Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 16), е характерен за периода след средата на III в. пр. Хр. Изброеният гробен инвентар има паралели по своя състав в могили 16А и 20А от некропола на с. Брестница, Ябланишко, датирани в средата на II – средата на I в. пр. Хр. (Агре 2007, 90). Откритата керамична паница принадлежи на тип, популярен в периода III – I в. пр. Хр. (Теодосиев, Торбов 1995, 27). Въз основа на тези аналогии и характерни особености на обряда, могилата в центъра на с. Гумощник може да бъде датирана в периода средата на III – I в. пр. Хр.
 - 8 Откритото погребение/погребения са датирани в ранножелязната епоха (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 51; Стефанов 1956, 29; Стефанов 1974, 284). Публикуваните керамични съдове (Стефанов 1974, 285, Обр. 29) представляват гърнета с конична или цилиндрична форма, украсени с четири езичести дръжки под ръба на устието, и четири, пет или шест успоредни релефни ленти с прищипвания. Съдовете принадлежат към типове 2 и 3 по типологията на В. Ханджийска, датирани съответно в VI – средата на IV в. пр. Хр. и IV в. пр. Хр. (Ханджийска 2007, 17). Множеството успоредни релефни ленти също са характерни за VI – средата на IV в. пр. Хр. (Ханджийска 2007, 23), като наличието и на диагонални такива насочва към късната фаза на посочения период. Въз основа на изброените характеристики на откритите съдове и предвид липсата на друг датиращ материал, откритото погребение би могло да бъде датирано в рамките на IV в. пр. Хр.

⁹ Авторите допускат, че в могиления комплекс е извършена кремация, но в резюмето е категорично посочено, че във вътрешността на гробното съоръжение (погрешно определено като гробница) са открити „само възглени“ (Милчев, Бонева 1981, 128), без данни за наличие на антропологични материали. Според публикуваната информация трупозгарянето е извършено под могиления насип, на запад от зидания гроб, но потенциалната клада е описана като „петно от огън“ и „петно от сива пепел“, без данни за размери и наличие на масивни отухлявания, индикиращи интензивното горене, необходимо за кремация на човешко тяло. Подобни данни липсват и за предполагаемото вторично погребение, установено на север от каменното струпване, покриващо първичния гроб (Милчев, Бонева 1981, 128). Въз основа на описаните особености в публикуваната информация, в настоящото изследване е прието, че предположеният от авторите погребален обред е несигурен и е допусната възможността могилата при с. Ошаните да е издигната като кенотаф, а регистрираните следи от огън да са обвързани с ритуали, съпровождащи символичното погребение.

¹⁰ Проучвателят датира погребението при с. Иванковци в периода V–III в. пр. Хр. (Филов 1910, 158). Фибулата (Филов 1910, 158; обр. 5) спада към подвариант Пв по класификацията на В. Зира (Zigra 2000, abb. 3/30, 4/1–7), датиран в първите десетилетия на III в. пр. Хр., или тип TR II.1 по типологията на М. Стамберова (Стамберова 2023, 112, кат. № TR 203). Керамичният аскос (Филов 1940, 158, обр. 4) принадлежи към групата на аскосите с две дръжки, датирани в самия край на IV – първата половина на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 141). Въз основа на това погребението в могилата при с. Иванковци може да бъде датирано в края на IV – началото на III в. пр. Хр.

Некрополът при с. Славяни е датиран от проучвателите в периода VII–IV в. пр. Хр. (Китов, Теодосиев, Павлов 1982, 31), а могилата с открит зидан гроб – в IV в. пр. Хр. (Kitow, Pawlow 1987, 20). Откритата сребърна торква (Kitow, Pawlow 1987, 59, Кат. № 27; Археологическо наследство 2017, № 252) е идентична по начина на оформяне на тялото и краищата с екземпляра от Горнооряховско, която също е датирана в края на IV – началото на III в. пр. Хр. (Среброто на траките 2017, № 43). Към това време трябва да се отнесе и проучената могила при с. Славяни.

Могила 4 при с. Столт първоначално е датирана в рамките на IV в. пр. Хр. (Милчев 1956, 487). Откритата бронзова фибула принадлежи към подвариант Пс по класификацията на В. Зира (Zigra 2000, abb. 4/8–12), отнесен към първите десетилетия на III в. пр. Хр. Въз основа на това, датата на извършване на погребението в могилата може да бъде изместена в началото на III в. пр. Хр.

¹¹ Богатото погребение при с. Голяма Желязна е датирано от проучвателя в периода V–IV в. пр. Хр. (Миков 1950, 150). Във формално отношение двете гривни са напълно идентични с обеците, открити в могилата при с. Видраре (Борисова, Занева 2011, обр. 3) и с. Брестница (Миков 1932, 164, обр. 145), и се различават от тях единствено по размерите си и материала от които са изработени (Миков 1950, обр. 85). Въз основа на формалните си признаци този тип накити са датирани в ранноелинистическата епоха (Tonkova 1997, 20–21). От гледна точка на простата изчистена украса, златният нагръдник от гроба се приближава най-много до този от могиленото погребение при с. Калояново, Сливенско (Чичикова 1969, обр. 13), датирано във втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Чичикова 1969, 88). Въз основа на тези данни богатият гроб от с. Голяма Желязна може да бъде датиран в първата половина на IV в. пр. Хр.

¹² Авторът не предлага дата на могиления некропол. Предвид състоянието на гробните комплекси и оскъдната информация за откритите в тях археологически материали, като евентуални хронологични индикатори биха могли да послужат единствено гробното съоръжение от могила 2, бронзовият конус от могила 5 и фибулата от могилата в м. Герджиковото.

Конуси за конска амуниция са открити в могилените погребения при с. Маломирово – Златиница (Агре 2012, 118–119, обр. IV – 15с, IV – 17, IV – 18) и с. Обретеник (Димова 1968, 6, обр. 6.4, 5). Първият гроб е датиран в средата на IV в. пр. Хр. (Агре 2012, 210), а вторият – във втората – третата четвърт на V в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 18, таблица 1). Сребърен конус с позлата е част от Летнишкото съкровище, датирано в IV в. пр. Хр. (Венедиков, Павлов 1963, 20–24; Венедиков 1996; Археологическо наследство 2017, № 325). Фибулата от могилата в м. Герджиковото принадлежи към подвариант Ib1 по класификацията на В. Зира, датиран в средата – втората половина на IV в. пр. Хр. (Zirga 2000, abb. 1/7–21, 2/1–14). Според типологията на М. Стамберова фибулата е подвариант TR I.1b-1 и се отнася към първата половина – третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Стамберова 2023, 51, кат. № TR 49).

Въз основа на тези данни и предвид състоянието на гробните комплекси, с голяма доза предпазливост, могиленият некропол при с. Балканец може да бъде датиран в периода втора – трета четвърт на V–IV в. пр. Хр.

- ¹³ Авторът датира гроба в рамките на V в. пр. Хр. (Тотевски 1991, 16). Въз основа на публикуваното описание, бронзовото лекане (Тотевски 1991, 15) е идентично с откритото в Дайкина могила при с. Дерманци и принадлежи към вариант I.3.1A по класификацията на Я. Мутафчиева, датиран във втората четвърт на V в. пр. Хр. (Мутафчиева 2018, 17). Бронзовият арибал от гроба е описан като идентичен със съдовете от могили 6 и 16 при с. Торос, които се причисляват към вариант IV.3.1A по същата типология и се отнася към същото време (Мутафчиева 2018, 28). Изброените примери имат точен паралел в гробната находка от с. Светлен, Търговишко, датирана в периода втора – трета четвърт на V в. пр. Хр. (Маджаров 2013, Табл. 1), което позволява да бъде прецизирана датата на погребението.

- ¹⁴ И. Велков датира могилата в IV в. пр. Хр. (Велков 1938, 418). Коланната апликация от гроба е датирана във втората половина на V в. пр. Хр. (Владимирова-Паунова 1995, 57). Лекането има точен паралел от могила 1 при Симеоновград (Василева 2008, 191, Обр. 1). Този съд също е открит строшен върху каменното струпване над гроба, който е датиран в средата на V в. пр. Хр. въз основа на използвания като урна червенофигурен кратер (Василева 2008, 191). Това позволява датата на извършване на погребението в могилата при с. Торос да бъде изтеглена в средата на V в. пр. Хр.

- ¹⁵ Инв. № 1770 П/ТОМ – непубликувани материали от фонда на РИМ – В. Търново.

- ¹⁶ Проучвателката датира първичното погребение в края на V – началото на IV в. пр. Хр., а вторичното – в IV в. пр. Хр. (Агре 1990, 43). Типът сребърни обеци с широко отворена халка, украсена с меандровиден филигранен мотив над различно оформения завършек, е датиран в ранноелинистическата епоха (Тонкова 2003, 219). Въз основа на тези данни и формалните белези на открития керамичен комплекс, първичният гроб в могила 1 може да бъде датиран във втората половина/края на IV в. пр. Хр. Липсата на информация в литературата не позволява да бъде прецизирана хронологията на вторичния гроб.

- ¹⁷ Две от откритите в сектора частично запазени фибули принадлежат на тракийския тип и са датирани от Б. Лилова в края на IV – първите десетилетия на III в. пр. Хр. (Lilova 2005, 276, Abb. 1) и края на IV в. пр. Хр. до средата на III в. пр. Хр. (Lilova 2005, 276, Abb. 2). Въз основа на публикуваната илюстрация (Lilova 2005, Abb. 2) може да бъде допуснато, че се касае за краче на фибула без обособен бутон – тип TR.IV, датиран в последната четвърт на IV в. пр. Хр. и основно в първата половина на III в. пр. Хр. (Стамберова 2023, 211). Една от билатералните фибули от Сектор VII на хълма Царевец във Велико Търново (Квинто 1985, 67, обр. 5; Стамберова 2023, кат. № LT 2; Lilova 2005, Abb. 6.a, b) принадлежи към вариант LT I.1a и е датирана в края на IV – началото на III в. пр. Хр. (Стамберова

2023, 267). Към същото време се отнасят още два екземпляра (Lilova 2005, 276, Abb. 4.a, b; 5.a, b; Стамберова 2023, кат. № 35, 36), причислени към вариант LT I.3b (Стамберова 2023, 286).

- ¹⁸ Ситуацията е допълнително усложнена от липсата на данни за стратиграфската позиция на проученото гробно съоръжение и депонираните извън него материали, която не позволява установяването на относителната хронология помежду им и определянето на първични, вторични или синхронни погребални/поменални обредни действия.
- ¹⁹ Това позволява да се допусне поредната теоретична възможност – за извършване на символично погребение.

ЛИТЕРАТУРА

Агре 1990: Д. Агре. Тракийски могилен некропол в м. „Равнището“ край Етрополе. – Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 43–44.

Агре 2002: Д. Агре. Класификация на керамиката от тракийски могили в Етрополско (V–IV в. пр. Хр.). – Археология, XLIII, 2002, 2, 33–42.

Агре 2007: Д. Агре. Тракийски могили от късноелинистическата епоха в долината на река Вит, Ябланишка община. – Годишник на Националния археологически музей, XI, 2007, 86–95.

Агре 2012: Д. Агре. Голямата могила край Маломирово и Златиница. София, 2012.

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Дворецът на Българските царе през Втората Българска държава (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 259–270.

Археологическо наследство 2017: Археологическо наследство – Ловешка област. Каталог. Р. Гушераклиев, М. Димитрова (Ред.). Ловеч, 2017.

Бараков 1999: В. Бараков. Археологически паметници в Тревненско. – В: Старопланински проучвания. Т. 1. София, 1999, 128–135.

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V–III в. пр. н.е.). – Археология, XXXI, 1989, 2, 2–10.

Борисова 2004: Т. Борисова. Археологическо проучване на надгробна могила в махала Скърнава, гр. Правец. – Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 82–83.

Борисова 2005: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земята на България – люлка на тракийската култура. Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Борисова, Занева 2011: Т. Борисова, М. Занева. Спасително археологическо проучване на две могили в землището на с. Видраре, община Правец. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 216–217.

Вагалински, Чолаков 2007: Л. Вагалински, И. Чолаков. Античен производствен център край с. Кривина, Русенско. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 251–252.

Василева 2008: Д. Василева. Два монохромни съда от могилите при Симеоновград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2005 г. В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (Ред.). В. Търново, 2008, 191–196.

Велков 1938: И. Велков. Могилна гробна находка при Торос. – Известия на Българския археологически институт, XII, 1938, 415–418.

Венедиков 1996: И. Венедиков. Тракийско съкровище от Летница. София, 1996.

Венедиков, Павлов 1963: И. Венедиков, П. Павлов. Новооткрито тракийско съкровище от Летница. – Изкуство, XIII, 1963, 9, 20–24.

Владимирова-Паунова 1995: В. Владимирова-Паунова. Ажурни коланни апликации от Тракия (VI–IV в. пр. Хр.). – Анали, 1995, 3–4, 54–69.

Ганчева 2005: М. Ганчева. Работилница за обработка на кост в южното подградие на гетската столица Хелис. – В: Траките и околният свят. И. Маразов, Д. Аладжова, Б. Хараланова, Д. Руменов (Ред.), С. Стойчев (Съст.). София, 2005, 241–250.

Георгиев 2003: С. Георгиев. Село Горски Горен Тръмбеш. В. Търново, 2003.

Дамянов 1969: С. Дамянов. Надгробна могила при с. Староселка, Шуменски окръг. – Археология, XI, 1969, 4, 57–63.

Димова 1966: В. Димова. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. – Известия на Народния музей – Русе, II, 1966, 3–8.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековната улица по северозападния склон, квартал при третата порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. В. Търново, 2007.

Дремсизова-Нелчинова 1965: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско. – Археология, VII, 1965, 4, 54–65.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949 г. София 1963, 65–273.

Иванов 2023: Г. Иванов. Некрополът и богатите гробове. – В: Некропол от ранноелинистическата епоха при с. Бохот. Г. Иванов (Ред.). Каталози. Т. XXVII. София 2023, 9–19.

Илчева 1993: В. Илчева. Археологическо проучване на Ново село, Великотърновско. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, VIII, 1993, 91–96.

Илчева 2002–2003: В. Илчева. Тракийският културен пласт от Царевец – Обект 8. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 131–147.

Квинто 1985: Л. Квинто. Келтски материали от III – I в. пр. н.е. в тракийското селище на Царевец. – В: Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ „Кирил и Методий“. XI Пролетен колоквиум. В. Търново, 1985, 55–68.

Койчева 1994: К. Койчева. Надгробни могили в Централния Балкан. – В: Първи международен симпозиум „Севтополис“. Надгробните могили в Югоизточна Европа. К. Зарев, Г. Китов, З. Гочева, М. Василева, Б. Лилова (Ред.). В. Търново, 1994, 89–97.

Китов, Шалганов, Крайнов 1980: Г. Китов, К. Шалганов, И. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. София, 1980.

Китов, Теодосиев, Павлов 1982: Г. Китов, П. Теодосиев, П. Павлов. Тракийските надгробни могили в селищна система Ловеч. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 30–31.

Лилова 2002–2003: Б. Лилова. Керамика на колело от V–III в. пр. Хр. в тракийското селище на хълма Царевец. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 157–168.

Маджаров 2013: К. Маджаров. Некрополите като извор за културното развитие на Североизточна Тракия в периода VI–III в. пр. Хр. – Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2013.

Маджаров 2015: К. Маджаров. Надгробни могили при с. Брестовица, Русенско. – В: Поломието – находки, събития и личности. М. Палангурски и др. (Ред.). В. Търново, 2015, 87–127.

Миков 1932: В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – Известия на Българския археологически институт, VI, 1932, 153–170.

Миков 1950: В. Миков. Тракийски накитни предмети от V–IV в. пр. Хр. – Известия на Археологическия институт, VII, 1950, 146–156.

Милчев 1957: А. Милчев. Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, L, 1957, 443–539.

Милчев, Бонева 1981: А. Милчев, И. Бонева. Разкопки в околностите на с. Ошани и с. Белица, Тревненско. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, 127–131.

Милчев, Китов 1972: А. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. – Археология, XIV, 1972, 1, 46–61.

Милчев, Ковачев 1971: А. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. – Археология, XIII, 1971, 2, 45–57.

Мутафчиева 2018: Я. Мутафчиева. Бронзови съдове от Тракия от V–IV в. пр. Хр. – Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2018.

Овчаров 1961: Д. Овчаров. Могилни погребения при с. Д. Росица, Търговишко. – Археология, III, 1961, 4, 61–67.

Петков 1939: Н. Петков. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. – Известия на Българския археологически институт, XIII, 1939, 309–315.

Попов 1922: Р. Попов. Материали за проучване на халшатската и латенска култури в България и Македония. – Годишник на Народния музей за 1921 год., 1922, 152–182.

Славчев, Кокорков 1975: П. Славчев, И. Кокорков. Антични материали от землището на с. Хотница, Великотърновски окръг – Годишник на музеите от Северна България, I, 1975, 1–10.

Среброто на траките 2017: Среброто на траките. М. Дамянов (Ред.). Каталози. Т. VII. София, 2017.

Стамберова 2023: М. Стамберова. Фибулите в Древна Тракия (V–I в. пр. Хр.). София 2023.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра. Материали за археологическата карта на България, VIII. София, 1956.

Стефанов 1974: С. Стефанов. Новград. Старинни селища. – Известия на Археологическия институт, XXXIV, 1974, 250–311.

Стоянов и др. 2004: Т. Стоянов, Ж. Михайлова, К. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Тракийският град в Сборяново. София, 2004.

Тачева-Хитова 1971: М. Тачева-Хитова. Тракийско могилно погребение край с. Староселка, Шуменски окръг. II. Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница. – Археология, XIII, 1971, 3, 42–51.

Теодосиев, Торбов 1995: Н. Теодосиев, Н. Торбов. Тракийски могили от късноелинистическата епоха при Търнава, Белослатинско. – Известия на музеите в Северозападна България, 23, 1995, 11–58.

Томанова 2019: М. Томанова. Гроб от ранноелинистическата епоха в югоизточното подножие на хълма Царевец. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 59–71.

Тонкова 2003: М. Тонкова. Произведения на тракийската ювелирна школа от втората половина на IV в. пр. Хр. – В: Пътят. Сборник научни статии. А. Фол (Ред.). София, 2003, 216–224.

Тракийска могила 1965: Тракийска могила, с. Стрелец, проучване на Б. Султов, 1965 г. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, опис 3, 23.

Тотевски 1991: Т. Тотевски. Случайни археологически находки от Троянско. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Т. Тотевски (Съст.). Т. 4. София, 1991, 3–24.

Филов 1910: Б. Филов. Два могилни гроба в Балкана. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 155–158.

Ханджийска 2007: В. Ханджийска. Традиции и тенденции в производството на керамика на ръка в днешна Югоизточна България. – Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2007.

Чичикова 1969: М. Чичикова. Тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – Известия на Археологическия институт, XXXI, 1969, 45–90.

Alexandrescu 1980: A. Alexandrescu. La Nécropole Gète de Zimnicea. – Dacia, N.S., XXIV, 1980, 9–126.

Čičikova 1963: M. Čičikova. Développement de la ceramique thrace al epoque classique et hellenistique. – Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica. Serdicae. Sofia, 1963, 35–48.

Irimia 1992: M. Irimia. Descoperiri noi în necropola getică de la Bugeac, jud. Constanța. – Materiale și cercetări arheologice, XVII, pentru 1983, 1992, 109–114.

Lilova 2005: B. Lilova. Metallfunde aus der thrakischen Siedlung auf dem Zarevez – Hügel. – Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova. T. Stoyanov, M. Tonkova, C. Preshlenov, C. Popov (Eds.). V. Tarnovo, 2005, 276–280.

Kitow, Pawlow 1987: G. Kitow, P. Pawlow. Kultura tracka na ziemiach okregu Loweczanskiiego. Sofia, 1987.

Măndescu 2010: D. Măndescu. Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V–III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani. Anexe: Catalog și ilustrație. Brăila, 2010.

Moscalu 1983: E. Moscalu. Ceramica traco-getică. București, 1983.

Theodossiev 2000: N. Theodossiev. North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC (*British Archaeological Reports* 859). Oxford, 2000.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times – *Archaeologia Bulgarica*, I, 1997, 2, 18–31.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The contribution of the studies at Gledacevo. – *Thracia*, XV, 2003, 478–504.

Zirra 2000: V. Zirra. Bemerkungen zu den thraco-getischen Fibeln. – *Dacia*, N.S., XL–XLII, 1996–1998, 2000, 29–53.

MOUND GRAVE FROM THE LATE IRON AGE IN THE LAND OF THE VILLAGE OF STRELETS, GORNA ORYAHOVITSA MUNICIPALITY

Michaela Tomanova

(Abstract)

The burial mound at the village of Strelets, Gorna Oryahovitsa municipality was unearthed in 1965 during rescue archaeological excavations carried out under the supervision of B. Sultov. The excavated archaeological materials are stored in the exposition and the funds of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.

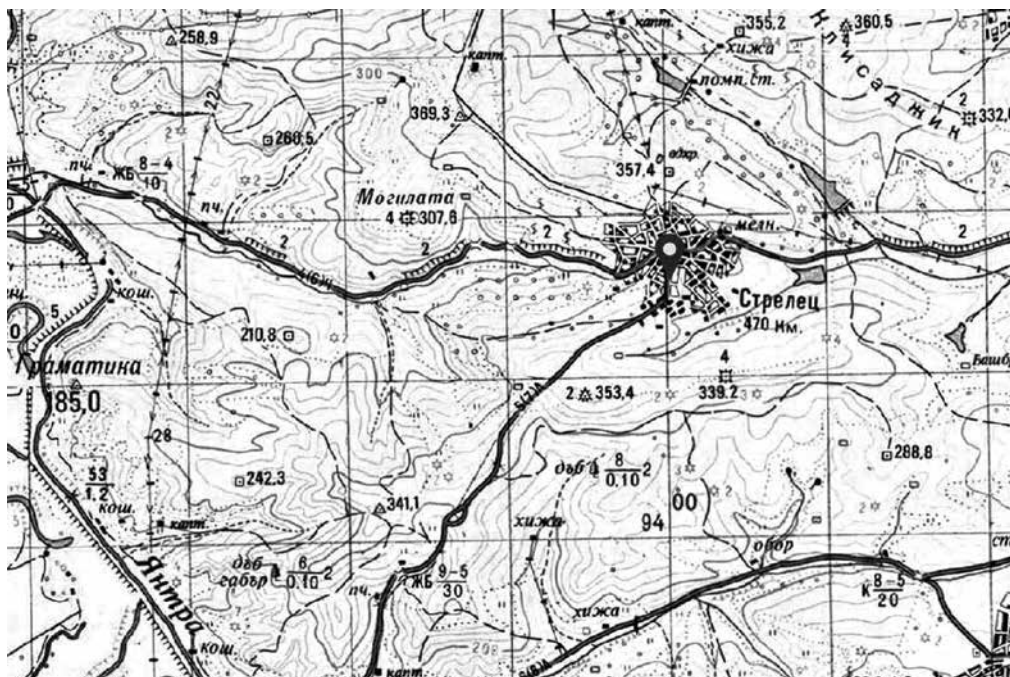
In the excavated mound complex a burial by cremation was found, where the cremated remains were placed in a walled grave of rough stones covered with stone slabs (**Fig. 2**) The cremation site is unknown.

The surviving anthropological evidence belongs to a fully grown individual of unidentified sex. Where exactly the grave was in the mound is not known. There is no reliable evidence suggesting that an urn was used, although a similar function may be assumed for the ceramic bowl found within the grave, on the surface of which traces of secondary smoking were noticeable. The grave goods consist of two ceramic vessels (a jar and a bowl), a bone comb and a Thracian-type bronze fibula (**Fig. 3**) A second group of grave offerings was found in the area to the South of the burial structure, comprising a crater and table amphora, an iron spearhead, two bronze fibulae and a bangle (**Fig. 4**).

There is no information as to the stratigraphic position of the materials, the presence of additional structures or a second grave, and whether these relate to the identified burial by corpse burning. As such no firm conclusions can be drawn about the number of the buried individuals, nor can the sequence of ritual actions be conclusively reconstructed.

Some of the grave offerings found (the bone comb and the bronze bangle) suggest cultural or commercial relations with the Getae territories North of the Danube, and the excavated grave structure seems to be related to the Odrysian tradition of grave structures.

The emerging eclectic picture reveals the diverse influences that shaped the rich funerary culture of practiced rituals in the Early Hellenistic period in the valley of the Yantra River. The individual chronology of the archaeological finds shows that the two groups of grave offerings were placed in the mound in the same time frame: late 4th – early 3rd c. BC.

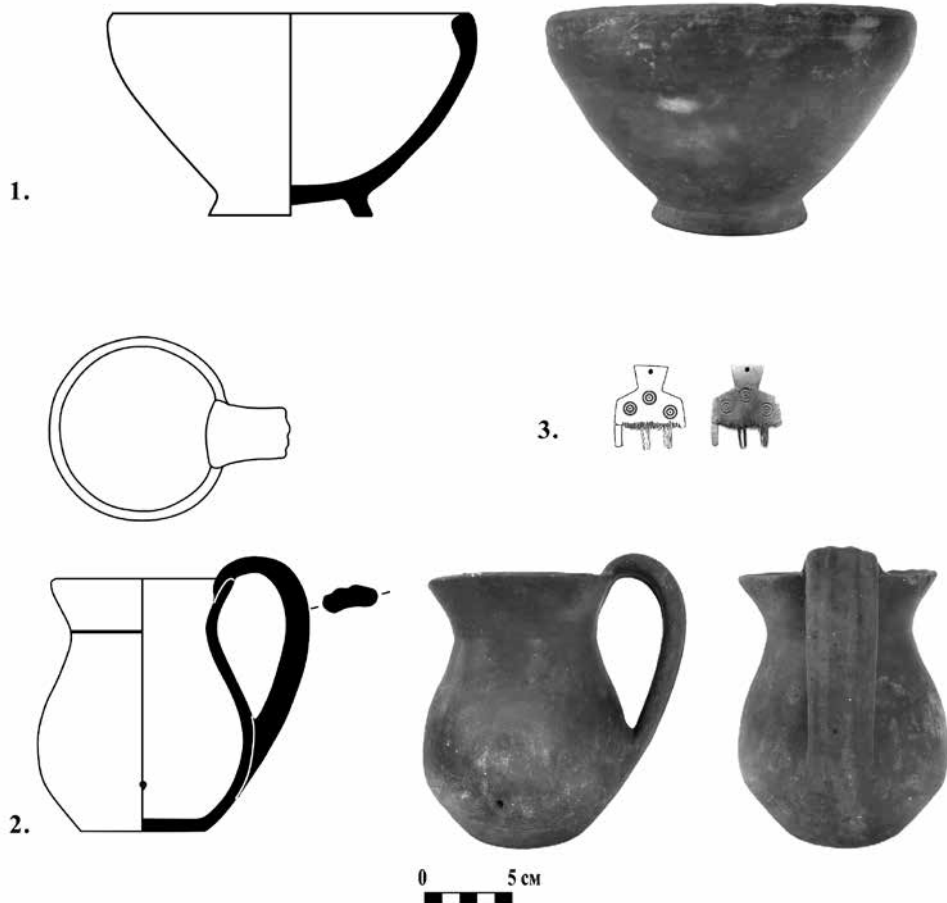

Обр. 1. Топографска карта на с. Стрелец
(общ. Горна Оряховица, обл. Велико Търново) и неговата околност.

Fig. 1. Topographic map of the village of Strelets
(Gorna Oryahovitsa municipality, district of Veliko Tarnovo) and its surroundings.

Обр. 2. Гробното съоръжение от могилата при с. Стрелец.
Fig. 2. The burial facility from the mound near the village of Strelets.

Обр. 3. Гробни дарове и инвентар от първа група от могилата при с. Стрелец.
1. Керамична паница. 2. Керамична кана. 3. Костен гребен.

Fig. 3. Grave gifts and inventory from the first group from the mound near the village of Strelets. 1. A ceramic bowl. 2. A ceramic jug. 3. A bone comb.

Обр. 4. Гробни дарове и инвентар от втора група от могилата при с. Стрелец.
 1. Керамичен кратер. 2. Керамична трапезна амфора. 3. Железен връх за копие.
 4. Бронзова гривна. 5. Бронзова фибула тракийски тип.

Fig. 4. Grave gifts and inventory from the second group from the mound near the village of Strelets. 1. A ceramic crater. 2. A ceramic table amphora. 3. An iron spear tip.
 4. A bronze bangle. 5. A bronze fibula of the Thracian type.

ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕТО НА ЕДИН МАВЗОЛЕЙ ОТ РИМСКАТА ЕПОХА МЕЖДУ ГРАДОВЕТЕ ПАВЛИКЕНИ И БЯЛА ЧЕРКВА И НЕГОВИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Калин Чакъров

През 1946 г. И. Венедиков публикува в рубриката „Археологически вести“ на „Известия на Българския археологически институт“ сведения за открита в лозето на жителя на Бяла черква Божи́л Йорданов статуя на жена от бял варовик, постъпила в Народния музей под инв. № 7095. На същото място са установени развалини на малка постройка, саркофаг от варовик и долна част от друга статуя на жена. Авторът съобщава, че откритието е в землището на гр. Павликени, а саркофагът и фрагментът от статуя се съхраняват в читалището на тогавашното село Бяла черква (град от 1976 г.). И. Венедиков основателно предполага, че съвкупността от археологически данни свидетелства за наличието на мавзолей (Венедиков 1946, 234–235).

Прибраната в София статуя е впечатляващ експонат, който краси до ден-денешен експозицията на Националния археологически музей. Тя е поместена в редица каталожни издания, посветени на антични паметници от музея (Герасимова и др. 2000, 44, № 20; 130 избрани експоната, 133, № 80)¹. Задълго обаче точното местоположение на откритието остава неизвестно и следващите публикации, които коментират паметника, посочват данните на И. Венедиков (Йорданов 1991, 57; Теодосиев 2014, 9–10; Tomas 2016, 153; Chakarov 2017, 50). Изключение прави археологът Б. Султов, който отбелязва през 1977 г., че статуята и предполагаемият мавзолей се намират в района на завода за карто-нени опаковки в гр. Павликени (Султов 1977, 47; Владкова 2011, 8)². Публикацията на И. Венедиков и важната бележка на Б. Султов провокират интереса на автора на настоящия текст да се опита да потърси точното местопоткриване, засегнато бегло в две предишни публикации (Chakarov 2017, 50; Чакъров 2023, 19). За целта са проведени разговори със запознати с местността хора и е направена справка с инвентарната книга на античния фонд на НАИМ – БАН³.

Оказва се, че информацията от инвентарната книга на НАИМ – БАН за тази находка е оскъдна. В нея е отбелязано, че статуята с инв. № 7095 е открита „при с. Бела Черкова (Павликенско)“ и е предадена от Иван Фунев, като датата на постъпването е „27 април 1945 г.“.

По данни на И. Църов, на югоизток от завода за картонени опаковки, в началото на 90-те години на XX в., са регистрирани антични зидове, градени с пясъчник. Те са разположени на югозапад от частично изградения тогава обходен път на гр. Павликени за АМ „Хемус“. На едромащабна топографска карта К-35-27 (74) изолиниите наподобяват могила. На 13.03.2024 г. авторът на настоящия текст и Х. Иванов (кмет на с. Мусина) посещават мястото. Оказва се, че обходният път пресича надгробна могила, като на югозапад от пътя личи стар изкоп, в който се виждат останки от подмогилно съоръжение, градено с пясъчникови камъни, хоросан и тухли. При продължаване на огледа, на северозапад от могилата, при землищната граница между градовете Бяла черква и Павликени, са установени следи от наситено с археологически материали нерегистрирано селище от римската епоха, като концентрациите са особено големи в обхвата на залесената през 90-те години на XX в. и изкоренена през 2023–2024 г. тополова гора (в землището на гр. Павликени), където личат и много пресни иманярски изкопи (**Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**)⁴. Т. Драганова съобщава за „старо селище от преди н.е.“ в землището на гр. Бяла черква, намиращо се „на 5 км западно в м. „Ески баалъ“, покрай гората“ (Драганова 1984, 19). Вероятно става дума за друг, нерегистриран селищен обект.

Селището

Селището се намира в м. Ески баалъ (в землището на гр. Павликени), което в превод от турски означава „Старите лозя“ (Иванова-Чавдарова 1996, 137). В по-новата топонимия, свързана с частта от обекта в землището на гр. Бяла черква, името на местността е Срещу Павликени/Срещу гарата⁵ (**Обр. 1**). Обектът е разположен на терен с много слаб наклон в североизточна посока (**Обр. 2, Обр. 3**). Вероятно в миналото е имало малък поток в близост, който се е сливал с коригираното в този участък Върбовско дере (по данни от ЕТК М 1:5000, картен лист К-35-27-(74). За това свидетелства и името на местността в северозападна посока – Изворите, където и днес има поредица от водопроводни шахти.

Селището е с площ от около 60–90 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, парчета от керемиди и камъни (**Ил. 1, Ил. 2, Ил. 3, Ил. 4, Ил. 5**). Основната концентрация на археологически материали е при землищната граница на градовете Павликени и Бяла черква. При издирването са открити и находки (**Ил. 4**): леко счупена бронзова купа; плътна желязна шайба; железен гвоздей; фрагмент от тежест, изработена от вторично употребена тегула; фрагмент от керамична лампа; фрагмент от плътно прозрачно стъкло; фрагмент от каменен хромел (**Обр. 18, Обр. 19, Ил. 6, Ил. 7, Обр. 20, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23**); фрагмент от голям блок от органичен варовик (**Обр. 30, Обр. 31**).

Керамика

Откритата при издирването керамика принадлежи на три периода. Основната част е от римската епоха, два фрагмента са от Средновековието, а три от XIX–XX в. Римската керамика е представена от четири технологични групи:

I. Изделия, изработени на бързо крачно колело от фина добре пречистена глина с бежов или кафяв цвят, с или без лаково покритие

Тази група е представена от следните категории съдове:

I.1. Паници

I.1.1. (**Обр. 5.1**) Разлати, плитки паници с обърнатоконична долна част и цилиндрична горна, слабо наклонена навън. Устийният ръб е профилиран навън и равно отрязан отгоре. Изработена на бързо колело от тъмнокафяворозова глина. Ломът е едноделен. По двете повърхности има тъмнокафяв лак. Диаметър 20 см.

Типът е № 1с по Б. Султов (Sultov 1985, 62–63, table XXVI.3), № IV по С. Иванов (Иванов 2021, 20–21, 136–137, кат. № 17–22; Ivanov 2022, 22–24, 136–137, cat. No 17–22). Датирани са от втората до третата четвърт на II в., като сходни по профил съдове се срещат и през първата половина на III в. Откривани и произвеждани са основно в производствения център в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (Falkner 1999, 182–184, No 493; Ivanov 2019, 7–8, type VI; Иванов 2021, 20, 136–137, кат. № 17–22; Ivanov 2022, 22, 136–137, cat. No 17–22).

I.1.2. (**Обр. 5.2**) При другия вариант горната конусовидна част е по-отворена навън, устието е силно профилирано навън и има околоръстна врязана линия по горната повърхност, а под него – нисък вертикален ръб. Съдът е изработен на бързо колело от фино пречистена бежовокафява глина, има едноделен лом и оранжевокафяв лак отвън и отвътре. Диаметър 34 см.

Типът е № VIII по типологията на С. Иванов (Иванов 2021, 22–24, 139–140, кат. № 33–36; Ivanov 2022, 22–24, 139–140, cat. No 33–36). Най-близкият център, произвеждал тези изделия, е в с. Бутово, като датировката е първата половина на III в. (Falkner 1999, 192–193, No 570; Иванов 2021, 22, 139–140, кат. № 33–36; Ivanov 2022, 22, 139–140, cat. No 33–36).

I.2. Купи

I.2.1. (**Обр. 5.3**) Ниска полусферична купа с вертикален, заоблен отгоре, устиен ръб, изработена на бързо колело от фино пречистена бежова глина, едноделен лом и оранжев лак отвън и отвътре. По вътрешната повърхност, надолу под ръба на устието, има врязана околоръстна линия. Диаметър 16 см.

Типът е № 5 по Б. Султов (Sultov 1985, 67, table XXX.2), № III по С. Иванов (Иванов 2021, 30–31, 148, кат. № 82–83; Ivanov 2022, 30–31, 147, cat. No 82–83). Среща се в датирани комплекси от Никополис ад Иструм от втората – третата четвърт на II в., а като производствен център се сочи този в м. Кашлата край с. Хотница (Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 12, № 40; Falkner 1999, 187–188, No. 537; Иванов 2021, 31, 148, кат. № 82–83; Ivanov 2022, 31, 147, cat. No 82–83).

1.2.2. **(Обр. 5.4)** Полусферична купа, слабо отворена, с профилиран навън устиен ръб с трапецовиден профил и изостряне в горния край. Изработена е на бързо колело от фино пречистена бежова глина, има едноделен лом и оранжевокафяв лак по двете повърхности. Диаметър 18 см.

Купата наподобява полусферични съдове със сложно профилирано устие и хоризонтални декоративни дръжки по външния ръб на устието. Сходният тип е чаши тип 5 по Б. Султов, купи тип XIII по С. Иванов, произвеждани вероятно в центъра в м. Върбовски ливади край гр. Павликени и откривани в комплекси от третата четвърт на II в. (Sultov 1985, 69, table XXXI.4; Falkner 1999, 194–197, Nos 592, 595; Ivanov 2019, 12–13, type XIV; Иванов 2022, 32–35, 153, кат. № 111; Ivanov 2022, 32–35; 152, No 111).

1.2.3. Купи с долна обърнатоконична и горна цилиндрична (със слаб наклон навътре) част.

– Дълбока купа с долна обърнатоконична част и горна цилиндрична (със слаб наклон навътре) **(Обр. 5.5)**. Има заоблен устиен ръб, подчертан с тънка околоръстна врязана линия отвън. На външната повърхност, в началото на вертикалната част, е направен остър релефен околоръстен ръб. По придънната част на вътрешната повърхност има ролетирана украса от малки триъгълници, между които са нанесени линийки. Диаметър 18 см.

– Купа с обърнатоконична долна и горна цилиндрична (със слаб наклон навътре) част, с по-рязък преход между двете, особено отчетлив при вътрешния прелом **(Обр. 5.6)**. Устийният ръб е заоблен. Има врязана околоръстна линия по външната повърхност, под устийния ръб. Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и кафяв лак по двете повърхности. Диаметър около 18 см.

– Купа с вероятна долна обърнатоконична част и горна цилиндрична (със слаб наклона навътре) **(Обр. 6.1)**. Устийният ръб е заоблен отгоре и удебелен отвън. Съдът е изработен на бързо колело от бежова фино пречистена глина, има едноделен лом и тъмен червенокафяв лак отвътре. Диаметър 18 см.

Купите са представител на тип 1b по Б. Султов и тип XV по С. Иванов. Производството им започва през втората половина на II в. и продължава през първата половина на следващото столетие. То е свързано с центровете в м. Върбовски ливади край гр. Павликени и в м. Кашлата край с. Хотница (Sultov 1985, 66, table XXVIII.8; Falkner 1999, 174–178, Nos 429, 432; Ivanov 2019, 10–11,

type VIII; Иванов 2021, 32–37, 153–155, кат. № 113–121; Ivanov 2022, 32–35, 152–154, No 113–121).

I.2.4. Купи със слабо изразен двойноконичен профил и различно оформление на устийния ръб.

– Купа със слабо изразен двойноконичен профил и заоблен прелом (**Обр. 6.2**). Устийният ръб е двустранно скосен, като има удебеляване навътре и навън. Съдът е изработен на бързо колело от fino пречистена кафява глина, има едноделен лом и тъмен лак отвън. Със сходен профил са купите тип XVI по С. Иванов (Иванов 2021, 34, обр. 11.126; Ivanov 2022, fig. 11.126). Диаметър 18 см.

– Купа с двойноконичен профил и слабо завит навън устийн ръб (**Обр. 6.3**). Съдът е изработен на бързо колело от fino пречистена бежовокафява глина с малко примеси на слюда. Има следи от опаднал лак. Сходен профил имат купи тип XVI по С. Иванов (Иванов 2021, 34, обр. 11.127; Ivanov 2022, fig. 11.127). Диаметър 18 см.

– Купа с двойноконичен профил и завито навън устие с косо отрязан ръб (**Обр. 6.4**). Изработена е на бързо колело от fino пречистена бежова глина, има едноделен лом и опаднал червенокафяв лак отвън. Сходен профил имат купи тип XVI по С. Иванов (Иванов 2021, 34, обр. 11.129; Ivanov 2022, fig. 11.129). Диаметър 14 см.

– Купа с двойноконичен профил, профилирано навън устие, чийто ръб образува отвътре слабо изразено легло за капак, а е заоблен отвън (**Обр. 6.5**). Под устието, на външната повърхност, има врязана околоръстна линия и следи от опаднал лак. Купата има сходен профил с такива съдове от Никополис ад Иструм (Falkner 1999, 178–179, Nos 461–463). Диаметър 20 см.

– Купа с двойноконичен профил, профилирано навън устие, чийто ръб образува отвътре слабо изразено легло за капак, а е заоблен отвън (**Обр. 6.6**). По раменете има шприцована украса – вероятно стилизирани лозови мотиви и „запетайки“. Отвън и отвътре е покрита с оранжевокафяв лак. Купата има сходен профил с такива съдове от Никополис ад Иструм (Falkner 1999, 218–219, No 784). Диаметър 10 см.

– Купа с изразен двойноконичен профил (**Обр. 6.7**). Устийният ръб е оформен като хоризонтална елипса. Съдът е изработен на бързо колело от fino пречистена глина, има едноделен лом и покритие от кафяв лак по двете повърхности. Купа от Никополис ад Иструм е с почти аналогично оформление на устийния ръб (Falkner 1999, 177–178, No 447). Диаметър 18 см.

Купите от този тип спадат към тип 1с по Б. Султов, купи тип 5 по Е. Кленина и тип XVI по С. Иванов. Те са произвеждани в с. Бутово от края на II в. до края на първата половина на III в. (Sultov 1985, 66, table XXIX.1; Falkner 1999, 177–179, 218–219, Nos 447, 461–463, 784; Кленина 2006, 95; Ivanov 2019, 9–10, type II; Иванов 2021, 34–37, 155–158, № 122–140; Ivanov 2022, 34–37, 154–157, Nos 122–140).

I. 3. Гърнета

I.3.1. Гърне с цилиндричен профил, слабо наклонени навътре стени и силно удебелено навън и косо отрязано отвътре устие (**Обр. 7.1**). Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и тъмнокафяв лак отвън. Не е изключено да е дълбока гърневидна купа или кратеровиден съд. Сходен профил и удебеляване на устието има гърне от Никополис ад Иструм, открито в контекст от втората четвърт на II в. (Falkner 1999, 225–226). Диаметър 20 см.

I.3.2. Гърне с цилиндричен профил, слабо наклонени навътре стени и удебелен обърнат трапецовиден ръб, чиято горна повърхност е съвсем слабо косо отрязана навън (**Обр. 7.2**). Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, с едноделен лом и оранжевокафяв лак по двете повърхности. Сходен профил има гърне от Никополис ад Иструм, което произхожда от по-късни контексти (вероятно преотложено) (Falkner 1999, 213–214). Диаметър 18 см.

I.3.3. Гърнетата от този тип имат горна цилиндрична част и вероятна долна овална. Устията са завити навътре и имат силно профилирани навън ръбове, като отгоре са равно отрязани.

– Съдът е изработен на бързо колело от бежова фино пречистена глина, има едноделен лом и кафяв до тъмнокафяв лак по двете повърхности (**Обр. 7.3**). Диаметър 28 см.

– Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и оранжевочервен лак по двете повърхности (**Обр. 7.4**). Диаметър 20 см.

– Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и следи от опаднал оранжевочервен лак отвън (**Обр. 7.5**). Диаметър 25 см.

– Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и оранжевокафяв до тъмнокафяв лак по двете повърхности (**Обр. 7.6**). Диаметър 22 см.

– Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и следи от оранжевокафяв лак отвън (**Обр. 8.1**). Украсен е с околоръстна линия по горната повърхност на устийния ръб. Диаметър 36 см.

Съдовете спадат към гърнета с две дръжки тип IV по Г. Кабакчиева и гърнета тип II по класификацията и типологията на С. Иванов. Най-близкият производствен център е в с. Бутово, като датировката на изделията е в повечето случаи в края на II в. – първата половина на III в. (Кабакчиева 1986, 24–25; Иванов 2021, 69, 200–201, № 367–371; Ivanov 2022, 68–70, 197–198, № 367–371).

I.3.4. Към този тип спада един фрагмент от устие на гърне с елипсовиден профил (**Обр. 8.2**). Устието е завито навътре и има силно профилиран навън и равно отрязан отгоре ръб. Съдът е изработен на бързо колело от фино пречистена бежовокафява глина, има едноделен лом и следи от опаднал оранжевокафяв лак отвън. Диаметър 16 см.

Гърнето е представител на гърнета тип 1 по Б. Султов и тип I по класификацията и типологията на С. Иванов. Този тип гърнета имат широка датировка поради продължителното им употреба, но на местно ниво има данни за производство в м. Върбовски ливади край гр. Павликени. В гърне от този тип от центъра в м. Върбовски ливади е открита колективна монетна находка от сребърни денарии с най-късна монета от 166/167 г. (Sultov 1985, 79, table XXXIX.1, table L.2; Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, 26–27, № 141; Falkner 1999, 227–228, Nos 878–879; Ivanov 2019, 20; Иванов 2021, 68–69, 199–200, № 363–366; Ivanov 2022, 66, 70, 196–197, Nos 363–366).

I.4. Чаши

I.4.1. Чаша с долна обърнатоконична и горна цилиндрична (със слаб наклон навътре) част (**Обр. 8.3**). Устийният ръб е косо отрязан отвътре. Отвън, под последния, има хоризонтални околоръстни канелюри. Съдът е изработен на бързо колело от фино пречистена глина с бежовокафяв цвят, има едноделен лом и тъмнокафяв лак по двете повърхности. Диаметър 16 см.

Чашите са представители на тип 6b⁶ на глинени изделия с две дръжки по Б. Султов и чаши тип IX по класификацията и типологията на С. Иванов. Произведени са в м. Върбовски ливади край гр. Павликени през третата четвърт на II в., като извън територията на Никополис ад Иструм продължават да бъдат изработвани и до средата на следващото столетие. Аналогични съдове са известни от м. Върбовски ливади край гр. Павликени и от Никополис ад Иструм (Sultov 1985, 77, XXXVI.6; Falkner 1999, 216–217, No 763; Ivanov 2019, 14–15; Иванов 2021, 48–49, 174–176, № 227–237; Ivanov 2022, 47–49, 172–174, Nos 227–237).

I.4.2. Запазената част от съда не позволява пълното възстановяване на формата (**Обр. 8.4**). Налична е горна конична част със заоблен устиен ръб и връзана околоръстна линия под външния ръб на устието. По коничната част има шприцована украса – запетайковиден орнамент. Съдът е изработен на бързо колело от фино пречистена глина с бежов цвят, има едноделен лом и кафяв лак по горната част на двете повърхности. Диаметър 12 см.

Чашата наподобява купи тип 7 по Б. Султов, гърне от Никополис ад Иструм и чаши тип VIII по класификацията и типологията на С. Иванов. Съдовете са произведени в м. Върбовски ливади край гр. Павликени към средата на II в. (Sultov 1985, 67, table XXX.5; Falkner 1999, 228, 230, No 880; Ivanov 2019,

14, 16, type IX; Иванов 2022, 48–49, 173–174, № 225–226; Ivanov 2022, 46–47, Nos 171–172, 225–226).

I.5. Трапезни амфори

I.5.1. Амфори с конична шия и профилирано навън и навътре устие.

– Амфората е с удебелен устиен ръб, с профил на правоъгълник със заоблени ъгли, който е леко скосен отвън от ляво надясно, а профилът от вътрешната страна образува слабо изразено легло за капак (**Обр. 9.1**). Съдът е изработен на колело от бежова фино пречистена глина, има едноделен лом, следи от тъмен червенокафяв лак отвън и отвътре. Амфора с аналогичен профил е известна от Никополис ад Иструм в контексти от втората четвърт на II в. до края на третата четвърт на III в. (Falkner 1999, 229–230, No 887). Диаметър 14 см.

– Амфора с удебелен навътре и навън устиен ръб с профил на неправилна полуелипса и слабо изразено легло за капак от вътрешната страна (**Обр. 9.2**). Има тясна връзана линия околоръст на горната външна периферия на устието. Съдът е изработен на бързо колело от бежова фино пречистена глина, има едноделен лом и следи от опаднал лак по външната и вътрешната повърхност с оранжевокафяв цвят. Амфора с аналогичен профил произхожда от Никополис ад Иструм в контексти от последната четвърт на II в. до средата на III в., като се открива и в късноантични преотложени стратиграфски единици (Falkner 1999, 232–233, No 913). Диаметър 11 см.

I.5.2. Запазена е част от раменете, които са с коничен профил (със слабо заобляне) и основа на конична шийка (**Обр. 9.3**). Има лек отстъп от вътрешната страна, на прелома между раменете и шийката, получен чрез околоръстно вдлъбване. Съдът е изработен на бързо колело от бежова до оранжевобежова фино пречистена глина, има двуделен лом – бежово – оранжевобежово, без следи от лак.

I.6. Цедки

Открити са два фрагмента от дъна на цедки, изработени на бързо колело от фино пречистена глина, с едноделен лом, покрити с оранжевокафяв или тъмнокафяв лак (**Обр. 9.4, Обр. 9.5**). Диаметри на дъната 7,5 см. Едната от цедките има в състава си примеси на ситна слюда, бучици варовик и шупли от органика (**Обр. 9.4**). От вътрешната страна имат централен плътен конусовиден израсък, а по дънната част и стените – напречни цилиндрични отвори. Цедките са кадилници за домашна употреба по Б. Султов и цедки тип II по класификацията и типологията на С. Иванов. Откриват се в редица обекти в територията на Никополис ад Иструм от втората половина на II в. до края на първата половина на III в., като са произвеждани вероятно в с. Бутово, а по някои находки може

да се предположи и в античното селище в северозападната част на гр. Павликени⁷ (Sultov 1985, 80–81, XL.4, table L.4; Falkner 1999, 202–203, Nos 655–658; Hurman 2019, 886–889, fig. 29.1.14, fig. 29.2.26; Иванов 2021, 66–68, 197–199, № 350–361; Ivanov 2022, 65–66, 194–196, No 350–361).

I.7. Кадилници

Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом, не личи лаково покритие или ангоба, каквато се използва за покриване на повърхността на този вид съдове (**Обр. 9.6**). Диаметър 26 см. Кадилницата е представител на кадилници, използвани в погребения, тип 2 по класификацията и типологията на Б. Султов. Произвеждани са в центровете при с. Хотница и с. Бутово. Последният започва да ги прави от края на II в. – началото на III в. и продължава през първата половина на III в. (Султов 1972, 179–182; Sultov 1985, 81–82, table XL.6, table L.6; Кабакчиева, Султов, Владкова 1988, 40, тип II). Кадилница от Никополис ад Иструм има сходен профил с тази от м. Ески баалъ (Falkner 1999, 236, 238, No 944).

I.8. Стени с украса

От керамиката от обекта има три стени с украса, които представят различни декоративни похвати – връзване, ролетиране, шприцоване.

I.8.1. Врязана украса е установена при един фрагмент от затворен съд с обърнатоконични рамене, изработен на бързо колело от фино пречистена глина, имащ едноделен лом и оранжевочервен лак отвън и по горната вътрешна повърхност (**Обр. 10.3**). Нанесена е хоризонтална връзана линия на прелома в горната част на раменете. По самите рамене има връзани коси успоредни линии. Съдът е сходен като профил с гърне от Никополис ад Иструм в контекст от третата четвърт на II в. с вертикални снопове от връзани линии (Falkner 1999, 215, 217, No 753). Подобна украса е част от орнамент от редуващи се линии и мотив „елова клонка“, който се среща обикновено при съдове с две дръжки тип 3 по Б. Султов (чаши тип XVI по С. Иванов), откриван в производствения център в м. Върбовски ливади край гр. Павликени и в некропола в м. Калвака край с. Бутово с монети от края на третата четвърт и началото на последната четвърт на II в. (Sultov 1985, 76–77, table XXX.1; Иванов 2021, 50, 53, № 282–283; Ivanov 2022, 50, 53, 181–182, Nos 282–283).

I.8.2. При един фрагмент от придънна част на разлата паница е приложена ролетирана украса (**Обр. 10.1**). Орнаментите са многогълници с ритмичен и неритмичен интервал. Съдът е изработен на бързо колело от фино пречистена глина с бежов цвят, има едноделен лом и покритие от тъмнокафявочервен лак отвътре.

1.8.3. Фрагмент от стена (горна конична част и цилиндрична шийка) от чаша има нанесена шприцована украса (**Обр. 10.3**). Съдът е изработен на бързо колело от бежовокафява фино пречистена глина, има едноделен лом и следи от опадал тъмнокафяв лак. На раменете е запазен запетайковиден орнамент. Профилът на съда наподобява глинени изделия с две дръжки тип 11а по типологията и класификацията на Б. Султов и чаши тип Х по С. Иванов. Те са датирани в периода третата четвърт на II в. – първата половина на III в., като първоначално са произвеждани в м. Върбовски ливади край гр. Павликени, а от края на II в. и в с. Бутово (Sultov 1985, 78–79, table XXXVIII; Falkner 1999, 212–213, Nos 730–734; Иванов 2021, 48–50, 176–179, № 238–254; Ivanov 2022, 48–49, 174–176, Nos 238–254).

1.9. Дръжки (Обр. 10.4–7, Обр. 11, Обр. 12.1, 2.).

1.9.1. Открити са седем вертикални дръжки с елипсовидно или полуелипсовидно напречно сечение (**Обр. 11.1**). Повечето от дръжките са набраздени с надлъжни канелюри и нямат допълнителна украса. Изработени са на колело от бежова, бежовокафява, бежоворозова, червенокафява, светлокафява или тъмнокафява фино пречистена глина, имат предимно едноделен лом, а в някои случаи и триделен, покрити са с лаково покритие от оранжев, оранжевокафяв, тъмнокафяв и червенокафяв лак. Една дръжка се различава от останалите по това, че има украса от напречни и коси насечки, направени с нокът.

1.9.2. Напречна дръжка с две долепени една до друга плътни цилиндрични части (**Обр. 11.2**). Изработена на колело от бежова фино пречистена глина, има едноделен лом и покритие от кафяв до тъмнокафяв лак. Възможно е дръжката да е от транспортна амфора. Двойни дръжки например имат амфори тип Дресел 2–4, които са с широка датировка от I в. до средата на III в. (Dyczek 2001, 52–63; Бориславова 2018, 8–9).

1.9.3. Открити са две дъговидни вертикални дръжки, долепени плътно по дължината си върху стената на съда (**Обр. 11.3, Обр. 11.6**).

– Едната дръжка е изработена от бежоворозова фино пречистена глина, има едноделен лом и покритие от оранжевокафяв лак (**Обр. 11.3**). Дръжката е с напречно сечение с профил на окръжност, има украса от усукани канелюри и по една импресо вдлъбнатина в основата и на средата. Съдът, към който е прикрепена, е дебелостенен. Такива дръжки са познати от съдове за съхранение (големи кратеровидни гърнета) – гърнета тип 2 по Б. Султов/тип III по С. Иванов, както и при долиуми. В близката околност са изработвани в с. Бутово и в м. Върбовски ливади край гр. Павликени от края на II в. – първата половина на III в. (Иванов 2021, 69, 71, 74, 201, № 372–374; Ivanov 2022, 68, 198–199, Nos 372–374).

Такива дръжки са използвани и при долиуми – гърнета тип 2 по Б. Султов/ долиуми по С. Иванов, познати от с. Бутово, датирани в първите десетилетия на III в. На някои от познатите екземпляри има същата импресо украса като на тази от обекта в м. Ески баалъ (Sultov 1985, 79, XXIX.2; Иванов 2021, 77, 208, № 407–408; Ivanov 2022, 74, 76–77, 205, Nos 407–408).

Другата дръжка е от същия вид (**Обр. 11.6**). Разликата е в това, че глината е светлобежова, напречното сечение – полуелипсоидно, а съдът е по-тънъкостенен.

I.10. Дъна (Обр. 12.3–6, Обр. 13).

Открити са 12 дъна от различни категории съдове – чаши, паници, купи, гърнета и др. Всички са с пръстеновидни столчета. Изработени са от бежова, бежовокафява, розовокафява, светлокафява, кафява глина и имат покритие от тъмнокафяв, червенокафяв, кафявочервен и оранжевокафяв лак.

II. Изделия, изработени на бавно крачно колело от груба пясъчлива глина със сивочерен, черносив или керемиден цвят

II.1. Паници

II.1.1. Открит е един фрагмент от паница с обърнатоконачен профил, чийто устиен ръб е удебелен навътре и набразден отгоре с околоръстни канелюри (**Обр. 14.1**). Съдът е изработен на бавно крачно гърнчарско колело от кафява до черносива пясъчлива глина с органика. Има триделен лом – кафяво (10R 5/3) – сиво (неустановен цвят по Мънсел) – кафяво (10R 5/3). Паници с такъв профил са откривани на различни обекти в територията на Никополис ад Иструм. От града произхождат съдове с или без околоръстни канелюри по горната повърхност на устийния ръб, откривани в контексти от втората половина на II в. до средата на V в. (Falkner 1999, 150–151, Nos 237–238). Диаметър 18 см.

II.2. Гърнета

– Гърне с овално тяло и ниско завито навън косо устие със заоблен отвътре и отгоре устиен ръб (**Обр. 14.2**). Съдът е изработен на бавно крачно гърнчарско колело от тъмна розовокафява пясъчлива глина с органика. Ломът е триделен – розовокафяво (2.5YR 5/3) – сиво (Gley 1 2.5/N) – розовокафяво (2.5YR 5/3). Профилът на гърнето наподобява съдове от Никополис ад Иструм, откривани в контексти от средата на V в. (Falkner 1999, 128–129, No 62). Диаметър 28 см.

– Гърне с овално тяло и завито навън устие с обърнат трапецовиден профил и заоблени ръбове, чийто горен край е леко изострен (**Обр. 14.3**). Съдът е изработен на бавно крачно гърнчарско колело от кафява песъчлива глина с органика. Ломът е триделен – кафяво (10YR 6/3) – сиво (Gley 1 4/N) – кафяво (10YR 6/3). Гърнетата с такъв профил са откривани в Никополис ад Иструм в контексти от втората четвърт на II в. до средата на IV в. (Falkner 1999, 130–131, No 76; Кленина 2006, 113, тип 19). Диаметър 20 см.

– Гърне с овално тяло и ниско завито навън устие, чийто устиен ръб е оформен като окръжност, изострена при външния долен край (**Обр. 14.4**). Преломът от вътрешната страна е заоблен и има слабо изразен отстъп за капак. Гърнетата с такъв профил са откривани в Никополис ад Иструм в контексти от третата четвърт на II в. до средата на III в. (Falkner 1999, 131–132, No 81). Диаметър 26 см.

– Гърне с овално тяло и завито навън устие (**Обр. 14.5**). Устийният ръб е с обърнат трапецовиден профил и заоблена външна повърхност, като долният край е изострен. Вътрешният прелом е подчертан. Гърнето е изработено на бавно крачно гърнчарско колело от слабо песъчлива глина. Има триделен лом – светлокафяво (2.5Y 6/2) – сиво (Gley 1 7/N) – светлокафяво (2.5Y 6/2). Гърне с такъв профил е открито в Никополис ад Иструм в контексти от третата четвърт на II в. до средата на III в. (Falkner 1999, 131–132, No 86). Диаметър 18 см.

– Гърне с овално тяло, завито навън под прав ъгъл устие, което е скосено отвътре и има вертикално отрязан устиен ръб (**Обр. 14.6**). Съдът е изработен на бавно крачно гърнчарско колело от слабо песъчлива глина със сив цвят (2.5Y 5/2). Ломът е едноделен. Гърнетата с такъв профил са откривани в Никополис ад Иструм в контексти от средата на II в. до средата на III в. (Falkner 1999, 128–129, No 55). Диаметър 18 см.

– Гърне с овално тяло и завито навън почти под прав ъгъл устие (**Обр. 15.1**). Устийният ръб е равно отрязан отгоре и косо отвън. Съдът е изработен на бавно крачно гърнчарско колело от светлокафява глина с примеси на едър пясък, шамот и органика. Ломът е триделен – светлокафяво (7.5YR 7/4) – сивокафяво (5Y 6/1) – светлокафяво (7.5YR 7/4). Повърхността на устието е опушена. Гърнетата с такъв профил, но с много по-малки размери, са откривани в Никополис ад Иструм в контексти от средата на V в. (Falkner 1999, 136–137, No 121). Е. Кленина отнася находките от Тракия към III–IV в., а тези от Долна Мизия и Скития към IV в. – първата половина на V в. (Кленина 2006, 111, тип 8). Диаметър около 27 см.

III.3. Капаци

– Дръжка от капак с коничен профил (**Обр. 15.2**). Външният профил на дръжката е двойноконичен. Изделието е изработено на бавно крачно гърнчарско колело от черносива глина с примеси на ситни камъчета, има триделен

лом – сивочерно (5Y 6/1) – черно (5Y 4/1) – сивочерно (5Y 6/1). Диаметър 3,9–4,2 см.

– Дръжка от капак с коничен профил (**Обр. 15.3**). Външният профил на дръжката е цилиндрично-обърнатоконичен. Изделието е изработено на бавно крачно грънчарско колело от черносива (неустановен цвят по Мънсел) песъчлива глина с органика. Има петделен лом – черносиво (неустановен цвят по Мънсел) – светлокафяво (2.5Y 5/3) – тъмносиво (неустановен цвят по Мънсел) – светлокафяво (2.5YR 5/3) – черносиво (неустановен цвят по Мънсел). Диаметър 4,4 см.

Двете дръжки са от капаци типове 1 и 2 по Б. Султов/тип 4 по Е. Кленина, откривани в обекти от територията на Никополис ад Иструм (Sultov 1985, 86, table XLIII.6,7, table XLIV.1–3; Кленина 2006, 119, тип 19).

– Дръжка от капак с коничен профил (**Обр. 15.4**). Тя има заоблен профил отвън, а в средата отвор или вдлъбнатина (фрагментът не е запазен цялостно). Изделието е изработено на бавно крачно грънчарско колело от сивокафява (10R 5/3) глина с примеси на ситни камъчета, има едноделен лом. Диаметър 4,5 см.

– Устие от капак с коничен профил и силно завит навътре устиен ръб (**Обр. 15.5**). Изделието е изработено на бавно крачно грънчарско колело от сивокафява (5Y 5/1) песъчлива глина, има едноделен лом и груба повърхност. По горната повърхност личат следи от отделянето с конец. Диаметър 18 см.

– Устие от капак с коничен профил, чието устие е силно завито навътре и удебелено (**Обр. 15.6**). Изделието е изработено на бавно крачно грънчарско колело от сива (5Y 5/1) песъчлива глина с примеси на органика. По горната повърхност личат следи от отделянето с конец. Има опушена вътрешност. Диаметър 28 см.

Двете устия се срещат при капаци са от тип 2 по Б. Султов, тип 1 и 4 по Е. Кленина (Sultov 1985, 86, XLIV.4; Кленина 2006, 119, тип 1, тип 4).

III.4. Долиуми

Сред керамичния комплекс има фрагмент от устие на долиум с гърневиден профил (**Обр. 15.7**). Раменете са заоблени, а устието е обърнатоконично, като ръбът му е равно отрязан отгоре и косо отвън. Съдът е изработен на бавно колело от червенокафява глина с примеси на камъчета с размери между 0,5 мм и 3 мм. Ломът е триделен – червенокафяво (5YR 5/4) – сивочерно (2.5Y 4/1) – червенокафяво (5YR 5/4). Диаметър 35 см. Долиум с такъв профил е открит в Никополис ад Иструм в контекст, датиран в периода от последната четвърт на II в. до края на първата половина на III в. (Falkner 1999, 244–245, No 1001).

IV. Изделия, изработени на бързо кратно колело от фина добре пречистена глина със сив цвят

Едно цяло плътно дъно със съвсем слабо конкавна долна повърхност е единственият фрагмент от тази технологична група (**Обр. 15.8**). Диаметър 10,2 см. То е изработено на бързо колело от светлосива добре пречистена глина с примес на фин шамот. Тези технологични характеристики са присъщи за късната желязна епоха, но такива съдове се срещат и през римската епоха. Подобни дъна имат кани, купи и гърнета.

V. Фрагменти от транспортни амфори с различни технологични характеристики

– Част от рамене с коничен профил и цилиндрична шийка, която има изразен релефен ръб на вътрешния прелом (**Обр. 16.1**). Съдът е изработен от глина с оранжев цвят отвън (2.5YR 7/8) и кафяв отвътре (7.5YR 6/4), и с двуделен лом – оранжево (2.5YR 7/8) – сиво (5Y 6/1). В тестото има малко количество пясък, едър шамот (до 5 мм) и органика. Профилът наподобява фрагмент от амфора, открит в Никополис ад Иструм, който е в контекст от втората половина на III в. до средата на V в. (Falkner 1999, 252–253, No 1063).

– Плътно дъно с цилиндричен профил, с леко стесняване малко преди долния край (**Обр. 16.2**). Фрагментът е изработен от оранжевокафява глина с примеси на ситни камъчета, има триделен лом – оранжевокафяво (2.5YR 5/8) – сиво (5Y 5/11) – оранжевокафяво (2.5YR 5/8). Диаметър 4,4–4,6 см. Дъно с аналогичен профил и технологични характеристики е преотложено в контекст от османския период в Никополис ад Иструм (Falkner 1999, 258–259, No 1104)⁸. То прилича на италиански вариант на амфора Дресел 2–4/Дичек тип 1/Бориславова тип I, които имат датировка от средата – последната четвърт на I в. до средата на III в. (Dyzek 2001, 52–63; Бориславова 2018, 8–9).

– Плътно островърхо дъно с обърнатоконичен профил, изработено от добре пречистена глина с бежовокафяв цвят (2.4YR 6/6), съдържаща фини бучици варовик и отделни шупли (**Обр. 16.3**). Ломът е едноделен. По външната повърхност има светлобежова ангоба (7.5YR 7/4). Дъно с аналогичен профил е преотложено в контекст от османския период в Никополис ад Иструм (Falkner 1999, 259–260, No 1115). Сходни дъна имат амфори тип Дресел 24⁹.

V. Средновековна керамика и керамика от XIX–XX в.

При издирването са открити стена от съд с врязана украса и дъно от Средновековието.

– Стената с украса е от груб съд, изработен на бавно колело от червенокафява глина (2.5YR 5/4) с малко пясък и много органика в тестото (**Обр. 17.1**).

Ломът е триделен – червенокафяво (2.5YR 5/4) – черно (Gley 1 2.5/N) – червенокафяво (2.5YR 5/4). Запазени са следи от връзана украса – мотив от редуващи си хоризонтални редове триъгълни или вълнообразни орнаменти, разделени от връзана хоризонтална линия. Фрагментът може да бъде отнесен към Ранното средновековие (IX–XI в.).

– Другият средновековен фрагмент е равно дъно от съд, изработено на бавно колело от червенокафява глина с голямо количество пясък и с примеси на органика (**Обр. 17.2**). Повърхността е песъчлива, отвън червенокафява (5YR 5/4), а вътре – черна (Gley 1 3/N). Ломът е триделен – червенокафяво (5YR 5/4) – черно (Gley 1 3/N) – черно (Gley 1 3/N). Диаметър 9 см.

В югозападната обходена площ (полигон № 67) има отчетлива концентрация на камъни, свидетелстващи за наличието на структура, вероятно постройка (**Ил. 4, Обр. 24, Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27**). Датиращата керамика от там е представена от три фрагмента гледжосана керамика от XIX–XX в. Структурата е по-стара от 1946 г., защото не личи на архивните самолетни снимки на района.

– Равно дъно от съд, изработен на бързо колело от fino пречистена глина оранжевокафяв цвят (2.5YR 6/8) (**Обр. 17.3**). Има оранжева или прозрачна глеч отвътре.

– Дръжка с полуелипсоидно напречно сечение, изработена на бързо колело от фина оранжевокафява глина (2.5YR 6/6) (**Обр. 17.4**). Ломът е едноделен. Има следи от глеч.

– Стена от съд (част от прелом), изработен на бързо колело от фина глина с оранжевокафяв цвят (2.5YR 6/6) (**Обр. 17.5**). Ломът е едноделен. Има зеленикава глеч отвътре.

Находки

Бронзова купа

Най-информативната находка е бронзовата купа. Тя е открита в северозападния край на селището, в обхвата на изкоренената тополова гора (полигон № 15) (**Ил. 4, Обр. 18, Обр. 19**). Липсата на големи концентрации на керамика в тази част, а и самата находка вероятно свидетелстват, че тя произхожда от гробно съоръжение.

Купата има полусферично тяло, дъно с пръстеновидно столче, завито навън устие с леко изострен устиен ръб. Дъното е плътно. Съдът е стругован, което личи от оформлението на дъното и концентричните следи по тялото. Между концентричните окръжности по вътрешната повърхност на дъното и устието има две тънки релефни концентрични окръжности, а между тях остава леко изпъкнал релефен пояс. Същото съчетание от концентрични окръжности и релефен пояс има под външната част на устийния ръб. Непосредствено под последния са връзани две концентрични окръжности. Патината е синьо-зелена,

като не е запазена равномерно по цялата повърхност. Съдът е частично фрагментиран заради въздействие на тежки машини и има отделни ожулвания. Напречно на стената на съда, под устието, има следи от припояване на напречна плътна цилиндрична дръжка. По горната част на устието личи вторично връзана бразда, която е вероятно от закрепването на дръжката в областта на устието. В долната част на стената, при пръстеновидното дъно, има издраскан графит с надпис на латински, от който се чете добре > *Deci* (Ил. 6, Ил. 7, Обр. 23.1).

Размери: височина 6,5–6,8 см; най-голям диаметър на устието 21,6 см; ширина на устието 1 см; диаметър на дъното 10,3 см; височина на дъното 1,1 см; дълбочина на дъното 0,9–1,1 см; дебелина на столчето 0,8 см; дебелина на медната част 0,1–0,2 см. Диаметри на концентричните окръжности по външната част на дъното (от центъра към периферията): 1 см; 1,8 см; 3,5 см; 5,4 см; 6 см. Диаметри на концентричните окръжности по вътрешната повърхност в средата на съда: 1,7 см; 2,2 см; 3,9 см; 7,2 см; 7,9 см; 9,7 см. Размери на следите от закрепване на дръжката: ширина 5,7 см; височина 3,6 см; диаметър на дръжката 2,1–2,5 см. Дължина на името *Deci* от графита: 2,8–3,2 см. Височина на буквите на името *Deci*: *D* (1,2 см), *E* (1 см); *C* (1 см); *I* (0,9 см). Ширина на буквите на името *Deci*: *D* (0,4 см), *C* (0,4 см), *E* (0,4 см).

Бронзовият съд е представител на купите с напречна плътна цилиндрична дръжка под устието (*Griffschallen*), използвани за измиване. Тя спада към тип 21a по класификацията на Б. Раев и се открива в датирани комплекси от началото на I в. до края на III в. (Raev 1978, 614–615, *Beilage* 4). Дръжките на тези съдове са често пластично оформени зооморфно, антропоморфно или теоморфно. При екземпляра от гр. Павликени дръжката липсва, като личат само следите от припояване (Ил. 7.2). Тези съдове често биват наричани неправилно „патери“, но предназначението им е за събиране на вода, изтичаща от кана при измиване, а не за възлияния (Ненова-Мерджанова 2008, 30).

Такива купи са откривани в гробове в Балчик (Raev 1978, 635, *Kat.* Nr. 4, *Taf.* 17.6); гробове 2 и 3 в могилата Рошава Драгана в м. Чаталка, Старозагорско (Raev 1978, 636, *Kat.* Nr. 16, *Taf.* 36.3, *Taf.* 37.4); могили № 5, № 6 и № 7 в м. Чаталка, Старозагорско (Raev 1978, 636, *Kat.* Nr. 18, *Kat.* Nr. 19, *Kat.* Nr. 20, *Taf.* 36.3, *Taf.* 37.4, *Taf.* 39.6, *Taf.* 40.3); могила при с. Невестино, Кюстендилско (Raev 1978, 637, *Kat.* Nr. 32); с. Брястовец, Бургаско (Raev 1978, 637, *Kat.* Nr. 38, *Taf.* 18.5); гробове № 1 и № 2 от могила „В“ при гр. Люлебургас, Лозенградско (Raev 1978, 638, *Kat.* Nr. 44); гроб при гр. Нова Загора (Raev 1978, 638, *Kat.* Nr. 52); гроб № 53 от могила в м. Орешака при с. Ореховица, Плевенско (Raev 1978, 638, *Kat.* Nr. 53, *Taf.* 40.5); гроб при гр. Сливен (Raev 1978, 639, *Kat.* Nr. 66); гроб при гр. Стралджа, Ямболско (Raev 1978, 640, *Kat.* Nr. 84, *Taf.* 14.1). Купа от този тип от гроб № 2 в могила „В“ при гр. Люлебургас е открита с монети от управлението на император Веспасиан (69–79 г.) до император Хадриан (117–138 г.) (Raev 1978, 636).

Купата от Павликени има сравнително качествена изработка – с лято дъно, което е доработвано на струг заедно с тялото на съда. Центрове за производство на бронзови съдове в Тракия са регистрирани в Августа Траяна, Пауталия, Одесос, Марцианопол, като някои бронзови съдове са правени и в Нове (Ненова-Мерджанова 2008, 42–44). Основният център е Августа Траяна, но качеството, подобно на останалите тракийски и долномизийски работилници, е по-ниско в сравнение с италийските, рейнските и панонските. Местните плътни пръстеновидни дъна са само припоени, без да бъдат струговани (Ненова-Мерджанова 2008, 42). От тази гледна точка павликенската купа е по-сходна с качеството на вносните изделия.

Поставянето на бронзови съдове в могилни гробове показва високото материално положение на погребаните, обикновено земеделци, които могат да си позволят такова скъпо изделие като гробен дар (Ненова-Мерджанова 2008, 45). Бронзовите съдове за измиване имат практическо хигиенно приложение – както в ежедневието, така и при къпане в баня, раждане, сватба, религиозни церемонии. Освен това комплектите съдове за миене (обикновено кана и купа с дръжка или леген) са използвани и при погребални ритуали – измиване на покойника или останките му преди погребване, измиване на ръцете преди жертвоприношение. Съдовете трябва да служат на покойника както приживе, така и в отвъдното (Nenova-Merdjanova 2002, 955–957).

На основата на представения сравнителен анализ и на размерите на павликенската находка, съдът може да бъде определен като полусферична (всъщност сегмент от сфера) купа с напречна хоризонтална плътна цилиндрична дръжка, употребявана за събиране на водата при измиване с кана. Запазеността ѝ и контекстът вероятно свидетелстват за нарушена при изкореняването на тополовата гора гробна находка, датираща от втората половина на II–III в.

Собственикът на купата е по всяка вероятност военен, може би ветеран. За това свидетелства графитът > *Deci*, издраскан вторично с тънко острие върху външната повърхност на съда, встрани от дръжката, в близост до пръстеновидното столче (Ил. 7.4, Ил. 7.5). Тази видима част от текста посочва „центурията на Деций“, като вероятно името на служилия във военната единица човек е издраскано по-надолу от видимия текст.¹⁰

Каменен хромел

При издирването, в полигон № 8, е открит фрагмент от горен каменен хромел с частично запазени две дупки за закрепяне на вертикална желязна дръжка (Ил. 4, Обр. 20, Обр. 22).

Запазените размери са: външен диаметър 37 см; среден диаметър 34 см; вътрешен диаметър 9 см; височина 10 см; дълбочина на външната дупка 2,8 см; дълбочина на вътрешната дупка 4 см; ширина на дупките 2,3 см.

Такива находки се срещат в много от неукрепените обекти от II–IV в. в района, както и в късноантични укрепени селища, като крепостта Градище край

с. Дичин (Султов 1960, 34–35; Владкова 2011, 37–39; Watts 2019, 391–406). Три хромела са открити в близкия обект в м. Бели бряг край Павликени (Watts 2019, 405–406, cat. No 9–11). Известните хромели в околността са изработени от местен пясъчник от различни кариери, за което свидетелстват разликите в структурата на камъка (Watts 2019, 391). Б. Султов отбелязва, че най-добре запазеният хромел от района – този от селището в м. Дядо Минева чешма край с. Сломер, е от едрозърнест пясъчник (Султов 1960, 34).

Хромелът от м. Ески баалъ край гр. Павликени е изработен от неместна каменна порода със едрозърнеста структура, която по повърхностни характеристики прилича на гранит или сиенит. Това означава, че изделието е вносно за района и по всяка вероятност е произведено на юг от Стара планина. Хромелът е категорично потвърждение, че в селището в м. Ески баалъ е практикувано земеделие.

Керамична лампа

Фрагмент от раменете и диска на керамична лампа е друга по-информативна находка (**Обр. 21.5, Обр. 23.6**). По всяка вероятност тя е местно изделие. По технологични и декоративни характеристики наподобява изделията на керамичните центрове в Бутово и в северозападната част на гр. Павликени – бежова фино пречистена глина, изработка в калъп, смиваща се повърхност. Аналогична украса от скачени триъгълници с вписана точка, след които има окръжност от коси релефни линийки, е известна от лампи от вилата в м. Върбовски ливади край гр. Павликени и от производствения център в с. Бутово. Те са представители на тип ХХI, вариант 2а по Г. Кузманов – „долномизийски лампи със закръглен фитилник, ограден с права линия на плещите“ (Султова 1991, 118, 122–123, кат. № 11, 13, обр. 11, обр. 13; Кузманов 1992, 22–24, кат. № 96–107; Владкова 2011, 124, кат. № 16). Като техен производствен център се сочи именно този в с. Бутово, където са откривани калъпи и модели за калъпи, а районът на разпространение е основно в територията на Никополис ад Иструм и Нове (Султова 1991, 116–119; Владкова 2011, 111–113). Модел за калъп за лампи е известен и от производствения център в северозападната част на гр. Павликени¹¹. Датировката на типа е в първата половина на III в. (Султова 1991, 116–117; Владкова 2011, 111).

Керамична тежест

При издирването, в полигон № 15, е открит фрагмент от керамична тежест, изработена вторично от тегула (**Ил. 4, Обр. 21.6, Обр. 23.7**).

Запазени размери: дължина 10,8 см; дебелина 2,3 см; диаметър на отвора 1,8/3,2 см; тегло 196 гр.

Приема се, че такъв вид тежести са употребявани при риболов с рибарски мрежи (Минчев 1976, 106–107). Ако находката от Павликени е с такова пред-

назначение, може да се предположи, че е практикуван риболов в най-близката река с подходяща дълбочина – Росица.

Железни артефакти

Три железни артефакта са представители на по-неинформативните находки (**Обр. 21.1, 2, 3, Обр. 23.2, 3, 4**). Една от тях е железен кован гвоздей (полигон № 8) с плоска глава с неправилна елипсовидна форма и квадратно напречно сечение на тялото. Размерите му са: височина 5,5 см; ширина на главата 1,7 см; ширина на тялото 0,8 см. Другите два са желязна халка (полигон № 9) с квадратно напречно сечение и плоска плътна желязна пластина с дисковидна форма (полигон № 19). Халката има размери: диаметър 3,5 см; дебелина 4–5 см. Пластината е с размери: диаметър 3 см; дебелина 0,3 см. Гвоздеят и халката са вероятно от римската епоха, докато датировката на дисковидната пластина не е ясна.

Стъклени артефакти

При издирването е открито плътно прозрачно стъкло със синкав оттенък, неправилна елипсовидна форма и иризация (**Обр. 21.4, Обр. 23.5**). Запазените му размери са 2,3 x 4,3 см. Неговата датировка не е ясна. През римската епоха от дебело плътно стъкло са изработвани запушалки за лакримарии. Не може да се каже за какво е използвана находката от Павликени поради фрагментирания ѝ характер.

НЕКРОПОЛИТЕ

Мавзолей

Мраморната статуя¹², повод за настоящата публикация, е със сигурна принадлежност към некропол. Тя представя жена в цял ръст от типа „Голяма Херкуланка“ (Герасимова и др. 2000, 44, № 20) (**Обр. 24 – Обр. 25**). Жената е в зряла възраст, права, насрееща. Лицето е скулесто. Веждите са дебели, а над тях има подчертана глабела, която издава напрегнатост. При скулите и врата личат бръчки. Косата е разделена на път отпред на тънки сночета, завита е зад ушите, като е прибрана към тилната част, след която се спуска права надолу зад врата и пада по химатиона.

Тежестта на жената е отпусната на десния крак, а левият е леко присвит в коляното. Представената покойница е облечена с хитон, който достига до глезените и ги покрива частично. Над хитона е наметната с химатион, който е увит около сгънатата в лакътя дясна ръка, която държи единия му край. Лявата ръка е частично отпусната надолу, върху лявото бедро, и държи другия край на химатиона. И двете дрехи образуват отчетливи дипли. Краката са обути в

обувки. Гърбът е също пластично оформен. Основата е едно цяло с тялото. Тя е дебела и има ширина и дебелина приблизително като на статуята. Женският образ издава умора и измъченост (Гарасимова и др. 2000, 44, № 20). Общият вид на статуята има известна трематост.

Статуята е със следните размери: височина 1,62 м, ширина на раменете 0,44 м, най-широка част на торса 0,49 м, ширина на постамента 0,55 м, височина на постамента 0,19 – 0,22 м, дебелина на постамента 0,28 м, височина на главата 0,29 м.

Интересна технологична особеност е, че главата и врата са едно цяло и са изработени отделно от тялото (**Обр. 25**). Вероятно монолитното тяло с основа е серийно производство, а главата е скулптирана по индивидуалните портретни черти на покойната и прикрепена към тялото. Скулптурата е по всяка вероятност местно производство на някое от ателиетата на Никополис ад Иструм (Гарасимова и др. 2000, 44, № 20). Сходен технологичен и портретен почерк има глава от погребална статуя на жена от м. Горното ливади край близкото с. Патреш (Владкова 1987, 69–72, обр. 1–2). Статуята от района на завода за картонени опаковки в гр. Павликени е отнесена към средата на III в. (Гарасимова и др. 2000, 44, № 20). Интерпретацията на И. Венедиков за мавзолей е съвсем оправдана, като се има предвид, че са налице данни за сграда, саркофаг и фрагмент от втора статуя на жена (Венедиков 1946, 235).

На една самолетна снимка на района от 1946 г. се виждат малки обработваеми парцели¹³. В един от тях се забелязва правоъгълно очертание, наподобяващо разкопана зидана постройка (**Обр. 26**). То е с ориентация югозапад – североизток, азимут 80° и има размери: 17 м вътрешна дължина и 25 м външна, 7 м вътрешна ширина и 15 м външна. Не е напълно сигурно дали това са забелязаните от И. Венедиков руини от гробница. От друга страна е напълно възможно, защото статуята е открита през месец април 1945 г., а снимката е от 1946 г. Правоъгълното очертание обаче не личи на друга снимка от 1946 г., засягаща същата площ. Възможно е тогава вече гробницата да е засипана или строителният материал от нея да е разграбен и мястото заравнено за земеделска обработка.

При георефериране на снимката се оказва, че предполагаемата гробница попада в югоизточния ъгъл на завода за картонени опаковки (**Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29**). Тази особеност е в потвърждение на данните на Б. Султов (Султов 1977, 47). Днес, при синора между нивата и оградата на завода, все още има голям фрагмент от архитектурен детайл, изработен от органогенен варовик от кариерите на Никополис ад Иструм (**Обр. 30 – Обр. 31**). Той е със запазени размери: дължина 0,90 м, дебелина 0,55 м, височина 0,80 м. Възможно е детайлът да е от въпросната гробница, около която И. Венедиков забелязва капак от саркофаг (Венедиков 1946, 235). В този район има и голяма концентрация на археологически материали. Всички гореизложени данни могат да бъдат интер-

претирани в полза на това, че мавзолеят е вероятно при югоизточния ъгъл на завода за картонени опаковки.

Надгробна могила

При издирването е регистрирана една надгробна могила (АИС АКБ №10010217). Тя се намира на около 140 м югоизточно от селището (**Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29**). През нея, по посока северозапад – югоизток, е прокарано трасето на обходния път на гр. Павликени за АМ „Хемус“, а югозападната и североизточната ѝ периферии се обработват. Могилата е висока около 1,50 м, насипът е с елипсовидно очертание и размери 70 м югозапад – североизток и 63 м северозапад – югоизток (**Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34**). В стар изкоп в горната част на могилата личи подмогилно съоръжение, зидано с пясъчник, тухли и тъмнобял хоросан с примеси на едри парчета строителна керамика и камъчета (**Обр. 32, Обр. 33, Обр. 35**). Тухлите са изработени от бежоворозова глина (5YR 6/3 по Мънсел) и имат дебелина 3,7 см.

Регистрирани са два зида (**Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34**). Единият е ориентиран в посока югозапад – североизток, азимут 16° , видимата му дължина е около 3,20 м, а ширината 0,80 м (**Обр. 38, Обр. 39**). Напречно на него (като че ли с конструктивна връзка) има друг, по-тесен зид, който е с ориентация северозапад – югоизток, азимут 105° (**Обр. 40, Обр. 41**). Той е с видима дължина 4,25 м и ширина 0,55 м. Характерът на съоръжението е неясен, но със сигурност е свързано с погребален контекст, още повече, че се намира в относителния център на могилата.

Оказва се, че въпросните зидове са частично почистени и документирани от И. Църов на 02 – 03.12.1992 г. при изграждането на обходния път (**Обр. 36 – Обр. 42**). От снимките¹⁴ личи, че съоръжението е на дълбочина около 0,70 м под съвременния терен (**Обр. 36, Обр. 38**). Виждат се и правоъгълни тухли. Североизточната половина на могилата е също частично прокопана със земекопна техника по дължина на пътя (**Обр. 36**).

Могилен некропол в м. Ески баалъ

Югоизточно от новорегистрираната могила, в землището на гр. Бяла черква, има могилен некропол от пет могили (АИС АКБ № 0700459)¹⁵ (**Обр. 2, Обр. 42**). Те отстоят на около 970 м югозападно от нея (азимут $190-230^\circ$) и на приблизително 1,17 км югозападно от селището (азимут $180-220^\circ$). Могилите са разположени на билото на език на рид с посока северозапад – югоизток. Датировката им е неясна. Разстоянието между могилите и новорегистрирания обект от римската епоха е относително голямо. Възможно е те да са свързани с друг, неизвестен обект в голямата местност Ески баалъ, може би споменатото от Т. Драганова селище (Драганова 1984, 19).

Обобщените данни за некрополите на селището в м. Ески баалъ в землищата на градовете Павликени и Бяла черква показват, че то има поне два обособени некропола (**Обр. 26, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29, Обр. 42**). Единият е при югоизточния ъгъл на двора на завода за картонени опаковки, а другият е могилата в югоизточна посока. Бронзовата купа би могла да бъде приета като свидетелство за некропол и северозападно от селището.

Интерпретация на селището в м. Ески баалъ

Площта на селището – около 60 дка, го причислява към малките селищни обекти в територията на Никополис ад Иструм. Заедно с ниските концентрации на керамични материали в северозападна посока, където са открити находки, като бронзовата купа, общата площ на обекта става около 90 дка (**Ил. 1, Ил. 2, Ил. 3, Ил. 4, Ил. 5, Обр. 26, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29**). Неговата селищна категория би могла да се изясни при провеждане на геофизични проучвания, а най-категорично при извършване на археологически разкопки (Динчев 1997, 11–15; Динчев 2006, 104–106). Ако е село, то би било от малките. Наличието на повече от един обособен некропол изглежда е свидетелство в подкрепа на тази интерпретация. От друга страна е възможно малкият обект да е *villa rustica*, като мавзолеят със статуята да е един от некрополите на заможните ѝ владетци. Бронзовата купа с информация за военно лице може да бъде свързана и с двете селищни категории.

В селището е практикувано със сигурност земеделие, за което свидетелства откритият фрагмент от хромел (**Обр. 20, Обр. 22**). Последният е от материал, присъщ за райони на юг от Хемус, което свидетелства за търговски контакти с южните части на провинция Тракия. Откритата тежест вероятно свидетелства за практикуване на риболов (**Обр. 21.6, Обр. 23.7**). Фрагментът от варовиков архитектурен детайл от своя страна е от материал, добит в кариерите на Никополис ад Иструм край селата Самоводене/Хотница или Коевци (**Обр. 30, Обр. 31**). Керамичният материал от обекта показва връзки с производствения център в м. Върбовски ливади край гр. Павликени и с този в регулацията на с. Бутово (**Обр. 5 – Обр. 17**). Някои от изделията имат характеристики и на произвеждани в керамичния център в северозападната част на гр. Павликени предмети.

Може да се предположи, че селището в м. Ески баалъ е в най-тесни връзки с най-близкия предполагаем *vicus* – античното селище в северозападната част на гр. Павликени, разположено само на 1,6 км североизточно (**Обр. 42**). С него има активен период на едновременно съществуване, както показват датирания материал от двата обекта.

Обектът в м. Ески баалъ е разположен в гъстонаселен район (**Обр. 42**): на 3,5 км северозападно е производственият център и вила в м. Върбовски

ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700287); на около 4,2 км северо-западно е селището в м. Лако дере/Машатлъка в землището на същия град (АИС АКБ № 0700286); на около 1,6 км североизточно е античното селище в северозападната част на гр. Павликени (АИС АКБ № 10002868); на около 2,5 км североизточно е селището в м. Бели бряг, отново до гр. Павликени (АИС АКБ 0700284).

Възникването на обекта в м. Ески баалъ може да бъде поставено приблизително в третата четвърт на II в., поради откритите керамични материали с вероятен произход от производствения център в м. Върбовски ливади, който функционира активно именно до 70-те години на II в. (Ivanov 2019, 26; Иванов 2021, 107; Ivanov 2022, 106). Горната хронологическа граница на новорегистрирания обект е около средата на III в. Тя може да бъде обвързана с прекъсването на съществуването на някои от проучваните чрез разкопки обекти в околността – вилата в м. Върбовски ливади край Павликени около 238–239 г.; селището и производствен център в с. Бутово и античното селище в северозападната част на гр. Павликени през 245 г. или 248 г. (Върбанов 2017, 30–32; Чакъров 2022, 28–29). Тази датировка означава, че по всяка вероятност обектът е част от провинция Тракия, а от 193 г. от Долна Мизия¹⁶. Няколко фрагмента от грубата кухненска керамика наподобяват типологично съдове, датиращи от средата на V в. (**Обр. 14.1, Обр. 14.2, Обр. 15.1, Обр. 16.1**). Обитаването на обекта обаче едва ли достига до това време.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В една от публикациите е допусната техническа грешка и към описанието на статуята е приложена снимка на друга „Малка Херкуланка“ (130 избрани експоната, 133, № 80).
- ² Днешният завод „Унипак“ АД, открит през 1967 г. като Комбинат за картонени опаковки „Съба Енева“ (Цонева 2017, 479–480, 485).
- ³ Авторът на настоящата статия изказва своите благодарности на д-р И. Църков (археолог и директор на РИМ – Велико Търново) за споделените данни за археологически структури в района на завода за картонени опаковки на гр. Павликени. Благодарение на доц. д-р Х. Попов (археолог и директор на НАИМ – БАН) и И. Войков (фондовик в НАИМ – БАН) на автора е предоставена възможност да използва данните от инвентарната книга на НАИМ – БАН и да документира паметника на живо.
- ⁴ Обектите са регистрирани в АИС АКБ с номера 10010216 (селище) и 10010217 (могила). Направена е регистрация и по чл. 160, ал. 3 от ЗКН (протокол от 15.04.2024 г.). Впоследствие е проведено и теренно издирване с цел прецизиране на границите на обектите и добиване на повече информация. То е осъществено с разрешение № 197/2024 г. от екип в състав: К. Чакъров – ръководител, Х. Иванов, Р. Гатев и М. Гатев – помощник-археолози. Приложенията в настоящата статия са дело на автора, с изключение на чертежа на бронзовата купа от обекта, който е дело на М. Томанова. Снимките от 1992 г. са на д-р И. Църков.

- ⁵ Справките за двете местности са от сайта на Агенцията по геодезия, картография и кадастър (www.kais.cadastre.bg).
- ⁶ В публикацията на Б. Султов изглежда има техническа грешка, тъй като за вариант „b“ е записано вариант „a“ (Sultov 1985, 77, type 6).
- ⁷ Находки, открити от автора при спасителни разкопки през 2016 г.
- ⁸ Амфора с такова дъно е налична в базата данни на Университета в Саутхамтън (https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/zoom.cfm?id=102&img=D R188&CFID=016ee96f-d8bb-4d1d-a516-162903c09d87&CFTOKEN=0).
- ⁹ Дъно с такъв профил може да бъде открито в базата данни на Университета на Саутхамтън (https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/drawings.cfm?id=88).
- ¹⁰ Купата е почистена от М. Томанова (реставратор в Лаборатория за консервация и реставрация на РИМ – Велико Търново). Едва след това проличават следите от дръжка и от графит.
Първоначално, след почистването, авторът на настоящия текст разчита само склоненото име *Deci*, тоест „на Деций“. След консултация с гл. ас д-р Н. Шаранков (Катедра по класическа филология в СУ „Св. Климент Охридски“) се оказва, че пред „на Деций“ стои знакът „>“, който бележи центурия, тоест „центурията на Деций“. Надписът има нужда от допълнително разчитане, което ще бъде предмет на бъдеща публикация.
- ¹¹ Непубликувани резултати от разкопки на автора през 2016 г.
- ¹² И. Венедиков отбелязва в публикацията си, че статуята е от варовик (Венедиков 1946, 235), но тя е всъщност от мрамор.
- ¹³ Снимката се съхранява в Геопортал на Военно-географска служба на Министерство на отбраната в гр. Троян, сигнатура: F21_k6044.
- ¹⁴ Фотонегативът със снимки от м. Ески баалъ се съхранява в РИМ – Велико Търново, Научно-спомогателен фонд „Филми“, № 267, пози 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 30, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 52, 54, 56, 58, 60, 64. Копия на снимките се съхраняват в ИМ – Павликени и са използвани от автора благодарение на Е. Христова – директор на музея.
- ¹⁵ Некрополът се състои от могили с АИС АКБ с №№ 0700460 – 0700464. Регистрациите в системата са направени от доц. д-р П. Владкова.
- ¹⁶ За смяната на провинциалната граница *vide*: Boteva 1996, 174; Ботева 1997, 27–28; Ботева 2001, 212–213.

ЛИТЕРАТУРА

- Бориславова 2018:** Н. Бориславова. Амфори от римската провинция Тракия (I–III в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“. София, 2018.
- Ботева 1997:** Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193–217/218 г. сл. Хр.). София, 1997.
- Ботева 2001:** Д. Ботева. За промяната на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия в края на II век. – *Seminarium Thracicum*, 5, 2001, 211–216.
- Венедиков 1946:** И. Венедиков. Археологически вести. Кратки вести от разни места. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, 228–235.
- Владкова 1987:** П. Владкова. Мраморна глава на жена от Патреш. – Годишник на музеите от Северна България, XIII, 1987, 69–72.

Владкова 2011: П. Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). В. Търново, 2011.

Герасимова и др. 2000: В. Герасимова, Г. Кабакчиева, Е. Генчева, К. Меламед, К. Карадимитрова, Л. Вагалински, Л. Слокоска, М. Ваклинова, Р. Милчева, С. Петрова. Избрани скулптурни паметници. София, 2000.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Динчев 2006: В. Динчев. Аграрните селища от римската епоха в днешна България. – В: Археология на българските земи. Р. Иванов (Съст. и ред.). Т. II. София, 2006, 97–123.

Драганова 1984: Т. Драганова. Бяла черква. (Библиотека „Роден край“). София, 1984.

Иванов 2021: С. Иванов. Типология и хронология на червенолаковата керамика от производствените комплекси между Дунав и Балкана (II–III в.). (Archaeologia Bulgarica Supplements. 1A). София, 2021.

Иванова-Чавдарова 1996: Н. Иванова-Чавдарова. Местните имена в Павликенско. (Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга 2 – Езикознание, 30), 1994. В. Търново, 1996.

Йорданов 1991: В. Йорданов. Старини от Бяла Черква. – Векове, 1991, 1–2, 56–67.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамиката от вилата при Ивайловград, II–IV в. (Разкопки и проучвания, XV). София, 1986.

Кабакчиева, Султова, Владкова: Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова. Керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм II–IV век. София, 1988.

Кленина 2006: Е. Кленина. Столовая и кухонная керамика III–VI веков из Нов (Северная Болгария). – In: Novae. Studies and materials. A. Biernacki (Ed.). II. Познань-Севастополь, 2006.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. София, 1992.

Минчев 1976: А. Минчев. Риболовът в Одесос през античността. – Фар 76. Научно-популярен алманах. Варна, 1976, 104–110.

Ненова-Мерджанова 2008: Р. Ненова-Мерджанова. Бронзът в римска Мизия и Тракия. – В: Археология на българските земи. Р. Иванов (Съст. и ред.). Т. III. София, 2008, 9–49.

130 избрани експоната: 130 избрани експоната от колекцията на Националния археологически музей. (Национален археологически музей. Каталози. XXV). К. Бояджиев, М. Стамберова, Ж. Василева (Ред.). София, 2022.

Султов 1960: Б. Султов. Антична ръчна мелница. – Археология, 1960, 4, 34–35.

Султов 1972: Б. Султов. Глинени кадилници от Бутово и Хотница. – Известия на Археологическия институт, 1972, 33, 177–182.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и павликенският край. (Библиотека „Роден край“). М. Йовков (Съст.), П. Петров, Д. Мичев (Ред.). София, 1977, 9–62.

Султова 1991: С. Султова. Глинени лампи тип „Бутово“. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VI, 1991, 116–128.

Теодосиев 2014: Н. Теодосиев. Бяла черква (кратък исторически очерк). – Бяла черква, 1, 2014, 3–19.

Цонева 2017: Н. Цонева. Музейните летописи за Павликени. В. Търново, 2017.

Църков 1996: И. Църков. Дикилиташ – Стълбо – Марков камък – Лесичерски стълб. Един хероон? – В: Юбилеен сборник. 30 години Великотърновски клон на съюза на учените в България. Г. Данчев, И. Харалампиев, Н. Бъчварова, К. Цанков (Ред.). 1. В. Търново, 1996, 111–118.

Чакърков 2020: К. Чакърков. Лесичерският стълб – състояние на проучванията. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 7–40.

Чакърков 2023: К. Чакърков. Некрополите на античното селище в северозападната част на гр. Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVIII, 2023, 19–63.

Boteva 1996: D. Boteva. The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus. – In: Roman Limes on the Middle and the Lower Danube. (Đerdapske Sveske. Posebna izdanja, 2.). P. Petrović, S. Dušanić (Eds.). Belgrade, 1996, 173–176.

Chakarov 2017: K. Chakarov. A Roman-era Production Centre in Pavlikeni, Bulgaria, and the Kilns Found There. – VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences, 1.1, 2017, 49–77.

Dyczek 2001: P. Dyczek. Roman Amphorae of the 1st – 3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2001.

Falkner 1999: R. Falkner. The Pottery. – In: With R. K. Falkner on the Pottery and J. D. Shepherd on the Glass Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass. A. G. Poulter (Ed.). London, 1999, 55–296.

Hurman 2019: B. Hurman. The Bulgarian field walking pottery sherds. – In: The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 837–896.

Ivanov 2019: S. Ivanov. Typology and Chronology of the Red Slip Ware from the Roman Manufacturing Complex in the Varbovski livadi Site near Pavlikeni (North Bulgaria). – Archaeologia Bulgarica, 2019, 1, 1–31.

Ivanov 2022: S. Ivanov. Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD). (Archaeologia Bulgarica Supplements. 3). Sofia, 2022.

Nenova-Merdjanova 2002: Aspects of Washing during Thracian Rituals in Roman Times. – In: Eight International Congress of Thracology “Thrace and the Aegean”, Sofia – Yambol, 25–29 September 2000. II. A. Fol (Ed.). Sofia, 2002, 955–958.

Raev 1978: B. Raev. Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, 58, 1977, 1978, 605–642, Tafeln 9–45, Beilagen 4–5.

Tomas 2016: A. Tomas. *Inter Moesos et Thraces. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st–6th Centuries AD)*. (Archeopress Roman Archaeology, 14). Oxford, 2016.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum. (Годишник на Софийски университет. Исторически факултет, LXXVI (76), 2, 1983). (Terra Antiqua Balcanica, I). София, 1985.

Watts 2019: S. Watts. Rotary Querns, Rubbing Stones and a Stone Bowl. – In: *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct*. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, Oxbow, 2019, 391–407.

www.kais.cadastre.bg (изтеглена информация на 13.03.2024 г.).

<https://archaeologydataservice.ac.uk> (изтеглена информация на 29.08.2024 г.).

ON THE IDENTIFICATION OF A ROMAN MAUSOLEUM BETWEEN THE TOWNS OF PAVLIKENI AND BYALA CHERKVA AND ITS ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

Kalin Chakarov

In 1946 I. Venedikov published a short report on the discovery of a female Roman statue, found in the vineyard of a person from Byala cherkva, but situated in the land of Pavlikeni. A piece of a lower part of another female statue was found, as well as a limestone sarcophagus and the remains of a building. The latter is interpreted by the same author as a mausoleum. The whole of the two statues was entered in the Antiquity fund of the National Archaeological Museum in 1945 (inv. No 7095) (**Fig. 24, Fig. 25**).

Although the statue has been a subject of several later publications, its exact findspot and context have remained obscure. Partial exception is a note of B. Sultov who mentioned, in one of his publications from 1977, that the statue was found near the cardboard factory of Pavlikeni. All the available information has provoked the author of the present publication to try to find where the statue was found and what is its context.

Some isolines of a large scale topographic map of the area, called Eski baala (“Old vineyard” from Turkish), resemble a mound elevation (**Fig. 29**). This data, in combination with shared by Dr. I. Tsarov information on discovered in the early 90es of the 20th c. Roman walls South of the “Haemus” Highway Bypass, were taken as starting point of the search. It occurred that it was successful. The area is a crop field and a recently uprooted poplar wood (**Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4**). A cut off by the road burial mound and its respective settlement structure were registered, later intensively surveyed by the author (**III. 1, III. 2, III. 3, III. 4, III. 5**).

The settlement covers an area of c. 6 ha. Three hectares more cover an area with important finds (**Fig. 26, Fig. 27, Fig. 28, Fig. 29**). The surface ceramic scatters indicate that its preliminary date is from the third quarter of the 2nd c. up to the middle of the 3rd c. (**Fig. 5 – Fig. 17**). Some ceramic shards from coarse wares have typological characteristics of vessels from the middle of the 5th c. (**Fig. 14.1, Fig. 14.2, Fig. 15.1, Fig. 16.1**). It is not sure whether the site existed in that time.

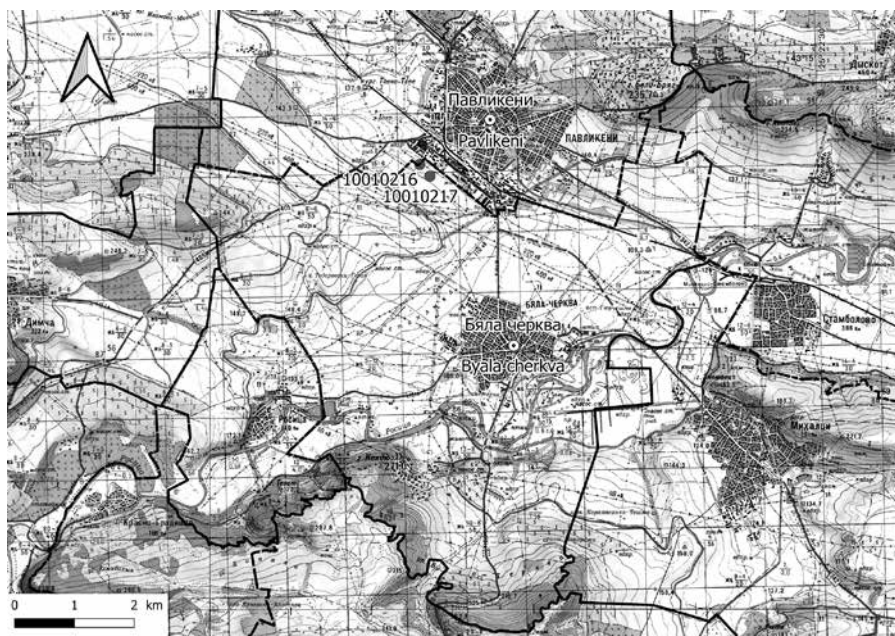
Small finds, as a fragment from a quern stone indicate grain production (**Fig. 20, Fig. 22**). A whole bronze bowl with a graffito of a probable military servant from the “century of Decius” (**III. 4, Fig. 19, III. 6, III. 7, Fig. 23.1**), found at the site during the survey, and the previously discovered statues and possible mausoleum indicate the high status of the inhabitants of the site. The site’s precise identification could not be determined at this stage of research. On the one hand its characteristics are suitable for a Roman *villa* with the cemeteries of its wealthy owners. On the other – it could be a small village next to a bigger (The ancient settlement in the Northwestern part of Pavlikeni).

One hundred and forty meters Southeast from the settlement is situated a burial mound with Roman date (**Fig. 26 – Fig. 29**). It has 70 x 63 m diameter and 1.5 m height (**Fig. 32, Fig. 33**). On its top, next to the Southwest side of the bypass road, the remains of a submound structure are registered (**Fig. 32, Fig. 33**). They consist of two walls, built of sandstones, mortar and bricks (**Fig. 36 – Fig. 42**). One of the walls is oriented South-West-Northeast and its width is 0.80 m (**Fig. 38, Fig. 39**). The other is transverse to the

first in Eastern direction; it has an orientation Northwest – Southeast and 0.55 m width (**Fig. 40, Fig. 41**). The two walls could be part of a tomb, but archaeological excavation could tell more about the exact interpretation. The burial mound is most probably part of the cemeteries of the settlement site.

An interesting feature is visible on a 1946 aerial picture of the Eski baala area. It reminds of a rectangular building in the farm fields (**Fig. 26**). The georeferencing of the picture locates this structure in the Southeastern corner of the yard of the cardboard factory in Pavlikeni (**Fig. 27 – Fig. 29**). It could be supposed that these remains belong to the Roman mausoleum from which the marble statue originates. If the interpretation is correct, it would mean that the settlement site has more than one cemetery – the mausoleum, the burial mound and probably the place with the discovery of the bronze bowl (**III. 4, Fig. 27 – Fig. 29**).

The newly-registered Roman-era site is situated in an area with high concentration of *villae* and *vici* (**Fig. 42**). The closest site is the probable village in the Northwestern part of the town of Pavlikeni. Most probably both of them were in a dependent existence. The site had also a simultaneous existence with the manufacturing centre and *villa* at Varbovski livadi area and the large settlement and manufacturing centre in Butovo.

Обр. 1. Карта с разположението на селището и могилата в м. Ески баалъ до гр. Павликени.

Fig. 1. Map with the location of the settlement site and the burial mound at Eski baala area near Pavlikeni.

Обр. 2. Изглед от запад към селището и могилите в м. Ески баалъ.

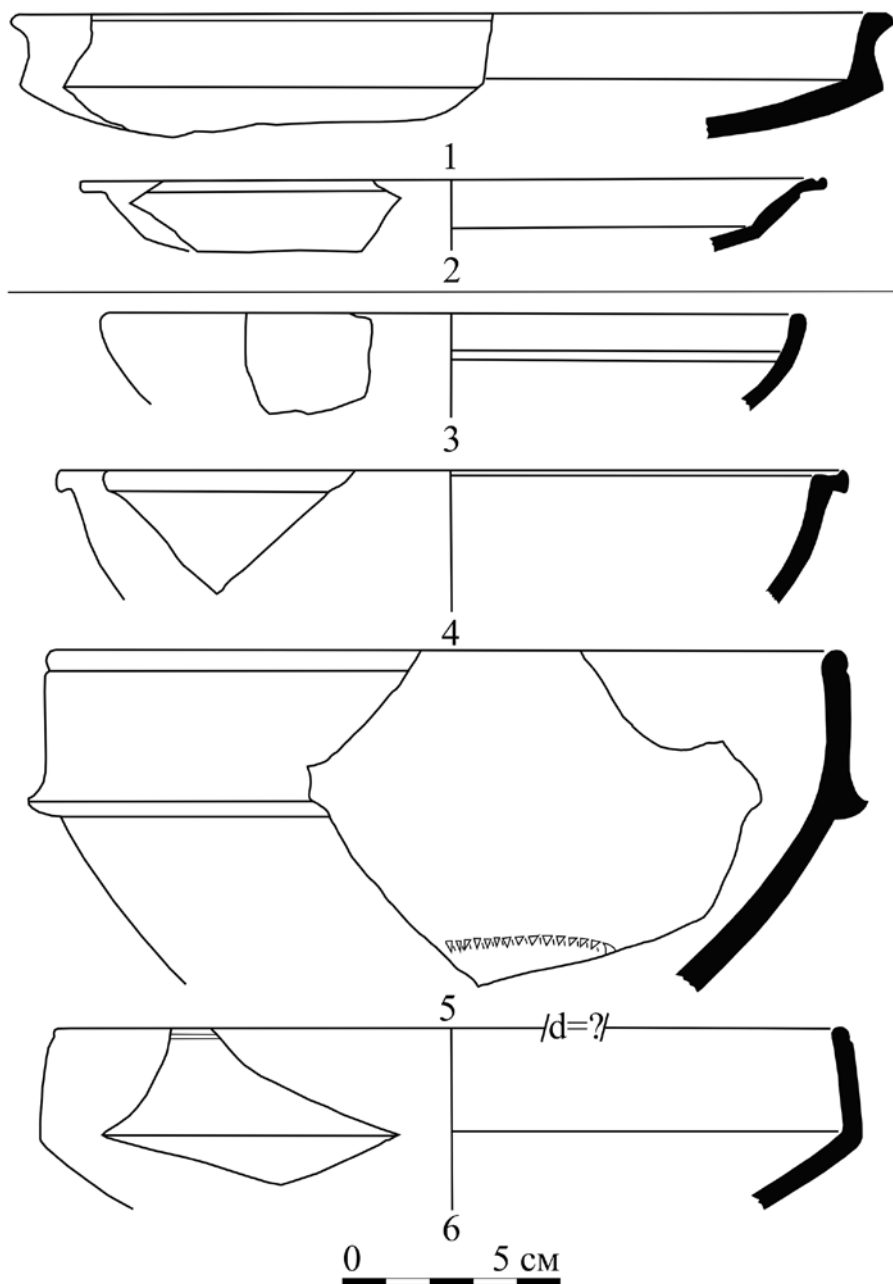
Fig. 2. View from the West to the settlement site and the burial mound at Eski baala area.

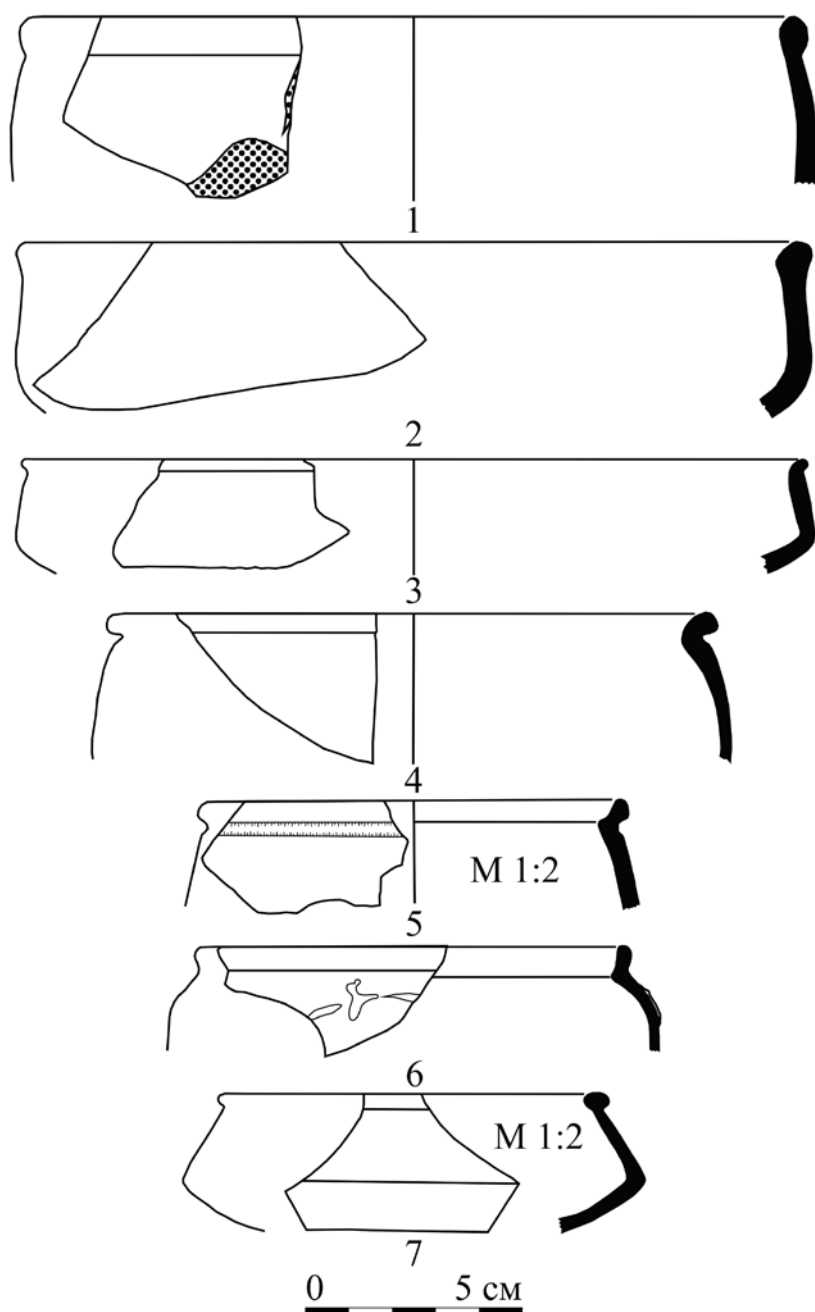
Обр. 3. Изглед от югоизток към селището и могилата в м. Ески баалъ.
Fig. 3. View from the Southeast to the settlement site and the burial mound at the Eski baala area.

Обр. 4. Пресни иманярски дупки в селището в м. Ески баалъ.
Fig. 4. Recent treasure-hunter holes.

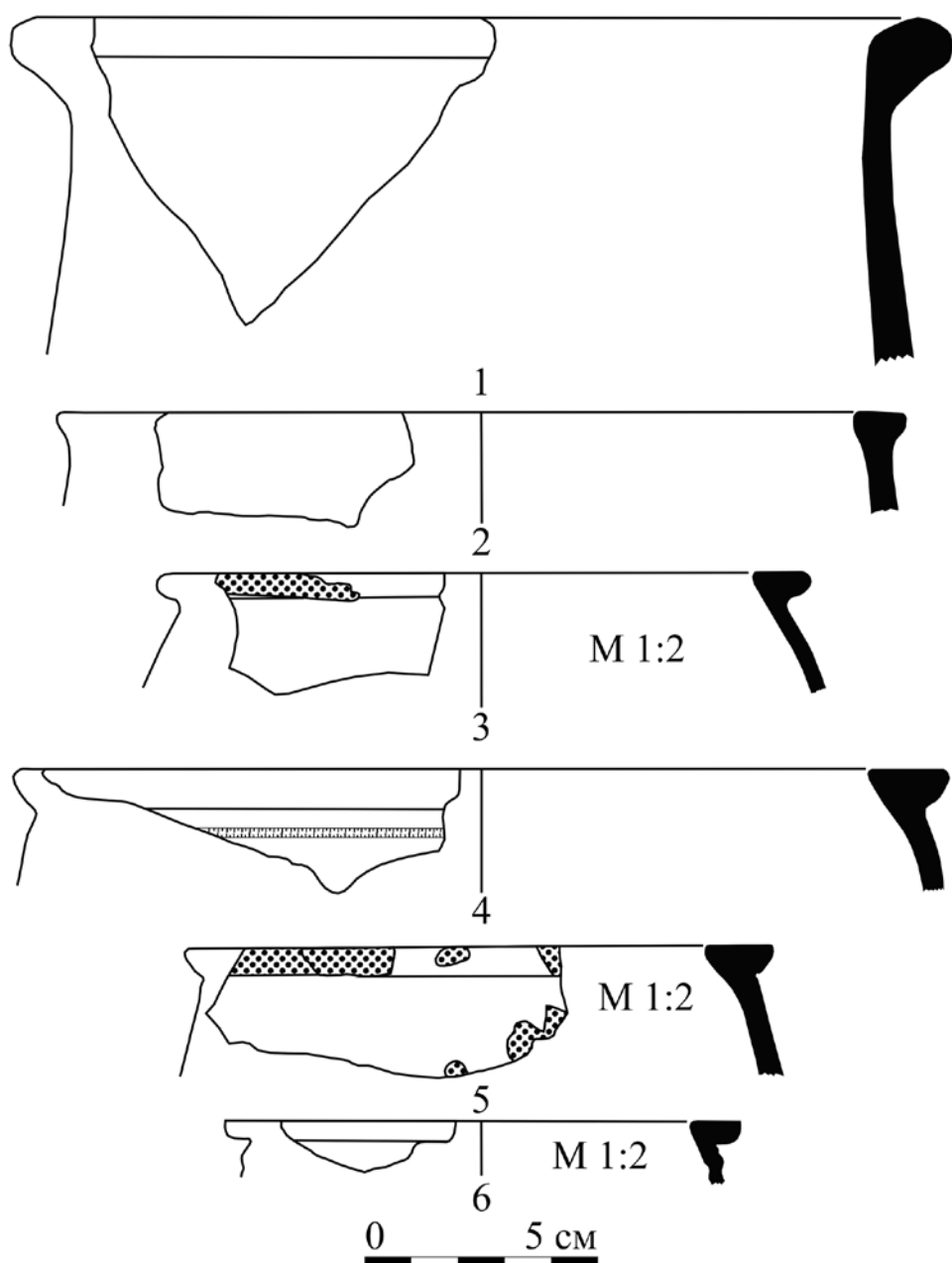

Обр. 5. Лакова керамика от теренното издирване. 1–2. Паници. 3–6. Купи.
Fig. 5. Slipped ceramics from the survey. 1–2. Plates. 3–6 Bowls.

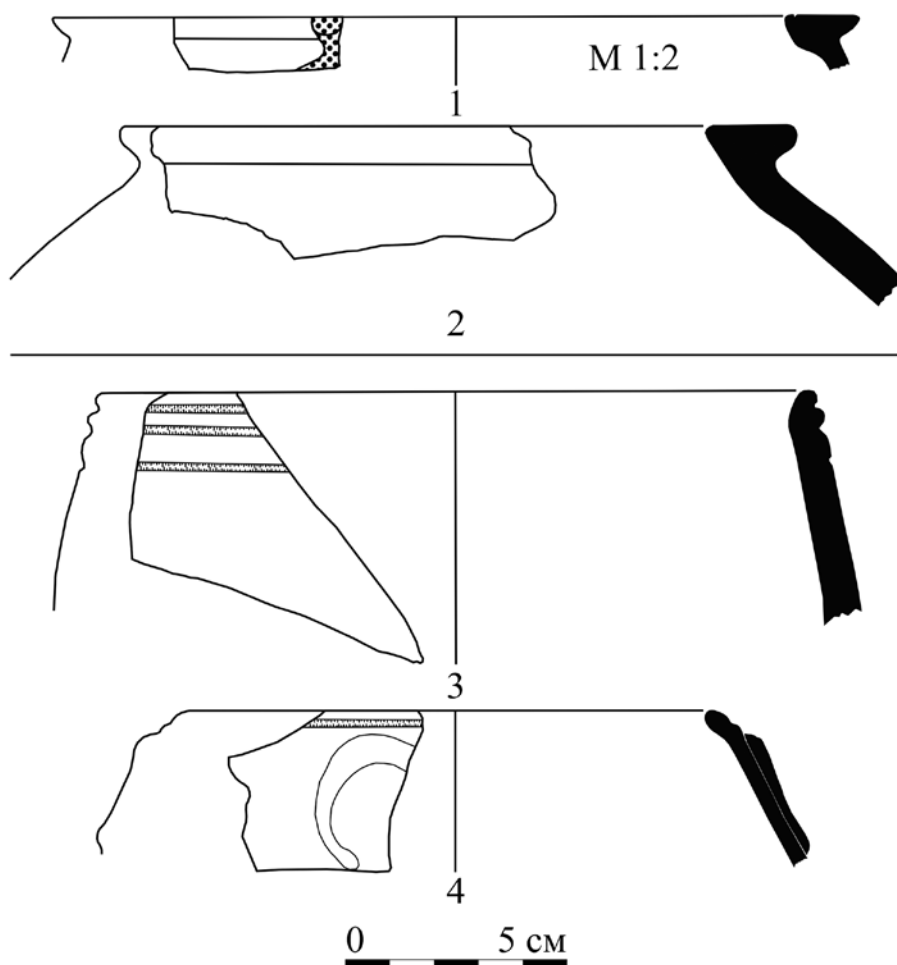

Обр. 6. Лакова керамика от теренното издирване. 1–7. Къпи.

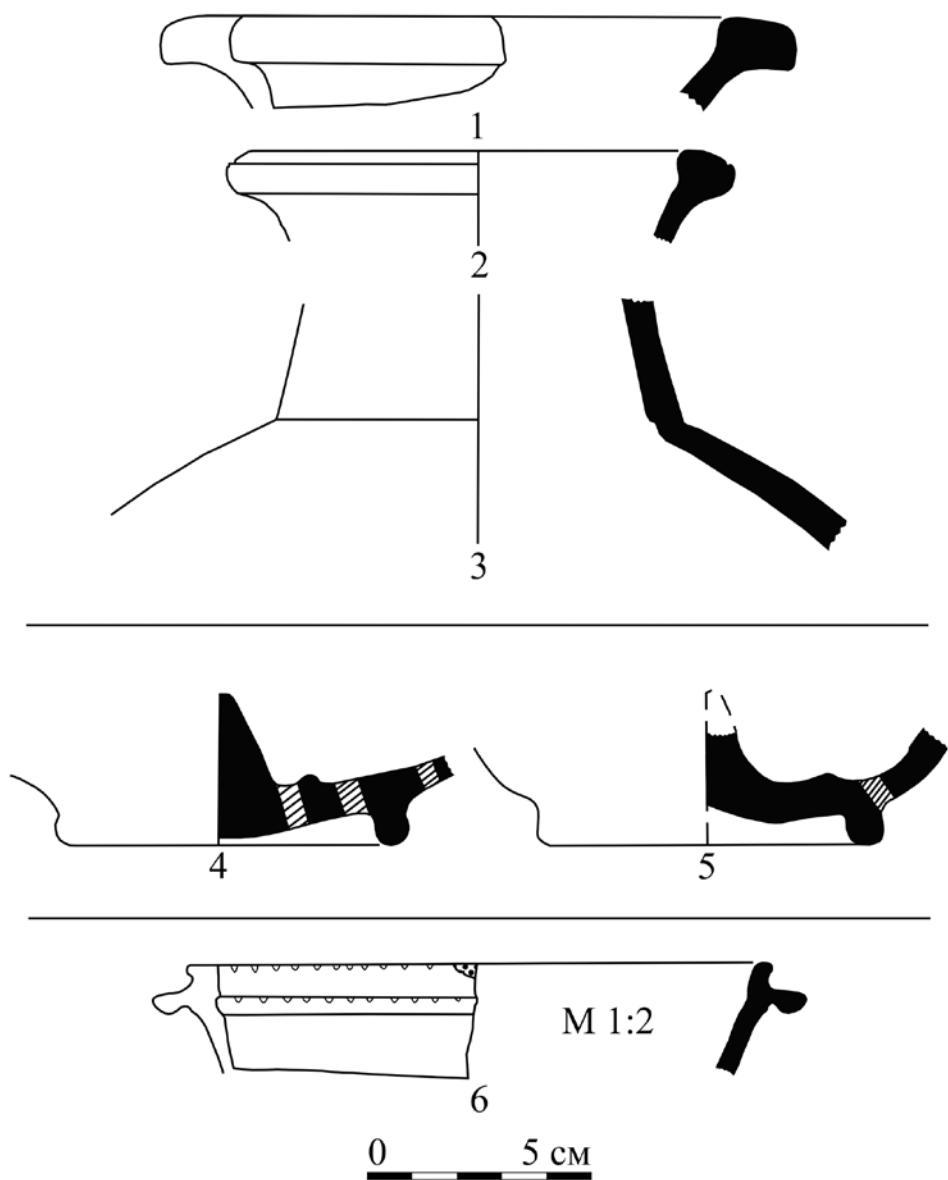
Fig. 6. Slipped ceramics from the survey. 1–7. Bowls.

Обр. 7. Лакова керамика от теренното издирване. 1–6. Гърнета.
Fig. 7. Slipped ceramics from the survey. 1–6. Pots.

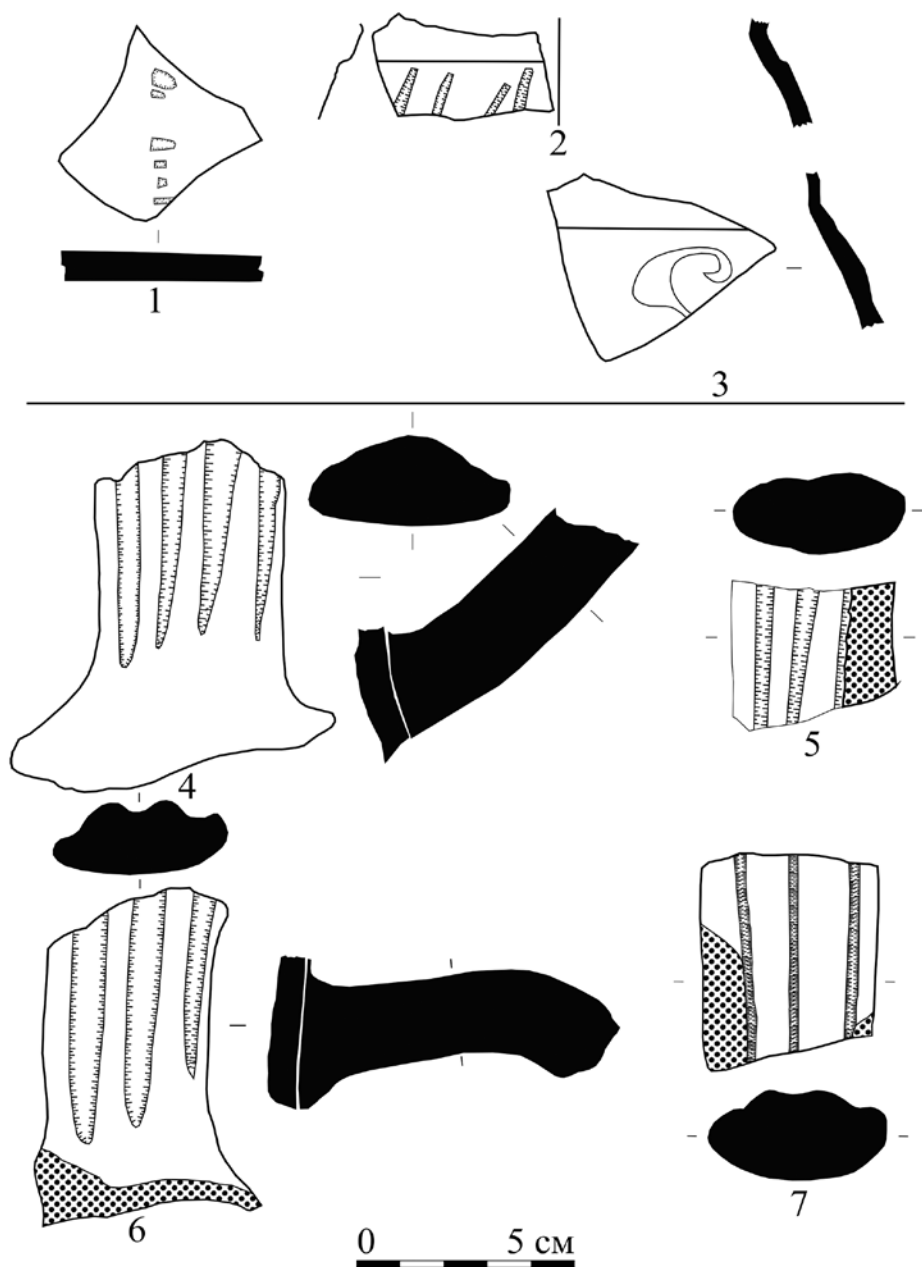

Обр. 8. Лакова керамика от теренното издирване. 1–2. Гърнета. 3–4. Чаши.
Fig. 8. Slipped ceramics from the survey. 1–2. Pots. 3–4. Cups.

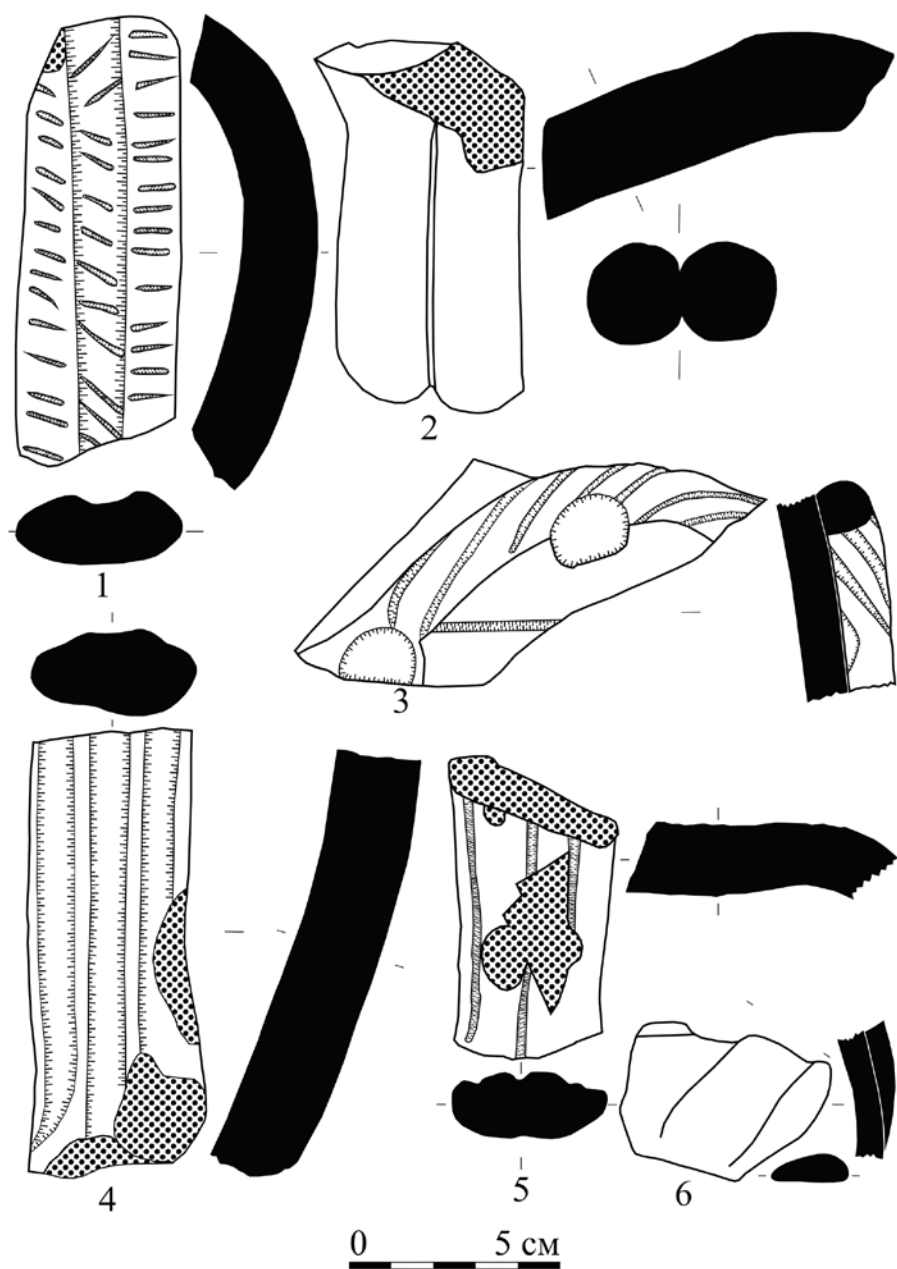
Обр. 9. Лакова керамика от теренното издирване.
1–3. Трапезни амфори. 4–5. Цедки. 6. Кадилници.

Fig. 9. Slipped ceramics from the survey.
1–3. Table amphorae. 4–5. Strainers. 6. Censers.

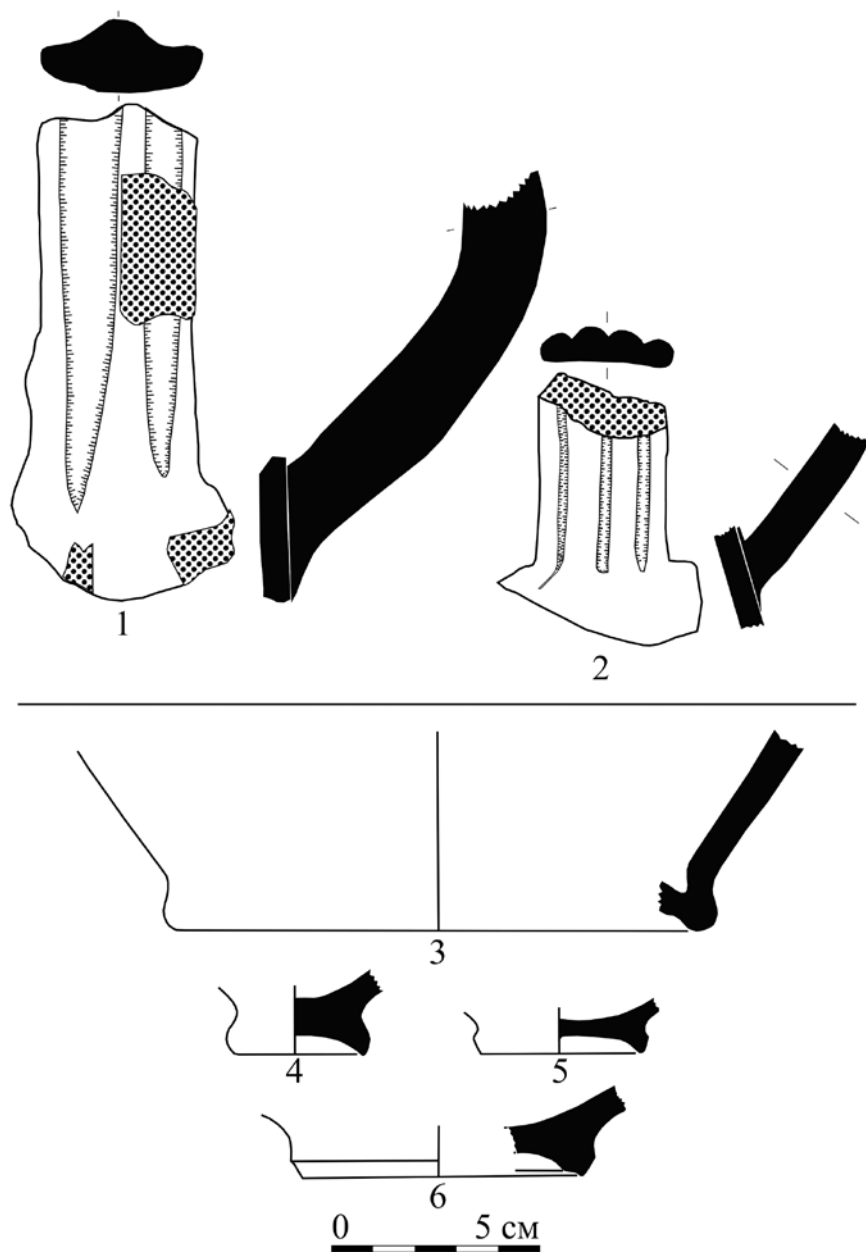

Обр. 10. Лакова керамика от теренното издирване.
1–3. Стени с украса. 4–7. Дръжки.

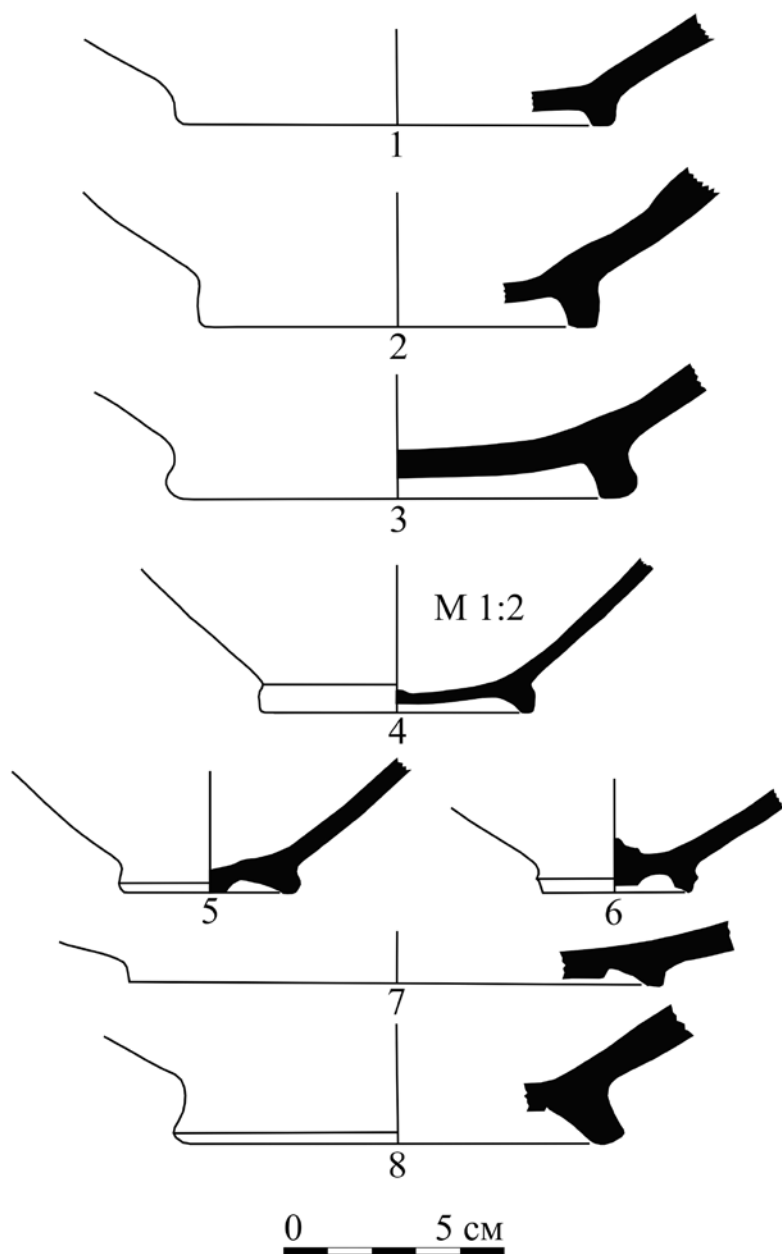
Fig. 10. Slipped ceramics from the survey.
1–3. Decorated walls. 4–7. Handles.

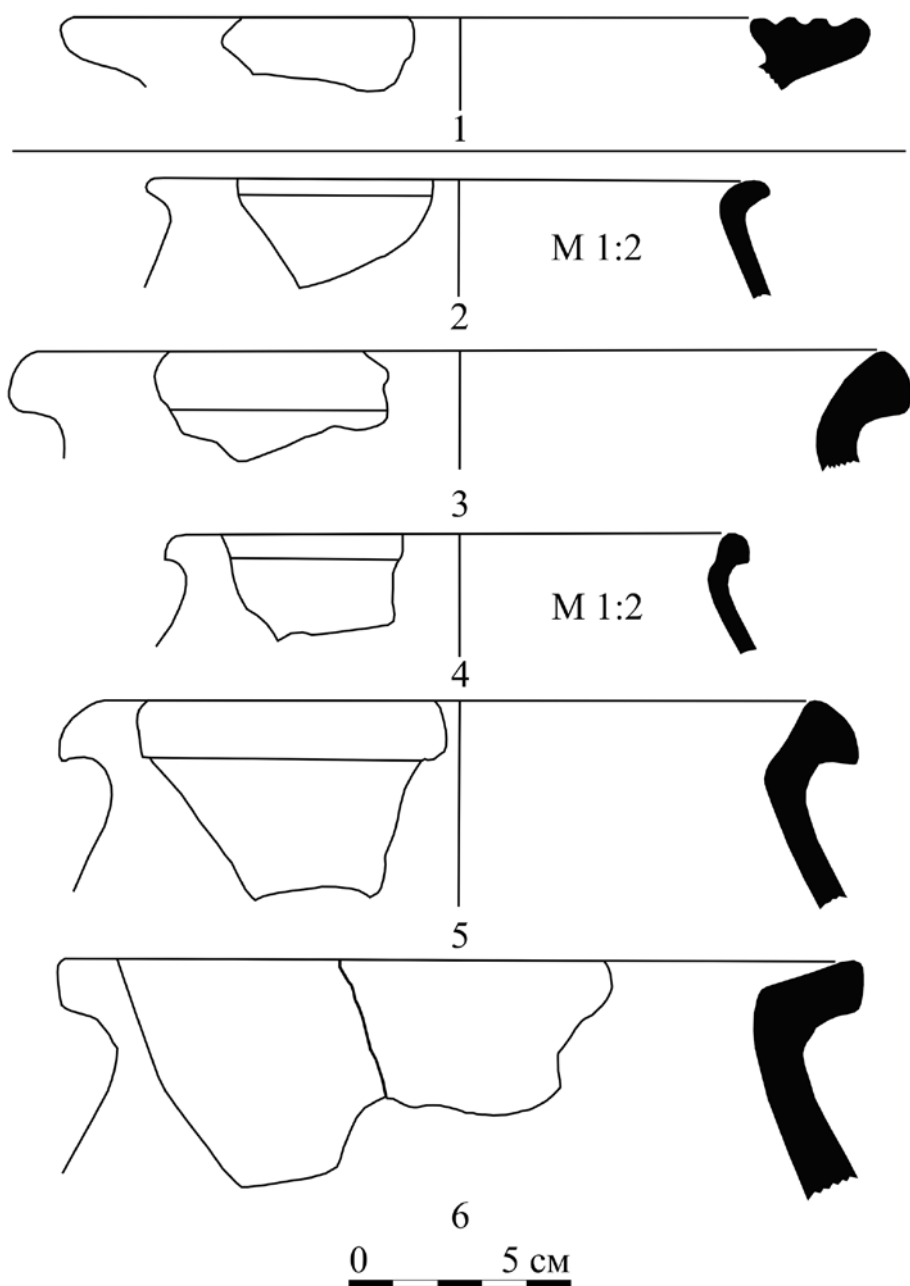
Обр. 11. Лакова керамика от теренното издирване. 1–6. Дръжки.
 Fig. 11. Slipped ceramics from the survey. 1–6. Handles.

Обр. 12. Лакова керамика от теренното издирване. 1–2. Дръжки. 3–6. Дъна.
Fig. 12. Slipped ceramics from the survey. 1–2. Handles. 3–6. Bottoms.

Обр. 13. Лакова керамика от теренното издирване. 1–8. Дъна.
Fig. 13. Slipped ceramics from the survey. 1–8. Bottoms.

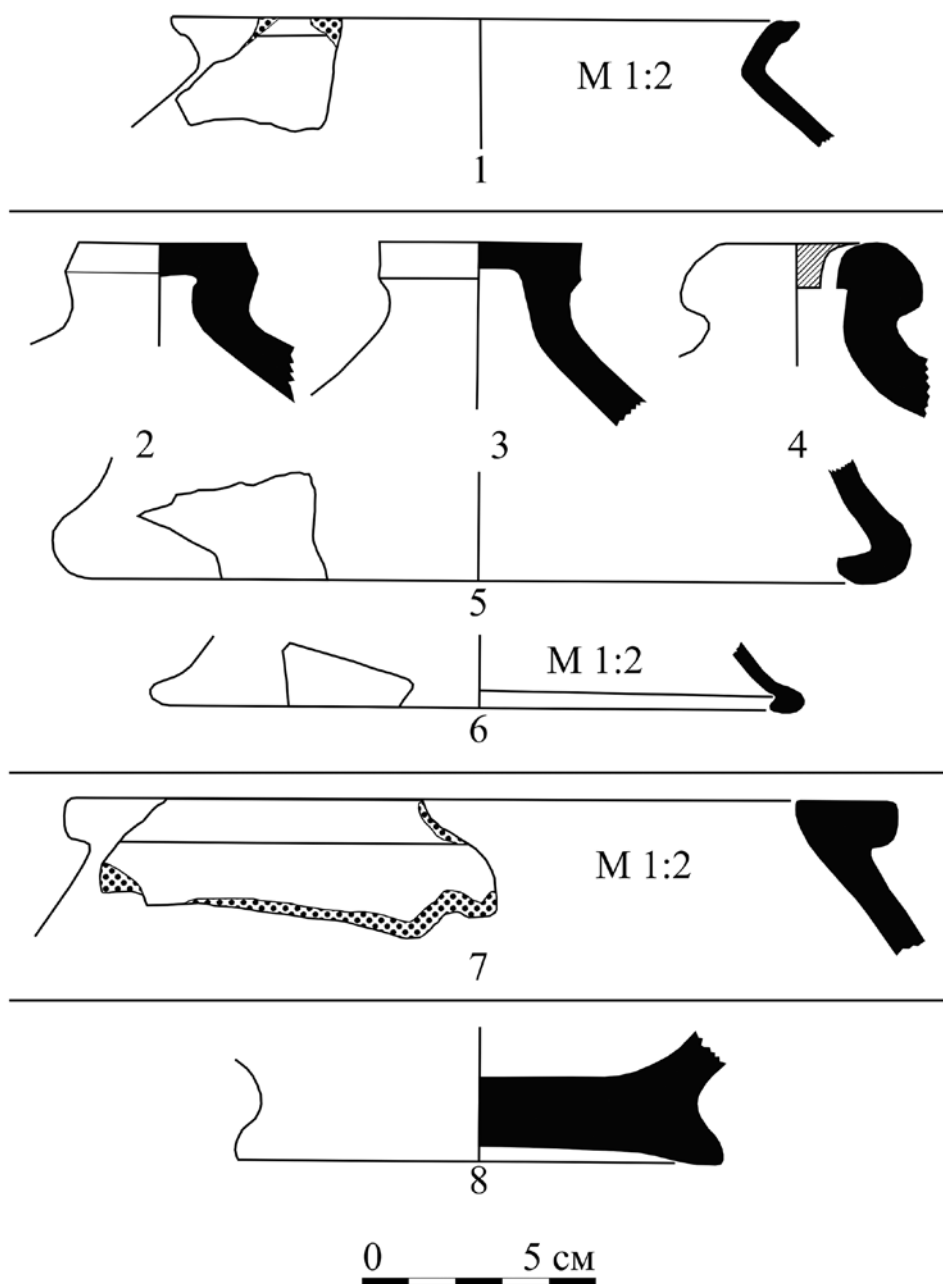

Обр. 14. Груба сивочерна керамика от теренното издирване.

1. Паници. 2–6. Гърнета.

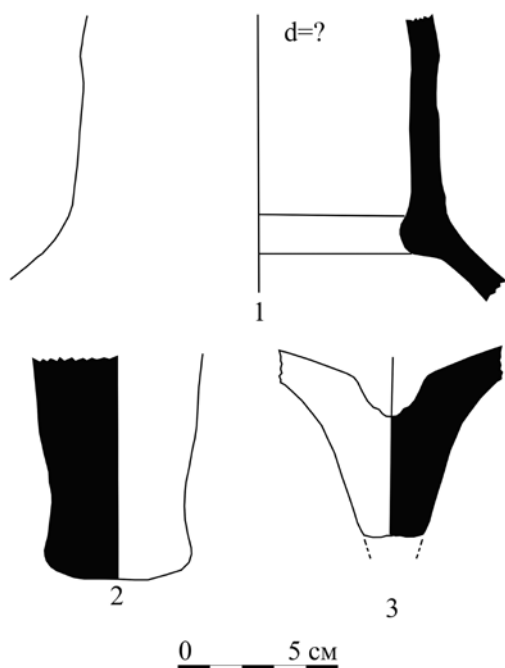
Fig. 14. Grayish-black ceramics from the survey.

1. Plates. 2–6. Pots.

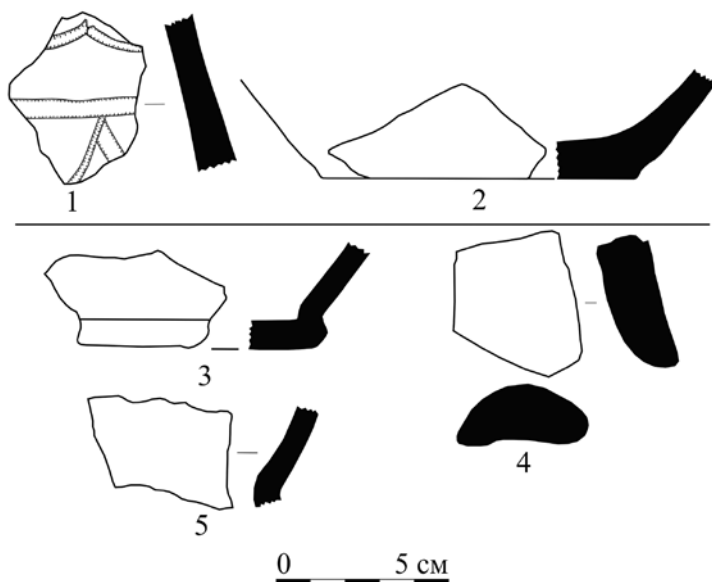

Обр. 15. Груба сивочерна и сива монохромна керамика от теренното издирване.
1. Гърнета. 2–6. Капаци. 7. Долиуми. 8. Сива монохромна керамика.

Fig. 15. Grayish-black ceramics from the survey.
1. Pots. 2–6. Lids. 7. Dolia. 8. Grayish monochrome ceramics.

Обр. 16. Транспортни амфори от теренното издирване.
Fig. 16. Transport amphorae.

Обр. 17. Средновековна и възрожденска керамика от теренното издирване.
 1–2. От IX–XI в. 3–5. От XIX–XX в.

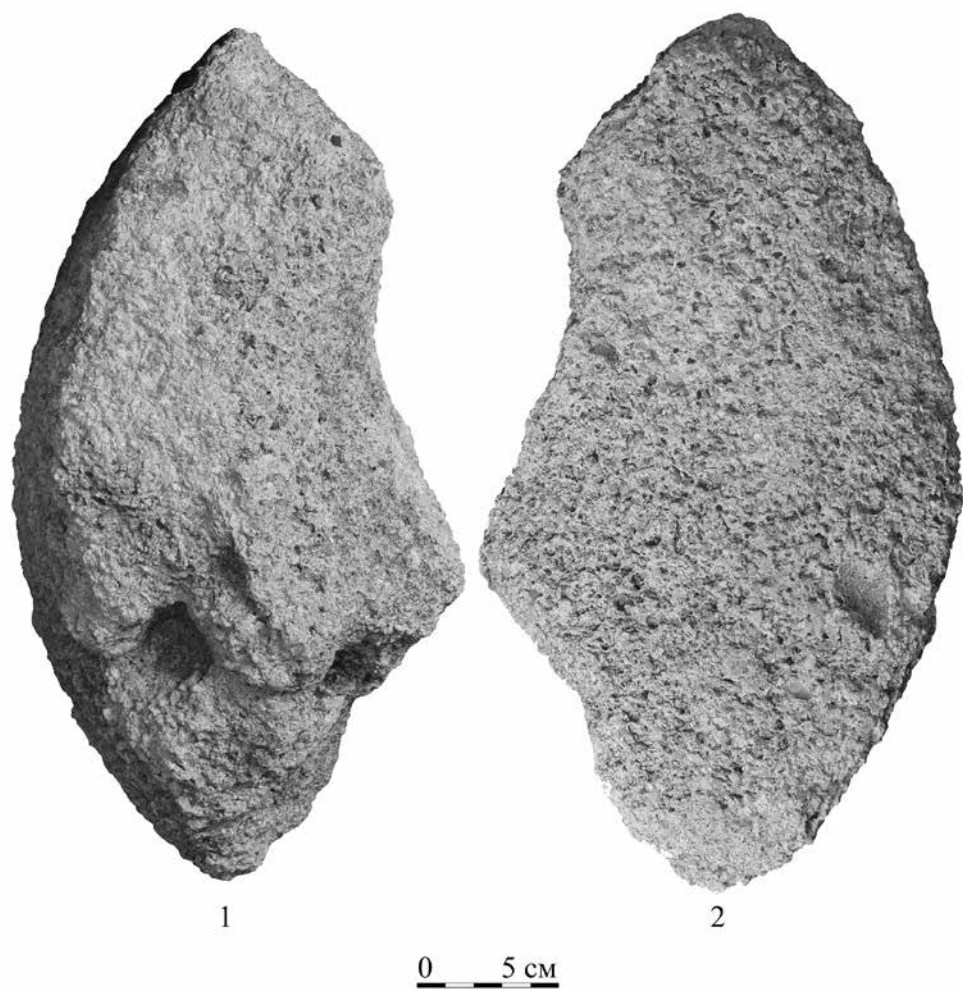
Fig. 17. Medieval and 19th – 20th c. ceramics. 1–2. From 9th – 11th c. 3–5.
 From 19th – 20th c.

Обр. 18. *Бронзова купа от теренното издирване in situ (13.04.2024 г.).*
Fig. 18. *Bronze bowl, found in situ at the site (13.04.2024).*

Обр. 19. *Бронзова купа от теренното издирване in situ – детайл.*
Fig. 19. *Bronze bowl, found in situ at the site – detail.*

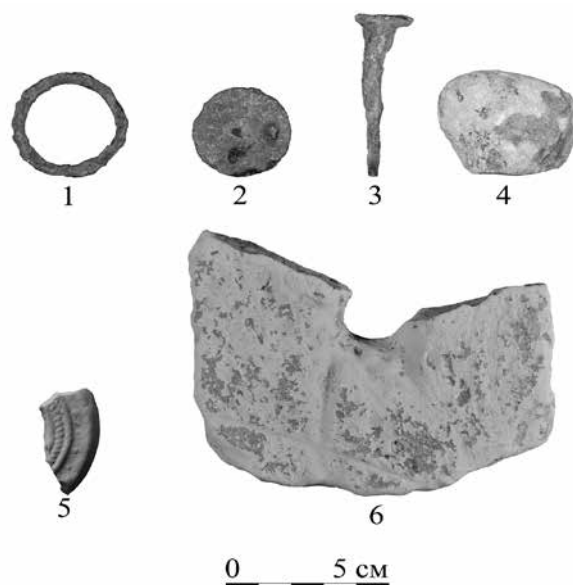

Обр. 20. Горен хромелен камък от теренното издирване.

1. Горна повърхност. 2. Долна повърхност

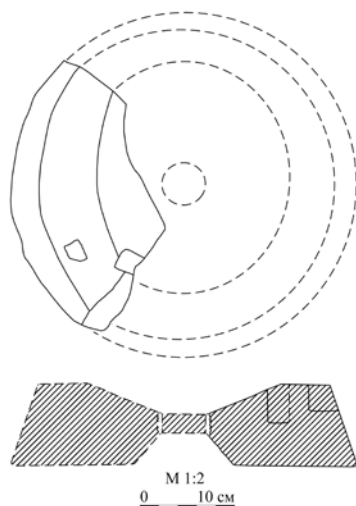
Fig. 20. Upper stone of a rotary quern from the survey.

1. Upper surface. 2. Lower surface

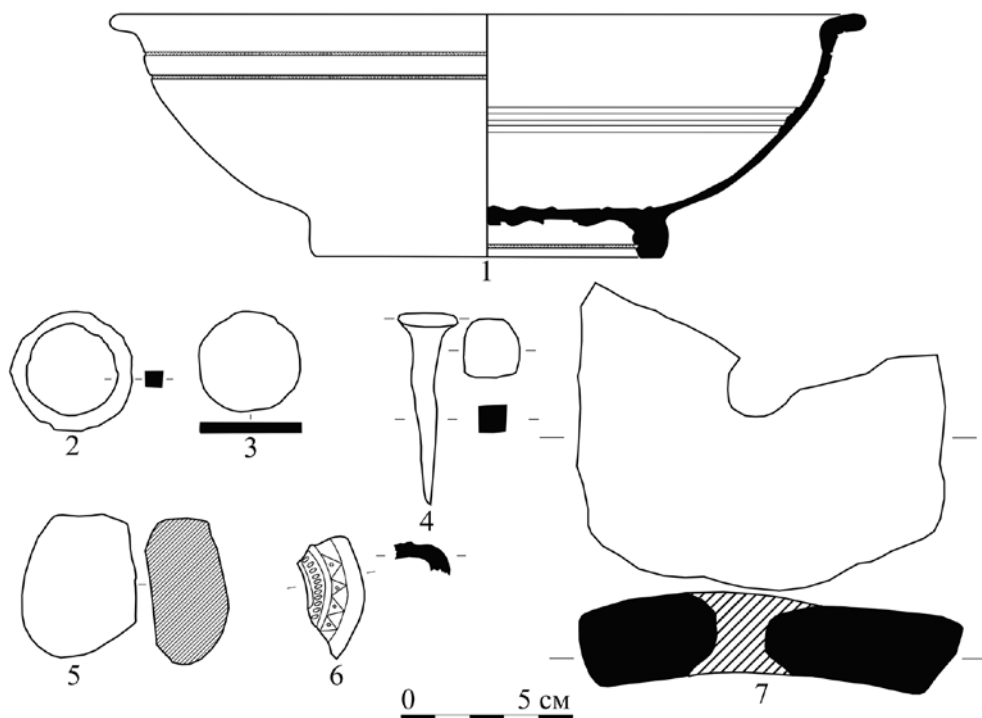
Обр. 21. Дребни находки от теренното издирване. 1. Желязна халка. 2. Желязна дисковидна пластина. 3. Железен гвоздей. 4. Фрагмент от плътно прозрачно стъкло. 5. Фрагмент от керамична лампа. 6. Фрагмент от керамична тежест.

Fig. 21. Small finds from the survey. 1. Iron ring. 2. Iron disc. 3. Iron nail. 4. Fragment of thick transparent glass. 5. Fragment of a ceramic lamp. 6. Fragment of a ceramic weight.

Обр. 22. Горен хромелен камък, открит при теренното издирване – чертеж на изглед отгоре и разрез.

Fig. 22. Upper stone of a rotary quern from the survey – drawing of the upper view and cross-section.

Обр. 23. Находки, открити при теренното издирване – чертежи (изглед отпред и разреза).

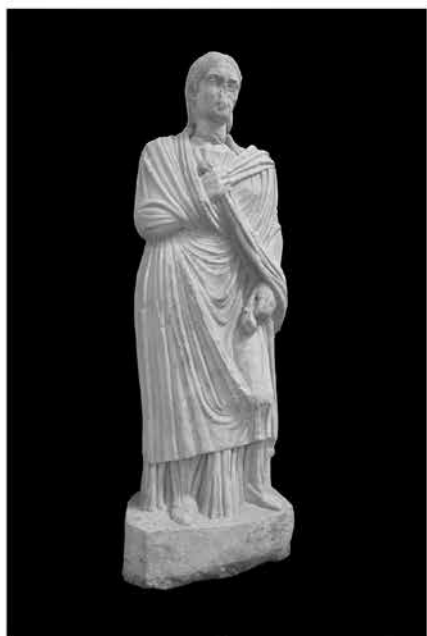
1. Бронзова купа (чертеж М. Томанова).
2. Желязна халка.
3. Желязна дисковидна пластина.
4. Железен гвоздей.
5. Фрагмент от плътно прозрачно стъкло.
6. Фрагмент от керамична лампа.
7. Фрагмент от керамична тежест.

Fig. 23. Small finds from the survey – drawings (front view and cross-section).

1. Bronze bowl (drawing M. Tomanova).
2. Iron ring.
3. Iron disc.
4. Iron nail.
5. Fragment of a thick transparent glass.
6. Fragment of a ceramic lamp. Fragment of a ceramic weight.

1

2

3

0

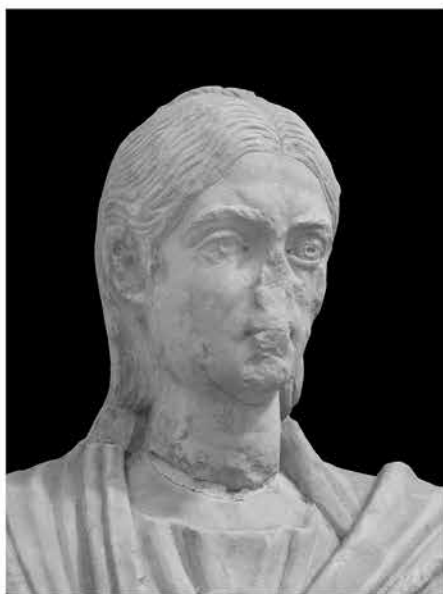
1 м

Обр. 24. Мраморна статуя, открита в м. Ески баалъ
(НАИМ – БАН, инв. № 7095. 1. Анфас. 2. $\frac{3}{4}$ профил (дясно). 3. $\frac{3}{4}$ профил (ляво).

Fig. 24. Marble statue, found at the Eski baala area
(NAIM – BAS, inv. No 7095). 1. full face. 2. $\frac{3}{4}$ face (right). $\frac{3}{4}$ face (left).

1

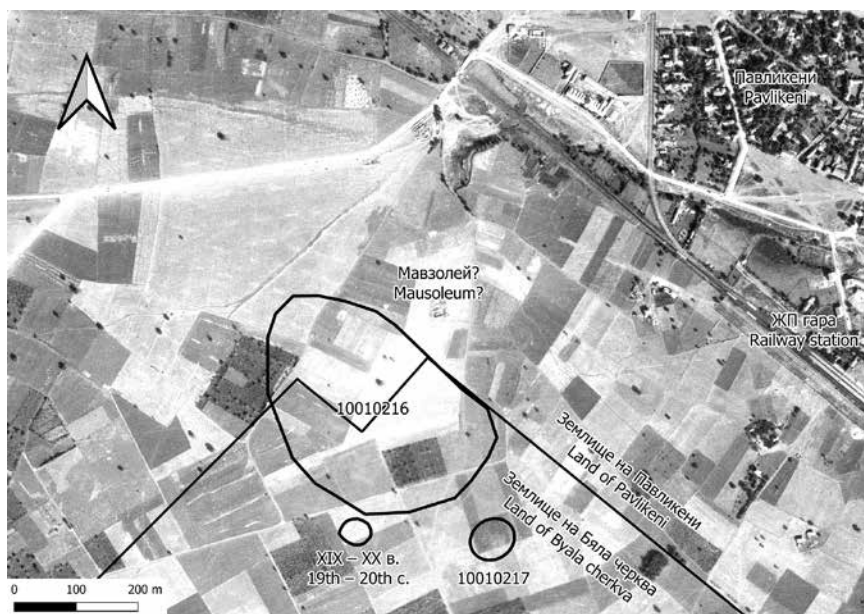
2

3

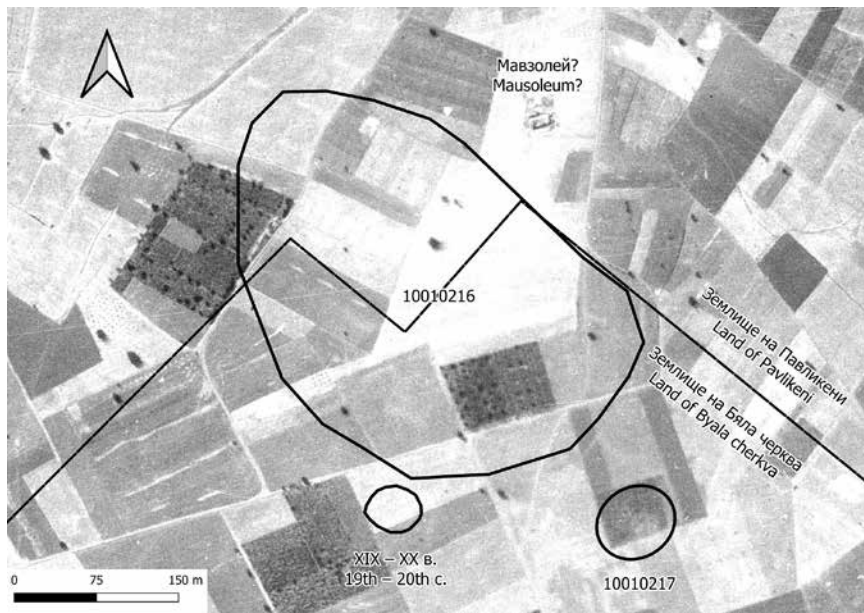
Обр. 25. Мраморна статуя, открита в м. Ески баалъ (НАИМ – БАН, инв. № 7095) –
детайли на главата. 1. Анфас. 2. $\frac{3}{4}$ от дясно. 3. $\frac{3}{4}$ от ляво.

Fig. 25. Marble statue, found at the Eski baala area (NAIM – BAS, inv. No 7095) –
details of the head. 1. Full face. 2. $\frac{3}{4}$ right. 3. $\frac{3}{4}$ left.

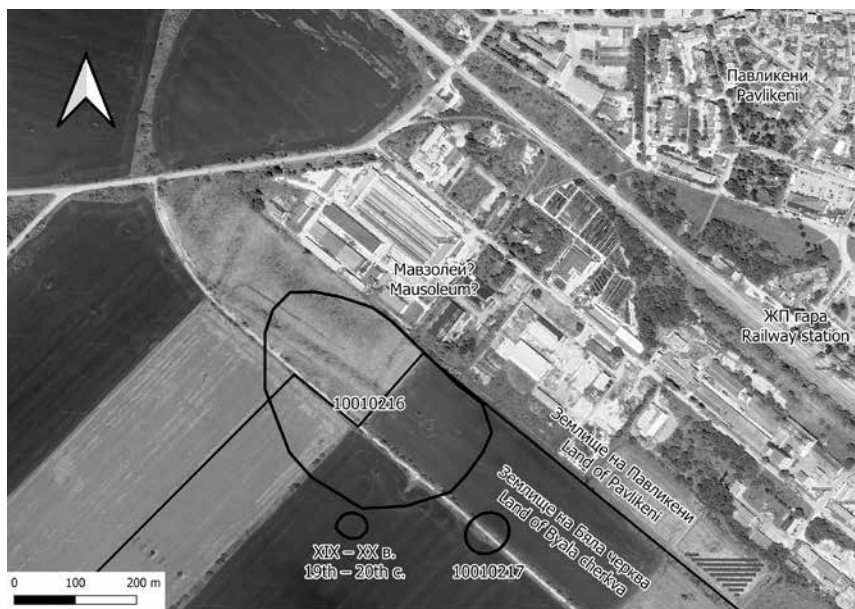
Обр.26. Разположение на селището и могилата в м. Ески баалъ върху снимка от 1946 г.

Fig. 26. Situation of the settlement site and the burial mound at Eski baala area on a 1946 aerial picture.

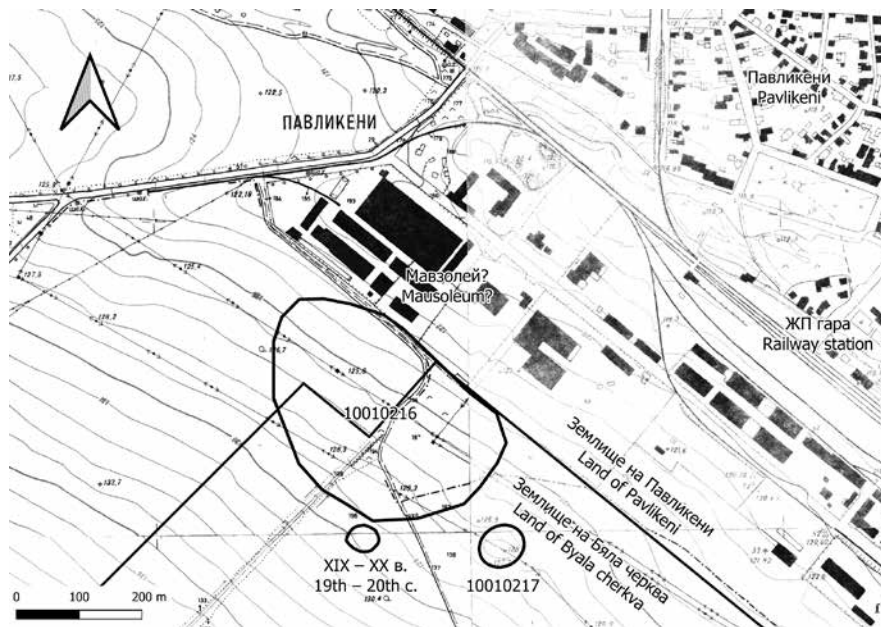
Обр. 27. Разположение на селището и могилата в м. Ески баалъ върху снимка от 1946 г. – близък план.

Fig. 27. Situation of the settlement site and the burial mound at Eski baala area on a 1946 aerial picture – close view.

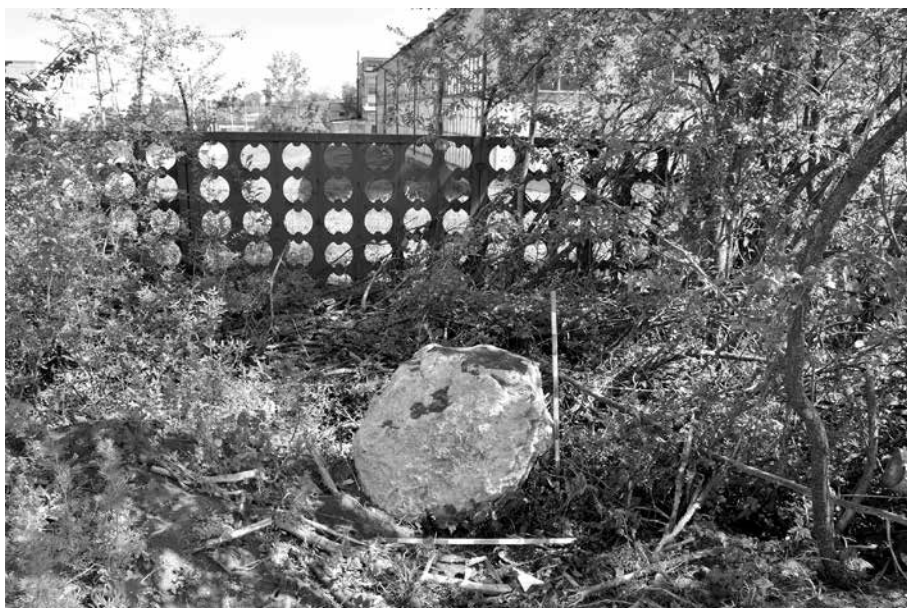
Обр. 28. Разположение на селището и могилата в м. Ески баалъ върху сателитна основа.

Fig. 28. Situation of the settlement site and the burial mound at Eski baala area on a satellite image.

Обр. 29. Разположение на селището и могилата в м. Ески баалъ върху едромащабна топографска карта.

Fig. 29. Situation of the settlement site and the burial mound at Eski baala area on a large scale topographic map.

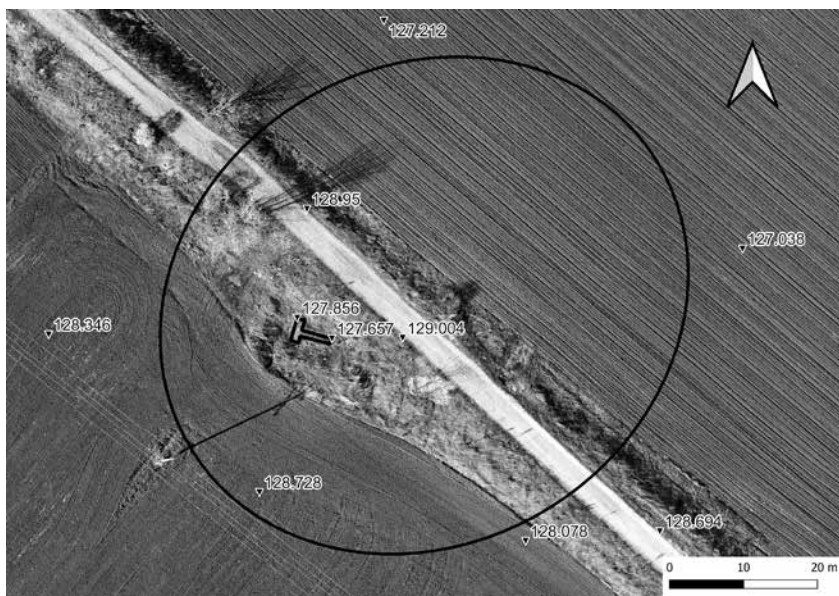
Обр. 30. Фрагмент от варовиков архитектурен детайл до оградата при югоизточния ъгъл на завода за картонени опаковки – изглед от югозапад (15.04.2024 г.).

Fig. 30. Fragment of an architectural element near the fence of the cardboard factory – view from the Southwest (15.04.2024).

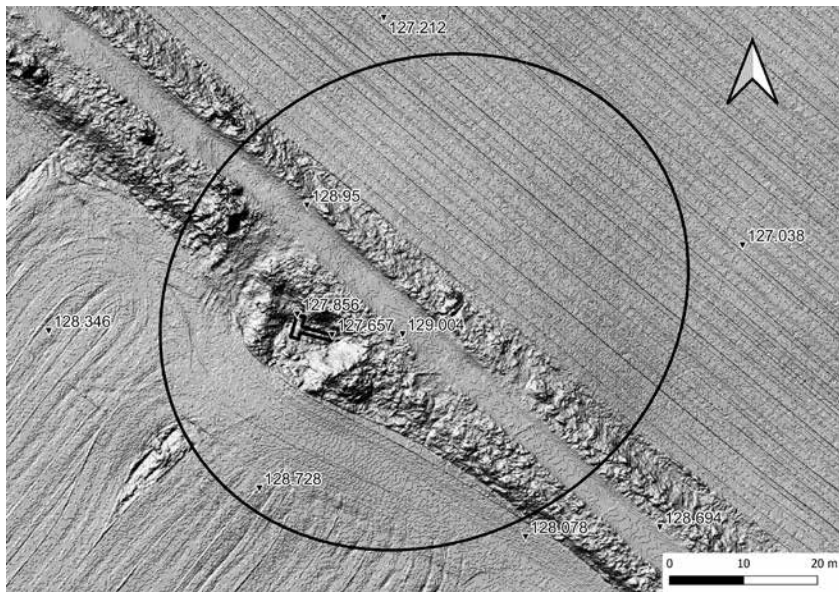
Обр. 31. Фрагмент от варовиков архитектурен детайл до оградата при югоизточния ъгъл на завода за картонени опаковки – изглед от север (15.04.2024 г.).

Fig. 31. Fragment of an architectural element near the fence of the cardboard factory – view from the North (15.04.2024).

Обр. 32. Могилата в м. Ески баалъ и подмогилното съоръжение –
фотogramетрична снимка от 23.03.2024 г.

Fig. 32. The burial mound at Eski baala area and the submound structure –
photogrammetric picture from 23.03.2024.

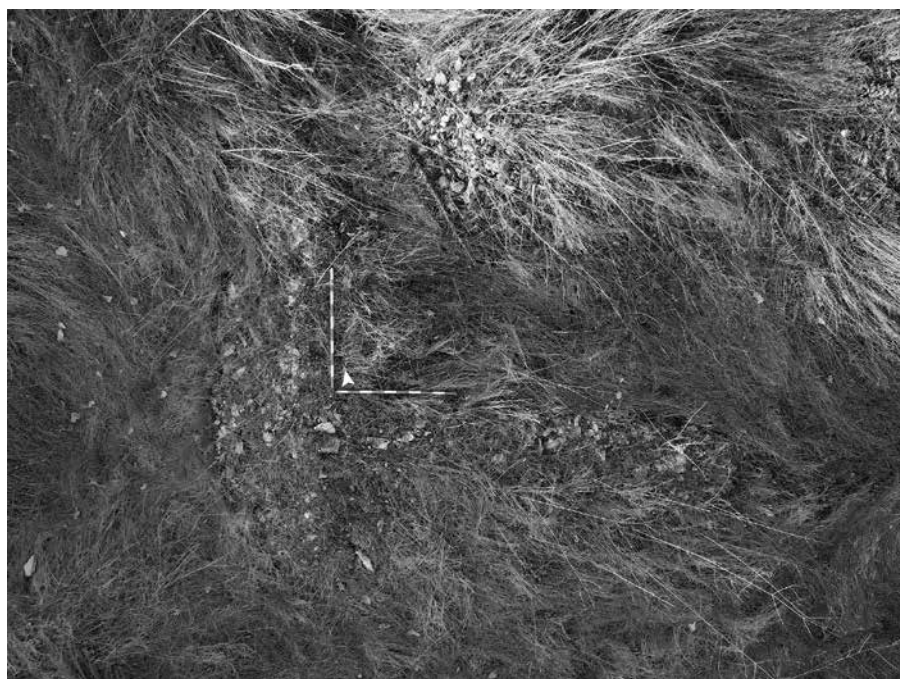

Обр. 33. Могилата в м. Ески баалъ и подмогилното съоръжение –
теренен модел от 23.03.2024 г.

Fig. 33. The burial mound at Eski baala area and the submound structure –
DTM model from 23.03.2024.

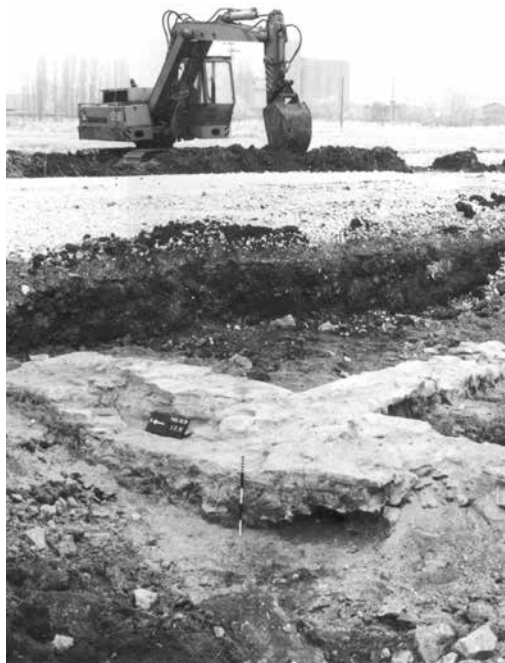
Обр. 34. Снимка на могилата в м. Ески баалъ – изглед от североизток (15.03.2024 г.).
Fig. 34. Picture of the burial mound at Eski baala – view from the Northeast (15.03.2024).

Обр. 35. Подмогилното съоръжение в могилата в м. Ески баалъ – изглед отгоре (23.03.2024 г.).
Fig. 35. Submound structure at Eski baala area – view from above (23.03.2024.).

Обр. 36. Изглед от
запад към подмогилното
съоръжение (03.12.1992 г.)
(снимка И. Църов).

Fig. 36. View from the West
to the submound structure
(03.12.1992)
(Photo I. Tsarov).

Обр. 37. Изглед от северозапад към подмогилното съоръжение (03.12.1992 г.)
(снимка И. Църов).

Fig. 37. View from the Northwest to the submound structure (03.12.1992)
(Photo I. Tsarov).

Обр. 38. Изглед от юг към подмогилното съоръжение (03.12.1992 г.)
(снимка И. Църов).

Fig. 38. View from the South to the submound structure (03.12.1992)
(Photo I. Tsarov).

Обр. 39. Изглед от запад към подмогилното съоръжение – детайл (03.12.1992 г.)
(снимка И. Църов).

Fig. 39. View from the West to the submound structure – detail (03.12.1992)
(Photo I. Tsarov).

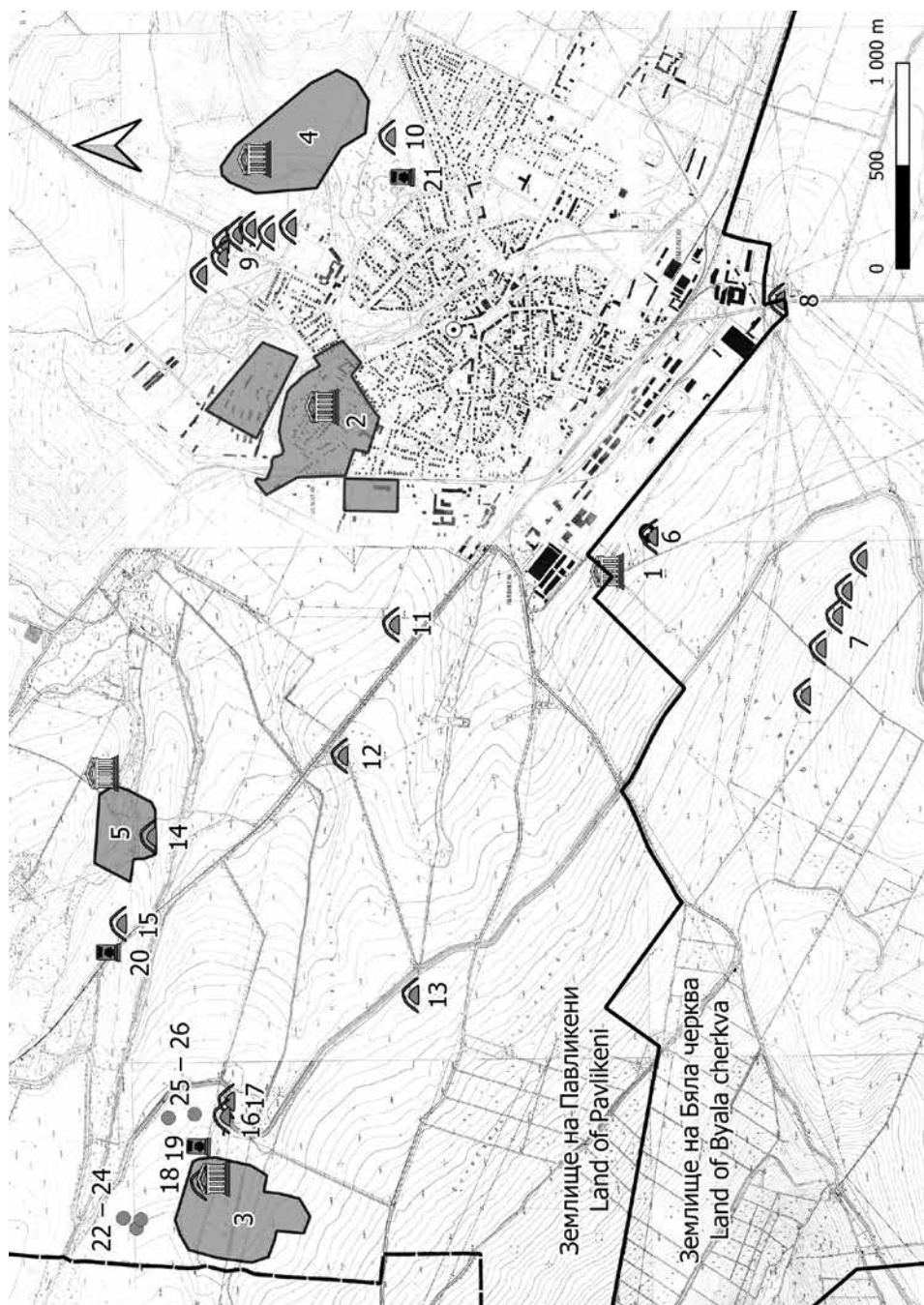
Обр. 40. Изглед от изток към подмогилното съоръжение (02.12.1992 г.)
(снимка И. Цървов).

Fig. 40. View from the East to the submound structure (02.12.1992)
(Photo I. Tsarov).

Обр. 41. Изглед от север към източния зид на подмогилното съоръжение
(03.12.1992 г.) (снимка И. Цървов).

Fig. 41. View from the North to the Eastern wall of the submound structure
(03.12.1992) (Photo I. Tsarov).

Обр. 42. Карта със селища, могили, гробове и обекти с неопределена функция около селището в м. Ески баалъ.

Fig. 42. Map with settlement sites, burial mounds, graves and sites with undefined function in the vicinity of the settlement site at Eski baala area.

Обр. 53. Карта със селища, могили, гробове и обекти с неопределена функция около селището в м. Ески баалъ. 1. Селището в м. Ески баалъ (АИС АКБ № 10010216). 2. Античното селище в северозападната част на гр. Павликени (АИС АКБ № 10002868). 3. Производственият център и вила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700287). 4. Селището в м. Бели бряг край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700284). 5. Селище в м. Лако дере/Машатлъка край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700286). 6. Могила в м. Ески баалъ край гр. Бяла черква (АИС АКБ № 10010217). 7. Могилен некропол в м. Ески баалъ край гр. Бяла черква (АИС АКБ № 0700459). 8. Могила в двора на подстанцията на „Енерго-про Варна“ ЕАД в землището на гр. Бяла черква (АИС АКБ № 10010344). 9. Могилен некропол в м. Бели бряг/Поляната и в двора на „Булгарцвет“ в гр. Павликени (АИС АКБ № 0700272); 10. Надгробна могила в м. Ташилъците при гр. Павликени (АИС АКБ № 0700285). 11. Могила в м. Над града (АИС АКБ № 0700282). 12. Могила в м. Карачала (АИС АКБ № 0700289). 13. Могила в м. Ески баала край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700281). 14. Могила в м. Лако дере/Машатлъка край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700287). 15. Могила в м. Лако дере край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700280). 16. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 10007336). 17. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 10007335). 18. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 10007337). 19. Гроб и надгробна плоча в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 10007338). 20. Цистов гроб при жп линията София – Варна край гр. Павликени (АИС АКБ № 0700277). 21. Колона пред парк-хотел „Бора“ в гр. Павликени (АИС АКБ № 10007417). 22–26. Обекти с неопределена функция в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АИС АКБ № 10007330 – 10007334).

Fig. 53. Map with settlement sites, burial mounds, graves and sites with undefined function in the vicinity of the settlement site at Eski baala area. 1. The Eski baala settlement site (AIS AMB No 10010216). 2. The Ancient settlement in the Northwestern part of town of Pavlikeni (AIS AMB No 10002868). 3. The manufacturing and villa site at Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700287). 4. The settlement site at Beli bryag area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700284). 5. The settlement site at Lako dere/Mashatlaka area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700286). 6. The burial mound at the Eski baala area near the town of Byala cherkva (AIS AMB No 10010217). 7. The mound necropolis at the Eski baala area near the town of Byala cherkva (AIS AMB No 0700459). 8. Burial mound at the Power Station of “Energo Pro Varna” EAD in the land of the town of Byala cherkva (AIS AMB No 10010344). 9. Burial mound necropolis at Beli bryag/Polyanata area near the town of Pavlikeni and in the Bulgartsvet farm in the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700272). 10. Burial mound at Tashlatsite area in the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700285). 11. Burial mound at Nad grada area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700282). 12. Burial mound at the Karachala area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700289). 13. Burial mound at the Eski baala area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700281). 14. Burial mound at Lako dere/Mashatlaka area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700287). Burial mound at Lako dere area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700280). 16. Burial mound at Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007336). 17. Burial mound at the Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007335). 18. Burial mound at Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007337). 19. Grave and grave stela at the Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007338). 20. Cist grave on the railway road Sofia – Varna near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 0700277). 21. Column in front of the “Bora” park-hotel in the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007417). 22–26. Sites with undefined functions at the Varbovski livadi area near the town of Pavlikeni (AIS AMB No 10007330–10007334).

ЩРИХ КЪМ ИКОНОГРАФСКАТА ПРОГРАМА В ПРИТВОРА НА ЦЪРКВА № 10 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (СЦЕНАТА „СВ. МАРИЯ ЕГИПЕТСКА ПРИЕМА ПРИЧАСТИЕ ОТ СВ. ЗОСИМА“)

Диана Тотева

Нищожните останки от стенописната украса в повечето от средновековните църкви на столичния Търнов са сериозно предизвикателство към опита и знанията на изследователите по отношение на възстановките и аргументацията, свързани с иконографията и стила на живописиста. В случая спираме внимание на църква № 10 в крепостта Трапезица и по-специално на част от украсата в нейния притвор, датирана около средата на XIII в. (Косева-Тотева 2016а, 29, 76; Косева-Тотева 2016б, 41–44, кат. № 14).

Още през 1900 г. Ж. Сър извършва разкопки на широк фронт в крепостта Трапезица, където разкрива 14 църкви, сред които и църква № 10¹. Живописиста в нейния притвор държи връзка с традиционната монашеска програма, характерна за стенописната украса на тази част на храмовете. Върху западната, северната и източната стени, над цокъла, са запазени части от прави фигури на монаси, някои от които с разгърнати свитъци с текстове (Косева-Тотева 2016а, 29, 76; Косева-Тотева 2016б, 41, кат. № 14) (**Обр. 1, Ил. 1, Ил. 2, Ил. 3**). На един от тези свитъци стои надпис с ясни български букви, които според палеографските наблюдения отнасят живописиста към XIII в. (Миятев 1920, 88–89). В северния край на източната стена на притвора, непосредствено до входа към наоса, са оцелели два голи крака от фигура, обърната към северната стена (**Обр. 1, Ил. 1**). Въпреки нейния фрагментиран вид, съществуват сериозни основания тя да бъде свързана с изображението на Св. Мария Египетска, обърната към северния ъгъл на източната стена, където едва личат останките от фигура на светец, който очевидно е Св. Зосима (Косева-Тотева 2016а, 76; Косева-Тотева 2016б, 41, кат. № 14.3.).

Разрушенията на живописиста са сериозни и е необходимо по-задълбочено да обосновем нашите предположения, че на източната стена в притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица е представена сцената „Св. Мария Египетска и Св. Зосима, който ѝ дава причастие“, а не например някой от светците-анахорети, които също са изобразявани с боси нозе точно в тази част на храмовете. Аргументацията на тази идентификация може да се търси в няколко посо-

ки. Това са иконографските белези, спецификата на темата, свързана с житието на светицата, нейната дидактическа и богословска обвързаност с тайнството на светото Причастие.

Сведенията за живота на преподобната Мария Египетска научаваме от изповедта, която тя направила пред стареца Зосима малко преди края на земния си живот. Най-подробното и дълго житие на Св. Мария Египетска е написано през VII в., като вероятно принадлежи на Св. Софроний Йерусалимски († 640 г.) (*Patrologiae Graeca*, t. 87γ, 3697–3725).

Почти всички автори на житиписни творби или поеми наблягат на определени важни случки от живота на светицата². Според „Житието на Св. Мария Египетска“, написано от Св. Софроний Йерусалимски, празникът, установен от Църквата за честване паметта на светицата, е 1 април. Във Великия канон, съставен от Андрей Критски (около 660–740 г.), има два тропара за Св. Мария Египетска³. Освен това кондаци и икоси, посветени на светицата, оцеляват в кодекси от XI в. Тези химни са включени в богослужебните книги на Православната църква⁴ (Тодорова, 2019; <https://www.oca.org/saints/troparia/2024/04/01/100963-venerable-mary-of-egypt>). За силата на иконопочитанието Йоан Дамаскин († преди 754 г.), в своята III-та беседа „Апология срещу онези, които хулят светите образи“, дава като пример молитвата на Мария Египетска пред иконата на Богородица, която е стояла над портала на църквата в Йерусалим, за да я измоли да влезе в храма (*Patrologiae Graeca*, t. 94, 1417). След молитвата пред тази икона Мария Египетска събира смелост да влезе в църквата, да се поклони на Светия кръст и да се покае. Тази беседа на Йоан Дамаскин е включена в Акта на Седмия Вселенски събор в Никея (743 г.) (Koukariis 2014, 656–657, бел. 17). Редица известни византийски хронисти и богослови, като Йоан Зонара (роден в края на XI в. – † след 1162 г.), Филотей Кокинос, патриарх на Константинопол († 1377 г.), прочутият апологет на исихазма Григорий Палама (1296–1359 г.) и др. споменават Св. Мария Египетска като пример за искрено покаяние за най-непростимата греховност и изповед (Koukariis 2014, 656–657, бел. 20, 24,25).

Честването на паметта на светицата започва от района, в който тя е водила живота на аскет, и се разпространява бързо, за което свидетелстват оцелелите нейни изображения, като най-ранното известно е в сега разрушената църква „Св. Мария Антиква“ в Рим от VIII–IX в. (Wilpert 1917, Fig. 277).

В много средновизантийски църкви е запазен образът на Св. Мария Египетска, която приема Свето Причастие от преподобния Зосима. Според изследователи, които са се занимавали с темата през годините, изображението е с нравствено-поучително съдържание и се свързва с участието на вярващите в Непорочното Тайнство на Светото Причастие (Radojčić 1964, 263). Повечето от изображенията на Св. Мария Египетска, получаваща Свето Причастие от стареца Зосима, се срещат близо до входа на наосите

или притворите на църквите, а понякога вътре в светата бема или на входа към нея (Altrip 1998, 160–161).

Свидетелство за голямото влияние на житието на Св. Мария Египетска върху източния християнски свят е фактът, че и други сцени от него са представени заедно с „Получаване на Свето Причастие“. В една от кападокийските църкви, Ala kilise (XI в.), Св. Мария Египетска е представена, приемаща не само Свето Причастие от Св. Зосима, но и неговата дреха (Thierry 1963, 196, рисунка 47) (**Обр. 3**), докато в друга кападокийска църква Yılanlı kilise (втората половина на XIII в.) Св. Мария Египетска приема Свето Причастие, но там е изобразено също и нейното погребение (Thierry 1963, 92, чертеж 21).

Иконографията на сцената „Св. Мария Египетска, приемаща Причастие от Св. Зосим“ е почти непроменена (Todić 1997, 44). Проследяването на това изображение в различните църкви от IX в. до XV в. дава възможност да се разберат причините, поради които зографите и поръчителите на иконографската програма в църквите поставят сцената на конкретни места в интериора.

Сцената, както вече отбелязахме, е изобразявана предимно в близост до вратата на наоса или на притвора. Св. Мария Египетска е представяна срещу Св. Зосима или до него, в зависимост от пространството, където е разположена. Най-често и двете фигури са в цял ръст. Светицата почти винаги е изобразявана в профил или в три четвърти поза, обърната към Св. Зосима. Нейното тяло е частично покрито от дрехата, която ѝ дава Зосима. При почти всички изображения лицето на светицата е изпито и набръчкано. Косата ѝ е сива и разбъркана, а кожата е тъмнокафява. Тя обикновено протяга ръце в жест на молба за приемане на причастие.

Св. Зосима е изобразен в три четвърти поза, обърнат към Св. Мария Египетска. Неговата коса и брадата са бели, той носи хитон и химатион. Понякога химатионът е външното расо и е с качулка, какъвто е примерът в църквата на Богородица в манастира в Печ в Сърбия (1337 г.) (Radojčić 1964, 265, fig. 3) (**Ил. 4**). В някои, главно манастирски, църкви Св. Зосима е изобразен с хитон, епитрахил и фелон, облекло отговарящо на неговия свещенически сан, според който може да носи Свето Причастие и да го раздава на вярващите (Patrologiae Graeca, t. 155, 949 (Symeon of Thessalonike)). Св. Зосима държи в лявата ръка чашата за причастие. В дясната ръка той държи лъжица за причастие, която поднася към устата на Св. Мария Египетска в съответствие с житийния текст, където изрично се споменава, че Св. Зосима е причестил Св. Мария на бреговете на река Йордан⁴ (**Обр. 2; Ил. 4, Ил. 5, Ил. 6**).

Повечето от изображенията на Св. Мария Египетска, получаваща Причастие от Св. Зосима, се срещат, както споменахме, близо до входа на наоса или притвора. Тази позиция представлява пряко формално повторение на

момента от Житието на светицата, според който, когато Св. Мария Египетска стигнала до вратата на църквата в Йерусалим, невидима сила ѝ попречила да влезе в храма, но щом се помолила пред иконата на Богородица, която стояла над вратата, и обещала да изостави грешния си живот, успяла да влезе в църквата. Епизодът напълно отговаря на целите на официалната църква, която иска да насочи вниманието на идващите в църквата миряни към покаяние, пост и молитва, за да получат Светото Причастие, подобно на Св. Мария Египетска (Koukiaris 2014, 660, бел. 51).

Освен нравствено-възпитателните, съществуват обаче и важни историко-богословски предпоставки, които като цяло допринасят за честото изобразяване на сцената в християнските храмове. На първо място това са догматичните спорове (ересите), които никога не са преставали да безпокоят Православната църква. През XI–XII в., когато избухват споровете за тленното и нетленното тяло на Христос, и кое е тялото на Христос, с което вярващите общуват в Светото Причастие – тленното или нетленното, Православната църква се аргументира на два събора в Константинопол през 1156 г. и 1157 г.⁵ С тези поместни събори Църквата взема мерки, за да напътства вярващите относно времето, честотата и участието им в Тайнството на Светото Причастие, като едновременно с това подчертава изискването за чистота на тялото и душата, и особено покаяние, изповед, пост и въздържание, а за монасите интензивен аскетизъм (Koukiaris 2014, 661).

В иконографията на Св. Мария Египетска се счита, че от средата на X в. евхаристийният сюжет се отделя като основна линия и започва да се изобразява самостоятелно. За начало на тази тенденция се счита изображението на Св. Зосима, даващ Свето Причастие на Св. Мария Египетска в „Новата църква“ на кападокийския комплекс Tokali kilise (Epstein, 1986, 25, fig. 104). В края на XIII в. изобразяването на причестяването на Св. Мария намира място в западната част на православните храмове, близо до входа (Gerov, 2006, 152). Така се създава традицията това изображение да се поставя обикновено в притвора на храма, редом със сцените „Св. пророк Илия, хранен от гарвана в пустинята“, „Св. преподобни Антоний Велики посещава Св. Павел Тивейски“, „Св. Пахомий и ангела“, „Успение на Св. Ефрем Сирий“, „Св. преп. Герасим и лъва“ и „Св. Макарий Римски и лъвовете“ (Gerov, 2006, 147).

В иконографската програма на стенописите в православните църкви има няколко основни акцента, свързани с Божествената Евхаристия. Това е сцената „Мелисмос“ (Поклонение на жертвата), която се появява във византийските ръкописи към края на XII в. и се разпространява бързо в църковната живопис, придобивайки стандартна позиция върху стените на апсидата в олтарата (Κωνσταντίνιδη 2008, 25–29). Другата иконографската тема е „Причастието на апостолите“, която от третата четвърт на X в. се представя в олтарната част. Тези изображения представляват визуално внушение, съответстващо на целите на Църквата, да даде отговор по един от най-сериозните спорове на XII в. върху

тленното и нетленно тяло Христово. Един друг иконографски сюжет – „Видението на Св. Петър Александрийски“, който е представян обикновено в олтара, също напомня, че хлябът и виното са човешкото тяло на Христос (Koukiaris 2014, 661).

Многобройните примери от Комниновия (XI–XII в.) и Палеологовия (XIII–XV в.) период, в които е представена сцената „Св. Мария Египетска се причестява от Св. Зосима“ показват, че след двата събора в Константинопол през XII в. се повишава честотата на представяне на темата в православните храмове. Сцената „Св. Мария Египетска, приемаща Свето Причастие“, изобразена при входовете на църквите, съответства на посланието, което Църквата иска да предаде на своето паство – със Светото Причастие те приемат нетленното тяло Христово. Исихастите също допринасят за честото изобразяване на темата, тъй като те също отдават особено значение на Божествената Евхаристия (Koukiaris 2014, 661–662). Изобразяването на Св. Мария Египетска и Св. Зосима един до друг подчертава крайната цел на тяхната среща, която е разкриването на изключително аскетичният живот на Св. Мария и отслужването на Светото тайнство на Причастието за нея.

Средновековните български църкви, в които е запазена тази сцена, не правят изключение от общоприетите за източното православие принципи. Исихастката доктрина намира сериозна подкрепа в търновския царски двор през XIV в., което е още една причина да срещаме сцената в църквите на столичния град Търнов. Разглежданият фрагмент от сцената в църква № 10 в крепостта Трапезица е един от най-ранните примери с тази иконография от България. Нейното местоположение до входа към наоса има дидактическа и богословска цел да напомня на миряните и духовенството, че те трябва да бъдат подготвени чрез покаяние, пост и молитва, за да участват в светото Причастие.

БЕЛЕЖКИ

¹ През 1903–1904 г. Министерството на народното просвещение командирова В. Димов, художник-реставратор в Народния музей в София, да направи копия на запазените стенописи. Той изработва маслени копия върху платно на част от стенописите, цветни и графични рисунки, планове и описания на църквите, които остават единственото свидетелство за някои вече изгубени части от стенописната украса (Димов 1915, 138–140).

² Първият житиен епизод е свързан със силата, която е попречила на Св. Мария Египетска да влезе в църквата в Йерусалим, и нейната молитва към иконата на Богородица, която е над вратата на храма: *„Веднѣж – това беше по време на жѣтва – видях, че много хора отиват към морския бряг. Узнах, че всички заминават за Йерусалим, където ще пристигнат за празника Въздвижение на Кръста Господен. ... Когато пристигнахме в Йерусалим, аз заедно с народа се запътих към църквата. ... Когато стѣпих на прага, някаква невидима сила ме задържаше, и аз не можех да я преодолея. ... Внезапно божествена светлина озари сърцето ми, духовните ми очи се отвориха, и аз разбрах, че моите грехове са оная невидима сила, която не ме пуска да вляза в храма. Сломена*

духом, аз припомних миналия си живот и се ужасих от дълбочината на моето падение. Дълго плаках, ридаех и се биех в гърдите за тежките си грехове. Когато дигнах очи, видях на стената образа на Божията Майка. Като не свалях очи от този благ образ, аз започнах усърдно да се моля. „Пречиста Дево – шепнех аз – съзнавам, че съм голяма грешница и не съм достойна дори да погледна пречистия ти образ. Но аз съм слушала, че Твоят Син е дошъл на земята, за да повика грешниците към покаяние. Помогни ми да вляза и аз в храма и да видя онова дърво, на което е разпнат роденият от Тебе Бог. Подари ми тази милост, та да мога и аз да се поклоня на пречестния Кръст Господен! Ако се удостоя с тази радост, аз ще се откажа от досегащия си грешен живот и ще отида там, където Ти ми заповядаш“. Така се молах аз, и ми се стори, че молитвата ми е чута от Нея. С вълнение и страх отново се отправих към входа на храма, и този път без усилие влязох вътре. Обхваната от неземна радост, аз смиренно се поклоних и целунах Кръста Господен. След това излязох и се върнах пак пред иконата на Божията Майка, паднах на колена и продължих да се моля: – О, преблажена Богородице Дево, Ти прояви към мене голяма любов и велика милост. Аз съм готова да изпълня обещанието си. Бъди ми ръководителка и ми показвай пътя, който води към покаяние“ (Епископ Партений, архимандрит Атанасий 1991; Димитрий Ростовски, 2000)

Важно значение има епизодът, свързан с нейния аскетичен живот: „Тогава дочух някакъв далечен глас, който ми каза: „Ако минеш отвъд Йордан, там ще намериш покой за душата си“. На другия ден преминах реката и, като се помолих на пресвета Богородица, дойдох в тази пустиня, където се усамотих и тук се заселих, очаквайки Бог да ме спаси от немоцта на душата и от бурите на живота. ... – Минаха вече четиридесет и седем години, откакто съм излязла от светия град“ (Епископ Партений, архимандрит Атанасий 1991; Димитрий Ростовски, 2000.)

Кулминацията на житийния разказ е нейното искрено покаяние, заради което Бог я е удостоил да срещне Св. Зосима и да получи от него Светото Причастие: „Като се заклела до момента на нейната смърт да не споделя с никого това, което му разказала за своя живот, тя отправила към него следната молба: – Сега си иди, отче, а след една година пак ще ме видиш. Идущата година през Великия пост ти няма да излизаши от манастира. На Великия четвъртък дойди на оная страна на Йордан откъм мирските селения и донеси със себе си Св. Причастие. За последен път аз се причестих в манастира св. Йоан Предтеча, а сега искам да приема Св. Тайни в същия ден, когато Христос е причастил Своите ученици. ... На другата година, на Великия четвъртък той взел свето Причастие и късно вечерта отишъл при река Йордан на мястото, което преди една година определила светата отишелница. По молба на Мария старецът прочел Символа на вярата и Господнята молитва. Тогава тя с благоговееен трепет приела Светото Причастие и като обърнала очи към небето, казала: „Сега отпускаш Твоята рабина, Владико, според думата си, смиром“ (Лука 2:29). ... След това тя се обърнала към Зосима и казала: „Прости ми, отче Зосиме, но изпълни още една моя молба. След една година дойди на онова място, където ме видя за първи път“ След една година старецът Зосима изпълнил последната молба на отишелницата. Той дошъл на онова място, където я видял и разговарял с нея за първи път. Дълго я търсил той, и най-после я намерил мъртва. Тя лежала на земята, а ръцете ѝ били сложени като за молитва. Натъжил се старецът и не знаел, къде да я погребее. Като оглеждал мястото около светата покойница, той забелязал на пясъка написани следните думи: „Отче Зосиме, погребете тук тялото на смирената Мария, която умря на първи април. Отдай пръстта на пръстта“ Това било на 1 април 530 година“ (Епископ Партений, архимандрит Атанасий 1991; Димитрий Ростовски, 2000).

- ³ Великият покаен канон на Св. Андрей Критски с повечерието (Андрей Критски 2023).
- ⁴ Подобни примери се откриват в редица кападокийски църкви от X в. – Токалъ клисе, Иланли клисе, Квеледжилар клисе (Restle 1967, 550; Epstein, 1986, 68, 83), в „Богородица Асину“ в Никитари, Кипър, от 1105–1106 г. (Stylianou, Stylianou 1964, 56–57), в притвора на католикона на манастира Влахерна, Арта, от XIII в. (Fundić, 2013, 263–269, Ек. 62), в църквата „Св. Апостоли“ в Солун от XIV в. (<https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 3299), в църквата „Св. Христофор“ в Мистра от XIV в. (<https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 993), в манастира Пантанаса в Мистра от XIV в. (<https://theconversation.com/an-insatiable-and-unrestrained-desire-for-passionate-love-the-holy-slut-shaming-of-mary-of-egypt-210805>), в църквата на Богородица в манастира в Печ, Сърбия, от 1337 г. (Radojčić 1964., 265, fig. 3), в църквата „Св. Никола“ в Гераки, Лакония, Гърция, от XIV в. (Gerstel, 2006, 152) и др. Забелязва се че от XI в. нататък нараства честотата на появата на тази тема в църквите.
- Примерите от средновековна България са малко – църквата в Долна Каменица от късния XIV в. (Živković 1987, drawing 18), но преобладават паметници от XVII в. и по-късно, като Сеславския манастир „Св. Никола“ от XVII в. (Гергова 2012, 50, рис. 1), църквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси от XVII в. (Геров, Бакалова, Кунева, 2012, 93, рис. 1), църквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси от XVII в. (Гергова, Пенкова 2012, 157, рис. 2, ил. 5), църквата в манастира „Успение Богородично“ в с. Арбанаси от XVII в. (Гергова, Кунева, 2012, 171), църквата „Св. Атанасий“ в с. Бобошево от XVII в. (Куюмджиева, 2012, 227) и др.
- ⁵ На двата поместни Константинополски събори през 1156 г. и 1157 г., по времето на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), са обсъждани евхаристийни въпроси, като например: Кому се принася евхаристийната жертва – на Бог Отец или на цялата Света Троица. Съборът ясно изразява становището за Евхаристията като за жертва, а не само възпоминание, както и за тъждеството на тази жертва (Евхаристията) с тази, принесена на Кръста. Съборното решение задълбочава и изяснява разбирането за изкупителното дело на Богочовека Христос и за съотнасянето на това дело към лицата на Светата Троица (Архиепископ Василий 2012).

ЛИТЕРАТУРА

Андрей Критски 2023: Великият покаен канон на св. Андрей Критски с повечерието. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,51/catid,63/id,72214/view,article/ (изтеглена информация на 17.02.2024).

Архиепископ Василий 2012: Брюкселски и Белгийски Архиепископ Василий (Кривошеин). Символическите текстове в Православната църква. – Живо Предание. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,50/catid,44/id,15934/view,article/ (изтеглена информация на 25.02.2024 г.).

Гергова 2012: И. Гергова. Сеславския манастир „Св. Никола“. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 47–57.

Гергова, Кунева, 2012: И. Гергова, Ц. Кунева. Арбанашки манастир „Успение Богородично“. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 170–175.

Гергова, Пенкова, 2012: И. Гергова, Б. Пенкова. „Св. Атанасий“, Арбанаси. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 153–164.

Геров, Бакалова, Кунева, 2012 : Г. Геров, Е. Бакалова, Ц. Кунева. „Рождество Христово“, Арбанаси. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 91–125.

Димитрий Ростовски, 2000: Житие на св. преподобна Мария Египетска. – В: Жития на светиите, преведени на български език от църковно-славянския текст на Чети-минейте („Четъи-Миней“) на св. Димитрий Ростовски. Православен мъжки манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Жаблияно, Пернишко. Т. 1. 2000. https://www.pravoslaviето.com/life/04.01_sv_M_Egipetska.htm. (изтеглена информация на 18.02.2024 г.).

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 112–176.

Косева-Тотева 2016а: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Т. I. В. Търново, 2016.

Косева-Тотева 2016б: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Т. II. В. Търново, 2016.

Куюмджиева 2012: М. Куюмджиева. „Св. Атанасий“, Бобошево. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 226–229.

Миятев 1920: К. Миятев. Палеографични бележки върху няколко търновски надписи. – Годишник на Народния музей, II, 1920, 81–91.

Епископ Партений, архимандрит Атанасий 1991: Епископ Партений, архимандрит Атанасий. Житие на св. преподобна Мария Египетска. – В: Жития на светиите. София, 1991.

Тодорова, 2019: Р. Тодорова. Иконографията на св. преп. Мария Египетска – изобразителни и културни модели. https://www.researchgate.net/publication/336723249_Ikonografiata_na_svprep_Maria_Egipetska_-R.Todorova (изтеглена информация на 25.02.2024 г.).

Altripp 1998: M. Altripp. Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands. – *Ανάλεκτα Ιεροσολυμίτικης Σταχυολογίας ή συλλογή ανεκδότων*, vol. 5, Frankfurt am Main, (1963). (Studien und Texte zur Byzantinistik, 4, P. Lang, GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften; New edition (April 1, 1998).

Epstein 1986: A. Epstein. Tokalı Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, *Dumbarton Oaks studies*, 22, Washington, D. C., 1986.

Fundić 2013: L. Fundić. Η μνημειακή τεχνη του δεσποτατου της Ηπειρου την περιοδο της δυναστειας των Κομνηνων Αγγελων (1204–1318). Θεσσαλονικη, 2013.

Gerov 2006: G. Gerov. The Nartex as Desert: The Symbolism of the Entrance Space in Orthodox Church Buildings. – In: *Ritual and Art: Byzantine essays for Christopher Walter*. P. Armstrong (Ed.). London, 2006, 144–159.

Gerstel 2006: S. Gerstel. An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen. – *Thresholds of the sacred: Art Historical, Archaeological, Liturgical and Theological Views on Religious Screens, East and West*. S. Gerstel (Ed.). Washington D. C., 2006, 134–161.

Koukiaris 2014: S. Koukiaris. St. Mary of Egypt receiving holy communion from Zosimas. – Church Studies, 11, Nis, 2014, 655–665.

Liva-Xanthaki 1980: T. Liva-Xanthaki. Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντιλίου. Ioannina, 1980.

Patrologiae Graeca 1857: Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. J. Migne (Ed.). Volumes produced in 1857–1866. Paris, 1857.

Radojčić 1964: S. Radojčić. Una poententium. Marija Egipatska u srpskoj umetnosti XIV veka. – Zbornik Narodnog muzeja Beograd, 4, 1964.

Restle 1967: M. Restle. Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Vol. 2. Recklinghausen, Bongers, 1967.

Stylianou, Stylianou 1964: A. Stylianou, J. Stylianou. The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge, 1964.

Symeon of Thessalonike: Symeon of Thessalonike. Ερώτησις ΠΓ Ὅπως Χρη κοινωνεῖν τοὺς μὴ δυναμένους εἰς τὸν ναὸν παραγενέσθαι ἀρρώστους. – Patrologiae Graecae, 1857, t. 155, 949.

Thierry 1963: N. Thierry. Nouvelles églises rupèstres de Cappadoce, region du Hasan Dagi. Paris, 1963.

Todić 1997: B. Todić. Freske XIII veka u paraklisu na pirgu Svetog Georgija u Hilandar. – Hilendarski zbornik, 9, 1997, 35–73.

Wilpert 1917: J. Wilpert. Die Romischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten von IV bis XIII Jahrhunderts. Frieberg, 1917.

Živković 1987: B. Živković. Donja Kamenica. Les dessins des fresques. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd. Beograd, 1987.

Κωνσταντινίδη 2008: Χ. Κωνσταντινίδη. Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό. Centre of Byzantine Studies. Θεσσαλονίκη, 2008.

<https://theconversation.com/an-insatiable-and-unrestrained-desire-for-passionate-love-the-holy-slut-shaming-of-mary-of-egypt-210805> – Olympia Nelson. „An insatiable and unrestrained desire for passionate love“: the holy slut-shaming of Mary of Egypt. Published: September 24, 2023 10.01pm. (изтеглена информация на 20.02.2024 г.).

<https://www.oca.org/saints/troparia/2024/04/01/100963-venerable-mary-of-egypt> (изтеглена информация на 20.02.2024 г.).

<https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic> (изтеглена информация на 20.02.2024 г.).

ON THE ICONOGRAPHIC PROGRAM IN THE NARTHEX
OF CHURCH NO. 10 IN THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO
TARNOVO (THE SCENE OF ST. MARY OF EGYPT RECEIVING
COMMUNION FROM ST. ZOSIMUS)

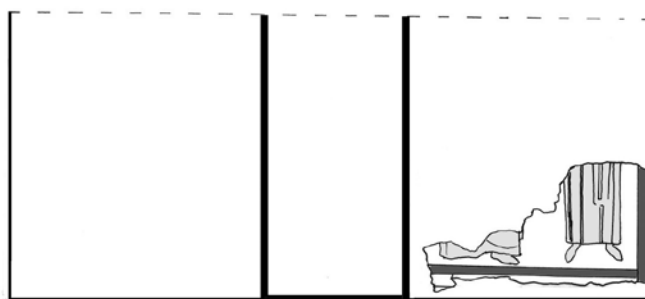
Diana Toteva

(Abstract)

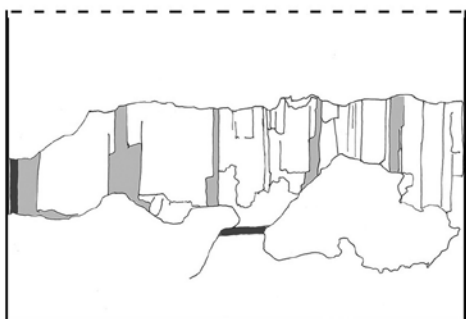
The scarce remains of mural decoration in most of the medieval churches of the metropolitan city of Tarnovo pose a serious challenge to the expertise and know-how of researchers in terms of reconstruction and argumentation with regard to the iconography and the style of painting. In this case, we focus on Church No. 10 on Trapezitsa, and in particular on two images at the North end of the East wall of the narthex, immediately by the entrance to the naos, of which two bare legs have survived from a figure facing part of another figure near the North corner. (**Fig. 1, III. 1**). The painting is seriously damaged and we have to further substantiate our assumptions that it is the scene of St. Mary receiving communion from St. Zosimus that is depicted on the East wall in the narthex of Church No. 10 in the Trapezitsa Fortress, and not, for example, one of the saintly anachorites who are also depicted barefoot in this part of the church. The proof can be found in the iconographic features, the specific theme relating to the life of the saint and its didactic and theological relevance to the sacrament of Holy Communion.

Most of the images of St. Mary of Egypt receiving Holy Communion from the elder Zosimus can be found near the entrance to the naos or narthex of churches, and occasionally inside the Holy Bema or at the entrance to it. By tracing this scene in various churches from the 9th to the 15th centuries, one can understand the reasons why the iconographers and the commissioners of the iconographic programme in the churches would place the scene in particular places in the interior (**III. 4–6, Fig. 3**). The fragment of the scene under consideration in Church No. 10 in the Trapezitsa Fortress is one of the earliest examples of this iconography in Bulgaria.

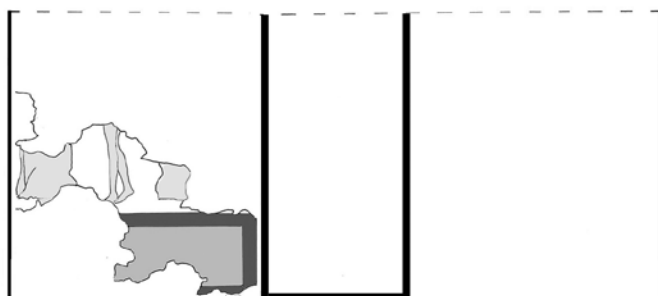
However, besides the moral and educational considerations, there are also important historical and theological preconditions that make for the frequent depiction of the scene in Christian churches. First and foremost, these are the dogmatic disputes (heresies) that have never ceased to trouble the Orthodox Church. In the 11th–12th centuries, when disputes broke out over the corruptible and incorruptible body of Christ, and which was the body of Christ with which the faithful communicated in Holy Communion – the corruptible or the incorruptible. The Orthodox Church made its case at two councils in Constantinople in 1156 and 1157. With these local councils, the Church took steps to guide the faithful as to the timing, frequency and participation in the Sacrament of Holy Communion.

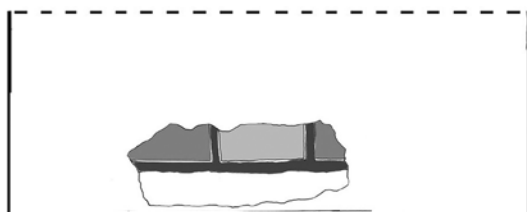
Западна стена

Северна стена

Източна стена

Южна стена

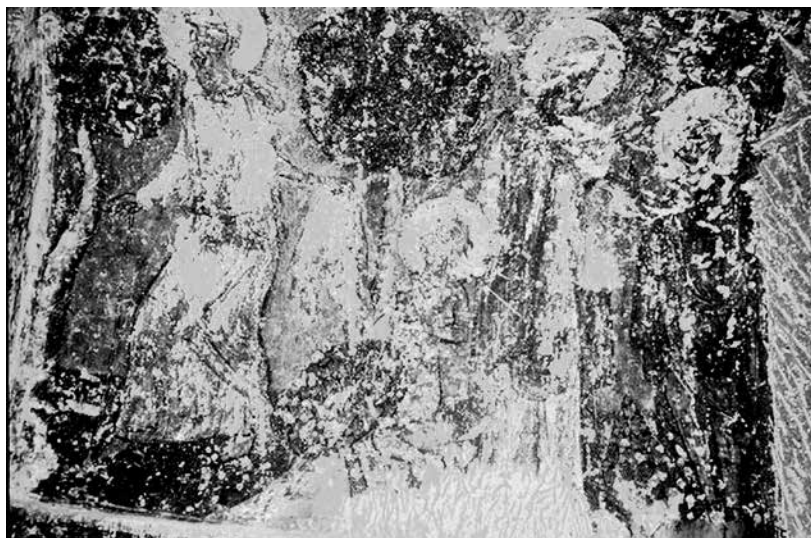
Обр. 1. Графична схема на запазената стенописна украса в притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица във Велико Търново (автор Д. Косева).

Fig. 1. Graphic chart of the surviving mural decoration in the narthex of church No. 10 in the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo (author D. Koseva).

Обр. 2. Сцената „Св. Зосима дава причастие на Св. Мария Египетска“ от църквата „Св. Никола“ в Гераки, Лакония, Гърция, от XIV в. (no S. Gerstel).

Fig. 2. The scene of St. Zosimus gives communion to St. Mary of Egypt from St. Nicholas Church in Geraki, Laconia, Greece, from the 14th c. (after S. Gerstel).

Обр. 3. Обединени сцени „Св. Зосима дава своята дреха на Св. Мария Египетска“ и „Св. Мария Египетска приема причастие от Св. Зосима“ от църква Ala kilise, Aksaray в Кападокия, Турция, от XI в. (no <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 1983).

Fig. 3. Joined scenes of St. Zosimus gives his garment to St. Mary of Egypt and St. Mary of Egypt receiving communion from St. Zosimus from Ala kilise church, Aksaray in Cappadocia, Turkey, from the 11th c. (on <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 1983).

ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Иван Чокоев

В продължение на три сезона (2008–2010 г.), южно от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, археологически екип, ръководен от Н. Овчаров и Х. Вачев, разкри архитектурните останки на средновековен храм, идентифициран като „Св. Иван Рилски“. По план той е еднокорабен и едноапсиден, издигнат около втората четвърт на XIII в. Проучена е и голяма част от прилежащия му некропол. Разкрити са общо 159 гроба, погребенията в които са извършени в съответствие с християнската погребална обредност. Гробовете се отнасят към три основни хоризонта. Най-късен като дата е хоризонтът с гробове от XVIII–XIX в., когато храмът е вече в руини, вторият хоризонт гробове се отнася към периода XV–XVII в., по времето когато *„църквата е била със запазен обем и продължава да функционира.“*, а третият хоризонт от гробове е от периода XIII–XIV в., като *„Откритият археологически материал – златни пръстени, златни наушници, позлатена сребърна игла от набор за глава“*, дава основание на археолозите да заключат, *„че приживе притежателите им са заемали високо социално положение“* (Овчаров, Вачев 2009, 620–621; Овчаров, Вачев 2010, 509–511; Овчаров и др. 2011, 448–451).

За изследване в Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – Велико Търново бяха предоставени текстилни материали от средновековен гроб № 151 от този некропол¹. При разкриването на този гроб № 151 проучвателите забелязват сърмени нишки върху и около костите на скелета. На фотографията, направена по време на разкопките, се наблюдават тъмни следи по костите на горните крайници и ребрата, вероятно останали от метализиран текстил (**Обр. 1**).

Събраният на терена материал от гроб № 151, предоставен за анализ на 16.06.2010 г., представлява конгломерати от земни частици и дребни текстилни фрагменти, от които най-големият е с размери 30 мм х 15 мм (**Обр. 2**)². Проучването показва, че това са останки от **сърмена тъкан**, която е била много надиплена и то на тесни гънки с широчина до 7–10 мм (**Обр. 3**). Широчината на самото текстилно изделие не може да се определи. Тъканта се състои от сърмени и доста по-тесни копринени ивици със запазен червен цвят (**Обр. 4**).

В текстила е вложен сърмен и копринен вътък. Изтъкан е в сплитка лито (Тилева, Ганева 1973, 10–11). Сърменият вътък е в много тежко състояние, силно корозирал. Той е с дебелина най-вече 0,35 мм, но която варира от 0,30 мм до 0,40 мм. За метализацията е използвана позлатена сребърна лентичка. Позлатата е била слаба, поради което, а и в резултат на тежките корозионни процеси, тя почти не се забелязва. Металната лентичка е с широчина 0,35–0,40 мм. Обвита е в посока S около копринено ядро с дебелина 0,20–0,22 мм и S сук. Гъстотата на натъкаване на сърмения вътък е 20 н./см. Коприненият вътък е с червен цвят, без сук и се разстила до 0,20 мм.

Основните нишки са напълно деструктурирали, като на тяхно място са останали само отвори в напречния разрез на тъканта. Пълното изтъляване е възможно да означава, че основата е била от растителен произход – ленена. Въпреки нейното разрушаване, гъстотата ѝ може да се определи по тези отвори, както и по сплитките, които оформят релефа на червените ивици. Така за гъстотата на основата се получава 20 н./см. Тя е същата като гъстотата на сърмения вътък, т.е. тъканта е с балансирано тъкане.

В тъканта се наблюдава групиране от по три червени ивици – кенари, разделени от тесни сърмени ивици (**Обр. 4**). Между кенарите от трите червени ивици се развиват по-широки сърмени полета. Днес те са доста фрагментирани, а и материалът, събран на археологическия терен, е в малко количество, за да се твърди, че всички сърмени полета са били с еднакви размери. При подобни тъкани, открити в други средновековни обекти, са наблюдавани и различни широчини на сърмените полета в една и съща тъкан (Чокоев 2011а, 46–53; Чокоев 2020, 121–130).

Червените копринени ивици от кенарите имат широчина 0,8–0,9 мм и са получени от девет натъкавания на вътъка. Някои от тези ивици обаче са с широчина 1,4 мм и съответно с 16 натъкавания. Сърмените ивици между червените ивици са от две натъкавания и широчина 0,8–0,9 мм. Общата широчина на група от три червени ивици е около 5 мм. По-широките сърмени полета между кенарите са с широчина около 13–14 мм и са получени с около 23–24 натъкавания на метализирания вътък.

Направена е графична възстановка на анализираната тъкан от гроб № 151 (**Ил. 1**)³. Реконструирана е и схемата на изтъкаване на кенари – група червени ивици (**Ил. 2**). Схемата започва отдолу нагоре с част от златно (сърмено) поле. Самите натъкавания на сърмения и копринения вътък са подробно описани в Таблица 1.

В тъканта от гроб № 151 не бяха открити податки за разделяне на златните полета от цветните ивици, в които се развиват сърмени орнаменти. Това наблюдение показва, че разгледаната тъкан се вписва в групата на по-опростените на вид сърмени тъкани, в които златни полета се редуват с кенари, изтъкани от тесни цветни копринени и златни ивички. Тези тъкани са с широчина около 100 мм и често са надиплени. Те се откриват върху и край черепите на погреб-

баните, което показва, че са участвали в украси за глава (Ангелов 1962, обр. 6, 9; Чокоев 1993, 147–167; Чокоев 2011а, 46–53; Чокоев 2011б, 480–486; Чокоев 2020, 121–130; Чокоев 2023, 32–36, 38–40, 45–47, 52–55, 66–68, 84–86, 91–93, 126–128, 132–135, 137–139). Антропологично изследване на костите от гроб № 151 не е извършвано, но от снимката може да се заключи, че те са останали по-скоро от женски индивид (**Обр. 1**). От друга страна подобни тъкани, вложени в основата на украси за глава, вероятно шапки, са идентифицирани както при женски, така и при мъжки черепи (Чокоев 1993, 147–167; Чокоев 2020, 121–130; Чокоев 2023, 45–47, 52–55, 66–68, 84–86, 91–93, 126–128, 132–135).

Добре датираните гробове, в които са открити подобни сърмени тъкани с редуващи се златни полета и копринени цветни ивици, се отнасят към XIV в. – от третото десетилетие нататък (Бъчваров 1993, 90–92; Ангелова и др. 1996, 37; Чокоев 2023, 139).

***Таблица 1.** Последователност на натъжаването на вътъците на метализирания текстил от гроб № 151 от некропола на църквата „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново*

Ред	Вътък	Брой натъжавания	Забележка
Златно неорнаментирано поле, съставено от 23–24 броя натъжавания на позлатен сърмен вътък (<i>златен</i>):			
1–8	златен	8	На схемата (Ил. 1) са показани само 8 от 23–24 натъжавания
Лента с редуващи се червени (три) и сърмени (две), изтъкани с червен копринен (<i>червен</i>) и позлатен сърмен (<i>златен</i>) вътък:			
9–17	червен	9	
18–19	златен	2	
20–28	червен	9	
29–30	златен	2	
31–39	червен	9	
Златно неорнаментирано поле, съставено от 23–24 броя натъжавания на позлатен сърмен вътък (<i>златен</i>):			
40–47	златен	8	На схемата (Ил. 2) са показани само 8 от 23–24 натъжавания
Забележка. Ред № 1 лежи най-отдолу на схемата (Ил. 2). Последната започва отдолу нагоре с част от златното поле, като основните преплитачи точки ⁴ са означени с черно, а вътъчните точки са в цвят: жълт – сърмена; червен – копринена, без сук. В таблицата „златен“ означава позлатен сърмен вътък; „червен“ означава червен копринен вътък, без сук.			

БЕЛЕЖКИ

- ¹ За предоставянето на материалите за изследване, на данни и фотодокументация от гроб № 151, както и за възможността да публикувам получените резултати, благодаря на проучвателите на църквата „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново – проф. д.и.н. Николай Овчаров от АИМ – БАН, на проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев от РИМ – Велико Търново.
- ² Илюстрациите без посочен произход са авторски.
- ³ На графичната реконструкция червените ивици и сърмените полета са показани с еднаква широчина.
- ⁴ Мястото на прекръстосване на една основна с една вътъчна нишка се означава като преплитаща точка. В зависимост от това, дали при преплитането основна нишка лежи над вътъчна или вътъчна нишка над основна, се различава основна преплитаща точка или вътъчна преплитаща точка (Тилева, Ганева 1973, 6).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, I, 1962, 23–33.

Ангелова и др. 1996: С. Ангелова, Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, 3, 28–40.

Бъчваров 1993: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I-12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров и др. 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Тилева, Ганева 1973: Ц. Тилева, Л. Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София, 1973.

Чокоев 1993: Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – Приложение в: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147–167.

Чокоев 2011а: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново, проведени в началото на XX век. – В: Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. В. Търново, 2011, 46–53.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – България, българите и Европа – мит, история, съвремие. В памет на проф. дин Й. Андреев. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (Ред.). Т. IV. В. Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2020: И. Чокоев. Тъкани от средновековен некропол в местността „Френк хисар“ във Велико Търново (гроб № 126). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 121–130, 283–287.

Чокоев 2023: И. Чокоев. Тъкани от средновековен Дръстър (Некропол на Църква № 2). В. Търново, 2023.

TEXTILE FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH „ST. IVAN RILSKI“ IN VELIKO TARNOVO

Ivan Chokoev

(Abstract)

The article presents the results from the investigations of textile remains discovered in grave No 151 from the cemetery of medieval church “St. Ivan Rilski” in Veliko Tarnovo. The grave was excavated in the archaeological campaign in 2010 (**Fig. 1**).

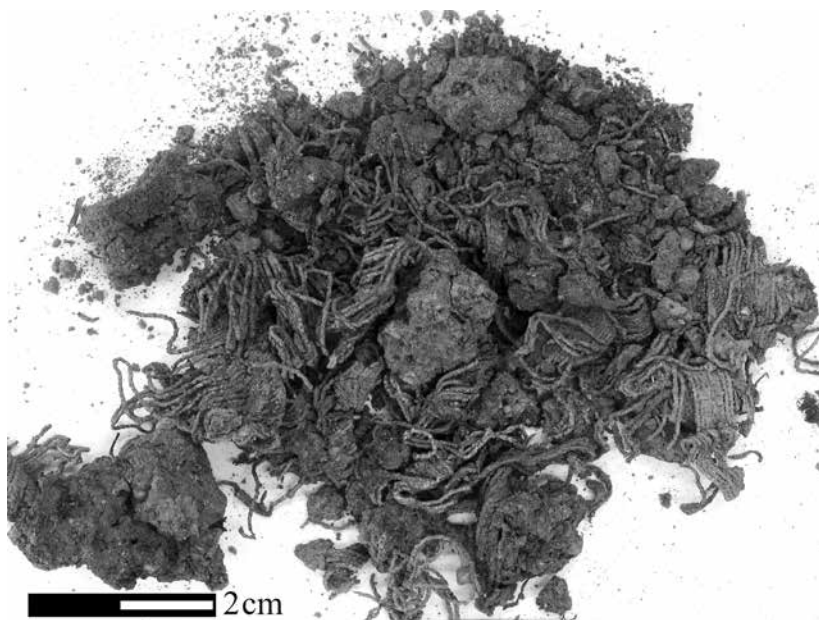
From grave No 151 comes a metal thread cloth in which wide metal thread fields alternate with narrow red silk stripes (**Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4, Ill. 1, Ill. 2**).

The well-dated graves in which such metal thread textiles were found are attributed to the 14th century – from the third decade onwards.

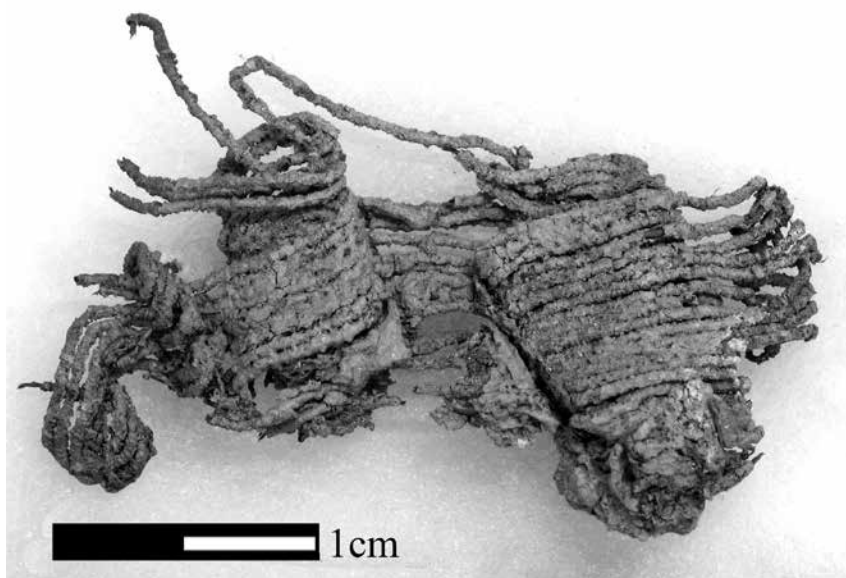
Обр. 1. Гроб № 151 от некропола на църква „Св. Иван Рилски“
във Велико Търново (снимка И. Петракиев).

Fig. 1. Grave No 151 of the cemetery of the church “St. Ivan Rilski”
in Veliko Tarnovo (foto I. Petrakiev).

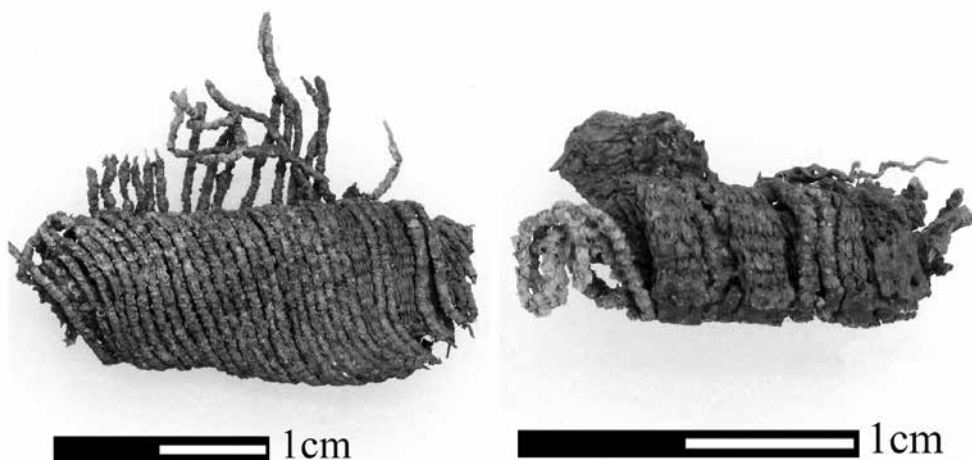

Обр. 2. Текстилни останки от гроб № 151 (макро).

Fig. 2. Textile remains from grave No 151 (macro).

Обр. 3. Фрагмент от сърмена тъкан от гроб № 151 (макро).
Fig. 3. Fragment from metal thread textile from grave No 151 (macro).

Обр. 4. Фрагменти от сърмена тъкан от гроб № 151 (макро).
Fig. 4. Fragments from metal thread textile from grave No 151 (macro).

ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев, Пламен Събев

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ се намира в северния край на квартал „Асенов“ във Велико Търново и е разположена на високия ляв бряг на река Янтра в северозападното подножие на хълма Царевец (**Обр. 1, Ил. 1**). До катастрофалното земетресение през 1913 г. тя е била единственият изцяло запазен паметник от времето на Второто българско царство в старата столица (**Обр. 14**). Поради това се ползва с голямо внимание и обоснован интерес от изследователите на българската средновековна архитектура и стенна живопис. За тази църква има голям брой публикации, но независимо от това за нейната галерия все още липсва самостоятелно проучване, в което да е представена в детайли архитектурата, уточнена датировката и предложена строителна периодизация, подробно да са описани и анализирани ктиторската сцена и стенописния календар в нейната вътрешност, както и да са направени графични реконструкции. Точно това са основните нерешени въпроси и неизяснени проблеми, които ще бъдат разгледани в настоящия труд¹.

ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА

За архитектурата на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново няма публикувани достатъчно изчерпателни сведения и точни метрични данни. Обикновено тя е споменавана най-общо и без особени подробности по отношение на плана, размерите, фасадната украса и времето на изграждане. Впоследствие интересът е насочен основно към нейната живописна декорация, за която има повече научни изследвания.

Архитектура. В. Берон представя кратко описание с размери на галерията и параклиса в нейния източен край, като ги нарича съответно „*нартикс*“ и „*малка стаичка*“ (Берон 2004, 26–27). Той отбелязва стълбовете, арките и допълнителното зазидване на отворите между тях. Посочва и фугата между стената на галерията и южната фасада на църквата, като определя, че първата е „*отсетне*“ и от „*много по-ново време*“ (Берон 2004, 26). Според него галерията може да е построена и по-късно, по времето на османското владичество, „*за да може по тоя начин да се заварди черковата по-добре*“ (Берон 2004, 27).

Х. Даскалов пише за галерията като „преддверие“, „коридор“ и „женско отделение“, затворена с новоизградена стена от север, а за параклиса в нейния източен край посочва, че представлява малка стаичка с каменен свод и желязна решетъчна врата, в която до 1837 г. се съхранявала стара библиотека, представена е и окомерна скица на църквата (Даскалов 1859, 22, 26, ф. II) (**Обр. 2.1**).

Общ план на църквата, но с доста грешки и съвсем кратки сведения за галерията и параклиса в източната ѝ част, дава Ф. Каниц (**Обр. 2.2**), който счита, че тя е построена най-рано през XIV в. и я свързва с времето на патриарх Евтимий (1375–1402 г.) (Kanitz 1876, 275–281, Fig. 3).

Ф. Успенски също не се спира подробно на галерията, наричайки я и „външен нартик“, но посочва, че е по-късна от църквата и на изток завършва с абсидна ниша, като я датира във времето след XVI в. (Успенски 1901, 11, 14, 16). Той предлага по-различен архитектурен план на църквата от този на Ф. Каниц и публикува първата фотографска снимка на галерията, с поглед към нейните западна и южна фасади (Успенски 1901, Табл. 9) (**Обр. 2.3**).

Уста Генчов дава за пример външната декорация на галерията с тухлени арки и един ред глазирани панички, наричайки я „притвор“ (Генчов 1906–1907, 3).

В Пътеводителя на Велико Търново от 1907 г. галерията и параклисът са отбелязани като „коридор с килийка“, в която се влизало през врата откъм олтар и където се пазели царски книги, а като допълнение е включен общ план на църквата по арх. Г. Козаров (Пътеводител 1907, 27, Обр. 12) (**Обр. 2.5**).

Различни кратки сведения за помещението (параклиса) в източния край на галерията дават няколко автори – В. Григорович, П. Славейков, К. Иречек, М. Радивоев и др., занимаващи се с въпроса за „патриаршеската библиотека“, която, според тях, се е съхранявала там до 30-те години на XIX в. (Трифонов 1917, 1–6, 15–22).

Ю. Трифонов, който обстойно разглежда въпроса за съществуването на тази „патриаршеска библиотека“, представя нов план на църквата (**Обр. 2.6**) и допълнителни данни за параклиса в източния край на галерията, наричайки ги съответно „външен нартик“ и „олтарна стаичка“, като отнася тяхното строителство към османското владичество, освен това посочва, че южната стена на параклиса е била поправяна и укрепена със зид от юг и е отворена нова врата към двора, дава сведения за вътрешно преграждане с дървена стена и определя неговото предназначение като „дарохранилница“ (Трифонов 1917, 23, 26–28, 30).

А. Грабар пише, че галерията, украсена с редове глазирани панички, е била пристроена по-късно (след XIV в.) към църквата от юг и запад, а през XVII в. отворите между арките били зазидани и в източния ѝ край е пристроена затворена камера с абсида (Грабар 1920, 151–152).

А. Торньов само отбелязва, че църквата „Отъ две страни – западната и южната е заобиколена съ нартиксъ“, като прилага план и надлъжен разрез (Торньов 1925, 46, Фиг. 147, Фиг. 148) (**Обр. 2.7**).

Т. Николов дава кратки сведения за галерията и параклиса в източния ѝ край, които нарича съответно „*отворена аркова галерия*“, „*външен притвор*“ и „*малка стаичка*“, като последната имала и полукръгла абсида, освен това представя и начина на градеж, фасадната украса с глазирани панички и използваните строителни материали, датирайки галерията в XVI–XVII в. (Николов 1934а, 52).

Б. Филов нарича галерията „*външно преддверие*“ и посочва, че е пристроена в по-ново време (Филов 1930, 51, Обр. 34) (**Обр. 2.8**).

Н. Мавродинов само отбелязва за галерията и параклиса („*малката стаичка*“), че са пристройки, изградени по-късно – след втората половина на XIV в., като прилага общ план и снимка на югозападния ъгъл на църквата (Мавродинов 1931, 96–98, Обр. 113, Обр. 114) (**Обр. 3.1**). Впоследствие той допълва, че преди 1393 г. е изградена „*малката стаичка*“, а вероятно през втората половина на XV в. е добавена и галерията (Мавродинов 1966, 94).

К. Миятев също не се спира подробно на галерията, като я нарича „*външна нартика*“ и „*външно преддверие*“, като според него тя е била засводена и заедно с параклиса от изток са построени през XVII–XVIII в. (Миятев 1920, 90; Миятев 1965, 153) (**Обр. 3.2**).

Според Г. Геров галерията е добавена към църквата в периода на турското робство (Геров 1985, 34).

Н. Чанева-Дечевска споменава галерията като „*преддверие*“, датира я в XVII–XVIII в. и счита, че параклисът в източния ѝ край принадлежи на първичния градеж на църквата от края на XII–XIII в., но е долепен на fuga към нея (Чанева-Дечевска 1988, 79, фиг. 52) (**Обр. 3.4**).

Н. Тулешков приема, че помещението в източния край на галерията е съхранителница и е пристроено по-късно към църквата, отнасяйки го към времето на Второто българско царство (Тулешков 1989, 121, Черт. 40) (**Обр. 3.5**).

Според П. Стефанов добавянето на открита галерия от запад и юг на църквата вероятно е осъществено през втората половина на XVII в. (Стефанов 1992, 404).

Н. Овчаров е на мнение, че галерията („*външно преддверие*“) и параклисът от изток са изградени през XVII–XVIII в., като първоначално тя е била с открита колонада, а впоследствие някои от междуарковите отвори се наложило да бъдат зазидани (Овчаров, Хаджиева 1992, 19). Той представя и средновековни графити върху мазилката на южната фасада на църквата, като отбелязва, че галерията и параклисът са построени след XVI в. на мястото на някакви по-ранни анекси (Овчаров 2000, 82).

В. Димова споменава галерията и декоративната ѝ фасадна украса, като я датира във втората половина на XIV в. и прилага общ план на църквата (Димова 2008, 210–211) (**Обр. 3.7**). Според нея „*Малкият параклис в източния край на южната фасада е прибавен към църквата след галерията, която на това място е била прекъсната през турския период*“ (Димова 2008, 211).

Д. Косева-Тотева отбелязва, че към притвора е бил добавен екзонартекс, свързан с галерия от юг, чийто източен край завършва с малко помещение (параклис) с вход към олтара, без да ги датира (Косева-Тотева 2016, 103) (**Обр. 3.8**).

Единствено Х. Вачев има специална статия за галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (Вачев 2002–2003, 269–276), а впоследствие я разглежда и споменава в няколко други публикации (Вачев 2006, 40; Вачев 2012, 43–45, Обр. 5; Вачев 2023, 53). Той представя галерията малко по-подробно, но без метрични данни и без детайлно описание, като отбелязва, че първоначално е представлявала аркада, носена от зидани стълбове, а по-късно повечето от междуарковите отвори са зазидани (**Обр. 3.6**). Това е било направено в периода преди 1588–1598 г., защото в този си вид галерията е изобразена на макета на църквата от ктиторския портрет над нейния западен вход, който се датира именно към това време (Вачев 2002–2003, 272–273; Вачев 2023, 53). Х. Вачев счита, че няма категорични данни галерията да е била засводена, а параклисът в източния ѝ край е бил пристроен по-късно чрез направата на допълнителни стени, със свод и вторично избит вход към олтарното пространство, като неговата източна стена е удебелена, за да се вмести абсидата. За най-ранна долна граница на строителството на параклиса той посочва XVII в. (Вачев 2002–2003, 274), като впоследствие изказва мнението, че това помещение изпълнява функциите на съдохранителница (Вачев 2006, 40). Според данните от макета на църквата, изработен от Л. Филипов, където се вижда керамопластична фасадна украса над арките на галерията, Х. Вачев предлага нова датировка на нейния строеж – XIV в. (Вачев 2002–2003, 274–275). Относно предназначението на галерията той счита, че е възможно тя да е преработвана с цел използването ѝ за манастирски скрипторий, а наличието на пейки в нейната вътрешност е основание да приеме, че през османското владичество там са извършвани ритуални практики, свързани с поменални обичаи (Вачев 2012, 45).

Различно виждане за галерията, според нов анализ на ктиторската сцена и скицата на църквата, изготвена от Х. Даскалов през 1858 г. (**Обр. 2.1**), представят З. Ждраков и П. Орфеев (Ждраков 1994, 697–710; Ждраков, Орфеев 2019, 621–625). Според тях галерията е П-образна, като в двата ѝ източни края има по един параклис, а керамопластичната украса по нейните фасади изключва възможността тя да е строена по време на османското владичество. В неуточнен момент арковидните отвори между стълбовете на галерията са преустроени в големи решетести прозорци, а впоследствие изцяло зазидани във връзка с изписването на календара в нейната вътрешност към края на XVI в. Арката на северното крило на галерията не е изобразена на макета на църквата от ктиторската сцена, защото е вградена в митрополитския дом. През 1908 г. арките на южната фасада са отворени, като е премахната зидарията, с която те са били запълнени.

М. Колушева представя в обобщен вид галерията, като отбелязва, че тя е открита, разположена от юг и запад, украсена с фриз от декоративни панички, и е построена през XIV в., а през втората половина на XVI в. долните части на арките са зазидани преди стенописването на календара, след това е направено засводеното помещение в източната ѝ част, което е с неустановена функция, но има вход към олтара и ниша с конха на източната стена, и едва в началото на XX в. арките са зазидани догоре, като са оставени малки прозорчета (Колушева 2022, 169–170).

Н. Овчаров и Х. Вачев, в книгата си за манастира „Св. Апостоли Петър и Павел“ и резултатите от проведените на неговата територия археологически проучвания през 2008–2012 г., повтарят изказаните от тях по-ранни мнения, като добавят някои уточнения и нови моменти. Според Х. Вачев галерията от запад и юг на църквата е построена в края на XIII в. или началото на XIV в.; малко преди 1588–1598 г., когато е зографисан календарът в нейната вътрешност, междуарковите пространства са зазидани, като са направени и пейки край стените; вероятно към края на XVII в. източната част на галерията е преградена и там е оформен скевофилакий (помещение за съхраняване на съдовете, използвани при богослуженията), който е свързан с олтара чрез пробит в южната стена на църквата вход (Овчаров, Вачев 2023, 17). Според Н. Овчаров през XIII–XIV в. от юг на църквата е съществувал скрипторий, който след XVI в. е превърнат в затворена галерия, определяна и като „*южен анекс*“ (Овчаров, Вачев 2023, 34–35).

Живопис. За стенописите в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново има много публикации на различни автори. Сред тях се открояват най-ранните представители на възрожденски дружества и научни институти у нас и чужбина: Х. Даскалов, Ф. Каниц, В. Берон, Ф. Успенски, А. Грабар, Х. Попконстантинов. В повечето от тези научни трудове се съдържа информация, свързана не само с галерията, но и с монументалната украса в олтара, наоса и притвора на църквата.

Първият изследовател, който представя на руската научна общност художествената украса на църквата, е видният възрожденски общественик д-р Х. Даскалов (Даскалов 1859, 21–26). В неговия доклад, адресиран до представители на Московския университет, фигурират кратки описания на отделните помещения със стенописи, като основната цел е извличането на информация от старобългарските надписи по тях. По отношение на стенописите в „*коридора*“ (както той определя галерията) е отбелязал, че надписите са на гръцки език, но без да предлага конкретна датировка (Даскалов 1859, 22).

През 70-те години на XIX в. внимание на тези стенописи обръща австро-унгарският учен, художник и пътешественик Ф. Каниц (Kanitiz 1876, 271–288). В резултат на направен оглед на място той описва специалното помещение до олтара, което някога е служило за хранилище на българските патриаршески книги и ценности. На това място, в една ниша се различавало изображение на

Иисус Христос (Kanitz 1876, 272). Без методологичен подход, избирателно и без подробности той отбелязва наличието на календарни сцени по стените в галерията. Общото му впечатление е, че тези стенописи са различни от запазените в основната част на храма, и че те са създадени в по-късна епоха (Kanitz 1876, 272–273).

Възможност за датировка в ранните проучвания представлявала ктиторска композиция, разположена в галерията, над централния вход на западната фасада на притвора (**Обр. 4.1**). Тя визуализира акт на молитва пред Божията майка с Младенеца Иисус Христос и едновременно застъпничество на Първоверховните апостоли Петър и Павел. Над ктитора, облечен в празнични архиерейски одежди, е изписан текст на гръцки език с неговото име, духовен сан и е било посочено кога е завършена стенописната украса в галерията. Но Ф. Каниц не разчита този текст, нито прерисува буквите от надписа (Kanitz 1876, 281). Относно разпознаването на духовния сан на изображения ктитор, обкръжен от светите първоапостоли Петър и Павел, той пише следното: „*welcher ein Diakon mit Epitrachilion und goldenem Kleide die Kirche in ihrer heutigen Aussengestalt präsentirt*“ (Kanitz 1876, 281), в превод: „*на когото дякон с епитрахил и златна одежда представя църквата в сегашния ѝ вид*“.

Д-р В. Берон, чрез обнародване на своите археологически и исторически издирвания, също допринася за популяризацията на стенописите в църквата (Берон 2004, 23–33). Публикуваният от него текст до голяма степен обаче има избирателен характер, като представя само някои иконографски сюжети, но без методичен подход в проучването. В. Берон също така потвърждава наличието на гръцки надписи в календарните сцени.

Частични сведения за стенописите в галерията на църквата има и в първия туристически пътеводител за Търново, чийто съставител е Х. Попконстантинов (Попконстантинов 1893, 7). Популяризаторският характер на изданието също така не допуска задълбочаване в темите за художествените особености и датировка на календарните сцени.

Първият автор, който излиза от схемата на общи описания и подхожда методично при проучването на стенописите, е руският учен Ф. Успенски (Успенски 1901, 1–24). В публикацията си той първо пояснява, че става дума за галерия като допълнително оформено закрито пространство (Успенски 1901, 14). Той представя данни за стенописния календар, маркира надписите за отделните месеци, търсейки принципа на разпределение. При посещението си в църквата също така той установява, че има надпис на ктиторската композиция, който е сериозно повреден вследствие на влага и замърсявания (**Обр. 4.1**). За него, като опитен изследовател, е било ясно, че този надпис може да доведе до точна датировка и разкриване името на ктитора, затова снима и съответно прави опит да разчете неговото съдържание. Макар и фрагментарно, той установява следните фрази: „[...]**КРА**... **ПРОС ОМОУ**[...] **АПОСТ**... **ΕΠΙΤΑΓΗΣ** **ΚΟΜΝΗ ΠΑΛΑΙΟ**[**ΛΟΓΟ**]**Υ** **Ε**τ **Σ**(ω ς) [1392 г. – бел. моя]“ (Успенски 1901, 15).

Въпреки усилията, поради лошо състояние на буквите и избиването на соли по мазилковата основа, в прочита си той остава несигурен и затова отнася по стил художественото изпълнение към края на XVII в. – началото на XVIII в. (Успенски 1901, 14).

През 1921 г. К. Миятев акцентира на историческите податки за изграждането на църквата в надписите от стенописите в галерията (Миятев 1920, 84). Неговата работа протича в условията на вече разрушената от земетресението през 1913 г. църква (**Обр. 17, Обр. 18, Обр. 19**), затова той заварва някои от стенописите бордирани с цимент на място върху южната фасада на притвора и наоса, докато други са пренесени в Народния музей в София. Въпреки това той обръща сериозно внимание на оцелелите 20 илюстрирани дни от стенописния календар, считайки, че те са част от последния етап от обновяването на църквата (Миятев 1920, 90–91). Въз основа на разположението им по редове той изказва предположение, че стените са недостатъчни, за да поберат илюстрации на мъченичества и празници за всички дни от цялата година, и затова част от тях са били прехвърлени по сводовите пространства. В историографски контекст, съобразявайки се с по-ранната публикация на Ф. Успенски, той прави опит за реконструкция на календара, започвайки от месец септември. Фиксира оцелели сцени за дните от 21 до 24 септември, от 17 до 22 ноември, от 23 до 27 декември, 31 януари и от 1 до 5 февруари, като ги датира в XVII в. (Миятев 1920, 90).

А. Грабар приоритетно се занимава със стенописите в олтара, наоса и нартекса, докато тези в галерията на църквата остават извън обхвата на неговата дисертация. Анализирайки обаче някои от сцените в наоса и притвора, той споменава за сходни стилистични черти с календара в галерията (Грабар 1920, 125).

Данни за историята на църквата, с кратки описания на стенописите в галерията, има във вестникарска статия на музейния деятел Т. Николов (Николов 1934б, 63–64). В общи линии той повтаря информацията от по-старите публикации, но без да откроява съществено нови тези.

Така всъщност още от първите публикации става ясно, че в наоса, притвора и галерията на църквата съществуват отделни стенописни слоеве, които трудно могат да се датират без конкретни исторически податки и точни иконографски и стилистични анализи (Събев 2009–2010, 227).

Следва една по-късна група изследователи, които също така продължават да търсят отговори относно стиловите белези, иконографията и датировката на стенописите в галерията: А. Божков, Г. Геров, В. Брюсова, Б. Боянkinsка, З. Ждраков (в съавторство с П. Орфеев), Х. Вачев, Ц. Василев, М. Колушева.

Изкуствоведът А. Божков идейно свързва творческите възможности на неизвестния зограф, работил в галерията на църквата, с проява на уважение към наследството на Търновската художествена школа (Божков 1985, 244). В този смисъл той дава насоки за сравнение на календара с много по-ранните

фрагментарни сцени от притвора на царската църква „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (Божков 1985, 244). В. Божков интуитивно насочва поглед към изображението на „местния митрополит“ от галерията, но без да свързва с това четенето на ктиторския надпис. Все пак той припомня за един важен исторически период на натрупано недоволство сред българската общност и подготовката за Първото Търновско въстание (1598 г.), като предложената от него дата на завършване на стенописите е в края на XVI в, паралелно с подготвяния бунт (Божков 1985, 244).

В контекста на множеството откъслечни дирения се отличава статията на друг изкуствовед – Г. Геров (Геров 1985, 34). Основната цел в нея е да се разгледат оцелелите сцени от стенописния календар на база сравнителен анализ с агиографски текстове и изображения от съседните държави Гърция, Румъния и Югославия. Във втората част на статията той припомня за ктиторската композиция, като счита, че тя е изпълнена едновременно с календара (Геров 1985, 37). Бегло споменава, че ктиторският надпис бил сходен по съдържание с молитвата на Верийския митрополит Неофит II във Великата лавра „Св. Атанасий“ в Атон (1535 г.), а в бележка допълва сравнението с още един ктиторски надпис на гръцки език от XVI в. от манастира „Св. Никола Анапавса“ на Метеора (Геров 1985, 38, бел. 15). Г. Геров също така счита, че Ф. Успенски е търсил датировка на стенописния слой, която обаче не е коректно преписана като „ϚωϚ“. Затова той приема тезата, че тези гръцки букви реално са различни (вместо „ϚωϚ“ той предлага „ζοϚ“, „ζιϚ“ или „ζρϚ“), които е възможно да са обозначавали цифровите стойности за три дати: 1568 г., 1588 г. или 1598 г. (Геров 1985, 38). Впоследствие Г. Геров стеснява времето между 1588–1598 г., свързвайки акта на дарителство с търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) (Геров 1985, 38).

В. Брюсова също така датира сцените от календара в галерията най-общо в XVI в. (Брюсова 2003, 53–74). Според нея те бележат трети етап от историята на стенописната украса на църквата. Едновременно с този извод тя забелязва частично надживописване в олтарната абсида, което стилово отнася към периода на изписване на галерията (Събев 2009–2010, 232; Брюсова 2003, 59–61).

Б. Боянкинска изследва оцелелите части от стенописния календар, намирайки логична последователност в разположението на сцените за отделните дни на месеците септември, ноември, декември, януари и февруари (Боянкинска 2000–2001, 243–248).

Х. Вачев и Н. Овчаров цитират и приемат за логично предложението на Г. Геров за датиране (на база „ζιϚ“ или „ζρϚ“ в надписа) и ктиторство на този забележителен митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.), един от организаторите на Първото търновско въстание през 1598 г. (Вачев 2012, 45; Овчаров, Вачев 2023, 23).

З. Ждраков и П. Орфеев имат различно мнение по този въпрос (Ждраков, Орфеев 2019, 619–653). Те считат че галерията е продължавала от северната

страна, като е имала П-образна форма и съответно е била изпълнена със стенописи (Ждраков, Орфеев 2019, 622). Те отхвърлят мнението на Г. Геров и на база на свои наблюдения датират ктиторската композиция във времето на търновския митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.), но приемат, в контекста на изводите на голяма част от по-старите изследователи, че самият календар е изписан по-късно – в края на XVI в. (Ждраков, Орфеев 2019, 623–624).

Ц. Василев акцентира на запазените прави фигури на монасите върху северната стена в южното крило на галерията, като едновременно с това за първи път разчита на гръцки език и превежда текстовете на свитъците, които те държат (Василев 2021, 42–50).

М. Колушева е на мнение, че надписът от ктиторската композиция в галерията днес е невъзможно да бъде разчетен, а изображения в нея ктитор – архиепей остава неизвестен (Колушева 2022, 172).

П. Събев приема за правилна тезата на Г. Геров за това, че стенописният календар и ктиторската композиция в галерията са поръчани и завършени по времето на митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) (Събев 2023, 630–633).

На фона на всички представени публикации с изказани мнения, поради липса на доказателства и оскъдни източници на информация, специалистите днес отново са изправени пред редица въпроси за ктиторството, периодизацията, стилистиката и замисъла на иконографската програма в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Предположенията на Г. Геров за дейността на митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) се възприемат за правилни, но все пак изискващи още по-задълбочени издирвания и сравнения. Освен това, въпреки описанията в различните публикации, доста важни детайли от ктиторската композиция са пропуснати и остават до днес неизвестни за научната общественост. Затова настоящият анализ, в контекста на съвременното развитие в изкуствоведската наука, съчетаващо съвременни технологии с огромна база от данни, цели да постигне възстановка на календара, стенописан в галерията, разширяване на кръгзора от знания за иконографията и стилистиката на оцелелите сцени, ново разчитане на части от надписа на ктиторската композиция и внасяне на яснота по някои детайли от изображението на ктитора и неговия модел на църквата.

АРХИТЕКТУРА

Изображения, чертежи, рисунки, макети и снимки. Най-ранното изображение на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново се намира на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (Успенски 1901, 14–15, Табл. 1) (**Обр. 4.1**). На нея е представен

рисуван макет на църквата с поглед от югозапад. (**Обр. 4.2**) На западната фасада на галерията има два големи аркирани отвора с дебели решетки, които се редуват с два аркирани входа, затворени с двукрили дървени врати. На южната фасада аркираните отвори с решетки са четири. Покривът е Г-образен, еднокатен и е продължение на покрива над наоса и притвора на църквата, като е общит с големи правоъгълни листи. Ктиторската композиция се датира в периода 1588–1598 г. (Геров 1985, 37–38; Събев 2024, под печат), като е предложено и по-ранно време – първата половина на XV в., но преди 1442 г. (Ждраков, Орфеев 2019, 623–624). Този стенопис е напълно унищожен от земетресението през 1913 г., но М. Устагенов прави цветно копие седем години преди това (Домусчиев 2005, 203), което сега се намира във фонда на НАИМ – БАН (инв. № 391) (**Ил. 2**)².

В началото на XX в. галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е добре документирана с чертежи (инв. № 932 ФЛФ) (**Обр. 5**), макети (инв. № 23 ФЛФ, инв. № 52 ФЛФ) (**Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10**) и рисунки (инв. № 96 ФЛФ, инв. № 803₁ ФЛФ, инв. № 803₂ ФЛФ) (**Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13**), изготвени от Л. Филипов през 1904–1905 г., както и направени след това – във времето преди земетресението през 1913 г., когато тя е била изцяло запазена, които се съхраняват във Фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново³. Нови чертежи са направени от арх. Б. Кузупов в началото на пълната реставрация на църквата през 1965 г., (Петров 2013, 36–38) (**Обр. 3.3**). Църквата е фотографирана в края на XIX в. и в началото на XX в. (инв. № 1854 НИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**)⁴, други фотографии са запечатали почти пълното ѝ разрушаване от земетресението през 1913 г. (**Обр. 17, Обр. 18, Обр. 19**), има и снимки на фасадите през 1965 г., преди началото на нейната реставрация (Архив на НИНКН, инв. № ВТ-89-105-П) (**Обр. 20**).

Описанията на архитектурните части и елементи (стълбове, арки, фасадни ниши, входове, строителни материали и украса), метричните данни за фасадите и вътрешните стени на галерията са направени и измерени според наличната документация и снимки, както и чрез непосредствени наблюдения на място и сравнения с реставрираната църква (**Ил. 1, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23, Обр. 24**).

План. За плана на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново съществуват две мнения. Всички изследователи приемат без забележки, че тя е Г-образна, разположена пред западната и южната фасади на църквата (**Обр. 2, Обр. 3**). Единственото изключение е твърдението на З. Ждраков и П. Орфеев, основано само на първата окомерна скица на църквата, изготвена от Х. Даскалов през 1858 г. (Даскалов 1859, ф. II) (**Обр. 2.1**), че галерията е П-образна, като е продължавала и пред северната фасада на църквата, завършвайки от изток с още един параклис (Ждраков, Орфеев 2019, 622–623). Това предположение обаче не се потвърждава от друг източник и от наличните

данни. На нито едно от следващите по време архитектурни и технически заснемания на църквата преди земетресението през 1913 г. не е отразено северно крило на галерията (**Обр. 2, Обр. 3**). Такова липсва и на чертежите, макетите и рисунките, направени от Л. Филипов, който специално е измервал църквата през 1904–1905 г. (**Обр. 5, Обр. 6, Обр. 8, Обр. 10**). Единствено на неговия общ план на Митрополията от 1897 г. (инв. № 515₁₇ ФЛФ) са означени само част от къси напречни стени от север на църквата, а не цяло крило на галерия (Вачев 2012, Обр. 9). Всъщност още Ф. Каниц, който е посетил църквата десетина години след Х. Даскалов, пише, че неговият план не е напълно точен (Kantz, 1876, 275). Останки или следи от северно крило на галерията не бяха открити и при археологическите разкопки, проведени от Н. Овчаров и Х. Вачев през 2010–2012 г. (Вачев 2012, 41–42).

Х. Даскалов отбелязва, че лявата врата, която е в северната част на галерията (преддверието), води „въз погребъ и сарай обитателей Митрополиі“ (Даскалов 1859, 22), но никъде не споменава за наличието на друг параклис от север. На неговата скица тази северна част е разделена на две помещения, като западното е означено с надпис „погребъ“ (изба) и има вход на западната си стена, а източното помещение, с вход на източната си стена, е надписано като „сарай“ (дворец – в смисъл жилищни помещения) (Даскалов 1859, ф. II) (**Обр. 2.1**).

На макета на Митрополитския комплекс, изготвен от Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ) (**Обр. 7**), е показано че от север на галерията наистина има фасадна стена, в която е направена врата. На тази стена обаче липсва тухлена арка с пояс от глазирани панички от керамопластичната украса, с каквито е изградена цялата галерия от запад и юг на църквата. Това е сигурно доказателство, че стената е издигната по-късно от останалата част на галерията и не е включена в нейния първоначален план. Това добре се вижда и на снимката от 1908–1910 г. (**Обр. 16**).

Ширината на предполагаемото северно крило на галерията е около 1,20 м (инв. № 23 ФЛФ) (**Обр. 7**), което е крайно недостатъчно за оформянето на параклис в източния край и съответно за неговото нормално функциониране. На чертежа на Х. Даскалов ширината е доста по-голяма (Даскалов 1859, ф. II) (**Обр. 2.1**), но той представя окомерна скица, а не точно измерен архитектурен план. Освен това изглежда З. Ждраков и П. Орфеев са се заблудили, че входът в източната стена на източното помещение представлява вписана в ширината на зида абсида, поради което твърдят, че там има параклис. Тяхната грешка явно идва от лошото качество на отпечатване на плана на Х. Даскалов (Даскалов 1859, ф. II), но на него обаче добре се вижда, че точно по същия начин са означени всички останали входи на църквата, на сградите и оградата на Митрополията (**Обр. 2.1**). А че това е именно вход е безспорно, защото ако на неговото място имаше абсида, то в помещението не остава никаква възможност за влизане, защото към него не води никаква друга врата.

Несъмнено строежът на Северното жилищно крило на Митрополията непосредствено до северната фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ е наложено от близостта на речния бряг и липсата на достатъчно терен, на което то да се разположи (**Обр. 11**). Така между тях остава тясно пространство, което се оказва почти изцяло покрито от стрехите на църквата и Северното жилищно крило на Митрополията, но все пак е достъпно за атмосферните води, стичащи се от тях. Вследствие на това е съвсем логично в определен момент това пространство да се затвори със стени от двете страни и с покрив отгоре (**Обр. 6**), като в западната част е оформено дълго помещение с вход от запад, а от изток – по-малко преддверие с вход от изток, в което трябва да има стълбище към горния етаж на Северното жилищно крило. Това строителство е осъществено около средата на XVIII в., когато е направено основно преизграждане с нова планировка на целия Митрополитски комплекс (Вачев 2012, 46–48).

И така може със сигурност да се твърди, че галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново има Г-образен план (западно и южно крило) и е разположена само пред нейните западна и южна фасади (**Обр. 25**).

Ориентация (Обр. 25). Галерията е ориентирана изток-североизток – запад-югозапад (азимут 65°), следвайки посоката на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. Поради това, а и за да не става объркване при описанията на архитектурата, ще се използват основите посоки на света.

Размери (Обр. 25). Дължината на западното крило (западната фасада) на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е 10,70 м, а дължината на южното крило (южната фасада)⁵ е 16,40 м. Външната ширина на западното крило (дължината на северната къса стена) на галерията е 3,26 м, а външната ширина на южното крило (дължината на източната къса стена) е 3,10 м. Отвътре галерията също има различна ширина – на западното крило тя е 2,56 м в северния край и 2,40 м в южния край, а на южното крило се увеличава от 2,26 м в западния край до 2,39 м от изток⁶. Височината до горния край на стените над арките е 4 м от запад и 4,15 м в източния край на южното крило, а височината на галерията до долното ниво на покривната конструкция от вътрешната ѝ страна (при западната и южната фасади на църквата) е от 5,50 м на западното крило до 5,65 м в източния край на южното крило.

Строителна техника и материали (Ил. 1, Обр. 26, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29). Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е построена от средни и дребни по размер ломени и обработени камъни от местен пясъчник, споени с бял хоросан. Зидарията е редова, като на стълбовете тя не е особено прецизна, но на стените над тях е изпълнена от добре оформени каменни блокчета (**Обр. 14, Обр. 16**). Използвани са както по-големи камъни, така и тънки плочи, заедно с малки безформени отломъци. През определен интервал камъните се редуват с пояси от един, два или три реда правоъгълни тухли с размери 0,28 м x 0,14 м x 0,035 м, които преминават

най-вероятно през цялата дебелина на стълбовете, разделени с широки равни хоросанови fugи (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 26**). На места между камъните са поставени вертикални тухли. В долната половина на стълбовете (на височина около 0,90 м над терена) е вградена скара от дървени сантрачи с правоъгълно напречно сечение, видими по външните стени (**Обр. 26, Обр. 27**), заковани с дебели гвоздеи с четвъртито напречно сечение и големи кръгли глави (**Обр. 28.1**). Страничните сантрачи, с размери 0,05 м х 0,115 м, са заковани върху предния и задния сантрачи, които са малко по-големи – размери 0,07 м х 0,115 м. Полукръглите арки между стълбовете са изградени от радиално поставени тухли, разделени с широки хоросанови fugи (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**).

По-късните ремонти и преустройства на галерията се различават по използваните строителни материали. Отворите между арките на южната фасада са изпълнени с небрежна и груба зидария от ломен камък и бял хоросан, с широко обмазани fugи, положена върху тях бяла мазилка и един ред външни сантрачи (**Обр. 14**). Полукръглите пространства над вратите и прозорците на западната фасада са запълнени със зидария от тънки правоъгълни тухли (0,22 м х 0,11 м х 0,02 м), стъпваща върху дебели дъбови греди (**Обр. 15**). Подовата настилка е направена от квадратни тухли (размери 0,26 м х 0,26 м)⁷. Единствено в пода под двете врати на западната фасада е вградена по една голяма варовикова плоча с размери 1,20 м х 2,05 м и 0,90 м х 1,20 м (**Обр. 28.2**).

Сантрачите, вратите, рамките и капациите на прозорците са дървени (**Обр. 15**). Покривът е направен с дървена носеща конструкция, тънки ребра с кръгло сечение и дъсчена обшивка с наредени върху нея едноулучни (т. нар. „турски“) керемиди (**Обр. 14, Обр. 15**). Преди това галерията е била покрита с оловни листи (Берон 2004, 28) (**Обр. 4, Ил. 2**).

Фасадна украса. Украсата по западната и южната фасади на галерията е направена от пояс с един ред зелени глазирани кръгли панички, рамкирани от горната им страна с ивица хоризонтално положени тухли, преминаващ над всяка арка (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 15, Обр. 16**). Зидарията над арките в двата края на западната фасада е украсена с три реда вертикално вградени двойки тухли, редуващи се с каменни блокчета, а между тях – допиращи се с вътрешните си краища три и четири дъговидни тухлени реда (**Обр. 15, Обр. 16**). Южната фасада е декорирана с два големи кръста, очертани с тухли (**Обр. 8, Обр. 12, Обр. 16**).

Описание. Данните за външния вид и конструкцията на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново са от времето непосредствено преди земетресението през 1913 г. Те са представени във вида, който е отразен на снимките, чертежите и макетите, направени в първото десетилетие на XX в.

Западната фасада на галерията е дълга 10,70 м и се състои от пет каменни стълба с височина 2 м, между които са прехвърлени тухлени арки (**Обр. 7, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 21, Обр. 25, Ил. 1**). Напречни арки от стълбовете към

западната фасада на църквата не са правени (**Обр. 5.2**), с изключение на арката при крайния северозападен стълб. На всички планове на църквата е означено, че този стълб е конструктивно свързан със северната стена на галерията (**Обр. 2, Обр. 3**), като единственото изключение е планът, представен от В. Димова (**Обр. 3.7**). На снимка от 1965 г. се вижда, че тази стена е изцяло преизградена след земетресението през 1913 г. и по структура се различава от оригиналната средновековна зидария (**Обр. 20.4**). През 1965–1973 г. е направена пълна реставрация на тази северна част от галерията (**Ил. 1**) и сега не е възможно да се провери точното състояние на архитектурните останки и установи липсата или наличието на конструктивна fuga (**Обр. 23**).

Северозападният стълб има правоъгълна форма с дължина 1,19 м и ширина 0,75 м, като сега е запазен на височина 1 м (**Обр. 25, Обр. 26.1**). Разстоянието до следващия стълб е 1,43 м.

Първият западен стълб има правоъгълна форма с дължина 0,87 м, ширина 0,75 м и запазена височина 1,03 м (**Обр. 25, Обр. 26.2**)⁸. В горния му край остава скара от оригиналните външни правоъгълни сантрачи, като страничните сантрачи са заковани върху предния и задния сантрачи (**Обр. 28.1**). Разстоянието до следващия стълб е 1,44 м.

Вторият западен стълб има правоъгълна форма с дължина 0,85 м, ширина 0,75 м и е запазен на височина 1,18 м (**Обр. 25, Обр. 26.3**). В горния му край остава скара от оригиналните външни сантрачи (страничните сантрачи са заковани върху предния и задния) (**Обр. 28.1**), над която следва пояс от три реда тухли. Разстоянието до следващия стълб е 1,43 м.

Третият западен стълб има правоъгълна форма с дължина 0,85 м, ширина 0,75 м и запазена височина 2,08 м (**Обр. 25, Обр. 26.4**). На височина 1,05 м се намира скара от оригиналните външни сантрачи (страничните сантрачи са заковани върху предния и задния) (**Обр. 28.1**), над която следват пояс от три реда тухли, един ред камъни, друг пояс от два реда тухли и още два реда камъни. Разстоянието до следващия стълб е 1,52 м.

Югозападният стълб има Г-образна форма с дължина на западната страна 1,12 м, дължина на южната страна 0,75 м, ширина 0,75 м и запазена височина 2,07 м (**Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18, Обр. 25, Обр. 26.5, 6, Обр. 27.1**). Зидарията от седем реда камъни се издига на височина 1,05 м над терена. Върху нея е положена скара от оригиналните външни сантрачи (**Обр. 28.1**). Тя се състои от четири сантрача, които равнят с външните лица на зидарията. Почти в средата и в дебелината на стълба са положени още два кръстосани вътрешни сантрача, които са застъпени от външните. Над сантрачите има пояс от три реда тухли с височина 0,195 м. Тухлите са правоъгълни, с дължина 0,28 м, ширина 0,14 м и дебелина 0,035 м. Над тухлите са положени два реда камъни с височина 0,17 м. Следва нов пояс от два реда тухли с височина 0,11 м. Над тухлите има три реда камъни с височина 0,30 м. Хоросановата fuga между отделните редо-

ве тухли в поясите е дебела до 0,04 м, а между тях и редовете камъни е около 0,02–0,03 м.

Стълбовете и запълващата зидария в отворите между арките са измазани с бяла хоросанова мазилка (**Обр. 14**).

Не е известно как са фундирани стълбовете – с единична основа под всеки от тях или с непрекъснат ивичест стилобат от камъни и хоросан.

Арките, прехвърлени между стълбовете, имат височина над петите 0,72 м, а за крайната арка от юг тя е 0,76 м (**Обр. 5.2, Обр. 13, Обр. 16, Обр. 17**). Те са изградени с по 40 радиално поставени по дължина тухли (височина 0,28 м), като хоросановите фуги в предния им край са по тесни от тяхната дебелина. Височината от пода на галерията до зенита на арките е средно 2,74 м.

Над тухлите, оформящи всяка от арките, преминава отделен дъговиден пояс с 31 кръгли зелени глазирани панички от керамопластична украса с диаметър 0,07–0,08 м, разположени в един ред, оброчен от горната страна с един ред хоризонтално поставени тухли (**Обр. 5.1, Обр. 7, Обр. 13, Обр. 15, Обр. 16**). Тези декоративни пояси, с обща височина 0,18–0,20 м, започват от нивото на петите на арките, като при средните стълбове се допират с долните си краища, а при стълбовете от северозапад и югозапад продължават в хоризонтална линия и при ъглите им преминават по техните външни лица от север и юг.

Каменната зидария между арките и над тях, до покрива на галерията, е раздвижена от няколко тухлени реда – над двата хоризонтални пояса с глазирани панички от керамопластичната украса при северозападния и югозападния ъгли има един ред камъни (височина 0,13 м), следвани от един ред тухли (височина 0,035 м), два реда камъни (обща височина 0,26 м), после има пояс от два реда тухли (височина 0,12 м) и пак два реда камъни (височина 0,22 м), над тях върви един ред тухли (височина 0,035 м) на нивото на върха на югозападната арка, един ред камъни (височина 0,15 м) и последен ред тухли (височина 0,035 м), над който остават два реда камъни (височина 0,26 м) до стрехата на покрива (**Обр. 15, Обр. 16**). Дебелината на хоросановите фуги между поясите от тухли и редовете камъни е 0,02–0,03 м. Общата височина на зидарията от петите на арките до горния край на стената е 1,90 м (**Обр. 5.2**).

Зидарията над втория западен стълб в средата на западната фасада, между поясите с глазирани панички от керамопластичната украса и ограничаващия ги отгоре тухлен ред над втората и третата арки, не е направена от камъни, а от четири реда (от северната страна) и три реда (от южната страна) дъговидно наредени тухли, които следват извивката на арките и се съединяват в средата с върховете си (**Обр. 15, Обр. 16**). В зидарията над третия западен стълб, между поясите с глазирани панички над третата и четвъртата арки, е направена фасадна украса, тип „шахмат“, от три реда вертикално поставени двойки тухли с видима тясна страна, стъпващи върху хоризонтална тухла, разделени от малко каменно блокче (**Обр. 15, Обр. 16**). На долния ред има четири двойки, на сред-

ния ред са шест двойки, а на горния ред 12 двойки тухли с височина по 0,14 м, като между всеки две двойки тухли е поставен камък. Така се получава шахматен орнамент от редуващи се двойки тухли и каменни блокчета. Такава украса е симетрично разположена и между арките, които стъпват на първия западен стълб на фасадата.

Първият и третият отвори между арките на западната фасада са отчасти зазидани и в средата им са поставени прозорци с ширина 0,85 м и височина 1,40 м, затворени с дървени капаци (**Обр. 5.1, Обр. 7, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 15**). Первазите им отстоят на 0,65 м от терена, а отгоре опират в дебели 0,20 м дъбови греди, чийто долен край е поставен почти на нивото на петите на арките. Оставащите полукръгли отвори между арките и гредите над прозорците, както и страничните пространства между прозорците и стълбовете, са зазидани с тънки тухли, които имат дължина 0,22 м, ширина 0,11 м и дебелина 0,02 м.

Във втория и четвъртия отвори между арките на западната фасада са монтирани дървени двукрили врати с ширина 1,20 м. Вратата в средата, която води към притвора, има височина 1,80 м и е таблена, направена от два вертикални реда с по четири правоъгълни панела за всяко крило (**Обр. 7, Обр. 13, Обр. 15**). Южната врата, която води към южното крило на галерията, има височина 1,70 м и е обикновена – скована е от четири широки талпи (**Обр. 13, Обр. 15**). Праговете на вратите се намират съответно на 0,30 м и 0,40 м над терена, като пред тях има по едно стъпало с височина около 0,12 м. На макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора се вижда, че пред двата входа на галерията има не едно, а по две каменни стъпала (**Обр. 4.2**), което показва, че по-рано теренът от запад е оставал с 0,20–0,25 м по-ниско от техните прагове и съответно от пода в галерията. Оставащите полукръгли отвори на арките над вратите са затворени по същия начин като при прозорците – с греди и зидария от тънки тухли (дължина 0,22 м, ширина 0,11 м и дебелина 0,02 м), но в нея е направено по едно правоъгълно прозорче (ширина 0,30 м и височина 0,40 м) с дървен капак, закрепено в горния си край за дебела хоризонтална дървена талпа.

Стълбовете на западната фасада са частично измазани с бял хоросан до нивото на гредите над вратите и прозорците (**Обр. 14, Обр. 15**).

Към западната фасада на галерията са долепени две зидани каменни пейки (**Обр. 5, Обр. 15**). Те имат ширина 0,40 м и височина 0,35 м. Северната пейка е дълга 3,50 м, а южната пейка – 3,40 м, но горните им страни (седалките) са покъси – съответно 3,40 м и 3,20 м. Към югозападния стълб на галерията е долепен зидан каменен трон с дължина 0,90 м, ширина 0,40 м и запазена височина 0,40 м (**Обр. 5**). Този трон с цилиндрични подлъкътници е изобразен на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.2**). Поради това, че теренът пред западната фасада на галерията преди началото на XX в. е по-висок, истинската височина на пейките и трона е съответно 0,45 м и около 0,65 м.

Южната фасада на галерията е с дължина 16,40 м и различна височина – 4 м от запад и 4,15 м в източния край. Тя има шест каменни стълба, между които са прехвърлени тухлени арки, но днес за запазени само пет от тях (**Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 14, Обр. 22, Обр. 25, Ил. 1**), като нейният източен край е оформен с каменната стена на допълнително пристроения параклис, при което е разрушен крайният югоизточен ъглов стълб (**Обр. 5.2, Обр. 8, Обр. 20.2**). Напречни арки от стълбовете към южната фасада на църквата не са правени (**Обр. 5, Обр. 10**).

Югозападният стълб има Г-образна форма с дължина на южната стена 1,05 м, дължина на западната стена 0,75 м и ширина 0,75 м, като сега е запазен на височина 2,07 м (**Обр. 25, Обр. 27.1**). Зидарията и скарата от оригинални външни стантрачи са описани по-горе. На южното лице в долната част на тази стълб, на 0,70 м под сантрача, е вградена част от архитектурен детайл, който има видима дължина 0,80 м и височина 0,17 м (**Обр. 14**). Другият размер не е известен, но по всичко изглежда, че това е колонка от олтарна преграда с квадратно напречно сечение. Материалът, от който е изработена, не е мрамор, а сив варовик, защото по цвят тя не се откроява много от камъните, с които е зидан стълбът на галерията⁹. Колонката е украсена с дълбоко врязани геометрични орнаменти във вид на плетеница – страните са окантени по дължина с по една тясна ивица, между които има редица от две срещуположни преплетени вълнообразни линии, образуващи големи кръгове, свързани с малки кръгчета (шнуровиден мотив), които от своя страна се преплитат с редица от големи ромбове, свързани с малки ромбчета, като малките кръгчета остават в средата на големите ромбове, а малките ромбчета са в средата на големите кръгове. Подобни релефни орнаменти се използват за украсата на капители, олтарни колонки, плочи и епистили във Византийската империя през V–XV в. (Dosseva 2012, 59–61, 91; Grabar 1976, Pl. XXXVIII, Pl. XXXIX, Pl. XLI, Pl. XLII, Pl. LXVIII, Pl. LXXIII, Pl. LXXIV, Pl. LXXV, Pl. LXXVI, Pl. CXVIII-c, Pl. CXXV-a, Pl. CXXVI, Pl. CXXX-a, Pl. CXXXIII-b, Pl. CXXXV; Vanderheyde 2007, Fig. 1, Fig. 4, Fig. 12, Fig. 15, Fig. 19, Fig. 27; Dosseva 2012, 89, 93–94, 128–129; Чилингиров 2014, 44–45). Архитектурни детайли с плетеница от такива орнаменти, по отделно или в комбинация, има и като произведения на романското изкуство през XI – XIII в. в декорацията на западноевропейските катедрали (Speltz 1923, Plate 92.3, Plate 93.21 Plate 97.10;), но те се използват и в по-ранното предроманско време (Speltz 1923, Plate 57.1, 2; Vandersall 1984, Fig. 8–10). Разстоянието до следващия стълб е 2 м.

Първият южен стълб има правоъгълна форма с дължина 1,07 м, ширина 0,75 м и запазена височина 0,96 м (**Обр. 25, Обр. 27.2**). И при него е вградена скара от оригинални външни стантрачи. Разстоянието до следващия стълб е 2 м.

Вторият южен стълб има правоъгълна форма с дължина 1,10 м, ширина 0,75 м и запазена височина 1,30 м, заедно с пояса от три реда тухли над под-

менените външни сантрачи (**Обр. 25, Обр. 27.3**). Разстоянието до следващия стълб е 2 м.

Третият южен стълб има правоъгълна форма с дължина 1,18 м, ширина 0,75 м и запазена височина 0,90 м (**Обр. 25, Обр. 27.4**). Разстоянието до следващия стълб е 1,94 м.

Четвъртият южен стълб има правоъгълна форма с дължина 1,01 м, ширина 0,75 м и запазена височина 2,72 м, включваща и два пояса от два реда тухли (**Обр. 25, Обр. 27.5**). В източния му край е запазена и долната част от тухлената арка при петата, заедно с двуредовия тухлен пояс под нея, високи общо 0,72 м (**Обр. 27.6**).

Не е известно как са фундаирани стълбовете – с единична основа под всеки от тях или с непрекъснат ивичест стилобат от камъни и хоросан.

Арките, прехвърлени между стълбовете, са иззидани с радиално поставени по дължина тухли и имат вътрешна височина 1 м над петите (**Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 14, Обр. 16**). Височината от пода на галерията до зенита на арките е 2,90 м в западния край и до 3,05 м в източния край (**Обр. 5.1**).

Каменната зидария и тухлените пояси между арките, и над тях до покрива (**Обр. 8, Обр. 11, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 16**), имат същия ред и размери като тези на западната фасада на галерията (**Обр. 7, Обр. 13, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18**). По идентичен начин над арките преминава и поясът от зелени глазирани глинени панички и единичен тухлен ред, който е продължение на украсата по западната фасада на галерията.

В зидарията над втория и третия южен стълб, между трите арки, които стъпват на тях, и на височина 0,75 м над петите им, е направена фасадна украса във формата на два леко издължени кръста, оформени с вертикално и хоризонтално поставени тухли с видима тясна къса страна (дължина 0,14 м) и с тънка хоросанова fuga между тях (**Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 16**). Кръстовете имат ширина 0,43 м и височина 0,51 м, като тяхната вътрешност, очертана от тухлите, е запълнена с бял хоросан.

Южната фасада на параклиса, която е допълнително пристроена и е затваряла югоизточния край на галерията, е зидана с ломени камъни, споени с бял хоросан, и има дължина 3,05 м (**Обр. 5.2, Обр. 8, Обр. 25**). Тя е изцяло разрушена при земетресението през 1913 г. и сега не е реставрирана (**Обр. 22, Ил. 1**). Със западната си страна тя е долепена на fuga към четвъртия южен стълб, като във височина е направена конструктивна връзка с неговата зидария, а в другия си край се свързва с източната фасада на параклиса, която е изградена едновременно с нея. По външната страна на неговата южна фасада няма украса от пояса с глазирани панички и един ред тухли (**Обр. 8**). На разстояние 1,05 м от югоизточния ъгъл на параклиса допълнително е пробит вход с ширина 0,90 м, който води към южния двор на Митрополията (**Обр. 5.2, Обр. 8, Обр. 20.2**). Неговата височина е 1,90 м, горният му край е оформен с хоризонтални греди и има еднокрила дървена врата.

Югоизточният стълб е отстоял на 2 м от предходния четвърти южен стълб и е имал правоъгълна форма с дължина 1,05 м и ширина 0,75 м (**Обр. 25, Обр. 27.7**). Той е изцяло разрушен при строежа на параклиса, а при реставрацията на църквата през 1965–1973 г. на неговото място е издигната напълно нова зидария (**Обр. 22, Ил. 1**).

Отворите между арките на южната фасада на галерията са допълнително запълнени в по-късно време с груба, лошо направена зидария от ломени камъни и бял хоросан, която равни с външното им лице (**Обр. 8, Обр. 12, Обр. 14**). По един ред външни дървени сантрачи са вградени в зидарията на около 1,50 м над терена (и на около 2 м в запълващата зидария на третия отвор между арките), след което са измазани с бяла хоросанова мазилка. Точно под арките, в запълващата зидария на първия, втория и четвъртия отвор от запад на изток, е оставено по едно тясно аркирано прозорче с ширина 0,17 м и височина 0,45 м.

Източната фасада на галерията всъщност е източната фасада на допълнително пристроения параклис (**Обр. 5.2, Обр. 9, Обр. 22, Обр. 25, Обр. 27.8, Ил. 1**). Тази фасада има дължина 3,15 м и различна височина – 4,15 м от юг и 5,65 м от север, поради наклона на едноскатния покрив (**Обр. 10**). Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По нейната външна страна няма никаква фасадна украса от глазирани панички и редове тухли (**Обр. 9**). Тази фасада е в конструктивна връзка с южната фасада на параклиса, оформяща югоизточния край на галерията (**Обр. 5, Обр. 8**) и се допира на фуга с цялата си височина към югоизточния външен ъгъл на наоса на църквата (**Обр. 9**). На външното ѝ лице, на 0,50 м над терена, има хоризонтален сантрач, дълъг 3 м (Трифонов 1917, 26). При земетресението през 1913 г. фасадата е почти изцяло съборена, поради което днес е напълно реставрирана (**Обр. 22, Ил. 1**), но от нейната оригинална зидария е запазен участък над основата с видима дължина 1,85 м, ширина 0,12–0,14 м и височина 0,25 м (**Обр. 27.8**).

Северната фасада на галерията има дължина 3,26 м и различна височина – 4 м от запад и 5,50 м от изток (**Обр. 25**). Тя е съборена при земетресението през 1913 г. с изключение на долните 0,65 м от нея и впоследствие възстановена с друга зидария (**Обр. 20.4**). През 1965–1973 г. фасадата е изцяло реставрирана, поради което сега не може да се види фугата между нея и северозападния стълб на галерията.

Единствено на плана на Б. Кузупов (**Обр. 3.3**) в източния край на тази северна фасада е отбелязан отвор с ширина 0,90 м. При реставрацията на църквата през 1965–1973 г. той не е оставен. Височината на запазената оригинална зидария на това място сега е 0,65 м над пода на галерията (**Обр. 29**), което показва, че този отвор всъщност е прозорец, а не вход. Освен това точно под него е имало и каменна пейка, долепена до вътрешното лице на стената (**Обр. 5.2**). Прозорецът, който е гледал към помещението от север на църквата, явно е допълнително пробит в стената на галерията в по-късно време (XIX в.), и именно затова не е възстановен.

Северната къса стена на западното крило на галерията (отвътре) има дължина 2,56 м и ширина 0,75 м (**Обр. 25, Обр. 29**). В западния край на стената, на височина 0,33 м над пода, допълнително е вграден голям архитектурен детайл от сиво-бял варовик, леко отчупен в горните два ъгъла¹⁰. Повърхността е отчасти полирана, но не особено прецизно и навсякъде, има доста пукнатини, шупли и длъбнатини. Детайлът е с дължина 1,63 м и височина 0,66 м. По дължината на горната страна е направен перваз с ширина 0,12 м, издаващ се навън с 0,07 м. Кръгъл отвор с диаметър 0,09 м, запълнен с хоросан, отстои на 0,99 м от западния край на детайла и остава на 0,08 м под перваза. Този детайл е част от каменен праг на вход (по него има следи от изтриване и износване от продължително преминаване) с отвор за оста на вратата, който е употребен в зидарията на стената на галерията като сполия (**Обр. 29**). Преди това той е бил вторично вграден в частна или обществена сграда в ранновизантийския град на хълма Царевец или произхожда от римския град Никополис ад Иструм, разположен на 15 км северно от Велико Търново, където и сега се откриват такива каменни прагове (Иванов, Иванов 1994, 146, Обр. 136).

Източната дълга стена на западното крило на галерията (отвътре), която всъщност е западната фасада на притвора на църквата, е с дължина 6,80 м (без ширината на северната стена на галерията, която се долепва към северозападния ъгъл на притвора) и има най-голяма запазена височина 1,60 м (**Обр. 5.2, Обр. 25, Обр. 30**). Тя е направена от ломени камъни, споени с бял хоросан, със стремеж към редова зидария. В стената не са използвани пояси с тухлени редове, както е при стълбовете на галерията. Няма данни и за фасадна керамопластична украса с глазирани панички.

В тази стена са направени три входа, означени на всички планове на църквата (**Обр. 2, Обр. 3**). Централният вход има ширина 1,35 м и височина 2,10 м (**Обр. 5, Обр. 25, Обр. 30**). На 0,20 м над него е направена фасадна аркирана ниша със същата ширина (1,35 м), дълбочина 0,15 м и височина 2,85 м. В горния си край и под нишата входът е покрит с един ред хоризонтални дървени греди (дебелина 0,20 м) (**Обр. 5.2**), а не със свод, както са оформени входовете от притвора към наоса.

Симетрично на централния западен вход на притвора, на разстояние 0,95 м от югозападния външен ъгъл и на 0,85 м от северозападния външен ъгъл, се намират два странични входа (**Обр. 5.2, Обр. 25**). Северният страничен вход отстои от централния вход на 1 м и има ширина 1,25 м. Южният страничен вход отстои от централния вход на 0,90 м и е широк 1,35 м. Няма данни за височината на тези входове и на фасадните ниши над тях.

И трите входа на западната фасада на притвора са затворени с дървени врати, означени само на първите планове на църквата, направени от Ф. Успенски, Л. Филипов и Г. Козаров преди 1913 г. (**Обр. 2.3, 4, 5**).

Допълнително направените пейки (с височина 0,35 м) във вътрешността на галерията препречват преминаването пред двата странични входа на западната фасада на притвора, като по този начин те не могат да се използват за влизане от галерията (**Обр. 3.3, 4, 5, Обр. 5.2**).

На някои планове на църквата е показано, че страничните входи на западната фасада на притвора са свободни за преминаване (**Обр. 2.6, 7, Обр. 3.5**), на други планове е означено, че пред тях има пейки и те са затворени дървени врати (**Обр. 2.2, 3, 4, 5**), а на трети планове те са запълнени със зидария (**Обр. 2.8, Обр. 3.1, 2, 4, 6, 7, 8**). При реставрацията на църквата през 1965–1973 г. тези два странични входа не са възстановени, а на тяхно място са направени фасадни ниши (**Обр. 30**)¹¹.

Северната дълга стена на южното крило на галерията (отвътре), която всъщност е южната фасада на притвора и наоса на църквата, има дължина 12,30 м (без ширината на източната стена на галерията, която се долепва към югоизточния ъгъл на наоса) и най-голяма запазена височина 5,20 м (**Обр. 24, Обр. 25, Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34**). Тя е направена от ломени камъни, споени с бял хоросан, със стремеж към редова зидария. В стената не са използвани пояси с тухлени редове, както е при стълбовете на галерията. По нея няма фасадна керамопластична украса с глазирани панички.

На 1,71 м от югозападния външен ъгъл на притвора се намира западната аркирана фасадна ниша (**Обр. 24, Обр. 25, Обр. 31**). Тя има дължина 1,43 м, дълбочина 0,15 м и височина 4,20 м. Отстои на 0,95–1 м от пода на галерията. В средата на горния край на нишата, на 0,10 м под арката (4,50 м над пода), има малко засводено прозорче с ширина 0,30 м и височина 0,60 м.

На 1,82 м източно от нея се намира средната фасадна ниша. Тя има дължина 1,40 м, дълбочина 0,15 м и запазена височина 2,88 м (**Обр. 24, Обр. 25, Обр. 32**). Отстои от пода на 1–1,05 м.

На 1,51 м източно от средната фасадна ниша се намира южния вход на църквата, който води към наоса (**Обр. 25, Обр. 33**). Той има ширина 0,80 м и височина 1,95 м. Горният му край е оформен с един ред от шест хоризонтални дървени гредички (височина 0,07 м), а неговия праг остава с около 0,12 м повисоко от пода на галерията. Над южния вход има малка фасадна ниша с дължина 0,80 м, дълбочина 0,15 м и запазена височина 1,10 м.

На 1,55 м източно от южния вход се намира източната фасадна ниша (**Обр. 25, Обр. 34**). Тя има дължина 1,65 м, дълбочина 0,15 м и запазена височина 2,95 м. Отстои от пода на 1,10 м.

В източната фасадна ниша, до нейната източна страница, допълнително е пробит вход, който свързва параклиса в източния край на галерията с олтарното пространство на църквата (**Обр. 25, Обр. 34**). Той има ширина 0,88 м и височина 1,90 м. Горният край на входа е оформен със свод от тънки тухли с дължина 0,22 м, ширина 0,11 м и дебелина 0,02 м. Със същите тухли е направен

но и запълването над вратите на двата входа и големите прозорци на западната фасада на галерията (**Обр. 15**).

Параклисът е допълнително построен в източния край на южното крило на галерията (**Обр. 25, Обр. 37**). Той е изграден с ломени камъни и бял хоросан, без да са използвани тухлени редове, като липсва и фасадна украса с глазирани панички (**Обр. 8, Обр. 9**). В стените са вградени вътрешни сантрачи. Вътрешната дължина на параклиса е 2,40 м от север и 2,15 м от юг, а ширината е 1,90 м (**Обр. 5.2**)¹². Неговата западна стена, която прегражда галерията, е широка 0,80 м и е запазена на височина около 1,90 м (**Обр. 35**). В ширината на тази стена (на вътрешното източно лице) са оформени две ниши с дълбочина 0,23 м, като северната има дължина 0,46 м, а южната е с дължина 0,54 м, отстоящи на равни разстояния (0,30 м) една от друга и от страничните стени на параклиса (**Обр. 25, Обр. 37**). Няма данни за тяхната височина и на разстоянието, на което те остават над пода. Тези ниши са означени на плана на Ф. Успенски (Успенски 1901, Табл. 9) (**Обр. 2.3**), но липсват на плана на Л. Филипов, който обаче в тази част на галерията не е довършен (**Обр. 2.4**). Западното лице на стената остава на 0,30 м от източната страница на южния вход на наоса и равни със западното лице на четвъртия южен стълб на галерията (**Обр. 33**). Във височина тази западна стена на параклиса е достигала наклонения на юг покрив на галерията (**Обр. 10**)¹³.

Южната стена на параклиса дублира отвътре четвъртия южен стълб на галерията, поради което е широка само 0,30 м, а след него продължава като самостоятелна стена с ширина 1,05 м (**Обр. 25, Обр. 37**). В източния ѝ край се намира вход с ширина 0,90 м, който отстои на 1,05 м от външния югоизточен ъгъл на параклиса и води към двора (**Обр. 5.2, Обр. 8, Обр. 20.2**). Тази стена днес е изцяло разрушена и не е възстановена през 1965–1973 г. (**Обр. 22, Ил. 1**).

Източната стена с абсидата на параклиса има вътрешна дължина 2,20 м и се опира на фуга към югоизточния външен ъгъл на наоса (**Обр. 9, Обр. 25, Обр. 37**). Ширината ѝ е 1,05 м, като от средата към североизточния вътрешен ъгъл на параклиса тя намалява на 0,85 м. В средата на стената е вписана полукръгла отвътре абсида, която не се издава пред източната фасада на параклиса (**Обр. 9, Обр. 25, Обр. 36, Обр. 37**). Тя има дължина 0,87 м, дълбочина 0,50 м от северната страна и 0,70 м от южната страна. Абсидата започва от пода, като запазената ѝ височина е 1,37 м. Впоследствие, пред северната половина на източната стена на параклиса, е била иззидана с ломени камъни и бял хоросан тясна (0,20 м) стеничка с височина 0,67 м, която запълва и долната част на абсидата (**Обр. 36**).

Северната стена на параклиса е долепена на фуга към южната фасада на наоса на църквата и има ширина 0,20 м (**Обр. 25, Обр. 37**). Тя прекъсва при вторично пробития вход, водещ към олтарното пространство, който има ширина 0,88 м и височина 1,90 м (**Обр. 34**). Във височина тухлената арка над този

вход обаче е конструктивно свързана със стената. Във входа са направени две стъпала с ширина 0,15 м, за да се преодолее по-високото ниво на двора (**Обр. 25**). При изграждането на тази северна стена на параклиса е запълнена до половината източната фасадна ниша на църквата и затиснати намиращите се в нея и по южната фасада стенописи от цокъла, паната от първия регистър и сцени от долните два реда на стенописния календар. Тази стена е само отчасти реставрирана през 1965–1973 г., но не и според първоначалния ѝ план и размери.

Параклисът е покрит с полуцилиндричен свод от ломени камъни и бял хоросан¹⁴ (Даскалов 1859, 26), с височина над пода от 2,80 м (**Обр. 37**)¹⁵. Петите на свода от северната страна стъпват на допълнително иззиданата тънка стеничка, долепена на fuga до южната фасада на наоса, а от юг те са конструктивно свързани с новоизградената южна стена на параклиса (**Обр. 37**). Така за абсидата, покрита с половинка купол от тънки тухли (дължина 0,22 м), остава приблизителна височина от около 2,40 м. На северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса), над свода на параклиса, са останали горната част от източната фасадна ниша и три реда с 18 сцени от месеците октомври, декември и януари от стенописния календар, но те вече не са се виждали (**Обр. 37**). За настилка са използвани тухлите от пода на галерията.

В по-късно време параклисът не е използван по предназначение, защото е преграден с дървена стеничка (Трифонов 1917, 30) (**Обр. 5.2**). Тя е дебела 0,10 м, а в средата ѝ е оставена врата с ширина 0,95 м. Стеничката е монтирана между западните страници на двата входа, като отделя ново помещение с трапецовиден план и размери 1,90 м x 1,90 м x 0,75 м x 1,10 м, което остава в западния край на параклиса. Източната половина на параклиса, заедно с абсидата, чиято долна част е запълнена с каменна зидария, вече се явява коридор, през който се е преминавало направо от двора до олтарната част на църквата (**Обр. 25**).

Подът в западното крило на галерията е с до 0,25 м по-високо от настилката в притвора на църквата и от терена пред него (**Обр. 5.2**). Подовото ниво в западния край на южното крило на галерията равни с настилката в западното крило, но в източна посока то продължава с малък наклон и се изравнява с пода на наоса. Подовата настилка е направена от девет реда квадратни тухли с размери 0,26 м x 0,26 м (**Обр. 10**).

В пода, между първия стълб и втория стълб на западната фасада, където се намира вратата, водеща към централния вход на западната фасада на притвора, е поставена по дължина голяма варовикова плоча с размери 1,20 м x 2,05 м (**Обр. 28.2**). Тя е добре оформена, с прави страни и заоблени ъгли, полирана отгоре от продължително преминаване по нея. На двете дълги страни на плочата са направени неправилни вдълбавания, за да се монтират вертикалните страници на дървената каса на вратата.

В пода, между третия стълб и югозападния ъглов стълб на западната фасада, където се намира вратата, водеща към южното крило на галерията, е по-

ставена по ширина друга варовикова плоча с размери 0,90 м x 1,20 м (**Обр. 28.2**). Тя също е добре оформена, с относително прави страни и заоблени ъгли, полирана отгоре от продължително преминаване по нея. Вътрешната ѝ страна обаче има неравни очертания поради отчупване.

Пейките в галерията са разположени по дължината на всичките ѝ вътрешни стени с изключение на източния край на южното крило, където се намира параклисът (**Обр. 5, Обр. 10, Обр. 25**). Те прекъсват само пред централния западен вход на притвора и пред двата входа на западната фасада на галерията, където късите им страни са леко скосени, за да не пречат при влизане и излизане (**Обр. 25**), и същевременно напълно преграждат достъпа до двата странични входа на западната фасада на притвора (**Обр. 5.2**). Пейките са направени от камък с хоросанова или калова спойка и имат ширина 0,40–0,50 м и височина 0,30–0,35 м.

Покривът на галерията е Г-образен, едноскатен, с дървена конструкция и едноулучни (т.нар. „турски“) керемиди (**Обр. 5.1, Обр. 6, Обр. 11, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**). Осем хоризонтални носещи греди, с размери 0,12 м x 0,12 м, са положени перпендикулярно върху надлъжни греди, поставени на външните лица на горния край на зидарията на западната и южната стени на галерията, а в задния си край са монтирани в допълнително пробити отвори в западната и южната фасади на църквата (**Обр. 5.1**). Гредите са разположени на разстояние около 3 м една от друга, точно над стълбовете на галерията. Върху задния им край стъпват вертикални подпори (0,12 м x 0,12 м) с височина 1 м, долепени до фасадите на църквата (**Обр. 5.1**). Тези подпори носят хоризонтални греди, върху които през около 0,60 м са прикрепени ребрата на покрива (приблизително 54 броя). (**Обр. 14**). На ребрата е закована дъсчена обшивка, а върху нея – наредени керемидите (**Обр. 15**). Стрехите на покрива се издават с 0,90 м пред фасадите.

Паралели. Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е обичаен елемент от архитектурата на манастирските католико-ни от времето на Второто българско царство. В столичния Търновград такива галерии са допълнително пристроени към църквата „Св. Димитър“ в първата половина на XIII в. (Николова 1985, 12, 15; Николова, Робов 2005, 46–47) (**Обр. 38.1**), към църквата „Св. 40 мъченици“ през втората половина на XIV в. (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 46) (**Обр. 38.2**) и към църквата „Св. Иван Рилски“ в края на XIII в. или началото на XIV в. (Овчаров, Вачев 2023, 19) в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец; към църквата в Юго-източното подградие през втората четвърт на XIV в. (Вачев, Петракиев 2016, 424, 426) (**Обр. 38.3**); към църква № 3 през XIV в. (Робов 2015, 611; Робов 2016, 144, 149) (**Обр. 38.4**), към църква № 4 най-рано през втората половина на XIII в. (Робов, под печат) (**Обр. 38.5**) в цитаделата на хълма Трапезица; към църква № 14 от XIV в. (Дерменджиев 2018, 174) (**Обр. 38.6**) и към Дворцовата църква в цитаделата на хълма Царевец в началото на XIV в. (Дерменджиев 2001, 198),

като към тях може да се добави и галерията към трапезарията на Манастира край църква № 8 през втората половина на XIII в. или XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев, Станчева 2022, 91).

В архитектурно отношение тези галерии са изградени във вид на зидани каменни стълбове, издигнати над единични фундаменти или върху непрекъснати каменни стилобати с аркада между тях, сводово покритие и керемиден покрив. Другата възможност е без свод, само с керемиден покрив. По-опростеният вариант с дървена носеща конструкция върху каменен фундамент и едноскатен керемиден покрив е използван при ранните галерии на църквата „Св. 40 мъченици“ от средата XIV в. (Тотев, Дерменджиев 2000, 30–33) и при северната галерия на църква № 20 от втората половина или края на XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015, 636–637). С няколко изключения (църква № 14 и Дворцовата църква в цитаделата на хълма Царевец, както и църква № 20 в цитаделата на хълма Трапезица) тези църкви с допълнително пристроени галерии са католикоми на столични манастири или църкви на манастирски странноприемници (Дерменджиев 2018, 194).

Параклисите, като допълнително пристроено помещение към основния план на църквите, по рядко се срещат в култовото строителство в столичния Търновград от XIII–XIV в. Такива засега са само параклиът в източния край на допълнително пристроената северна галерия на църква № 14 от XIV в. (Нурков, Писарев 1979, 44, 48; Дерменджиев 2018, 174) (**Обр. 38.6**) и параклиът към малката църква № 6 от XIII–XIV в. (Дерменджиев 2018, 180–181) в цитаделата на хълма Царевец, както и параклиът в източния край на допълнително пристроената галерия от север на църквата в Югоизточното подградие от втората четвърт на XIV в. (Вачев, Петракиев 2016, 424, 426) (**Обр. 38.3**). Двата параклиса могат да се разглеждат като част от манастирски странноприемници (Дерменджиев 2018, 194), а третият – от предполагаем столичен манастир (Вачев, Петракиев 2016, 423, 426–427).

Изцяло каменна, Г-образна от север и запад, галерия в комбинация със засводен параклис в източния край е пристроена около 1632 г. към църквата „Рождество Христово“ в съседното село Арбанаси (Вачев 2012, 66–70) (**Обр. 39**). Галерията има каменен свод, носен от напречни тухлени арки, който откъм фасадите стъпва на леко заострени тухлени арки, прехвърлени между малки каменни колонки, издигнати върху нисък каменен парапет. Впоследствие, през 1643 г., отворите между арките са зазидани, а в притвора на параклиса и вътрешността на галерията, в периода 1643–1649 г., е изписан стenen календар, който обхваща само месеците септември – март от зимното полугодие (Геров, Бакалова, Кунева 2012, 91, 105–115, 123–124). Важно е да се отбележи, че през 30-те години на XVII в. при тази църква е била обособена втора резиденция на Търновския митрополит (Вачев 2012, 60–66). Приема се, че точно поради това допълнително е изградена и галерията с параклиса (**Обр.**

39), като това архитектурно решение е повлияно от външния вид на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново (Вачев 2012, 70; Вачев, Петракиев 2021, 136) (**Ил. 1**).

Функции. Строежът на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през втората половина на XIV в. е продиктуван от необходимостта от разширяване на църковното пространство и използването на покритата площ за представителни погребения¹⁶, тя трябва да се разглежда и като външно преддверие (втори притвор) за подготовка за възприемане на извършваните сакрални тайнства в храма, също така служи за предпазване на фасадите от прякото въздействие на атмосферните влияния, а в архитектурно и естетическо отношение придава нов изглед, по-раздвижен и различен вид на старата църква (**Ил. 1**).

Вътрешното оформление на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през XVI–XVIII в. чрез стенописването на календара и направата на каменни пейки по дължината на стените показва промяна на основните ѝ функции. В нея вече са извършвани конкретни ритуални практики – раздаване и консумиране на т.нар. „коливо“ (варено жито) при поменалните обряди (Вачев 2006, 48). Много добър аналог за това са известията за галерията в църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (**Обр. 39**) (през XVII в. комплексът край нея е втора резиденция на търновските митрополити), че тя е наричана „трапезария“ и в нея се е нареждала обща трапеза, като в тази посока има сведения и от европейски пътешественици, минавали през българските земи по това време (Вачев 2006, 48–49).

Засега няма данни за извършване на погребения през XV–XVIII в. в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (поради това, че там не са провеждани археологически разкопки), както е в галерията на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси, където на пода са поставени големи варовикови плочи, а на стените са зографисани ктиторски изображения и надписи (Вачев 2008, 174–182).

Параклисът в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче не е свързан с поменалните обряди, извършвани в галерията, и в него не са правени опела и възпоменателни служби¹⁷. Той има по-различни функции от галерията, защото не е пряко свързан с нея, понеже няма вход на западната си стена (**Обр. 25**). Най-важните характеристики на параклиса са малките размери и местоположението на единственият вход, през който се влиза в него (**Обр. 37**). През този вход може да се премине единствено от олтара – точно зад иконостасната преграда, където достъп имат само ограничен брой духовни лица, пряко свързани с извършването на литургичните действия. Тези архитектурни данни показват, че той е предназначен единствено за използване от търновския митрополит като личен параклис за усамотение и молитви. В абсидата е имало стенописно изображение на Исус Христос – „*lesender Christus aus seiner Wandnische blickt*“, както го определя Ф. Каниц (Kanitz, 1876,

280), в превод „*четящ Христос гледа от нишата си в стената*“, а в средата на XIX в. там се е съхранявал и голям дървен кръст с Разпятие, украсен с резба и позлата (Берон 2004, 27). Тези сведения позволяват да се определи името на параклиса – „Христос Пантократор“. Такъв малък личен митрополитски параклис не е изграден в нито една от другите митрополитски или енорийски църкви в българските земи през XV–XVIII в. (Вачев 2023, 134–246).

По отношение на друга възможна функция на параклиса от значение е записаното от П. Славейков през 1854 г., че в него се съхранявали свети мощи: „*Главата била от мощите на св. Михаила война от село Потока със свидетелството си заедно; според казванието на покойния економ в Търново поп Георгия нея я продал Иларион на един таксидиотин грък, който я занесъл во Влашко*“ (Славейков 1978, 118), а през 1857 г. се посочва, че главата е пренесена в Цариград (Трифонов 1917, 38). Има и друго сведение от неназован очевидец, записано от П. Славейков, което допълва предходното: „*В тая книгохранилница [параклиса – бел. моя] ся пастряла честната глава от мощите препод. Михаила война от село Потока със свидетелството си на пергамена с красни и златни зачални букви*“, като към него той прибавя и свои непосредствени наблюдения: „*В лято 1843 видях на това място само честната глава очупена и няколко листа от гръцките на пергамен ръкописи, които бяха от Евангелие*“ (Славейков 1979, 186).

Мощите на Св. Михаил Войн от Потука са положени в патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на столичния Търновград от цар Калоян (1197–1207 г.), но след това за тях няма никаква информация. През 1393 г., след превземането на Търновград от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.), патриарх Евтимий (1375–1402 г.) е принуден да се премести в царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Григорий Цамблак 1996, 169), който става Втора патриаршеска резиденция (Вачев 2012, 35). Тогава, явно по инициатива на самия патриарх, в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, която е католикон на този манастир, и където отдавна са били положени мощите на Св. Йоан Поливотски (Евтимий Търновски 1996, 91), са пренесени мощите на Св. Йоан Рилски, съхранявани до това време в неговата църква в славния град Трапезица (Вачев 2012, 35–37). По тези причини, и въз основа на написаното от П. Славейков, е направено предположение, че мощите на Св. Михаил Войн също са пренесени по това време от патриарх Евтимий (1375–1402 г.) от патриаршеската църква „Възнесение Христово“ в столичната цитадела на хълма Царевец в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Алексиев 2002, 414–415).

В тази връзка сведенията на П. Славейков за съхраняването на мощите на Св. Михаил Войн в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, изглеждат достоверни и не могат лесно да се отхвърлят. Важно в случая е наличието на пергамент (най-вероятно средновековен), текстовете в който са започвали със златни заглавни букви (Славейков 1979, 186), като в него явно е било изписано името на Св. Михаил Войн и така се разбрало на кого при-

надлежат тези мощи. Самото съществуване на такъв пергамент показва, че не може да става въпрос за някаква имитация или по-късно свидетелство, което най-малкото щеше да е направено на хартия. От времето на Второто българско царство обаче няма запазен подобен документ за идентификация. Всъщност написването на специален етикет с името на светеца е едно от предписанията за съхраняване на мощи и реликви (Бакалова 2016, 36–37), като освен това те са отбелязвани и в различни описи (Григорович-Барский 2004, 25–26, 131, 151–152, 203, 280, 312–313, 371). Това показва, че пергаментът (средновековен или изготвен малко по-късно) наистина удостоверява, че част от мощите (главата) на Св. Михаил Войн все още се намирали в параклиса на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново през 40-те години на XIX в.¹⁸

През 1858 г. Х. Даскалов също е получил сведения за съхраняването на мощи в митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново: *„То же самое должен сказать и о мощах св. Льва война. Известно, что прежде они находились в том месте, где ныне торчит мраморный камень, и перенесены были тайно в недавнее время в Царьград, где тамошние Болгаре напали на следы их и узнали, что они носят уже Греческое наименование“* (Даскалов 1859, 26). Информацията за името на светеца и мястото на съхранение се различава от посочените от П. Славейков. В православния календар няма светец Лъв или Леон, Леонт, Леонтин, Леонтий, Леонид с прозвище „войн“ – всички са мъченици или преподобни. Като евентуално изключение се явява Св. Леонтий, също мъченик, който е бил военачалник в Триполи по времето на император Веспасиан (70–79 г.) (Жития на светиите 2006б, 458–471). Много трудно обаче може да се обясни как тези мощи биха се оказали в Търново в началото на XIX в., защото най-малкото за това няма никакви средновековни или по-късни писмени сведения. Поради това може да се каже, че по отношение на името Х. Даскалов е допуснал грешка – явно става въпрос за същите мощи на Св. Михаил Войн, които е видял и П. Славейков, но преместени в олтара („стърчащият мраморен камък“ сигурно е постаментът под олтарната маса), където по традиция се съхраняват и свети мощи (Григорович-Барский 2004, 26, 130–131, 151–152, 185–186, 198–199).

Така въз основа на наличната информация може да се приеме, че най-късно до 1843 г. в параклиса „Христос Пантократор“ на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново се пазела част от мощите (главата) на Св. Михаил Войн от Потука, която впоследствие е преместена в Цариград¹⁹.

По отношение на функциите на параклиса „Христос Пантократор“ е изказано мнение, че става въпрос за скевофилакрий – помещение, използвано за съхраняване на църковна утвар и съдовете за богослужение (Трифонов 1917, 26; Тулешков 1989, 121, Овчаров, Вачев 2023, 17). Това предположение не е съвсем вярно, защото в неговата източна стена е направена абсида с живописно изображение на Исус Христос, а такова помещение не трябва да има и външен

вход откъм двора. В скевофелакиите обаче се пазят и свети мощи (Григорович-Барский 2004, 151–152, 199, 224) – в конкретния случай това е главата на Св. Михаил Войн (Славейков 1979, 186). Изцяло функцията на съдохранителница параклисът е придобил едва впоследствие, когато в преградената западна част, оформена като стенен шкаф, освен книги, са съхранявани и съдовете, свързани с култовите практики (Трифонов 1917, 28) (**Обр. 5.2**).

Датировка. Времето, когато е построена галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е безспорна – това е столичният период на Търновград, в рамките на XIII–XIV в. (Вачев 2002–2003, 274–275). В това отношение не може да има каквото и да било съмнение – наличието на пояс с глазирани зелени панички от керамопластичната украса над арките (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 15, Обр. 16**) е достатъчно убедително доказателство, защото те са най-характерните елементи, които се използват във фасадната декорация при много от църквите в средновековна България през XIII–XIV в. (Димова 2008, 142–147), както и в самия Търновград (Димова 2008, 196, 208, 219, 231, 238, 252, 259, 286, 291, 308, 320, 322).

При сравнението на фасадната украса на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 15, Обр. 16**) с другите запазени църкви в столичния Търновград се оказва, че над нишите на абсидата на църквата „Св. Димитър“ (**Обр. 40.1**) и по фасадите на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 40.2**) има подобна декорация със само един ред зелени глазирани панички от керамопластична украса, но оброчена и от двете страни с по един ред тухли. По южната фасада на църквата „Св. Димитър“ редът зелени глазирани панички е дублиран и от един ред неглазирани четирилистници, като подобна е украсата и по фасадите на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (**Обр. 40.3**), но там вместо четирилистници са поставени тухлени кръстчета (Дерменджиев 2023, 69–70, 98). Същата фасадна украса като на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – един ред глазирани панички с един ред тухли от горната им страна (**Обр. 16**), е допълнително вградена през XIII в., заедно с ломбардската аркатура, но само под корнизите на северната и южната абсиди на църквата „Св. Богородица“ („Св. Стефан“) в Несебър (Геров 2012, 75) (**Обр. 40.4**).

Тухлени кръстове са използвани като орнамент във фасадите на църквата „Св. Георги“ („Св. Никола“) в квартал „Колуша“ на Кюстендил, датирана в третата четвърт на XI в. (Миятев 1965, 165; Мавродинова 2007, 13), на църквата „Св. Йоан Богослов“ в Земенския манастир, построена в края на XI в. (Миятев 1965, Обр. 184; Чанева-Дечевска 1988, 92), на западната фасада на църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричино от XI в. и основно преизградена през 1313 г. (Мавродинов 1931, 88, Обр. 102), на северната фасада на църквата „Св. Йоан Алитургетос“ в Несебър от началото на XIII в. (Димова 2008, 189–190), на абсидата на църквата „Св. Димитър“ в Марков манастир до Скопие от 1345 г.

(Чанева-Дечевска 1988, Фиг. 64) и др. Традицията да се правят тухлени кръстовете по фасадите на култовите сгради датира от предходните столетия и продължава през XIII–XIV в., както е на южната фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (**Обр. 8, Обр. 12, Обр. 16**).

Фасадна украса от вида „шахмат“ чрез редуване на двойки тухли и каменни блокчета е използвана при църквата „Св. Йоан Алитургетос“ от началото на XIII в., църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ от края на първата половина на XIII в., църквата „Св. Параскева“ от втората половина на XIII в. и църквата „Св. Теодор“ от втората половина на XIII в. в Несебър (Димова 2008, 140, 190, 246, 280, 302), а също така при църква № 4 от втората четвърт на XIII в. и църква № 2 от края на XIV в. в Червен (Димова 2008, 140, 215, 251). Дъговидно наредени тухлени редове между арките на външните декоративни ниши има на южната фасада на църквата „Св. Богородица Петричка“ от първата половина на XIV в. в Асеновград (Димова 2008, 235–238).

Декоративните тухлени пояси от един, два и три реда тухли в зидарията на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**) са масово използвани в средновековното църковно строителство (Димова 2008, 34–46), като такива са запазени и при някои от църквите в столичния Търновград от XIII–XIV в.: в цитаделата на хълма Царевец това са църква № 10 и църква № 14 (Димова 2008, 219, 251), в цитаделата на хълма Трапезица – църкви № 4, № 5, № 6, № 8, № 11, № 14 и № 18 (Димова 2008, 230, 286, 290, 238, 305, 294, 318), а в подградията са църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 47, 49) (**Обр. 40.1**), Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ (Кузупов 1966, 3–4) (**Обр. 40.2**), църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (Kanitz 1876, Fig. 10; Дерменджиев 2023, 69–70, 98) (**Обр. 40.3**), църквата южно от църквата „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Караилюев, Косева 2020, 1140–1142) и църквата в Югоизточното подградие (Вачев, Петракиев 2016, 425–426).

Стесняването на датировката на строежа на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново може да се направи според размера на използваните тухли (0,28 м х 0,14 м х 0,035 м) (**Обр. 26**). При сравняването с тухлите, употребени във фасадната декорация, арките и подовите настилки на останалите църкви в столичния Търновград се оказва, че същият размер се открива единствено при тухлите в зидарията на Екзонартекса и Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 40.2**), датирани съответно в средата и втората половина на XIV в. (Тотев, Дерменджиев 1998, 85, 87, 89; Дерменджиев 1999, 116–123)²⁰. Към това време се отнася и строежът на повечето от галериите към манастирските църкви в столицата (Тотев, Дерменджиев 2000, 30–33; Вачев, Петракиев 2016, 426; Дерменджиев 2018, 174). Приведените примери дават основание строителството на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново да се датира най-общо във втората половина на XIV в.

По отношение на времето на изграждане на параклиса „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от значение също се оказва размерът на тухлите, с които е направено засводяването на допълнително пробития вход към него откъм олтарното пространство (**Обр. 34**). Точно такива тънки тухли (дължина 0,22 м, ширина 0,11 м и дебелина 0,02 м) са използвани при оформянето на фасадните ниши на църквата „Архангели Михаил и Гавраил“ в съседното село Арбанаси, построена през последната трета на XVII в. или началото на XVIII в. (Вачев 2012, 228). В другите добре датирани църкви от XVI–XVIII в. в същото село („Рождество Христово“, „Св. Димитър“, „Св. Георги“ и „Св. Атанасий“) тухлите имат по-големи размери. Обаче същите тънки тухли са използвани и в зидарията на джамията в Кавак баба теке (църквата „Св. 40 мъченици“) в квартал „Асенов“ във Велико Търново, построена в самия край на XVII в. или най-късно до средата на XVIII в. (Тотев и др. 2002, 120). Това дава основание долната граница на допълнителното изграждане на параклиса „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, да се определи най-рано в края на XVII в. или в началото на XVIII в.

Датировката обаче може да се уточни като се използва установената функция на параклиса, построен за лично използване от търновския митрополит, и посветен на Исус Христос („Христос Пантократор“). В случая е напълно приемливо предположението, че митрополитът е избрал именно Божия син за негов патрон, защото Той е неговия покровител и съответно техните имена имат пряка връзка помежду си. Сред търновските митрополити през XVII–XVIII в. с подобни имена са Теодосий (1697–1707 г.?), чието име в превод на български език означава „Даден от Бога“ и Теофил II (1751–1763 г.), чието име в превод на български език е „Боголюбец“ или „Приятел на Бога“. Митрополит Теодосий (1697–1707 г.?) е известен само с един подпис и споменаване в три поменника, а за неговата дейност не се знае абсолютно нищо (Тютюнджиев 2007, 53, 282), което засега не дава основание да се предположи, че той е имал възможност да осъществи големи строителни начинания. Освен това най-логично е неговия покровител да е Св. Теодосий Велики (424–529 г.) – основоположник на общежитийното монашество (Жития 2006а, 367–392). При митрополит Теофил II (1751–1763 г.) обаче Търновската епархия е в много добро финансово състояние, вследствие на относителна стабилност и стопански напредък (Тютюнджиев 2007, 53, 304–305), което позволява да се направи изцяло нов строеж (параклис), съпътстван от значителна реконструкция на галерията. Освен това няма изявен светец с името Теофил, който да е покровител на този търновски митрополит. А и значението на неговото име – „Боголюбец“, пряко насочва към Исус Христос. Поради това изграждането и стенописването на параклиса „Христос Пантократор“ може да се датира в 50-те – началото на 60-те години на XVIII в., като специална поръчка на търновския митрополит Теофил II (1751–1763 г.)²¹.

В тази връзка трябва да се коригира и мнението, че допълнително изградените между 1632 г. и 1643–1649 г. галерия и параклис „Св. Йоан Предтеча“ към църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (**Обр. 39**) са направени по образец на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (Вачев 2012, 70) (**Ил. 1**). Всъщност това важи единствено за галерията, а не за комбинацията между тях. Параклиът „Христос Пантократор“ на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ е построен по-късно (50-те – началото на 60-те години на XVIII в.) и ако трябва да се търси откъде е дошла идеята за него, то връзката е в обратна посока – копиран е параклиът „Св. Йоан Предтеча“ на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси, въпреки че по отношение на план, размери и функции между тях има значими разлики. Освен това параклиът при църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси несъмнено е изграден преди галерията, която е долепена на фуга към неговата западна фасада (Геров, Бакалова, Кунева 2012, 91).

Установяването на времето, когато е построян параклиът „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 50-те – началото на 60-те години на XVIII в., решава отчасти въпроса за мястото на т.нар. „патриаршеска библиотека“, за която се пише, че се е намирала в него още от времето на патриарх Евтимий (1375–1402 г.) и е открита, когато митрополит Иларион Критски (1821–1827 г. и 1830–1838 г.) пробива вход откъм олтара (Берон 2004, 26; Трифонов 1917, 1–6, 15–22). Този факт недвусмислено показва, че не е възможно в него да се скрият средновековни български книги, защото той не съществува в края на XIV в.

Строителна периодизация. Според представените налични данни за плана и архитектурата могат да се разграничат седем основни строителни периоди на галерията на църквата „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново от втората половина на XIV в. до втората четвърт на XXI в.

Първи строителен период (Обр. 41). Галерията е построена през втората половина на XIV в. с общо 10 каменни стълба и 11 аркирани отвори на четирите фасади, и Г-образен едноскатен покрив, обшит с оловни листи. По фасадите има пояси от тухлени редове, зелени глазирани панички от керамопластична украса, геометрични орнаменти и кръстове, оформени с тухли.

Втори строителен период (Обр. 42). Южната фасада и отчасти западната фасада на галерията са частично затворени чрез зазиждане на междуарковите отвори с нисък каменен цокъл с решетки над него. Оформени са два входа на западната фасада, затворени с врати, цялостно са зазидани междуарковите отвори на източната и северната фасади. Подовото ниво в западното крило е повигнато и пред двата входа на западната фасада са направени каменни стълбища. Към западната фасада са долепени каменни пейки и митрополитски трон. За времето, когато е направено това преустройство, подробно илюстрирано на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на

притвора (**Обр. 4.2, Ил. 2**), има две мнения: в XV в., но преди стенописването на наоса и притвора на църквата при митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.) (Ждраков, Орфеев 2019, 623–624) и в 1588 г. или 1598 г. с ктиторството на търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) (Геров 1985, 38).

Според новото проучване и разчитане на надписа от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора и в съответствие с приведените архитектурни данни, заключения и изводи, може да се твърди със сигурност, че на нея е изобразен търновският митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) и тя е нарисувана през 80-те години на XVI в., заедно със стенописването на календара във вътрешността на галерията по времето на неговото светителство (Събев 2024, под печат). В случая е съвсем логично да се предположи, че именно във връзка със стенописването на календара през 80-те години на XVI в. се е наложило предварителното затваряне на галерията с врати и решетки. Не може да се изключи вариантът това да е направено и порано, както и възможността първо да е иззидан ниският каменен цокъл между арките, а едва впоследствие (след кратък или по-продължителен период) да са монтирани решетките. За момента няма конкретни данни, които да позволяват такова детайлно разграничение на строителните дейности във времето. Но за това преустройство на галерията не може да се изтъкне друга обективна причина, освен осигуряването на добре защитено пространство от атмосферни влияния на мястото, в което да се нарисува календара. Така например календарите от XVI в., стенописани в католиконите на някои от манастирите на Балканите (Молдова, Атон, Сърбия), се намират в изцяло затворено помещение – в притвора на църквата „Св. Троица“ в манастира Козия (1517 г.) (Davidescu 1966, 15, 23), в притвора и гробничното помещение на църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) (Sinigallia, Puscasu 2000, 10–14, 38–42), в притвора и гробничното помещение на църквата „Св. Благовещение“ в манастира Молдовица (1537 г.) (Sullivan 2017, 178), в притвора на църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (1547 г.) (Sofragiu 2020, 156, Fig. 2), в галерията на църквата „Св. Георги“ в манастира Воронеж (1547 г.) (Simionovici 2001, 14–16, 95), в общия притвор пред трите църкви „Св. Апостоли“, „Св. Димитър“ и „Св. Богородица Одигитрия“ в Печката патриаршия (1565 г.) (<https://www.blagofund.org/Archives/Рес/sr/>), в притвора на църквата „Успение Богородично“ в манастира Хумор (1591 г.) (Dragut 1983, 29), в притвора на църквата „Св. Възкресение Христово“ в манастира Сучевица (1596 г.) (Dragut 1983, 40).

Притворът на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е изцяло стенописан през 50-те – първата половина на 60-те години на XV в. (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42–47), като единственото свободно пространство за нова живопис е във вътрешността на галерията. Поради това е най-вероятно ктиторската идея на митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) за стенописването на пълен календарен цикъл да е пряко свър-

зана с необходимостта от оформянето на нов архитектурен вид на галерията и те да са едновременно реализирани през 80-те години на XVI в.

Трети строителен период (Обр. 43). Източният край на южното крило на галерията, заедно с покрива, е съборен, за да се построи параклисът „Христос Пантократор“ на същото място, като е пробит специален вход от олтарното пространство на църквата към него. Не са ясни причините за тази значителна реконструкция, защото няма данни за подаване на терена или пропукване на стълбовете и стените на галерията. Същевременно, за да се оформи параклисът, не е необходимо да се събаря част от галерията, защото е по-лесно и икономично да се включат нейните стълбове, арки и източна стена в неговото изграждане. При това събаряне е унищожена и източната част от календара, а новоизградената северна стена на параклиса затиска много от неговите сцени по южната фасада на наоса. По това време са направени каменните пейки във вътрешността на галерията, като така е преустановен достъпът до двата странични входа на западната фасада на притвора. Зарешетените отвори между арките на двете фасади и двата входа от запад са запазени. Цялата дървена покривна конструкция е подменена, а вместо оловни листи са наредени керемиди. Този строителен период трябва да се постави в 50-те – началото на 60-те години на XVIII в., осъществен като специална поръчка на търновския митрополит Теофил II (1751–1763 г.).

Четвърти строителен период (Обр. 7, Обр. 8, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 44). Отворите между арките на южната фасада на галерията са цялостно зазидани и частично са затворени отворите между арките на западната фасада, където са оставени неголеми прозорци (**Обр. 44**). Причините за това трябва да се търсят в настъпването на тревожни, смутни и опасни времена, налагащи специални охранителни мерки. Чрез тези строителни работи е допълнително подсигурана по-добрата защита на църквата, която като единствената изцяло каменна сграда в Митрополитския комплекс може да се използва за опазване на живота и най-ценното имущество на неговите обитатели. Това е най-логичното предположение за необходимостта от замяната на зарешетените отвори между арките с плътна каменна зидария.

В исторически план този строителен период трябва да се свърже с анархията и гражданската война (т. нар. „кърджалийско време“) в Османската империя в края на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в. (Мутафчиева 1993, 49–379; Данова 2000, 114), при които съседното богато село Арбанаси е напълно разграбено и разорено през 1798 г. (Данова 2000, 114).

Външният вход от параклиса към двора е пробит в периода 1831–1833 г. и е извършен ремонт на неговата южна фасада (Трифонов 1917, 25, 30) (**Обр. 5.2, Обр. 8, Обр. 44.1, 3**). След това са осъществени и малки преустройства в параклиса – преграждане с паянтова (дървена или кирпичена) стеничка и оформяне на малко помещение в западната му част, иззиждане на каменната стеничка, с която е запълнена долната част на неговата абсида, направен е прозорец в

източния край на късата северна стена на галерията, гледащ към помещението северно от нея (**Обр. 44.1**). Западната фасада на галерията е частично измазана с бял хоросан до гредите над вратите и прозорците (**Обр. 15**).

Пети строителен период (Обр. 16). Зидарията от междуарковите отвори на западната и южната фасади на галерията е премахната и на нейното място са поставени нови големи прозорци върху ниски каменни фундаменти между арките, монтирани са нови дървени таблени врати на входовете на западната фасада, изкъртени са късните мазилки, зидарията е фугирана с изпъкнали фуги, южната стена на параклиса е укрепена с каменен контрафорс.

Тази частична реставрация е направена през 1908–1910 г., по проект на Л. Филипов (Ждраков, Орфеев 2019, 623; Миятев 1965, 155, Бел. 33), с една основна цел – да се върне оригиналният вид на галерията според изображението на църквата от ктиторската композиция, все още запазена по това време над централния вход на западната фасада на притвора (**Обр. 4**).

Шести строителен период (Обр. 17, Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20). Галерията е почти напълно съборена от земетресението на 01.06.1913 г. През 1914 г. е направена временна консервация на запазените стени и стълбове, на част от стенописите, като е поставена нова дървена покривна конструкция с керемиди (Филов 1914, 255–256; Миятев 1965, 153). През 20-те – 30-те години на XX в. са надградени стените, запълнени са пространствата между стълбовете на галерията с каменна зидария до определена височина, а над нея – с дъски до покрива (**Обр. 20**). До 1965 г. е осъществявана постоянна поддръжка и са извършвани ремонти.

Седми строителен период (Ил. 1). Галерията е цялостно възстановена през 1965–1973 г. по проект на арх. Б. Кузупов, а стенописите са реставрирани в периода 1973–1981 г. от Л. Койнова-Арнаудова, Д. Пешев и Б. Дживджанова (Петров 2013, 38–41). От тогава галерията, като част от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, функционира като музеен обект, стопанисван от Регионален исторически музей – Велико Търново.

АРХИТЕКТУРНА РЕКОНСТРУКЦИЯ

Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от втората половина на XIV в. до 80-те години на XVI в. (Обр. 41). Галерията е Г-образна, аркирана, изцяло отворена, разположена от запад и юг на църквата (**Обр. 41.1**)²². Има пет каменни стълба на западната фасада и шест каменни стълба на южната фасада, свързани с тухлена аркада и каменна стена над тях. Югоизточният ъгъл е оформен от стълб, който е разрушен в по-късно време. Запазените и до сега дървени сантрачи, заковани с железни гвазден, на първия, втория и третия стълб на западната фасада, и на югозападния стълб са изцяло оригинални и принадлежат на първоначалния градеж на галерията (**Обр. 26.2, 3, 4, 5, 6, Обр. 27.1, Обр. 28.1**). Максималната височина на фасади-

те е 4,25 м, а най-голямата височина до покривната конструкция при вътрешния край на галерията е 5,75 м (**Обр. 41.2, 3**).

На модела на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора се вижда, че стълбовете и стените на двете фасади на галерията са оцветени в неравномерен сив/светлокафяв цвят, без да са означени камъните и тухлите от нейната зидария (**Обр. 4.2, Ил. 2**). В тази случай може да се помисли, че така е представена хоросанова мазилка. Такава мазилка обаче няма на снимките от края на XIX в. и началото на XX в. (**Обр. 14, Обр. 15**), както и на рисунките и макетите на Л. Филипов (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13**), където освен това добре се виждат глазираните панички от фасадната керамопластична украса. Това ясно показва, че не е имало по-ранна мазилка, която през XVII–XIX в. е била очукана – глазираните панички със сигурност нямаше да се запазят цели. Всъщност зографът, изписал ктиторската композиция, не е представил зидарията в детайл, а е предал най-общо външния вид на църквата, показвайки само с цвят каменната зидария (**Ил. 2**). И това се доказва от червено-кафявия цвят на подкуполния барабан, направен за означение на тухлите, с които той е иззидан, но без да са нанесени самите тухлени редове (**Обр. 4.2, Ил. 2**). Поради това може със сигурност да се каже, че през XIV–XVI в. фасадите на галерията не са измазани с хоросан.

Височината на страничните входи на западната фасада на притвора не е известна, но тя може да е колкото на централния вход (2,10 м), оформяйки представителен входен трибелон към вътрешността на църквата (**Обр. 45**). Височината на нишите над страничните входи най-вероятно е по-малка в сравнение с централната ниша – около 2,20 м.

За малката ниша над южния вход на наоса също няма данни, но поради това, че е доста тясна, може да се предположи, че не е била и много висока – около 1,75 м (**Обр. 46**). За височината на средната и източната ниши на южната фасада на наоса също няма данни. Тя не може да е по-голяма от оригиналната височина на западната ниша (4,20 м) (**Обр. 46**). Обаче западната ниша, която се намира на южната фасада на притвора, е по-висока заради напречния свод, с който той е покрит, защото следва неговите очертания (**Обр. 46**). В такъв случай най-приемливо изглежда средната и източната ниши в горния си край да равняят с нишите над страничните входи на притвора – 3,50 м над цокъла (**Обр. 45, Обр. 46**).

Източната и северната къси страни на галерията не са затворени с плътни каменни стени (**Обр. 41.1**), независимо че така са представени на почти всички планове на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 2, Обр. 3**). Галериите с каменни стълбове в столичния Търновград, каквито имат църквата „Св. 40 мъченици“ (**Обр. 38.2**), църква № 14 (**Обр. 38.6**) в цитаделата на хълма Царевец и трапезарията на манастира край църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица, не са преградени по такъв начин (Тотев, Дерменджиев 2000, 30, 32; Дермен-

джиев 2018, 174; Алексиев 2008, 675–676). Техните къси страни са напълно отворени и през тях се е преминавало съвсем свободно. Абсолютно същото може да се твърди и за църквите в столичния Търновград, чиито галерии имат непрекъснати ивичести каменни фундаменти, но тяхната носеща конструкция и покривът са от дървени стълбове и греди – църква № 3 (**Обр. 38.4**), църква № 4 (**Обр. 38.5**) и църква № 20 в цитаделата на хълма Трапезица, както и църквата „Св. Димитър“ (**Обр. 38.1**) в подградието на същата цитадела (Робов 2015, 611; Робов 2016, 144; Робов, под печат; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015, 636–637; Николова, Робов 2005, 46–47).

Подовата настилка в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е на едно ниво с околния терен. Няма конкретни данни за нейния вид, но може да се предположи, че е направена от тухлите, с които са зидани стълбовете – правоъгълни, с размери 0,28 м х 0,14 м. Вътрешността на галерията не е стенописана. С тухли са настлани и галериите на църквата „Св. 40 мъченици“, на църквата в Югоизточното подградие, на трапезарията на манастира край църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица, както и на Дворцовата църква в цитаделата на хълма Царевец (Тотев, Дерменджиев 2000, 30, 32; Вачев, Петракиев 2016, 424–425; Алексиев 2008, 675–676; Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 122).

Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново може да е покрита с полуцилиндричен свод. Масивните стълбове подсказват за такава възможност (**Обр. 21, Обр. 22, Обр. 26, Обр. 27**), но сега няма никакви архитектурни, конструктивни или документални данни за това. Ако първоначално е имало такова покритие, впоследствие то трябва да е изцяло демонтирано, защото в началото на XX в. то вече не съществува, а покривът е едноскатен, с дървена носеща конструкция и керемиди (**Обр. 8, Обр. 14, Обр. 15**). Подобно демонтиране на здрав и добре направен каменен свод би могло да е наложено от природно бедствие, пожар или конструктиви проблеми – поддаване на терена, наклоняване на стълбовете и напукване на зидарията. На снимките преди земетресението през 1913 г. обаче ясно се вижда, че всички стълбове, арките, поясите с глазирани панички от керамопластичната украса и стените над тях са в много добро техническо състояние, без каквито и да било разцепвания, фуги, допълнителни укрепвания, ремонти, подзидания или следи от опожаряване²³ (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**). Това показва със сигурност, че още при нейния строеж галерията не е имала свод.

Първоначално покривът на галерията е Г-образен, едноскатен, с дървена носеща конструкция, обшита с оловни листи с размери 0,50 м х 1 м (**Обр. 41.2, 3**)²⁴. Това добре се вижда на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора, където листите са правоъгълни, с големи размери, положени по дължина, и с широки подвити ръбове на съединителните слобки между тях (**Обр. 4.2**). На цветното копие на тази ктиторска композиция оловните листи имат тъмносив цвят, като вертикалните слобки са

пастеленосини, а хоризонталните – сиви (**Ил. 2**). Това се доказва и от написаното от В. Берон, че по-рано (преди средата на XIX в.) църквата е била покрита с олово (Берон 2004, 28). При археологическите разкопки през 2009–2012 г. не са открити цели средновековни керемиди или фрагменти от такива, което също показва, че в ктиторската композиция е представен оригиналният средновековен покрив на църквата, общит с оловни листи, и продължен с покрива на галерията (**Обр. 4.2, Ил. 2, Обр. 41.2, 3**).

На същия модел на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.2, Ил. 2**), точно под двете стрехи на покрива на галерията, е нарисувана редичка от малки триъгълници (по около 26 от всяка страна), разположени нагъсто, които наподобяват тухлен корниз от вида „вълчи зъби“. Такъв корниз е обичаен за архитектурата на средновековните църкви в България (Димова 2008, 130). На снимките (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**), както и на рисунките и макетите на Л. Филипов (**Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13**), правени преди земетресението през 1913 г., обаче не се виждат следи или останки от тухлен подпокривен корниз, поради което трябва да се приеме, че такъв не е имало. Явно триъгълниците, изобразени на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора, всъщност са краищата на дървените греди (ребрата), които оформят покривната конструкция, а върху тях е накована дъсчената обшивка и закрепени оловните листи. Ребрата са наредени доста близо едно до друго, за да издържат голямата тежест на оловото. Като доказателство за това, че не става въпрос за тухлен корниз, може да се посочи дължината на стрехите, които се издават доста пред фасадите (**Обр. 4.2**). Дълги стрехи не се правят когато има тухлен корниз, защото го скриват, а на практика самият корниз оформя края на покрива, както е при църквата „Св. Петър и Павел“ в Никопол (Чанева-Дечевска 1988, Фиг. 68), при църквата „Христос Пантократор“ в Несебър и при църквата „Св. Богородица Петричка“ в Асенова крепост (Димова 2008, Обр. 55, Обр. 61, Обр. 66).

Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от 80-те години на XVI в. до 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. (Обр. 42). Галерията е подготвена за изписването на календара в нейната вътрешност чрез напълно зазиждане на междуарковите отвори на късите източна и северна страни, и частично затваряне на отворите по южната и западната фасади с каменен цокъл (**Обр. 42.1**), както е показано на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора от 80-те години на XVI в. (**Обр. 4.2**). Според това изображение височината на каменния цокъл е приблизително една трета от височината на арките, което се равнява на около 1 м (**Обр. 42.2, 3**). Точно на такава височина е разположен и запазеният стенописен цокъл по северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33**).

Останалото аркирано празно пространство над каменния цокъл е затворено с решетки, монтирани откъм неговия вътрешен край (**Обр. 42.2, 3**), както добре се вижда на макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.2**). Голямата дебелина на прътите на решетките показва, че те не са железни, а представляват дървени гредички, като доказателство за това е кафявия цвят, с който те са изобразени на копието на ктиторската сцена, направено от М. Устагенов през 1906 г. (**Ил. 2**). Решетките на аркираните отвори на южната фасада, в долните две трети от височината си, са направени от пет вертикални гредички, а другите гредички над тях са закрепени кръстовидно (три вертикални и две хоризонтални) (**Обр. 42.3**). При двата западни аркирани отвора на южната фасада обаче долните вертикални гредички са по четири, но това може да е резултат от съзнателен пропуск или недоглеждане на зографа (**Обр. 4.2**). В отворите между арките на западната фасада, понеже са по-тесни с 0,56 м от тези на южната фасада, вертикалните гредички на решетките са по четири, а над тях има две хоризонтални и три вертикални гредички (**Обр. 42.2**). На макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора се вижда, че при кръстосването на гредичките в горния край на решетките са отбелязани някакви удебеления, които имат ромбовидна и кръстовидна форма (**Обр. 4.2**). Те изглежда са дървени или метални декоративни орнаменти, допълнително закрепени от външната страна на решетките. Сега не може да се каже дали това са обикновени решетки или всъщност представляват дървени рамки (дограма) с монтирани в тях плоски стъкла, което би превърнало аркираните отвори в прозорци.

На макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора се вижда, че във втория и четвъртия отвор между арките на западната фасада са поставени двукрили дървени врати, чийто горен край на касите равни с петите на арките, а над тях остава полукръгло пространство, зарешетено с три вертикални и една хоризонтална гредички (**Обр. 4.2**). Вратата, която води към южното крило на галерията, е направена от няколко вертикални талпи. На двукрилата врата, която води към западното крило на галерията и централния западен вход на притвора, е апликирана външна релефна украса (**Обр. 4.2**). В средата има три кръгли медальона, поставени един над друг. На лявото крило на вратата са изобразени три близки по очертания фигури, вертикално разположени една над друга, средната от които много прилича на двуглав орел, както и два тесни, издължени орнаменти в средата, които изглежда са човешки фигури (апостоли или светци), изправени една срещу друга (**Обр. 4.2**).

На дясното крило на същата врата има три кръста, вертикално разположени един над друг, и по два тесни, издължени орнаменти в техните междурамията, които също приличат на човешки фигури (апостоли или светци), изправе-

ни една срещу друга (**Обр. 4.2**). В тази връзка важен факт е сведението на В. Берон, потвърждаващо наличието на такава украса дори и в средата на XIX в.: „Вратата на черковата е тучана и дебела, с 2 канати, с по 4 големи кръстове, отлично изработени“ (Берон 2004, 26). Тогава обаче кръстовете са повече – общо осем, поради което не може да се каже дали някои от тях са оригиналните кръстове от XVI в. или всичките са направени по-късно. Явно по това време останалите приложения вече са липсвали.

През XVI в. гербът на Вселенската патриаршия е двуглав орел (Гергова 1996, 17–18), поради което е и съвсем логично неговото поставяне на главната врата за влизане в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновската митрополия²⁵. Фигурите на светци между орлите и от двете страни на кръстовете най-вероятно изобразяват самите апостоли Петър и Павел, на които е посветена митрополитската църква (**Обр. 42.2**). Тези приложения са били дървени или метални, с позлата.

Големите варовикови плочи на пода в двата входа на галерията сигурно са поставени по това време за прагове на вратите (**Обр. 28.2, Обр. 42.1**). Доказателство за това са всечените в късите им страни вдлъбнатини, в които и днес са монтирани вертикалните страници на дървените каси на вратите.

На макета на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора се вижда, че към западната фасада на галерията, отстрани на централния вход, са разположени две дълги и ниски зидани каменни пейки, а до югозападния стълб е долепен каменен трон във вид на висок куб, без облегалка, но с цилиндрични подлакътници (**Обр. 4.2, Обр. 5, Обр. 15, Обр. 42.1, 2**)²⁶. Този трон е използван от търновските митрополити за представителни и официални събития (събори, прием на делегации, съдебни дела и др.), провеждани на открито в двора пред църквата, като част от присъстващите (подведомствените епископи на епархиите от Търновската митрополия) са седели на каменните пейки от дясната му страна.

Засега не е известен външен митрополитски трон от друга църква в българските земи от времето на османското владичество²⁷. Такъв трон с каменна плоча за седалка и дървени подлакътници обаче има в самата църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, който е допълнително изсечен в ширината на източната стена на абсидата, точно под нейния прозорец (**Обр. 5.2**). Този трон също е направен през 80-те години на XVI в. за търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.).

Покривът на галерията е Г-образен, едноскатен и покрит с оловни листи, както е изобразен на ктиториската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.2, Обр. 42.2, 3**).

В галерията е зографисана ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.1, Ил. 2**) и пълния календарен цикъл за цялата година, разгърнат по всички вътрешни стени, заедно с паната от първи регистър с изображения на прави светци и двоен стенописен цокъл под тях (**Обр.**

31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34, Обр. 45, Обр. 46, Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50). Това е отбелязано от В. Берон: „*Вътре в нартикса [галерията – бел. моя] на отпредната част на самата черкова, както и на дясната ѝ отстрани част, виждат се ясно много изображения на светци и то по цялата дължина зидна повърхност чак да горе, но не са български, а с гръцки надписи*“ (Берон 2004, 26).

Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. до края на XVIII в. – началото на XIX в. (Обр. 43). В източната част на галерията е построен параклисът „Христос Пантократор“ (Обр. 35, Обр. 36, Обр. 43.1). За целта е съборен югоизточния стълб на галерията, заедно с двете арки, стената над тях, източната стена и част от покрива (Обр. 43.3). По външните лица на новоизградените стени на параклиса от юг и изток липсват тухлените редове и поясет с глазирани панички от керамопластичната украса в средновековната зидария, както се вижда на макета на Митрополията, направен от Л. Филипов (Обр. 8, Обр. 9). На същия макет е показано, че между южната стена на параклиса и четвъртия южен стълб на галерията няма фуга (Обр. 8), но се забелязва и отсъствието на останките от долния край на тухлената арка, прехвърлена към югоизточния ъглов стълб, които и днес са запазени на място (Обр. 27.5, 6). Това показва, че по конструктивни причини е направена зидарска връзка между новата стена на параклиса и разрушената отчасти източна страница на съществуващия четвърти южен стълб на галерията. Това добре се вижда и сега на самия стълб, където запазените тухли от арката са частично изкъртени, а камъните, тухлите и сантрачите на неговата източна страница са поставени там при реставрацията през 1965–1973 г. (Обр. 27.5, 6).

Параклисът „Христос Пантократор“ е покрит с полуцилиндричен каменен свод, а неговите източна и западна стени са продължени във височина, достигайки възстановения еднокатен покрив на галерията (Обр. 10, Обр. 37).

В ширината на източната стена на параклиса е направена плитка абсида (Обр. 36, Обр. 37). В нея през 1871 г. Ф. Каниц е видял стенописно изображение на Исус Христос (Kanitz, 1876, 280). Изглежда останалите стени на параклиса не са имали зография или стенописите са били изцяло изкъртени, защото никой от другите автори, писали за галерията, не споменава за такава.

Достъпът до параклиса от олтарното пространство в наоса е осъществен чрез пробиването на нов вход в южната стена на църквата (Обр. 37, Обр. 43.1). Неговата горна част е оформена чрез иззидан с тънки тухли свод (Обр. 34), конструктивно свързан със северната стена на параклиса, която дублира отвътре южната фасада на наоса.

При строежа на параклиса и пробиването на входа към олтарното пространство е унищожена източната част от стенописния календар в галерията (Обр. 34), а няколко от неговите сцени и образите на светци от първия регистър на южната фасада на наоса са закрити от залепената върху тях новоизгра-

дена северна стена (**Обр. 37**). Така календарът изгубва общо 80 дни от месеците октомври – март, май, юли и август (почти 22% от дните в годината), което нарушава неговия цялостен ред и функционалност. Във връзка с това е важно да се посочи, че и досега няма конкретни данни за наличието на стенописни сцени от календара и цокъла под него, или следи от тях по вътрешните лица на стълбовете на галерията и по стените над тях – нито от изследователите, които са влизали в църквата преди нейното събаряне през 1913 г., нито от времето на нейната архитектурна и стенописна реставрация в периода 1965–1981 г. От описанието на галерията от В. Берон през 1856 г. може да се направи такъв извод, но текстът не е особено информативен за тяхното местоположение: *„Вътре в нартикса [галерията – бел. моя] на отпредната част на самата черкова, както и на дясната ѝ отстрани част, виждат се ясно много изображения на светци и то по цялата външна зидна повърхност чак до горе, но не с български, а с гръцки надписи“* (Берон 2004, 26). Този факт несъмнено показва, че стенописите върху тях са били изцяло премахнати. Това може да се е случило по времето, когато е построен параклисът, или по-късно. Причината за това остава неизвестна. Най-логично изглежда предположението за нарушена структура на стенописите и опадала мазилка. Живописата по западната и южната фасада на църквата е оставена, защото там се намира началото на годината с месец септември и ктиторската композиция над централния западен вход на притвора, а месеците от зимното полугодие вървят последователно и има дни от всеки един от тях (**Обр. 4, Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33**).

При изграждането на параклиса „Христос Пантократор“ през 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. е съборена източната част на покрива на галерията. Тогава е сменена и цялата средновековна покривна конструкция на църквата, която към това време вече е била на около 400 години (**Обр. 43.2, 3**), като единствено куполът е останал с оловната си обшивка (**Обр. 14, Обр. 15**). Свалените оловни листи са претопени или продадени, и заменени с едноулучни (т. нар. „турски“) керемиди (**Обр. 15**), а поради това и новите напречни носещи гредички (ребрата) са поставени по нарядко (**Обр. 14**).

До края на XVIII в. – началото на XIX в. галерията с параклиса „Христос Пантократор“ на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново не е претърпяла никакви сериозни преустройства, които да се отразят на нейния интериор и външен вид.

ЖИВОПИС

Стенописната програмата в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново включва календар за 12 месеца, разпределен в четири реда по всички стени, ктиторска композиция над централния вход на западната фасада на притвора, сцената „Страшният съд“, първи регистър с прави

фигури на светци (монаси и анахорети) и два декоративни цокъла с имитация на драперия в най-ниската зона (**Обр. 45, Обр. 46, Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**).

За означение на стенописния календар, с който са украсени много от митрополитските църкви и манастирски католиконии, се използва утвърдена терминология: Менелог, Менелогий, Менолог, Менологий, Синаксар, Menologion (Mijović 1973, 95; Кесић-Ристић, Војводић 1995, 377; Ševčenko 1990, 187), произхождащи от гръцката дума *μηνός*, равнозначно на старогръцкото *μήν* (месец, период на новолуние). Възприето е по този начин в Православието да се именуват месеците (минеи) с дните за цялата година, в унисон с богослужебната литература, наситени не само с мъченически възпоменания, но и с празници и ликови на светци.

Всъщност на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново до днес е запазен доказателствен надпис, свързан с църковната традиция: „ΜΗΝ ΦΕΥΒΡΧΑΡΙΟΣ“ (**Ил. 3**). В логична последователност гръцкото „ΜΗΝΑΣ“ (минеи) се отнася не само за месец февруари, а за целия годишен богослужебен кръг с всички останали месеци. За предходния месец също е бил запазен надпис: „ΑΡΧΗ ΜΗΝ ΙΑΝΝΟΥΑΡΙΟΥ“ (Успенски 1901, 14), който обаче е унищожен от земетресението през 1913 г. Обозначението за всеки ден (за всяка сцена, отделена чрез червена рамка), както е по византийска система, съответства на цифровите стойности на буквите от гръцката азбука.

В досегашните изследвания на изтъкнати византолози като С. дер Нерсесян (Der Nersessian 1955, 222–231), Н. Нилес (Nilles 1971, 47), П. Миович (Mijović 1973, 107), Н. Шевченко (Ševčenko 1990, 193), С. Кесич-Ристич (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 377) се проследяват илюстрациите (под формата на миниатюри, икони, стенописи) за календарните дни в множество византийски паметници. Има и много монографии за отделните църкви и манастири на Балканите, украсени със стенописен календар (Менелог) от времето на Палеолозите (XIII–XV в.) (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 377–425). Така постепенно се утвърждава иконографията, съответно дните с мъченичества се обогатяват или се добавят образите на светци, доказали своите подвизи и себеотдаденост. Но особено през последния период на Византия (1261–1453 г.) в църквите и манастирите се наблюдава едно своеобразно развитие и обогатяване на този стенописен цикъл. За да достигне до църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновската митрополия, календарът (Менелог) вече е достатъчно популяризиран и наситен с много сцени, които зографът е трябвало да побере във вътрешното пространство на галерията.

Стенописният календар (Менелог) в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, представящ мъченичества, просияли светци, техните чудеса и големи християнски празници по дати, е условно

разделен на две големи части. Първата част обхваща шест поредни месеца, започващи от септември, когато е началото на църковната година, до края на месец февруари, разположени на източната и южната дълги стени на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). Втората част с останалите шест месеца (от март до август) е разпределена по източната къса стена, южната и западната дълги стени, и северната къса стена на галерията (**Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**). Системата на разпределение се заключава в попълването на сцени за всеки ден от месеците в четири реда, следващи в логичен порядък от горния край на стените към ниските части и в посока отляво – надясно.

Под тях, в първия регистър по източната и северната дълги стени на галерията (западната и южната фасади на църквата), са подредени изправени в цял ръст светци-монаси. Тази тенденция (с вариращи редове на календарите) се повтаря в редица православни манастири от XVI–XVII в. Обикновено през този период се отрежда място за календара (Менелог) високо по стените в притворите на църквите (**Ил. 4**). В много от манастирите на Метеора и в Атон, където има допълнително оформена просторна галерия, също по високите зони се поместват сцени на дните с мъченичества и просияли свети отци, започвайки от месец септември (**Ил. 5**). Дори в прочутата „Ерминия“ (1730–1733 г.) на Дионисий от Фурна се започва от първи септември, като едновременно се препоръчва: *„в нартекса, на сводовете изобрази страдания на мъчениците, помести ги доколкото можеш“* (Успенский 1993, 228).

Например стенописният календар (Менелог) в църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (1632–1649 г.), в унисон с правилата и традициите, също започва от първи септември, а следващите месеци се групират в контекста на по-сложна иконографска програма (Геров, Бакалова, Кунева 2012, 91, 105–115, 123–124). Чупката, където е тъгълът в северозападната част на галерията, е служила за преходна точка, разделяща зимните от летните месеци (затова там са изписани сцени с чудесата на Св. Георги) (Геров 1996, 3–13; Вачев, Събев, Косева 2008, 189). В църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (за разлика от концепцията в църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси) тъгълът не е от значение за отделяне на летните от зимните календарни дни, защото лятното полугодие започва от източната къса стена на галерията (**Обр. 47**). Неудобството при тази система се състои в това, че богомолецът, веднъж попаднал в галерията, трябва да търси началото на всеки месец между редовете. Самите редове се прехвърляли на различните стени и това усложнявало проследяването им. От друга страна повдигането във височина на всяко мъченичество или празник е изисквало разчитане на надписите, но буквите не са толкова обемни и не се открояват добре в полутъмното пространство.

От важно значение е наличието на стенописен календар (Менелог) в притвора на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново (Косева, Тотев 1999,

215–229). Макар и датиран доста по-назад във времето (XIV в.), този прекрасен образец служи като основа за набавяне на данни при планирането на иконографската програма в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. В историографски план А. Божков дава идея и насока за такова сравнение (Божков 1985, 244). За жалост нито една оцеляла сцена от летните месеци в църквата „Св. 40 мъченици“ не съвпада със съхранените изобразения в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, и в този смисъл не могат да се правят сравнения по дни. Единственото, което се вижда, е че принципът на разпределение, чрез оформянето на регистри и разграфяването с рамки за всеки ден, е подобен и при двата стенописни календара (Косева, Тотев 1999, 215–229).

В контекста на множество обнародвани южнобалкански и откъддунавски паметници, датирани в XIV–XVII в., може да се каже, че начинът и мястото на разполагане на стенописните календари е доста разнообразен (Mijović 1973, 107; Επισκόπου Ὁρεῶν Κυπριανοῦ 2011, 14; Косева, Тотев 1999, 215; Sinigalia, Puscasu 2000, 41). Но като цяло в много от манастирските католиконии на територията на Византия, Сърбия и Молдова последователно се разпределят дни и месеци с мъченичества и празници, започвайки календарната година от първи септември (Ил. 6). Това не е случайно, защото е свързано с политиката и влиянието на Константинополската патриаршия, и с идеята за строго спазване на каноните и контролиране дейността на поместните църкви и манастири (Майендорф 1995, 88), като илюстрирането на единна календарна система в различните общности означавало контрол и унификация (Жуков 2000, 17). Затова в настоящия анализ представянето на стенописния календар (Менелог) в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е съобразено с установената традиция.

Анализ на запазените сцени от стенописния календар (Менелог) на северната дълга стена (южната фасада на притвора и наоса) на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново

21 септември. Сцена „Св. апостол Кодрат Атински и Магнезийски“ (Ил. 10). Надпис с бели букви на фона на стръмни оранжево-кафяви канари: „ΚΟΔΡΑΤ“. Адаптация: Ἁγίος ἀπόστολος Κοδράτος. В превод: Св. апостол Кодрат.

Изображеният светец е известен като един от 70-те Христови апостоли. Представен е коленичил, ръцете му са издигнати за последна молитва, докато палачът нанася удар с меч. Прави впечатление употребата на бял цвят за хитона, контрастиращ на тъмночервените коси, брадата и мустаците на великомъченика. Според предписанието в „Ерминията“ на Дионисий от Фурна, Кодрат

предсмъртно трябва да изглежда като благороден старец „с закрученою бородою, стои на коленях, простерши к небу руки; над ним палач держит меч“ (Успенский 1993, 198).

Съществуват ранни образци, които са рисувани въз основа на това описание. И това се утвърждава, но не като абсолютен канон, защото бялата брада и побелелите коси често пъти се подменят от зографите в рижаво-кафяви нюанси, придаващи известна младолика визия на мъченика, като стенописите от 1318 г. в манастира Грачаница в Сърбия. Така мъченичеството се репликира в стенописните календари в католиконите на манастирите Дечани (1350 г.) в Сърбия (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 380), Хумор (1591 г.) в Молдова (Stoicescu, Miclea 1978, 81), Сучевица (1596 г.) в Молдова (Sojocariu 1995, 112), Пробота (1532 г.) в Молдова (Sinigalia, Puscasu 2000, 60) и в „Св. Дионисий“ в Атон (Гкюлѐс 2009, 94) (Ил. 11).

През поствизантийския период очевидно вече е позната такава иконография, но с леки изменения само в жеста на палача. Например, Теофан Батас (Критянина) строго се придържа към традициите и поставя светеца на колене, с нарисувана типично тъмна заострена кафяво-червеникава брада (църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон, 1547 г.). Палачът, вадейки меча от своята ножница, тук тепърва се кани да нанесе удара, докато в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново неговият меч е вече върху шията на светеца. Ако се потърсят още по-ранни образци, ще се установи, че също така съществуват разлики. Върху 56-ти лист от „Менелогия“ на император Василий II (976–1025 г.) има сюжет, в който Св. Кодрат е силно наведен, а палачът е вдигнал високо своя меч и замахва (DVL 2023). Сцената в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново всъщност е много по-близка с изображенията в молдовските манастири Сучевица и Пробота от XVI в., отколкото с по-старите византийски модели.

22 септември. Сцена „Св. свещеномъченик Фока, епископ Синопски“ (Ил. 10). Надпис с бели букви, разположен над главата на мъченика, открояващ се на фона на охрово-зеленикави скали: „...ΦΩΚΑ“. Адаптация: Άγιος Ιερομάρτυρας Φωκάς. В превод: Св. свещеномъченик Фока.

Г. Геров отбелязва, че съществува друг светец със същото име – Фока, но с доуточняваща длъжност – градинар, пострадал през 320 г. (Героу 1985, 34). Интересното е, че Св. Фока Градинарят е роден в Синоп (град на южния бряг на Черно море), както и епископ Фока. Освен това и двамата светци се честват на една и съща дата – 22 септември. Но според житието Фока Градинарят приема мъченическа смърт чрез посичане с меч, като преди това посреща и нагощава своите бъдещи мъчители. А що се отнася до другата личност – епископ Фока, той загива задушен, като насилствено е затворен в нагорещена баня през II в. В сцената в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново очевидно е допусната грешка, защото

фигурата е облечена с епископски одежди и така е приготвена за посичане. Но всъщност тази грешка се повтаря и в „Ерминията“ на Дионисий от Фурна. В нея за 22 септември се посочва: „Святой священномученик Фока усечен был мечом. Изображение: Святой Фока, старец, в архиерейском облачении, лежит обезглавленный...“ (Успенский 1993, 198).

От друга страна, доколкото ни е известно, в средновековните църкви Св. епископ Фока не се изобразява задушен в баня. В контекста на предписанието сцената в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (1547 г.) за този ден е развита по следния начин: светият старец е облечен с хитон и химатий, преклонил своята глава, обърнат наляво, със завързани и протегнати напред ръце (Ил. 12). Зад него стои палач с надиплена багреница, който силно замахва, за да отсече мъченическата глава. По този начин обаче богомолецът, ако е добре запознат с житието, би трябвало да възприема Фока като Градинарят, същият, който преди публичното наказание посреща и нагощава своите мъчители. Пак според житието, един от пируващите впоследствие изпълнява публичната присъда чрез посичане с меч. Вероятно механично, въз основа на по-стари прототипи, същият жест на палача е преписан и в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, като очевидно се следват утвърдени образци, които обаче не са съпоставяни с агиографския текст. Запазени са сцени със същата грешка в църквата „Св. Георги“ в манастира Воронеж (1547 г.) (Simionovici 2001, 85) и в църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) в Молдова (Sinigalia, Puscasu 2000, 62).

23 септември. Сцена „Благовестие на Св. пророк Захарий“ (Ил. 13). Надпис с бели букви, открояващ се на тъмносин фон: „...ZAXAPI“. Адаптация: Ο ευαγγελισμός του Ζαχαρία. В превод: Благовестие на Захарий.

Празникът в общоприетия византийски календар е познат още като „Зачатие на Св. Йоан Предтеча“. Несъмнено в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново са включени и Велики празници, а не само мъченичества. Въпросната сцена обаче е вместена в силно стеснено поле, поради което има подчертано извисен киворий, чиито четири колони се проектират в унисон с предвидено издължения формат. Първосвещеникът-пророк, който е едновременно и баща на Св. Йоан Предтеча, е застанал в смирена поза и покадява, докато Св. Архангел Гавраил се спуска от небето и благославя (Лука 1:9)²⁷. Зографът използва естествения цвят на мазилката, за да открие белия цвят на дългата ленена одежда, наречена още *miknešaim* (Batten, Danniell-Hughes, Upson-Saia 2014, 201; Шиваров 1992, 448). В някои от по-старите художествени паметници, например в Кападокия, се наблюдават наративи, разкриващи разговора между крилатия Божи пратеник и изплашения пророк, както и пояснение чрез надпис за заключване на говора му (Лука 1:19–20).

Най-показателна в това отношение е композицията в манастира Дечани в Сърбия, датирана в средата на XIV в. (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 380). В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, в

съответствие с установен византийски образец, също така се репликира малка фигурка на благославящия Архангел Гавраил. Освен това формата на Светата трапеза в олтара, покрита с червен илитон, е много близка с едноименната сцена от църквата „Св. Възкресение Христово“ в манастира Сучевица (1596 г.) в Молдова (Sojocariu 1995, 112).

24 септември. Сцена „Св. първомъченица и равноапостолна Текла“ (Ил. 13). Надпис с бели букви, открояващ се на фона на скалист пейзаж с тъмносив фон: „ΚΔ“ (= 24); „...ΘΕΚΛΑ“. Адаптация: Η Αγία [Πρωτομάρτυς και Ισαπόστολος] Θέκλα. В превод: Св. първомъченица и равноапостолна Текла.

Св. Текла е изправена в цял ръст, държи мъченически кръст в лявата си ръка, а с дясната приема Божия благодат и сили, за да премине през адските мъчения. Вдясно от композицията, на зеления терен се показва бик – интерпретация, която обаче не се среща много често в класически паметници, както е в стенописните календари в католиконите на манастирите Дечани, Хумор, Молдовица и Сучевица (Геров 1985, 34). Дали обаче сюжетът е уникален? В Ерминията на Дионисий се препоръчва изписването на друг епизод от житието ѝ: *„Святая Фекла скончалась в расщелине скалы. Изображение: В горе видна пещера; немного поодаль от нее расселась скала, и в ней укрылась святая Фекла. У скалы стоят два воина и держат мантию ее. А вверху Христос, на облаке, правой рукою благословляет Феклу, а левою указывает на скалу“* (Успенский 1993, 199).

В „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) за този ден също така се следват стари образци – светицата е изписана на фона на скалист пейзаж, но без фигурата на бик (DVL 2023). В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, както отбелязва Г. Геров, всъщност се напомня за друг епизод от нейните героични страдания (Геров 1985, 34). Съществува древен апокрифен текст, наречен „Деяния на Св. апостол Павел и Св. Текла“, който датира от 160–180 г. В него, с препратки към „Деяния апостолски“, се разкриват подробно мъченията на сподвижницата на великия първоапостол (Elliott 2003, 155). Макар и не толкова популярно, точно тук се описва едно чудо, случило се в град Антиохия, което довежда до освобождаване на великомъченицата: *„Злият мъчител дълго се чудел какво още да предприеме; накрая той наредил да доведат два силни бика, да привържат за нозете Текла между тях и да ги бодат с нажежени железни пръти, та като се разбягат на различни страни, да я разкъсат. Но и след това светицата останала цяла, защото, когато я завързали и започнали да дразнят бикове, въжетата се скъсали като паяжини, бикове избягали, а светицата останала на същото място, без да претърпи вреда. И повече нищо не казала. Князът, като се уплашил от Бога, Който пазел Текла от всякаква вреда, заповядал да я облекат с чест в дрехите ѝ и я пуснал, като постановил следната присъда: „Пускам на свобода Текла, Божията рабиня“* (Паралингов 2017, 51).

В долния ляв ъгъл на сцената в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново се вижда един от двата описани силни бикове. Любопитно е, че през 1563 г. фламандският гравьор Йеронимус Виеликс (Hieronymus Wierix) представя Св. Текла в молитвена поза, обкръжена от животни, измежду които, от дясната ѝ страна, се вижда единият от двата бика (Van der Stock 2009, 82). Подобно отразяване на мъченическите изпитания има и в два епизода от руска житийна икона, датирана в XVIII в., притежание на частна руска колекция (Иконописный подлинник 2024, 17). В центъра са представени: 1. Момент на публично наказание чрез завързване тялото на Св. Текла между двата бика; 2. Бягането на подплашените животни от нажежените ръжени и разкъсването на въжетата като паяжини. Действително, както отбелязва Г. Геров, подобна илюстрация, както в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, рядко може да бъде видяна в друг стенописен календар от толкова ранен период (Геров 1985, 34). Този детайл подсказва за нестандартния източник, от който е черпил информация самият зограф.

18 ноември. Сцена „Св. Платон Анкирски, Св. дякон Роман Кесарийски и Св. отрок Варул“ (Ил. 14). Стенописният слой в тази зона е наполовина оцелял, горната част от композицията липсва и надписите не са запазени.

Налице е късен вариант, обединяващ мъченичествата на трима светци в общо пространство: 1. Предстоящо посичане на Св. Платон; 2. Мъчение на Св. дякон Роман Кесарийски и 3. Мъченичеството на Св. отрок Варул чрез отрязване на главата му († 303 г.). Според агиографските текстове младият аристократ Платон Анкирски, след множество изтезания, бил публично обезглавен с меч, както повечето осъдени граждани на Римската империя, дръзнали да изповядват християнството (Жития 1991, 578). В самостоятелна стенописна сцена от църквата „Св. Йоан Продром“ (1547 г.) в манастира „Св. Дионисий“ в Атон, този мъченик, изписан от прочутия зограф Теофан Батас, е представен също като млад аристократ, с мека брада и мустаци, облечен в красив полументум. Вследствие на наказателния удар тялото му е паднало, главата е отделена и кръвта обилно се излива. В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче се следва по-ранен образец, в който посичането предстои, брадата е пропусната, а разкошната дреха е превърната в керемидено червен хитон, като в горната част от композицията стенописният слой е останал доста разрушен и днес липсват подробности за сюжета. Все пак най-близък паралел е стенописът в църквата „Успение Богородично“ в манастира Хумор (1591 г.) в Молдова (Bodale 2008, 44), въпреки че там отново илюстрацията е в самостоятелен формат, на фона на скални образувания (**Ил. 15**).

Според старите Менелогии за този ден се включва още едно име – на мъченик Роман Кесарийски. Но той не умира от меч! Освен това в житието му не се уточнява на каква възраст е бил, когато е трябвало да претърпи страданията и мъченическата смърт, като единствено се споменава, че е бил на дяконска служба (Ростовски 2001, 489). Но решителните действия за организиране на

съпротива срещу идолопоклонниците в Антиохия подсказват за човек, придобил авторитет в по-зряла възраст (Ростовски 2001, 489). След дълги изтезания Св. Роман е с отрязан език, а кончината му е вследствие на жестоко удушаване с въже в килията на затвора. При сравнение с по-стари визуални образци се установява, че в тях точно се следва агиографския текст (стенописите в манастира Дечани от средата на XIV в.), където мъченикът е изписан като старец с побеляла брада. За съжаление в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново горната част на сцената има толкова повреди, че е трудно да се определи дали светецът е изписан млад или в по-зряла възраст. Възможно е да е било илюстрирано мъчение чрез отрязване на езика. Най-близка в иконографско отношение е композицията в църквата „Св. Възкресение Христово“ в манастира Сучевица (1596 г.) (Costea 1995, 77), където на преден план е представено точно това кърваво мъчение.

В сцената от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е илюстрирана смъртта на още един неизвестен светец, честван на 18 ноември. Вижда се, че е отсечена главата на юноша. В Ерминията на Дионисий за този ден се посочва паметта на Св. дякон Роман (Успенский 1993, 204). Г. Геров предполага, че това е Св. дякон Закхей Гадарински (Героу 1985, 34), но дали е така? Реално погледнато, краят на житието на Св. дякон Закхей Гадарински е по-сложно за пресъздаване и в действителност рядко се среща в стенописните календари. Във византийския календар той не е толкова популярен. Всъщност, според агиографските текстове, мъченическият подвиг на този дякон е задължително съчетан с още едно лице – неговия родственик и църковен четец Алфей. Двамата били оковани в общи вериги и така заедно са умъртвени (Ростовски 2001, 489). В този смисъл е най-логично този образ да не е бил включен в компилативната сцена. По-скоро това трябва да е спътникът по съдба на Св. дякон Роман Кесарийски – младият християнин Варул (Ростовски 2001, 491). В неговото житие се разказва за това, че майка му сама носила на ръце неговото крехко дишащо тяло до мястото за изпълнение на публичното наказание. И съответно там Варул бил посечен с меч, докато тя се молела за душата му.

19 ноември. Сцена „Св. пророк Авдий и Св. мъченик Варлаам“ (Ил. 16). Надписи с бели букви: „[I]Θ“ (= 19), „Ὁ ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΑΒΔΙΪ“, „... ΒΑΡΛΑΑΜ“. Адаптация: Ο Άγιος Προφήτης Αβδίου, Άγιος Βαρλαάμ. В превод: Св. пророк Авдий, Св. Варлаам.

В сцената в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново пророкът е застанал зад скалист хълм и държи свитък с Божието слово. В подножието на същото възвишение е мъченикът Варлаам, облечен в бял хитон, който е коленичил и понася жестоко наказание чрез бичуване с волски жили. В Ерминията на Дионисий от Фурна обаче се акцентира на друго негово мъчение: „Святой Варлаам с остроконечною бороною, скончался, держа на ладони огонь с курившимся ладаном“ (Успенский 1993, 204). Сцената, опи-

сана по този начин, се среща през XVI в. в католиконите на манастирите Хумор и Сучевица в Молдова, и манастира „Св. Дионисий“ в Атон (Ил. 17). Всъщност в много от запазените календарни изображения на Балканите се предпочита това наказание, като в дланта на светеца се вижда огън от пламналия тамян. В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче е използван друг източник, който вероятно е по-стар и по-рядко използван в контекста на популярните поствизантийски модели.

20 ноември. Сцена „Св. архиепископ Прокъл Константинополски и Св. преподобни Григорий Декаполит“ (Ил. 16). Надписи с бели букви на тъмносин фон: „Κ“ (= 20); „Ὁ ἍΓΙΟΣ ΠΡΟΚΛΟΣ“; „Ὁ ἍΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΔΕΚΑΠΟΛΙΤΗ“. Адаптация: Ἅγιος Πρόκλος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Ἅγιος Ὁσιος Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης. В превод: Св. архиепископ Прокъл Константинополски, Св. преподобни Григорий Декаполит.

Двамата светци са представени в цял ръст. Първият е архиепископ и държи затворена богослужебна книга, и едновременно благославя, а вторият е монах и държи затворен свитък. Всеизвестно е, че Св. Прокъл († 447 г.) е ученик на Св. Йоан Златоуст, архиепископ на Константинопол, сподобил се със силата да защитава мъдро догматичната вяра против несторианството. Това е известно от запазените много ранни преписи на хомилиите на Св. Прокъл, преведени от коптски на гръцки език. Впоследствие, след извършените чудеса и разпространение на неговите защитни слова, той става популярен и общоприет във византийския календарен канон (Van Esbroeck 2000, 3). Заради високия сан той се изписва тържествено облечен в архиерейски одежди (с полиставрион) и често пъти държи книга, извор на мъдростта. До него е Св. преподобни Григорий Декаполит (името произлиза от мястото на неговото рождение – Декаполис, т.е. 10 обединени града в областта Исаврия, Мала Азия), който бил ревностен защитник на иконопочитанието. Просиял в известни православни манастири със своето постничество и молитви, и затова е облечен с монашеска дреха (власеница), аналав, тъмночервен химатий (според Житието: „отказал се да носи богати и меки дрехи...и се подвизавал“ (Ростовски 2001, 555), със схимнически параман. Фигурите и на двамата светци са репликирани от доста по-стари образци, запазени в големите центрове на православието – например стенописите в манастирите Протата в Атон и Метеора (Σοφιανός, Τσιγαρίδας 2003, 33), както и репликите в големите манастири в Молдова (Draguts, Nicolescu 1974, 58).

21 ноември. Сцена „Св. Въведение Богородично“ (Ил. 16). Остатък от надпис с бели букви на тъмносин фон: „ΜΗΡΘΥ“. Адаптация: Μήτηρ Θεού. В превод: Божия Майка.

Сцената е силно повредена от земетресението през 1913 г., поради което до днес е оцеляла само част от нея. Виждат се образите на старозаветния свещеник Захария, облечен в богослужебни празнични одежди, както и фигурката на малката Св. Богородица, седнала върху най-високото стъпало на деамбулаториум (Enchev 2005, 23–27). В унищожената част от сцената са били изобра-

зени родителите на Божията майка в Йерусалимския храм, както и процесията с въвеждането на останалите девойки със свещи в ръце. Вероятно, съобразно каноните в иконопииста, високо в небето е бил изписан ангел Господен, който благославя празничното събитие. Безспорно, като сюжет, това е характерно за големите и престижни паметници на поствизантийското изкуство от XVI в. – манастирите във Воронеж и Пробота в Молдова (Sinigallia, Puscasu 2000, 55; Simionovici 2001, 101).

22 декември. Сцена „Св. великомъченица Анастасия Римска (Фармаколитрия или Узорешителница) и Св. Хрисогон“ (Ил. 17). Запазена е само малка част от сцената. Надписите също така липсват. Виждат се остатъци от посечена фигура, а в основата – накладен огън (Геров 1985, 35). Според житието Св. Анастасия била разпъната на четири кола, дълго измъчвана и накрая изгорена жива на публична клада през 290 г. Тялото ѝ обаче се запазило неовъглено и така било погребано от вярващите (Жития 1991, 545). В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е пресъздаден най-драматичния и впечатляващ момент – мъчението на светицата сред огнените пламъци. По този начин се препоръчва да бъде изписвана и в прочутата „Ерминия“ на Дионисий от Фурна (Успенский 1993, 206), съответно така се повтаря в почти всички стенописни православни календари.

В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче е включено и посичането на коленичил старец. Несъмнено, в съответствие с агиографските текстове, това трябва да е нейният учител Хрисогон. В сравнителен аспект илюстрации за 22 декември има в католиконите на много манастири от XVI в., например: „Св. Дионисий“ в Атон (Sofragiu 2020, 161) (Ил. 19), във Воронеж, Хумор и Пробота, но тук трябва да се отбележи, че в тях Хрисогон често пъти се пропуска. Все пак е редно да се посочи, че в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново за този ден се следва по-подробен образец, в който е изобразена и смъртта на учителя.

23 декември. Сцена „Св. 10 Критски мъченици“ (Ил. 20). Надпис с бели букви, който е частично запазен: „[ΟΙ ἈΓΙΟΙ ΔΕΚΑ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΕΝ] ΚΡΗΤΗ“. Адаптация: Οι Ἀγιοι Δέκα Μάρτυρες εν Κρήτη. В превод: Св. 10 Критски мъченици.

Налице е традиционна иконография, показваща посичането на Христовите 10 мъченици на лобно място, разположено извън града. Имената им са записани в агиографската литература: Теодул, Саторнин, Евпор, Геласий, Евникиан, Зотик, Помпий, Агатопус, Василид и Еварест. Подвигът на тези смели мъже е включен в стенописните календари в католиконите на манастирите Дечани от 1350 г. и Печ от 1565 г. (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 392; Đurić, Ћирковић, Кораћ 1990, 258). Повтаря се в католиконите на манастирските обители в Молдова: „Св. Троица“ – Козия (1517 г.) (Davidescu 1966, 57), „Св. Никола“ – Пробота (1532 г.) (Sinigallia, Puscasu 2000, 49), „Св. Георги“ – Воронеж (1547 г.) (Si-

mionovici 2001, 63), „Св. Благовещение“ – Молдовица (1537 г.) (Sullivan 2017, 121) и „Св. Възкресение Христово“ – Сучевица (1596 г.) (Cojocariu 1995, 103). Самият зограф Теофан Батас също така изписва сцената в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (1547 г.) (Ил. 21). Сюжетът се повтаря и в галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси през XVII в. (Прашков 1979, 127). За разлика от повечето образци обаче, в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е постигнат акцент – на преден план, върху зелената поляна, е изправено тялото на Св. Теодул. Според житието, когато започнало клането, той обявил, че ще бъде този, който, наблюдавайки посичането на всички свои събратя, няма да се уплаши! По този начин той желаел да понесе болките на мъчениците и да се моли за техните души. И в действителност Св. Теодул преживял кръвопролитие, молел се за всеки и накрая бил обезглавен. Затова в стенописите той е нарисован в средата, решителен за саможертва и едновременно молящ се за душите на своите събратя.

24 декември. Сцена „Св. преподобномъченица Евгения“ (Ил. 20). Надписи с бели букви върху тъмносин фон: „ΚΔ“ (= 24); „...ΤΗΣ ΑΓΓΕΥΓΕΝΙΑΣ“. Адаптация: (Τὴν μνήμην τῆς Ἀγίας Ευγενίας. В превод: В памет на Св. Евгения.

Св. Евгения е коленичила в молитвена поза. Зад нея палач, на фона на градски стени, високо е повдигнал своя меч и замахва, за да нанесе смъртоносен удар. Съществено е да се отбележи наличието на черно покривало върху главата на мъченицата. Дори се забелязва опит на зографа да пресъздаде страдални черти с набраздявания по кожата на лицето ѝ. Съществуват още особености в иконографски аспект. Илюстрации на това мъченичество срещаме в много класически паметници: църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричино от 1318 г. (Todić 1993, 57), католикона на манастира Дечани от средата на XIV в. (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 392), общия притвор на църквите в Печката патриаршия от 1565 г. (Ђуриć, Ћирковић, Кораћ 1990, 259), църквите „Св. Йоан Продром“ от манастира „Св. Дионисий“ в Атон от 1547 г. (Sofragiu 2020, 161), „Св. Троица“ – Козия от 1517 г., „Св. Георги“ – Воронеж от 1547 г. (Simionovici 2001), „Св. Благовещение“ – Молдовица от 1537 г. (Bedros 2015, 60), „Св. Възкресение Христово“ – Сучевица от 1596 г. (Cojocariu 1995, 41). За разлика от всепризнатия поствизантийски майстор на четката Теофан Батас (Критски), който изписва мъченичеството на Св. Евгения в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (Sofragiu 2020, 161), в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново тя е облечена в мъжки монашески дрехи – расо, тъмночервена мантия и параман (от гръцкото παραμάντιον – парче плат с извезан кръст, който се носи на гърба и се прикрепва на гърдите с връзки). Но тъй като Св. Евгения е една от ранно пострадалите в Христа Бога – мъченици († 262 г.), в много храмове тя се изписва с аристократични дрехи, съответстващи на епохата, а красивите ѝ коси се съчетават с бисери под разкошно бяло покривало (например, мозайките от Архиепископ-

ската капела „Св. Андрей“ или тези в базиликата „Св. Аполинарий Нови“ в Равена, Италия, от V–VI в. (Znorovszky 2019, 126). Разбира се, в по-късните Менелогии тя може да се открие облечена и с други скъпи византийски дрехи. Но защо зографът, рисувал в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, е решил да смени облеклото на Св. Евгения с мъжки монашески одежди? Отговорът се заключава в информация от житието ѝ – тя толкова обиква Бога, че тайно напуска своя дом, преоблича се като мъж и със своите двама приятели-слуги, бяга от родния град. Те заедно постъпват като послушници в престижен мъжки манастир. Нещо повече, заради своите подвизи, макар и припозната като мъж-монах, тя бива издигната за игумен на същия манастир. Когато по-късно се завръща в Рим, тя е разкрита, обвинена в измама, съдена, жестоко изтезавана заради Христовата вяра и накрая публично наказана чрез посичане (Жития 1991, 647). През XI в. Св. Евгения е представена вече като монах в мозайките в манастира „Хосиос Лукас“ във Фокида, Гърция (Albani 2019, 308), а през XV в. това се повтаря и в миниатюра от Кодекс, произхождащ от Иверския манастир в Атон, днес съхраняван в библиотеката на Санкт Петербург (О.І.58.Л.об.91) (Спасский 1997, 393). Очевидно зографът, работил в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, е бил добре запознат с агиографската литература и стриктно се е придържал към авторитетни източници за визуализация.

25 декември. Сцена „Св. Рождество Христово“ (Ил. 22). Надписи с бели букви, разположени на тъмно син фон: „ΚΕ“ (= 25); „Η ΓΕΝΝΉΣΙΣ...“; „ΙC ΧC“; „ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ“. Адаптация: Η Γέννηση του Χριστού; Ιησούς Χριστός; Μητήρ Θεού. В превод: Рождество Христово; Иисус Христос; Божия Майка.

В центъра на композицията е полегналата фигура на Св. Богородица. Тя, с майчино чувство на умиление, обръща поглед към повития Младенец в пещерата. Високо зад скалистите хълмове ангелски хор възпява великото събитие. Тримата влъхви от дясната страна се събират пред Витлеемската пещера, за да се поклонят и поднесат своите дарове като на Месия – роденият Спасител за целия свят. Срещуположно се виждат овчари, които научават от ангел Господен благата вест, а в подножието на скалните масиви се подреждат следните епизоди: съмненията на Йосиф и първото потапяне на Младенеца в купел с топла вода. Налице е класическа визуализация, характерна за поствизантийския период и повтаряща се в календарите на големите православни манастири от това време.

26 декември. Сцена „Събор на Пресвета Богородица „Знамение“, Св. свещеномъченик Евтимий Изповедник Сардийски и Св. Преподобни Еварест“ (Ил. 23). Надписи с бели букви на тъмносин фон: „ΚC'“ (= 26); „Η CΥΝΑΞΙC ΤΗC ΘΚΟΥ“. Адаптация: Σύναξη της [Υπεραγίας] Θεοτόκου. В превод: Събор на Пресвета Богородица. Втори надпис между двамата светци: „...ΕΥΘΥΜΪΟC“, „...ΕΥΑΡΙC'ΟC“. Адаптация: Άγιος Ευθύμιος ο Ομολογητής,

ἐπίσκοπος Σάρδεων; Ἅγιος Ὁσίος Εὐάρεστος. В превод: Св. Евтимий Изповедник и Св. Преподобни Еварест.

В този ден, както е отбелязано в статията на Г. Геров (Геров 1985, 35), принципно се възпоменават поклонниците, свидетели на великото Рождество Христово – влъхвите. В някои поствизантийски Менелогии се акцентира на „Сказание за бягството в Египет“ и спасението на Младенеца Христос от заклание, като например в църквата в манастира Воронеж от 1547 г. (Геров 1985, 35). В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче е представена Св. Божия Майка – тип „Влахернска“, наречена още „Знамение“ (Татић-Ђурић 2007, 177). В големите православни манастири като Дечани, Козия, Печ (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 392; Davidescu 1966, 68), за този ден действително иконографията е различна. Г. Геров също така припомня, че този сюжет ни отвежда към великото полагане на мафория в църквата „Св. Богородица Влахернска“ в Константинопол (Геров 1985, 35), но той пропуска да отбележи, че за тази дата се включва и паметта на Св. Йосиф Обручник.

В календарите на някои поместни православни църкви, още през XVI в., се добавят старозаветния цар и пророк Давид, и преподобни Константин Синадски. В галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново обаче, за този ден фигурират само двама: Св. Евтимий Сардийски и Св. Преподобни Еварест Иконопочитател. Г. Геров правилно насочва вниманието към официалните византийски прототипи за този ден, защото, според житието, Св. Еварест се прочул със своите монашески подвизи в Студийския манастир „Св. Йоан Предтеча“ (Геров 1985, 35). А както вече се отбеляза, от тези кръгове в Константинопол произлизат едни от най-съществените правила и канони на християнството. Култът към такива личности явно се запазва през вековете и в по-късните периоди продължава да се помни.

Още по-интересно е предпочитанието към Св. Евтимий, епископ Сардийски. Според житието той много пострадал за иконописната традиция и накрая загинал на остров Крит. Но Г. Геров отбелязва също така, че неговите мощи, след години, били положени в един храм на град Анхиало (Поморие) и там се прочули с извършването на чудеса (Геров 1985, 35). Ако приемем за вярна тезата за константинополския характер на стенописния календар и добавим, че времето на неговото изписване в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е 80-те години на XVI в., се достига до интересно съвпадение. Тогава Вселенски патриарх е Йеремия II Транос (1572–1579 г., 1580–1584 г. и 1587–1595 г.), който също така е родом от Анхиало. Дали този светец не е бил негов покровител още от детството? Търновският митрополит, който поръчал и съблюдавал живописването на календара в галерията, несъмнено е бил проводник на политиката и духовните поучения на патриарх Йеремия II Транос и като цяло бил ярък представител на константинополската дипломация. Не е изключено при подбора на светци в съответната сцена, на високо ниво, да са съществували специални предпочитания.

27 декември. Сцена „Убийството на Св. първомъченик и архидякон Стефан“ (Ил. 23). Остатък от надпис с бели букви на тъмносин фон в най-високата част на сцената: „Κζ“ (= 27), „Ο ΛΙΘΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΓ[ΙΟΥ]...“. Адаптация: Λίθασμός του Αγίου Αρχδιακόνου Στεφάνου. В превод: Убийството на Св. архидякон Стефан с камъни.

Светецът е облечен в бял дяконски стихар, със златотъкани шевици на ръкавите, коленичил, молещ се с повдигнат орар. Всъщност този жест на повдигане на орара е пряко свързан с литургичната практика. В същата молитвена поза и облекло първомъченикът е представен от зографа Теофан Батас (Критски) в манастира „Св. Дионисий“ в Атон от 1547 г. (Sofragiu 2020, 161), като се среща и в много други духовни средища с престижни стенописни календари от XIV–XVII в.: църквата в Старо Нагоричино и католиконите в манастирите Дечани, Козия, Печ, Воронеж, Молдавица и Сучевица, както и в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (Кесић-Ристић, Војводић 1995, 392; Davidescu 1966, 55; Sojocariu 1995, 114).

Начало на месец януари. Надписът е бил запазен до земетресението през 1913 г. Според Ф. Успенски той е вместен в правоъгълна рамка и изписан по следния начин: „ΑΡΧΗ ΜΗΝ ΙΑΝΝΟΥΑΡΙΟΥΣ“ (Успенски 1901, 14). Адаптация Αρχή Μήνας Ιανουάριος. Превод: началото на януари месец.

22 януари. Сцена „Св. апостол Тимотей“. Тази сцена днес е изгубена вследствие на земетресението през 1913 г. Според записките на Ф. Успенски надписът за нея е следния: „ΚΒ (=22) του αγίου αποστόλου Τιμοθέου“ (Успенски 1901, 14). Адаптация Του Αγίου Αποστόλου Τιμοθέου. В превод: 22-ри ден, на светия апостол Тимотей.

23 януари. Сцена „Св. свещеномъченик Климент Анкирски“. Сцената днес също така е изгубена вследствие на земетресението през 1913 г. Ф. Успенски е отбелязал следния надпис: „ΚΓ (=23) Κλίμεντος Αγκύρας“ (Успенски 1901, 14). Адаптация Ἱερομάρτυρος Κλήμεντος, Ἐπισκόπου Ἀγκύρας. В превод: Св. свещеномъченик Климент Анкирски“.

24 януари. Сцена „Св. преподобна дякониса Ксения Римлянка и Св. преподобен Македоний Сирийски“ (Обр. 4.1). Сцената днес е унищожена вследствие на земетресението през 1913 г. (Ждраков, Орфеев 2019, 621, бел. 1). Тя е била разположена до ктиторската композиция и за нея има само частична информация от фотографията на Ф. Успенски (Успенски 1901, 14), където долу вляво се чете надпис „...ΜΑΚΕΔΟΝΙΟΥΣ“. На нея се вижда правата фигура на Св. Македоний с характерно широко открито чело, бяла брада и мустаци, облечен в монашески дрехи, държащ свитък в лявата ръка. До него е била изписана Св. преподобна дякониса Ксения Римлянка, вероятно също в монашески дрехи, съобразно житиеописанието. Фотографията обаче не обхваща изображението на тази светица.

31 януари. Сцена „Св. безсребреници и чудотворци Кир Египетски и Йоан“ (Ил. 3). Днес е запазена само малка част от лявата страна на сцената,

без надписи. Оцеляла е половината от единия образ, който е нечетлив, разбира се само, че държи свитък, има брада и мустаци, облечен е в монашески дрехи и аналав. Това затруднява идентификацията и поради това Г. Геров се колебае кой е изписаният светец в края на календарния месец (Героу 1985, 36). В канона за този ден се споменават двама светци – мъченик Кир, който приема монашески сан, свещенодейства и лекува в Арабия без да взема сребърници, и Йоан, който е по-млад, с военни доспехи, призоваващ към предпазване от идолопоклонство (Жития 1991, 78). В една от миниатюрите от кодекс, датиран в XV в., произхождащ от манастира Ивирон в Атон, се вижда, че единият светец за този ден е на средна възраст, облечен в монашески дрехи и сандали, а другият е изписан по-млад, с къса брада, бос, с тъмно наметало. И двете фигури държат мъченически кръстове. В една руска икона от XVI в. двамата светци са представени като монаси, едновременно с атрибутите за лечителство (несъмнено защото и двамата в агиографията са наречени „безсребреници“). Освен това те са изписани с бради и мустаци. В друга икона от началото на XVI в. (днес съхранявана в Националната галерия за изкуства в Букурещ) обаче отново единият от тях е облечен в монашески дрехи, а другият – като воин, с ризница и наметало, без брада и мустаци. Все пак, следвайки логическата подредба, би трябвало в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново първо да е изписан по-възрастният, водещият в житието – Св. Кир (незапазен стенописен образ), а до него да застане по-младият подражател – Св. Йоан (с фрагменти от фигурата и лицето).

Начало на месец февруари (Ил. 3). Надпис с бели букви върху разгърнат свитък „МИН + ФЕУВРХАΡΙОС“. Адаптация: μῖνα Φεβρουάριου. В превод: февруари месец.

1 февруари. Сцена „Св. мъченик Трифон Апамейски“ (Ил. 24). Надпис с бели букви на тъмносин фон: „Α“ (= 1), „Ο ΑΓΙΟΣ ΤΡΥΦΩΝΟΣ“. Адаптация: Ἁγίος Τρύφων. В превод: Св. Трифон.

Мъченикът, според агиографските текстове, умира от раните си пред палача, без да е посечен. Никой от поствизантийските зографи обаче не отчита тази особеност, а по идентичен начин се следват образци, в които той е жив и навежда глава под стоманеното острие на меча. Специфично е все пак решението на зографа да изпише наметалото на коленичилият мъченик в бяло. Сцената, която е оцеляла в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, е популярна предимно от поствизантийския период и се репродуцира по сходен начин в редица други центрове на Православието. Варират само цветовете. Особено близки в това отношение са стенописите в католиконите на атонските манастири „Ставрениката“ (1546 г.) и „Св. Дионисий“ (1547 г.) (Sofragiu 2020, 162).

2 февруари. Сцена „Св. Сретение Господне“ (Ил. 24). Надпис с бели букви: ΥΠΑΠΑΝΤΗ. Адаптация: Ὑπαπαντή του Κυρίου. В превод: Сретение Господне.

Текст върху свитъка на Св. пророчица Анна: ΤΧ ΤΟ ΤΟ ΒΡΕΦΟΣ Χ[...]
 ΑΝ Κ[ΑΙ] ΓΗΝ 'Ε ΣΤΕΡΕΟΣ[ΕΝ]. Адаптация: Τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐ
 στερέοσεν. Относно особеностите на този каноничен текст е направен превод
 от Ц. Василев: „Това дете укрепи небето и земята“ (Василев 2017, 30–31). В
 „Ерминията“ на Дионисий от Фурна същият текст е частично променен: „Сей
 младенец сотворил небо и землю“ (Успенский 1993, 94), но разбира се, същест-
 вуват и други словесни вариации на превод. В стенописа от 1547 г. в църквата
 в манастира Воронеж сцената е разгърната по същия начин, като следва текста
 на „Ерминията“ на Дионисий от Фурна. В галерията на църквата „Св. Апосто-
 ли Петър и Павел“ във Велико Търново първосвещеникът Симеон е поставен
 вляво, държи Младенеца в поклонническа поза, а пред него са изписани Св.
 Богородица, Св. Йосиф Обручник и Св. пророчица Анна (Лука 2:38). Популя-
 рни са също така още от времето на Византия елементите от вътрешността на
 храма – царски двери с престол, синтрон и кивориум.

3 февруари. Сцена „Св. Симеон Богоприемец и Св. пророчица Анна“ (Ил. 25). Надпис с бели букви върху черен фон: „Γ. ΑΓΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ
 Ο ΘΕΟΔΟΧΟΥ, Η ΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΦΗΤΙΔ[...]. Адаптация: „Γ“ (=3), Ἀγίος
 Συμεὼν ο Θεοδόχος, ἡ Ἄννα ἡ Προφῆτιδα. Превод: Св. Симеон Богоприемец и
 Св. пророчица Анна.

Лицата на двамата светци днес са унищожени, сякаш някой нарочно е
 пристъргал с остър предмет точно тези съществени зони при очите и устните.
 Старецът Симеон не е облечен като първосвещеник, а в традиционни антични
 одежди. По този начин се представя в класическите образци още от времето
 на Византия. Едната му ръка е благославяща, със силно притиснат лакът към
 гърдите и плътно оформени гънки на химатиона. С другата ръка държи свитък,
 открояващ се на фона на широко отпуснатите краища от ръкава на белия хитон.
 Пророчицата Анна също така е изправена в цял ръст, облечена в тъмнозелени
 дрехи. Едната ѝ ръка е скрита под гънките на връхната одежда. Всъщност из-
 ображения на такава двойка светци, като свързано възпоменание от празника
 „Сретение Господне“, има в църквата в Старо Нагоричино (1314 г.) и католико-
 ните на манастирите Дечани (1350 г.), Козия (1517 г.) и Печ (XVI в.), както и в
 църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (XVII в.) (Кесић-Ристић, Војводић
 1995, 393; Davidescu 1966; 59 Sojocariu 1995, 259).

**4 февруари. Сцена „Св. преподобни Исидор Пелусиотски и Св. препо-
 добни Николай Студийски Изповедник“ (Ил. 25).** Надпис с бели букви върху
 черен фон: „Δ. ΙΣΙΔΩΡΟΣ. ΤΟΥ ΠΛΟΥΣΙΩΤΥ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ. ΤΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤ“. Адаптация: „Δ“ (=4), Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, Νικόλαος ο Στουδίτης“. В пре-
 вод: Св. Исидор Пелусиотски и Св. Николай Студийски.

И тук лицата на светците са значително заличени. Съществено е да се от-
 бележи, че според агиографската литература игуменът Исидор от Пелус (Еги-
 пет) бил образец за истински подвижник, защитник на догматиката и точното

тълкувание на Божието слово. Затова той намира достойно място във византийската иконография, както например е изобразен да се моли на фона на Египетската пустиня в прочутия „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023). Без особени изменения образът му се репликира и в стенописните календари след края на Византия през 1453 г.

По-интересно е присъствието на друг представител на монашеското общество – Св. Николай Студийски. Той изгърпял жестоки мъчения заради своята твърдост и вяра по времето на император Лъв V Арменец (813–820 г.). Неговият живот и дело съвпаднали с големите гонения срещу иконопочитателите. Освен това, както справедливо отбелязва Г. Геров, това е рядко срещан образ в контекста на запазените традиционни календари в църкви и манастири на Балканите (Геров 1985, 36), но за сметка на това е ярък представител на Студийския монашески кръг.

5 февруари. Сцена „Св. Агата/Агатия Добра и Св. Теодулия“ (Ил. 25).

Надпис с бели букви: „Е“, Η ΑΓ[ΙΑ] ΑΓΑΘΗ ΚΑΙ ΘΕΟΔΟΥΛΗ“. Адаптация: „Е“ (= 5) Αγία Αγάθη και Θεόδουλη. В превод: светиците Агатия и Теодулия.

Тази двойка светици се среща в стенописните календари в църквата „Св. Троица“ в манастира Козия (1517 г.) (Davidescu 1966, 80) и църквата „Св. Георги“ в манастира Воронеж (1547 г.) (Simionovici 2001, 63). Образите им са репликирани и в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (1632–1649 г.) (Прашков 1979, 129). Св. Агатия, която е родом от Сицилия, е представена с безжизнено тяло в килия, преградена с решетки, както в манастира Воронеж (1547 г.), така и в църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) (Simionovici 2001, 63; Bedros 2015, 59; Sinigallia, Puscasu 2000, 42). Всъщност образът на тази великомъченица е познат и на византийските майстори от по-ранно време, като например мозайките в катедралата „Санта Мария Нуова“ от 1180 г. в Монреале, Италия (Oldfield 2014, 156). В западната иконография обаче мъченическите сцени се развиват много повече, за да се превърнат в знаменити реалистични композиции, отразени в стенописи, картини и скулптури през XV–XVI в. (Carrasco 1985, 19–32).

В стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново се забелязват пози и жестове, които са характерни за по-късен период, след падането на Византия под османска власт през 1453 г. Св. Агатия е седнала, с привързани отзад ръце, а не е изправена, както в „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023). Била е покрита с кърпа на главата, но вследствие на реставрацията на стенописите тази особеност е почти изчезнала. Все пак може да се каже, че това не е пряко заимстван модел от западните майстори, а по-скоро е използван текст, в който се разкрива най-жестокия кървав момент от житието – отрязването на гърдите ѝ с ковашки клещи (Ιωαννίδης 1988, 134). Точно на това място живописният слой е силно повреден и не е възможно изображението да се анализира в подробности. Интересен пример за сравнение с този епизод е стенописната сцена

в църквата „Св. Агатия“, департамент Puy-de-Dôme във Франция, датирана в края на XV в. (Ил. 26).

Св. Теодулия също така се чества на 5 февруари. Тя пострадала мъченически († 285 г.) по време на гоненията на императорите Диоклециан (284–305 г.) и Максимиан (284–305 г.), като преминала изпитания също така чрез издевателства над гърдите ѝ. В календарната сцена в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново тя е представена заключена във висока кула и анахронично наблюдаваща подвизите на Св. Агатия.

11 февруари. Сцена „Св. свещеномъченик Власий, епископ Севастийски“ (Ил. 27). Запазена е само една малка част от композицията. Липсват надписи.

На преден план се вижда коленичил епископ, облечен в полиставрион, очакващ посичане (Геров 1985, 36). Но това, което е пропуснато в досегашните изследвания, е наличието на още две отсечени глави на млади светци. Днес се виждат само части от техните силуетни очертания и ореоли (означени със светла охра) в близост до границата на унищожената сцена. Кой са тези мъченици? В житието се споменават много очевидци, които се вдъхновяват от смелото държание на епископ Власий и дори отдават живота си, но в края се доизяснява: „...*После палачът отсякъл честната глава на светеца, а след това и на двамата юноши. Това станало на една скала зад градските стени на Севастия*“ (Ростовски 2001, 220). Става въпрос за децата на една от ревностните последователки на Св. Власий. Тези юноши, доколкото е известно, остават анонимни в агиографската литература. Много вероятно е авторът на стенописите в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново да е избрал точно този заключителен етап от житието за илюстрация. В манастира „Св. Дионисий“ в Атон (1547 г.) е изобразена различна поза на палач, който замахва с меч зад коленичили епископ (Ил. 28). В църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) също така се виждат двете отсечени глави на младите и смели християни (Sinigalia, Puscasu 2000, 67).

12 февруари. Сцена „Св. епископ Мелетий Антиохийски и Св. Антоний II, Цариградски патриарх“ (Ил. 27). От правите фигури са оцелели само долните части. Липсват надписите.

Очевидно Св. Мелетий е облечен в типични епископски одежди, както в сцената за същия ден от църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) (Sinigalia, Puscasu 2000, 75) (Ил. 29), докато Св. Антоний е с друго облекло – тъмно сиво расо и великосхимен аналав. Любопитно е, че в по-ранните епохи този патриарх е представен с характерни първосвещенически одежди (например „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023). Известен е в гръцките исторически извори още с името Αντώνιος II Καυλέας и е заемал патриаршеския престол от 893 г. до 901 г. (Αναστασιος 2013, 8). В неговото житие е записано, че преди това той се подвизавал в един от византийските столични манастири и е достигнал до великосхима. В контекста на утвърдената

канонична йерархия това е било необходимо условие за поемане на високоотговорни патриаршески задължения. В този смисъл авторът на стенописите в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е действал съобразно агиографските текстове, целенасочено представяйки светеца в монашески одежди.

16 февруари. Сцена „Св. мъченици Памфил, Порфирий и тяхната дружина“ (Обр. 33). Композицията е разположена в долната част на нишата над малкия южен вход на наоса. От нея е останал съвсем малък фрагмент в долния ляв ъгъл – само част от неясно лице с ореол. Липсват надписите.

Вероятно това е един от 12-те мъченици, които са убити в Кесария Палестинска през 309 г. и се възпоменават през този ден на месец февруари. Първият персонаж в разказваната кървава история е духовен водач – презвитер Памфил, последван от дякон Валент, Павел, Селевк, Порфирий, Юлиан, Теодул, Илия, Йеремия, Исая, Самуил и Даниил. Поради липса на информация трудно може да се възстанови разположението на фигурите на светците в съответното пространство в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Сред тях, по канон, би трябвало да е включен и палач. Всъщност повечето от византийските образци за този ден са хоризонтално разработени, като в някои от тях дори се вижда повече от един палач и отделни епизоди на изгаряния, разпване и посичания, като например в миниатюри от Менелогий на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023). Зографът е познавал тези прототипи, но вероятно е подхождал индивидуално, съобразявайки се със стесненото и едновременно издължено поле на стената.

20 февруари. Сцена „Св. преподобни Лъв, епископ Катански и Св. преподобни Агатон, папа Римски“ (Ил. 30). Вследствие на значителното унищожаване на живописния слой при земетресението през 1913 г. не са запазени главите на персонажите, нито надписите. Това е причина да възникнат въпроси относно тяхното разпознаване. Ако се приеме тезата, че първата фигура е на родения в Равена, Италия, Св. Лъв Катански (Геров 1985, 37), то до него, по логика, за деня би трябвало да се добави Св. преподобен Агатон, също така латинец по произход. Зографът и тук, както в много от примерите, независимо от високата архиерейска степен на светеца, предпочита да го представи скромно облечен като монах – с бял аналав и проточени черни въженца по гънките на расото. Не е ясно какво държи – свитък или евангелие. Но в действителност в житието му се описва как той раздава своето богатство, загърбва суетния живот и се замонашва в манастир близо до Палермо, за да извърши по-нататък велики духовни подвизи. Неговият монашески образ е запазен и в миниатюра от „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023).

21 февруари. Сцена „Св. преподобни Тимотей и Св. Евстатий, архиепископ Антиохийски“ (Ил. 30). Главите на светците също не са запазени, от облеклата има следи само от първоначално нанесените цветове, липсват и надписите.

Монашеските дрехи на Св. Тимотей напълно кореспондират със свидетелствата от неговото житие. В него пише, че той се подвизавал в манастира „Симвгли“ (близо до Олимпийската планина в Гърция) и се сдобил с даровете да лекува и изгонва бесове от множеството прииждащи богомолци. Образът му като монах се включва във византийската календарна система още през XIV в., както например това е отразено в стенописите от 1318 г. в църквата „Св. Благовещение“ в Грачаница, Сърбия (Mijović 1973, 129). Другият образ, на Св. Евстатий, също така се среща в стенописните календари на Балканите – като църквата „Св. Никола Орфанос“ в Солун и църквата „Св. Благовещение“ в Грачаница. Той бил прочут епископ, който поел председателството на I-вия Вселенски събор в Никея през 325 г. и затова е толкова популярен във византийската и поствизантийска иконография.

22 февруари. Сцена „Намиране честните мощи на Св. мъченици при Евгениевите порти“ (Ил. 31). Запазен е само долния ляв ъгъл, липсват и надписите.

В горната половина на тази сцена вероятно са били изписани свещеници-очевидци, покланящи се на чудното разкриване на мощите (Геров 1985, 37). Във византийския календар за този ден традиционно е указано: „*μνήμη των εν τοις Ευγενίου ευρεθέντων Μαρτύρων* (395–423 г.)“ (Αγιος Νικόδημος Αγιορείτης 2005, 302). Въз основа на този текст свободно е бил използван топонима „Евгения“ или интерпретиран като „Евгениеве“, защото в агиографските преводи на църковнославянски език чрез тези форми се посочват място или град, но без уточнение (Жития 1991, 113). А всъщност става дума за квартал Акрополис (Стратегион), простиращ се в близост до порта с отбранителна кула в Константинопол, наречени „Евгениеви“ (Евгениевы мученики 2023, 12), издигната още в началото на IV в. Има свидетелства, че по времето на константинополския патриарх Тома (607–610 г.) на това място ставали чудодейни изцеления на болни, вследствие на тайно погребани в Христа Бога мъченици (Обретение мошей 2023, 31). При прокопаване недалече от тази порта се открили нетленни телата на много неизвестни мъченици. Затова те били извадени, почистени, обвити със скъпи платове и поставени в саркофази, после процесуално пренесени в храм за поклонение. Затова в службата в тяхна чест е записано: „*Многообразными ви виды мучений, совлекишся ѹмртвления ризъ, мученицы славній, въ нетлѣнія божественную ризу облекостестя*“ (Библиотека святоотеческой литературы 2023, OCR, 345). Впоследствие на византиеца Николай Калиграф по чудодеен начин се разкрива, че сред тях били мощите на Св. апостол Андроник и на неговата спътница Св. мъченица Юния (Послание на Св. апостол Павел до Римляни, 16:7). Впоследствие на това място била построена великолепна църква по поръчка на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.).

В стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново за този ден се виждат редуцирани само две фигу-

ри, положени в каменен саркофаг. Вероятно акцентът е бил насочен именно към тези прочути образи от времето на Св. апостол Павел – Св. Андроник и Св. Юния, независимо че имало мощи на много други мъченици. Следователно посоката за създаване на календарните прототипи отново трябва да е Константинопол. Конкретно за това чудо би трябвало да е съществувала икона или стенопис – образец в императорския храм в столицата. Във всеки случай подобна илюстрация липсва в прочутия „Менелогий“ на император Василий II (976–1025 г.) (DVL 2023). В Строгановския иконописен подлиник от края на XVI в. за този ден има илюстрация на въпросната църква, построена от император Андроник I Комнин (1183–1185 г.) (Строгановский 2023, 112). Отпред е нарисуван същия каменен саркофаг, с тази разлика от стенописите в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, че в копирката той е запечатан с каменна плоча (**Обр. 51**). Но както отбелязва Г. Геров, подобна композиция, като тази, полусъхранена в българските земи, се среща и в един от големите манастири отвъд река Дунав – Воронеж (1547 г.) (Героу 1985, 37). През 2022 г. имах възможност да посетя и заснема стенописите в притвора на църквата „Св. Троица“ в манастира „Козия“ (днешна Румъния). На западната стена, във висок регистър, между множеството календарни сцени има същата сцена от 1517 г., но с тази разлика, че надписите в нея са на старобългарски език.

Изображение на Иисус Христос. На източната стена на параклиса в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, при реставрацията на стенописите през 1973–1985 г., е монтиран фрагмент с изображение на ботуши на неизвестен светец или архангел, стъпил върху *suppedaneum*. Сега не може да се каже със сигурност от каква сцена е бил той и къде точно се е намирал. Всъщност сведението на Ф. Каниц за стенопис „*четящ Иисус Христос*“, разположен в абсидата на параклиса (Kanitz 1876, 280) е възможно да се отнася до вариативна иконография на „Христос – Велик Архидерей“ (Пантократор) или като част от друга композиция, канонично обвързана с литургичните последования. За съжаление, днес нищо от тази живопис не е оцеляло.

Стенописен цокъл (Обр. 30, Обр. 31, Обр. 33, Обр. 34). Над пода на галерията, по нейната източна дълга стена (западна фасада на привора) и по северната дълга стена (южната фасада на наоса и притвора), и до първия регистър с фигурите на светци в цял ръст, е частично запазен двоен стенописен цокъл, имитиращ мраморна облицовка на долния ред и закачена текстилна драперия на горния ред. Двата реда са очертани с тясна червена линия, а в долната си част, над пода, е направен по-широк червен кант. От имитацията на мраморната облицовка е запазен малък фрагмент, оцветен в синьо и бяло (**Обр. 30**), който не позволява да се направи детайлно описание и по обстоен анализ. Драперията има бял фон, като зографът умело е използвал естествения цвят на мазилката, а с тънка четка са изписани червени ленти, ритмично следващи гънките

по хоризонтала. Тъмните места са графично маркирани и обогатени със сиви полутонове, завършващи на места със ситни щрихи. В двата края на цокъла драперията се откроява на тъмносинкав фон с червени рамки и вътрешни бели кантове. Подобен подход се използва в множество поствизантийски паметници в Атон и в големите манастирски католиконии в Молдова от XVI в.

Стенописна украса по страниците на фасадните ниши (Обр. 61). Частично са запазени четири вертикални декоративни орнаментални ленти, изрисувани на тесните страници на нишите, разположени на северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса и притвора). Първата орнаментална лента се намира на източната страница на източната ниша (**Обр. 61.1**). При нея зографът е използвал своите умения, за да слее строго разграфените композиции чрез дискретен фриз от тъмнозелени флорални мотиви, открояващи се на светъл, преливащ фон от студени сини и топли охрови нюанси. Втората орнаментална лента е разположена на западната страница на малката ниша над южния вход на наоса и представлява застъпващи се кръгове с преминаващи през тях листовидни разноцветни орнаменти (**Обр. 61.2**). Подобна украса е използвана в църквата „Св. Теодор Тирон“ в село Зимевица, Софийска област (Гергова 2012, 191 – 193). Третата орнаментална лента украсява източната страница на средната ниша, като е използван същият преливащ фон, както в източната ниша, но орнаментите тук са от повтарящи се плетенични мотиви с тънка бяла линия и акцент – червена лилия (**Обр. 61.3**). Четвъртата орнаментална лента, която украсява западната страница на западната ниша, е изпъстрена с растителни орнаменти, виещи се ластари и цветчета, изпъкващи на тъмносин фон (**Обр. 61.4**).

Стилистична характеристика на стенописите. В стилово отношение зографът, стенописал галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, не излиза от стандартната поствизантийска традиция. Това е познато от църквите в Солун и Печ, а също така и от големите православни манастири в Молдова и Влашко (Mijović 1973, 117; Sullivan 2017, 175). Първо е използвана техниката мокро фреско за нанасяне на основните цветови стойности. След изсъхване на мазилката процесът е продължавал с рисуването на дрехи с гънки, просветлявания на лица, контури и надписи чрез използването на бои със свързвател. Регистрира се афинитет към белите дрехи, изпъкващи на зелени и охрови фонове, умело съчетаване на много светли и тъмни участъци, с вмъкнати декоративни фризове и орнаменти по дрехите, пейзажите и архитектурата. Този зограф предпочита светли, зелени тонировки (нанесени по терени, като основни цветове и в дрехите на светци), комбинира със светла охра, керемидено-червени нюанси, както е в църквата „Св. Троица“ в манастира Козия (1517 г.), в църквата „Св. Йоан Нови“ в манастира Сучава (1533 г.) (Draguts, Nicolescu 1974, 77) и в църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота (1532 г.) (Sinigalia, Puscasu 2000, 62). Дори проплазмост в лицата и откритите части на мъчениците е с еднотипен зелен оттенък. Впрочем, направеното през 1906 г.

копие на ктиторската композиция над централния вход на западната фасада на притвора на църквата (**Ил. 2**) разкрива същия охрово-зелен тон в основата на лицата на персонажите. Очевидно е че зографът завършва образите с остър детайл, прецизност и щрихирани бликове. Ръката му умее да контролира рисунъка и да репликира сюжетите наративно, в типично поствизантийски маниер, чрез линейно стягане на фигурите. Маниерно иконно надребнява детайлите, а в някои сцени се регистрират опити за отразяване психологическите състояния на мъчениците. В резултат на работата е налице строгост в композициите и спазване на ритъм с топли и студени тонове, за да се получи една художествена обобщеност. Тези комбинации се доближават до техниките и стилистиките за изобразяване на стенописните календари предимно в манастирите от XVI – XVII в. в Молдова.

Ктиторска композиция. Ключов фактор за установяване на личността, която е ктитор на преустройството и цялостното стенописване на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, е ктиторската композиция, разположена над централния вход на западната фасада на притвора (**Обр. 4, Ил. 2**). Тя представлява модел за прослава на Божията майка с Младенеца и на Първоапостолите Петър и Павел. Едновременно с това, чрез надписа в нея, се е възпоменавал митрополитът и е посочено времето, когато това е направено. За съжаление ктиторската композиция е изцяло унищожена, но разглеждайки детайлно снимката на Ф. Успенски, се установява, че тя е била в твърде лошо състояние далеч преди разрушителното земетресение през 1913 г. (**Обр. 4.1**).

Досега тази ктиторска композиция е описвана многократно, повтаряни са едни и същи предположения, но въпреки това са пропуснати много важни елементи и възможности за сравнения с други стенописи. По отношение на обекта на ктитора също така се откриват съществено нови паралели. Интерес за настоящия анализ представлява направеното копие на оригиналната ктиторска композиция от художника М. Георгиев през 1906 г. (Ждраков, Орфеев 2019, 621) (**Ил. 2**). Тогава той бил изпратен от Народния музей в София с идеята да съхрани информацията от рушащите се стенописи. Копието е изпълнено върху платно с грунд и тъмни маслени бои, като образите са доста некоректно и мътно прекопирани, защото са били замърсени и отчасти заличени и унищожени (**Ил. 2**), поради което те не могат да се използват за съвременна възстановка или задълбочен анализ. Освен това художникът изобщо не е забелязал наличието на надпис и съответно на неговото място е оставил фона празен.

Съществена роля в композицията играе образът на ктитора. Той е позициониран встрани, доста по-ниско от централните фигури на небесните покровители, поднасящ модел на обновения храм (**Обр. 52**). На снимката от публикацията на Ф. Успенски (Успенски 1901, 59) (**Обр. 4.1**), за разлика от масленото копие (**Ил. 2**), съществуват много повече подробности, които за да се видят, изискваха специално фотоувеличение. За тази цел П. Събев (РИМ – В. Търно-

во) и К. Здравков (IT специалист в Окръжна библиотека „Петко Р. Славейков“ – Велико Търново) направиха през 2023 г. панорамно сканиране (ултрамодерна дигитализация) на фотографския отпечатък от снимката в публикацията на Ф. Успенски. Изпълниха се два технологични етапа. Първият етап се отнася към възможността да се постигнат проби на дигитализирания фотос с висока пикселизация. Получи се размер на кадъра в съотношение 5078 x 6575 pixels (600 dpi на pixel). След това от образа се експортираха осем tiff файла, с различна проекция на допълнително изчислени съседните пиксели от опорните точки. Вторият етап на обработка беше постигнат чрез Gigapixel Topaz Lab. В тази програма се филтрираха осемте варианта, като на всеки един от тях (чрез настройки) се придаде още повече обем и различна степен на острота във формите (Събев 2024, под печат). Резултатът беше успешен, особено като се има предвид, че дребните детайли върху оригинално отпечатаната хартия от времето на Ф. Успенски не можеха да се видят, а в дигитализирания вариант се открояха съществени елементи от облеклото, модела на църквата и фрагменти от ктиторския надпис (**Обр. 4, Обр. 52, Обр. 53, Обр. 57, Обр. 58, Обр. 60**).

Въз основа на тези съвременни компютърни технологии днес вече може да се определят характерни черти на ктитора – осветено благородно лице с тъмна мека брада и мустаци, тънък нос, силно подчертани надвеждни дъги и малки очи, над челото се виждат тъмни кичури от косата, подстригани под права линия, погледът е одухотворен, съсредоточен към Божията майка с Младенеца Христос (**Обр. 53**). Очевидно е, че зографът е работил респектиращо във финалната фаза с тънки четки, за да достигне до големи подробности, и така се е постарал да пресъздаде едно благородно и фино излъчване, подобаващо на силно вярващ високопоставен пастир. Със същите четки дискретно е нарисувал на места тънки бели косъмчета по брадата и мустациите, което подсказва за неговата зряла възраст. Твърде вероятно дори да е търсил прилика с реалните черти от лицето на митрополита, въпреки идеализиращите тенденции в този тип изобразително изкуство.

Още по-интересно е изписано покривалото за глава на ктитора (**Обр. 53**). Направеното проучване показва, че това е специален архиерейски куколион (от гръцки език – *κουκόλλιον*, а на старобългарски и староруски езици е с общо название – каптырь). Представлявал е вид покров без остър връх, съществувал във времето преди реформата от 1652 г. на московския патриарх Никон (1652 – 1667 г.) Подобно на монашеския куколион, този покров се разкроявал и се спускал с ленти към рамената, и така се е носел от най-висшите архипастири на празници и църковни събори. Например с такъв каптырь и луксозни одежди е изписан молещият се митрополит Григорие Рошка (1478–1570 г.) в ктиторска композиция във Воронежкия манастир от 1547 г. (Dragut 1983, 179) (**Обр. 54**). Освен това в стенопис от Великата Лавра в Атон (1535 г.), за който пише в статията си Г. Геров, се вижда, че ктиторът – Верийски митрополит Неофит II, носи идентично черно покривало на главата си (Геров 1985, 38; Millet 1927, 138

ill. 4) (**Обр. 55**). Удачен за сравнение в това отношение е и портретът на вселенския патриарх Йеремия II Транос (1572–1579 г., 1580–1584 г. и 1587–1595 г.), издаден през 1577 г. от известния гравьор Jost Ammann. В него се отразява официалната тенденция на облеклото в константинополската патриаршия (**Обр. 56**). В прецизният цветен отпечатък се вижда как същият каптырь се разкроява под ушите на върховния духовник и една част се спуска по гърба, а дългите две ленти минават отпред пред гърдите му. Покривалото, съответстващо на най-високата духовна йерархия, е съчетано с шапка с впечатляващо широка периферия, оцветени в ярко червен цвят (Ammann 2022, fol. 40). Подобна е и кройката за глава в черен цвят и на друг елитен представител на константинополската духовна власт (Ammann 2022, fol. 39).

Показателни за духовния сан на ктитора на стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново са също така останалите части от облеклото. С особено внимание и прецизност са били изписани: дълъг и богато украсен архиерейски саκος, омофор и наръкавници (**Обр. 57**). Вследствие на влагата са настъпили сериозни повреди по стенописния слой в тези участъци, но все пак е очевидно, че сакоът е показан като скъп плат, украсен със златисти орнаменти, достигащи до самия край на полите. При възможно най-силно увеличение на дигитализираната фотография по него се очертаха доста едри, вертикално повтарящи се мотиви – лалета (**Обр. 57**). Между тях има преплитачи се флорални елементи и кръстове. На едно от тези лалета, разположено в долния край на полите на дрехата, се забелязва вътрешно двойно окантване с ленти и редове бисерчета върху тях. Задълбочавайки обхвата на настоящото изследване, откриваме пример, който се превръща в доказателство за времето на изработка на това облекло. Първото, което е необходимо да се отбележи, е засиленият интерес към лалето и неговата популярност през XVI в. като мотив за украса на дрехи, които са носени не само от най-елитните представители на мюсюлманската общност. При това, през тази епоха, заможни търговци, военни лидери и висши духовници не са влагали в него някакъв скрит символизъм, нито са го възприемали за утвърден знак на Османската империя. Свещенослужители в престижни гръцки манастири като „Ивиرون“ в Атон и „Св. Богородица“ в Татарна (област Евритания, Гърция) също така използват платове с ориенталски флорални мотиви за ушиване на свои църковни одежди, дори умело прикриват изтъкани полумесеци чрез пришиване на парчета платове от други дрехи (Papastavrou, Vryzidis 2019, 259–286).

Митрополити и патриарси от северните краища на Православието също така през втората половина на XVI в. започват да използват готово украсени платове с лалета (вид дамаска, обозначена като *Ottoman kemha*), внос от Дамаск, Алепо, Бурса и Константинопол, за направата на свои сакоси. В световноизвестни музеи и галерии са запазени оригинални архиерейски одежди със сходни мотиви от XVI–XVII в. (Sözen 1998, 187; Papastavrou 2001, 178). В зала № 6 на Оръжейната палата в Кремъл е експониран впечатляващ оригинален са-

кос на митрополит Дионисий Московски (1581–1586 г.) (Усачев 2023, 35–49) (**Ил. 32**). Вероятно тази луксозна дреха е била поръчана и доставена по повод на неговата хиротония или, според руските специалисти – *terminus ante quem*, най-късно до 1583 г. (Denny, Krody 2012, 36). Същественото в този пример се отнася до наличието на същите лалета в комбинация с кръстове, фигури на Св. Богородица с Младенеца, архангели и виещи се флорални елементи (**Ил. 33**). Такива едри, двойно обградени лалета се открояват на червен фон върху кафтан от втората половина на XVI в. и в една от експозициите на Топкапъ сарай в Истанбул (Sözen 1998, 187) (**Ил. 34**). Специалистите считат, че този тип платове през XVI в. са изработвани в техниката *kemha* (вариант на руския термин *камка*), при която по време на тъкането се съчетават копринено лъскави десени с матова текстура, служеща за фон (или обратното) (Denny, Krody 2012, 36, f. 17). Вероятно и прототипът, който е нарисуван на ктиторската композиция в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, е бил изработен в същата техника.

На копието на ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, изпълнено с маслени бои, се забелязва, че в сакоса преобладават светложълти десени (**Ил. 2**). Но художникът М. Георгиев явно не е бил наясно с тяхната форма и изобщо не е различил лалетата, нито е достигнал до логични комбинации на декоративните стъбла с листенцата. Неговата живопис подсказва единствено за разлика между топли и студени цветове (**Ил. 2**). В традиционно-символичен аспект архиерейски одежди със светложълти (или златни?) орнаменти, кръстове и плетеници се обличат по време на Възкресните неделни богослужения, както и в дните, когато се почитат велики пророци, първоапостоли и други прочути светци.

По сходен начин, макар и с незапазени в подробности, се забелязват декоративни плетеници и по дългите наръкавници на ктитора на стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Това са традиции още от времето на Византия, продължаващи своето развитие и през XVI–XVII в. (Βλαχουπούλου-Καραμπίνα 1998, 98–105). При тях обаче се установяват още по-важни детайли – по лентите в двата края на тези наръкавници са били извезани надписи, които зографът също така прецизно е изписал. Благодарение на дигитализацията сега се различава първи надпис, разположен над китката на дясната ръка: „ΔΟСΜΕΝΕ [...]“ (**Обр. 58**). Вероятно се отнася до старогръцкото минало страдателно причастие δωσέμεν(αι), идващо от корена δώω – даване, дар и в превод: даден, подарен. Вторият надпис е доста по-нечетлив – различава се само „СТО [...]X[...]“, възможно от старогръцкия предлог *στο*, в превод „във...“. Следователно, на база разчетеното, може да се предположи, че надписите са били извезани по повод хиротонията и са съдържали информация за дарител (или получател) и място на поднасяне (или място на производство).

Омофорът на ктитора е показан като широк светъл плат, като на преден план върху лицевата му страна изпъква нашивка с едър латински кръст, а под него има виещо се стъбло с листа и цветенца, а накрая завършва с пискюли (**Обр. 57**). Същият кръст се повтаря и в областта, попадаща при премиянето на омофора пред гърдите на архипастира. Обувките, разкриващи се под дългите поли на сакоса, са от тъмна кожа и със затворени отпред бомбета.

Несъмнено в контекста на всички тези особености стенописният портрет на ктитора в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново съответства на тенденциите за официално богослужебно облекло, диктувано от Цариградската патриаршия. По този начин, по време на празници или събори, са се обличали най-високопоставените личности, като отличаващи се представители на духовната власт.

В останалата част на ктиторската композиция зографът е подходил по традиционен начин – с подчертано строги черти в лицата на Първоапостолите Петър и Павел, с просветлени, почти до плътно бяло тонове по гънките на дрехите (**Ил. 2**). Определено майсторът на четката е имал афинитет към елегантните и оптически издължени пръсти на ръцете, особено що се отнася до Св. Богородица. Неговите по-свободни маниерни изяви едва се забелязват под формата на бели шрихи върху лицевите части и страницата на *suppedaneum* (**Обр. 4.1**).

Ново разчитане на надписа от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и датировка на стенописите (Обр. 60)

Ф. Успенски разглежда надписа от ктиторската композиция, но вижда и отбелязва само сини следи и останки от букви, и затова предлага неговото разчитане с неубедителност: „[...]КРА... ПРОС ОМОУ[...] АПОСТ... ΕΠΙΤΑΓΗΣ ΚΟΜΝΗ ΠΑΛΑΙΟ[ΛΟΓΟ]Χ Ετ Ζ(ωϛ)“ (Успенски 1901, 15) (**Обр. 4.1**). Ж. Драков и П. Орфеев превеждат на български език – дума по дума дадения гръцки текст, без да свържат съдържанието в логично изречение: „свърши се“ – от *κρανω*, „към“ – *προς*, „апостоли“ – *αποστ*, „повеление“ – *επιταγης*, на Комнин – „*Κομνη(νου)*“, Палеолог – „*Παλαιο(λο)γ(ου)*“ (Ждраков, Орфеев 2019, 621, бел. 3). Те се опитват да убедят специалистите, че ктиторският портрет бил „надживописан в горната част на арката с три сцени от хоризонталния ред на календарния цикъл, който е обхващал всичките стени на галерията“ и за доказателство цитират статия на Т. Николов (Ждраков, Орфеев 2019, 621, бел. 1). Но всъщност в тази статия никъде не е отбелязано каквото и да е надживописване на ктиторската композиция в галерията (Николов 1934б, 63–64).

На ктиторската сцена в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, която е ключова за датирането и на целия стенописен календар, се виждат стилови характеристики, които са идентични с илюстри-

раните дни за всеки месец от него, затова може да се твърди, че те са изпълнени от ръката на един и същи зограф. Учудващо е, че тези характеристики са всъщност отбелязани, но напълно и изцяло пренебрегнати от З. Ждраков и П. Орфеев (Ждраков, Орфеев 2019, 621–622). Ако изобщо се направи опит да се следва тяхната теза, възникват следните два въпроса: 1. Защо в галерията е бил изписан само ктиторът и патронните светци, без други сцени? и 2. Ако това е направено паралелно с втория стенописен слой в наоса и притвора на църквата от времето на митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.), тогава защо в олтаря има плетеничен криптограф с неговото име (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 45), а под сцената „Успение Богородично“ в наоса такъв липсва? Празно е мястото за ктиторски надпис и над входа, свързващ наоса с галерията от юг. Самите автори пропускат тези особености, но за сметка на това специално търсят и сравняват лицата на светите апостоли Петър и Павел, изобразени в наоса с тези в ктиторската композиция от галерията, като накрая достигат до заключението, че са различни както в иконографско, така и в стилово отношение (**Обр. 59**), но въпреки това заключават, че са от времето на митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.) (Ждраков, Орфеев 2019, 622). Реално в ктиторската композиция се вижда друг зографски стил и облекло, характерно за 80-те години на XVI в., като всичко това няма нищо общо с експресивната живопис в олтаря, наоса и притвора на църквата, направена по времето на митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.) (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42–47).

Представената дотук информация относно надписа от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново също така поражда съмнения, особено що се отнася до изписаната в нея година „ϢωϚ“ и съпътстващите тълкувания със замествания на букви от по-късните изследователи. Затова се детайлизира фотографската снимка от 1899 г. в необходимата зона до главата на ктитора, където са намира този текст (**Обр. 4.1**). В резултат на това се откриха следните откъслечни думи и словосъчетания в пет реда (**Обр. 60**):

Първи ред: ...Η ΔΗ[С] ΕΙΜΥ' ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Ο... ΤΥ

Втори ред: ...ΙΚΟΥ[...]ΤΟΣ ΤΧ Τ[...] ἈΠΑΣ Χ[...]ἈС КΟΜΝΗ .
ΠΑΛΑΕΟΛ[ΟΓ]Χ ...

Трети ред: ...ΕΝΑΥ ΤΧ Η[...]

Четвърти ред: ... Не се разчитат цели букви.

Пети ред: ... Не се разчитат цели букви.

Адаптация:

Първи ред: ... Δεσποίνης ἡμῶν καὶ Αἰπαρθένου Θεοτόκου ...

Втори ред: ... Αρχιεπίσκοπος Χ[...] ἈС Κομνη[νών] . Παλαιολόγου...

Трети ред: ... εναν του Η[...]

Превод:

Първи ред: ...За Пресвета Богородица и Приснодева (Мария)...

Втори ред:...Архиепископ ... Комнинов и Палеологов ...

Трети ред: ... от И[...]

Тук е важно да се припомним, че в традиционната система за отбелязване на ктиторството се изхожда от идеята за христоцентризъм, като в първите редове се изписват имената на първовърховните небесни покровители и светци. Името на дарителя (или дарителите) е в следващите редове. Така е в почти всички православни църкви и манастири. Следователно, съобразно изображенията и откъслечния текст, първият ред би трябвало да съдържа молитвено обръщение към Св. Богородица с Младенеца Иисус Христос, подобно на литургичния възглас, част от Евхаристийния канон: „Υπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας“ (в превод: Особено за Пресвятата, Пречиста, Преблагословена, славна наша Владичица Богородица и винаги Дева Мария).

Втори ред е съдържал името на ктитора и неговия духовен сан: „*Архиепископ ... Комнинов и Палеологов*“. Но, освен това, в новия прочит съществува важно съвпадение с това, което Ф. Успенски е прочел и преписал – „*ΚΟΜΝΗ. ΠΑΛΑΕΟΛ[ΟΓ]Χ*“ (Успенски 1901, 15). Това се оказва най-важния фактор за възможна идентификация. Именно митрополит Дионисий I Рали (1580–1598 г.) се е считал за наследник на Палеологовата династия, а от официалните документи е известен като Διονύσιος Ἱ Ράλλης Παλαιολόγος (Melchioris 1627, 277; Новиков 1789, 351; Russo 1939, 107; Papadopoulos 1984, 48; Тютюнджиев 2007, 167). В прочутото писмо от 1592 г. до руския цар Фьодор I Иванович (1584–1598 г.) той лично се представя по следния начин: „*аз смиреният митрополит Дионисий Търновски и Ларски, Кантакузин и Палеолог и приятел от патриаршеския събор*“ (Новиков 1789, 351; Тютюнджиев 2007, 167). В исторически аспект е известно, че този търновски митрополит е бил изключително добре обучен по догматика, превод и тълкование на библейски текстове, знаел е няколко езика, бил е финансово обезпечен и се е ползвал с голям авторитет сред различните аристократични кръгове и духовни общности (Тютюнджиев 2007, 170). Мащабно преустройство с поръчителство на стенописи в митрополитската църква може да бъде изпълнено само от такава високопоставена личност като него.

Именно затова в ктиторския надпис в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е бил вписан „*Комнинов и Палеологов Дионисий I Рали*“. Третият ред е съдържал не по-малко важна информация за обновяването – „*от*“, но днес продължението на фразата „*И [...]*“ е нечетливо. Четвъртият и петият редове също са със силно фрагментирани букви, за да може да се извлече някакво съдържание. Очевидно е обаче, че съчетанието „*Σω*“ никъде не фигурира, а и пак трябва да се отбележи – Ф. Успенски не е убеден в точността на своя прочит (Успенски 1901, 15). Текстът от последния пети ред, където е логично да има вписана дата, всъщност е толкова нечетлив, че се виждат само горните части на хастите от неизвестна буква (Λ, Δ или Α?).

И това съвсем не е в края на надписа! Следователно всички усилия да се заменят букви с цифрови стойности, да се търсят години за подходящ ктитор или да се правят преводи на некоректно записан текст за ктиторския надпис от галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, трябва изцяло да отпаднат!

От друга страна стенописите и архитектурните реконструкции в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е необходимо да се съпоставят със стилистичните особености на епохата, както и да се поставят в съответствие с историческите събития и фактори. Посочените факти и доказателства показват без съмнение, че ктиторската композиция и стенописния календар в галерията се датират във времето на търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.). Като цяло всичките години на 90-то десетилетие на XVI в. са неспокойни, напрегнати времена, изпълнени с нашествия, войни и несигурност, поради което е и изключително трудно да се зографисват сложни и мащабни стенописи! През 1593 г. започва поредната австро-османска война, в която Австрия привлича за съюзници Влашко, Трансилвания и Молдова (Тютюнджиев 2007, 174). През 1595 г. има многобройни нападения на влашкия воевода Емануел Аарон „Тиранин“ (1592–1595 г.) в крайдунавските земи (Тютюнджиев 2007, 174). Тогава се организира подготовката на Първото Търновско въстание, в която основна роля има самият митрополит (Тютюнджиев 2007, 174). То трябвало да започне през 1598 г., като едновременно с това се очаквало нахлуване на освободителни войски, начело с княз Михай Витязул (1593–1601 г.) (Тютюнджиев 2007, 174–178).

Ето защо е най-логично цялостното стенописване в галерията на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ да е поръчано и осъществено от търновския митрополит най-общо през 80-те години на XVI в., без да може да се посочи конкретна година. Тогава е бил поканен зограф, който е разполагал с официален (константинополски) образец за стенописния календар (Менелог) и съобразно традициите е рисувал спокойно. Разбира се, че на места в него той си е позволил да добави нестандартни иконографски модели, демонстрирайки по този начин солидни знания и висока школовка. Негово постижение са също така достоверните детайли от облеклото, както и пресъздаването на психологическо състояние в образа на самия ктитор – търновския митрополит Дионисий I Рали Комнин Кантакузин Палеолог (1580–1598 г.).

РЕКОНСТРУКЦИЯ НА СТЕНОПИСНИЯ КАЛЕНДАР

Досега само няколко изследователи се спират на проблема за реконструкцията на стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, но те се задоволяват единствено с кратък текст да посочат, че той се е развивал по западната и южната фасади на църквата в частта си от месец септември до края на месец февруари (Миятев 1920, 90;

Николов 1934б, 63–64; Геров 1985, 34; Ждраков, Орфеев 2019, бел. 1). За мястото на сцените от останалата половина от годината З. Ждраков и П. Орфеев считат, че са били зографисани само на южната стена на галерията и върху зазиданите аркообразни прозорци на нея (Ждраков, Орфеев 2019, бел. 1), но не представят илюстрация или схема на тяхното разположение. Според К. Миятев сцените са се развивали и по свода на галерията поради липсата на място, защото отворите между арките не са били зазидани (Миятев 1920, 90). Т. Николов отбелязва, че стенописният календар е заемал всички страни на галерията (Николов 1934б, 63).

Графична реконструкция. (Обр. 45, Обр. 46, Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50). Представените за първи път реконструкции на плана, външния вид и обем на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 80-те години на XVI в. (**Обр. 42**) позволяват да се направи пълна възстановка на целия живописен календарен цикъл в нейната вътрешност, илюстрирана и с графични чертежи. От стенописния календар сега са запазени изцяло или частично само 27 сцени от пет месеца (септември, ноември, декември, януари и февруари) единствено върху северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса и притвора), разпределени в четири реда (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34**), както и маслено копие със съвсем малки части от още шест сцени за месеците ноември, декември и януари върху източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора), разположени отгоре и отляво на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.1, Ил. 2**). Пълната реконструкция на стенописния календар е направена според тяхното разположение, броя на дните в месеците, дължината на стени-те, размерите на архитектурните елементи (входове, прозорци, фасадни ниши, стълбове, арки, греди от покривната конструкция) и мястото, което сцените за отделните дни могат да заемат. Несъмнено е имало полета със сцени за всичките 365 календарни дни от годината. Не е изключено да е бил предвиден и 29 февруари – допълнителният ден на високосните години.

Стенописният календар се е развивал по лицата на всички вътрешни стени на галерията, без тавана, защото той не е засводен. Дървените решетки на седемте големи аркирани отвори на западната и южната фасади, заедно с дървените каси на вратите на двата входа, които са монтирани при вътрешните ръбове на страниците на каменните стълбове от двете аркади, не позволяват по тях да се направят живописни пана (**Обр. 4.2, Обр. 42**). Поради това редовете с календарните сцени са разположени само върху вътрешните лица на стълбовете, арките и на стените над тях от юг и запад, а отдолу остава каменен цокъл, върху който има стенописен цокъл в два пояса, имитиращи текстилна драперия и мраморна облицовка. И пак поради по-малкото място – липса на свод и наличие на големи фасадни отвори, за да се съберат всички дни от годината, може да се твърди със сигурност, че на източната къса стена (**Обр. 47**), на северната къса стена (**Обр. 50**) и по стълбовете на южната и западната стени (**Обр. 48,**

Обр. 49) на галерията няма първи стенописен регистър с фигури на прави светци, както е на източната и северната дълги стени на галерията (западната и южната фасади на притвора и наоса на църквата) (**Обр. 45, Обр. 46**).

Височината на отделните редове (заедно с рамките), на които са разположени полетата със сцените от стенописния календар, върху източната и северната дълги стени на галерията (западната и южната фасади на наоса и притвора) (**Обр. 45, Обр. 46**) е различна – при горните три реда тя е 0,72 м, а на долния ред е намалена на 0,67 м. Тя е различна и при редовете на останалите вътрешни стени на галерията (късата източна, южната, западната и късата северна) (**Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**) – горният ред има височина 0,72 м, следващият под него е висок 0,67 м, а останалите два реда – по 0,64 м. Самите рамки, които са червено-кафяви, окантени с тънка бяла линия, имат обща ширина около 0,03 м.

Дължината на полетата (заедно с рамките) със сцените от стенописния календар за отделните дни също е различна. При запазените сцени тя варира от 0,33–0,38 м до 0,65–0,70 м в зависимост от сюжета и местоположението, защото полетата в очертанията на фасадните ниши са съобразени и с тяхната дължина (**Обр. 45, Обр. 46**). Поради това че няма данни за размерите на останалите сцени, при изготвянето на реконструкцията се приема дължината на липсващите полета да е еднаква според мястото, което остава на отделния ред така, че да се съберат определения брой дни за различните месеци. За големите фиксирани Христови и Богородични празници още при първоначалното стенописване са предвидени по-големи полета. Например запазената на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора) сцена „Рождество Христово“ (25 декември) има дължина 0,55 м (**Ил. 22**), сцената „Сретение Господне“ (2 февруари) – 0,60 м (**Ил. 24**), а сцената „Въведение Богородично“ (21 ноември) е най-дълга – 0,70 м (**Ил. 16**). По тази причина за другите такива празници, които днес не са оцелели, като „Богоявление“ (6 януари), „Благовещение“ (25 март), „Успение Богородично“ (15 август), „Преображение Господне“ (6 август), „Рождество Богородично“ (8 септември), „Кръстовден“ (14 септември), както и за големите многофигурни светийски празници: „Първо и второ намиране главата на Св. Йоан Кръстител“ (24 февруари), „Св. 40 мъченици“ (9 март), „Полагане на честния пояс на Богородица във Влахерна“ (2 юли) и „Заспиване на седем Ефески отроци“ (4 август), в реконструкцията са предвидени по-дълги полета. Сцените, илюстриращи други големи църковни празници, като например „Мъченичество на Св. Димитър“ (26 октомври) и „Събор на Св. Архангели“ (8 ноември), няма възможност да се развият на по-голямо пространство, защото са ограничени от наличните архитектурни елементи и запазените до днес полета от стенописния календар (**Обр. 45, Обр. 46**).

Надписите на сцените от стенописния календар са направени на гръцки език (Колушева 2022, 170–171). В началото на всеки месец има тясно верти-

кално поле с неговото име, в горния десен ъгъл на всички сцени е изписана датата (с букви), а до нея са името/имената на светеца/светците, чийто ден е изобразен, и имената на големите християнски празници.

Стенописният календар е разделен на две части – зимно и лятно полугодие. Схемата на разположението на месеците е следната: календарът, който е според Септемврийската година (началото на годината е на 1 септември), започва със зимното полугодие – месец септември от горния ляв ъгъл на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) (**Обр. 45**), след което дните продължават и по северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) (**Обр. 46**). Достигайки края на тази стена, дните се прехвърлят като следващ ред отново в началото на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора). И по този начин дните се разгъват на още два реда – почти до края на месец февруари, като последните четири дни от него се прехвърлят на най-горния ред на източната къса стена на галерията (**Обр. 47**), с което завършва зимното полугодие.

Логично би било зимното полугодие да приключи в долния десен ъгъл на северната дълга стена (южната фасада на наоса и притвора) (**Обр. 46**), а лятното полугодие с полето за 1 март да започне в горния ляв ъгъл на източната къса стена на галерията (**Обр. 47**), както полето за 1 септември се намира в горния ляв ъгъл на източната дълга стена (западната фасада на притвора) (**Обр. 45**). В случая не е ясно защо живописецът е направил такова разпределение – дали не му е стигнало мястото или съзнателно е прехвърлил дните до края на месеца на другата стена. Сигурен факт е обаче, че между точно определената сцена за 22 февруари, която се намира в източната ниша на южната фасада на църквата (**Обр. 33**), и края на тази стена има място за най-много три полета (23–25 февруари) (**Обр. 46**), като последните три дни от месеца (26–28 февруари) няма къде да се разположат. Това от своя страна несъмнено доказва, че стенописният календар се е развивал и по другите вътрешни стени и стълбове на галерията от изток, юг, запад и север, за които няма конкретни писмени известия и останали следи по тях от хоросанова основа, подложки или фрагменти от живопис.

Лятното полугодие започва с месец март в горния десен ъгъл на източната къса стена на галерията (**Обр. 47**), след което дните преминават на южната стена (**Обр. 48**), после продължават на западната стена (**Обр. 49**) и свършват на северната къса стена (**Обр. 50**). Новият ред започва отново на източната къса стена на галерията и преминава по останалите стени. И така още два реда, докато последният ден от месец август остава в долния десен край на северната къса стена на галерията.

Зимно полугодие на стенописния календар. Месеците от зимното полугодие (септември – февруари) са разположени по източната и северната дълги стени на галерията (западната и южната фасади на притвора и наоса на църквата) (**Обр. 45, Обр. 46**), и в горния край на източната къса стена (**Обр. 47**). **Първият (горен) ред** (**Обр. 45, Обр. 46**), с височина 0,72 м, остава на разстояние

0,30 м под нивото на дървената конструкция на покрива на църквата, където преминават неговите хоризонтални носещи греди. Годината започва с тясно вертикално поле с изписано името на **месец септември** в горния десен ъгъл на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) (**Обр. 45**). Оттам до края на стената са разпределени общо 16 дни (1-ви – 16-ти), като дните 6-ти – 8-ми се намират в тимпана на надвратната ниша на централния вход на притвора. Оставащите 14 дни до края на месеца (17-ти – 30-ти) са разгънати на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) (**Обр. 46**). От тях са запазени сцените за 21–24 септември в тимпана на западната фасадна ниша (**Обр. 31, Ил. 10, Ил. 13**). Следва тясно поле с името на **месец октомври** и общо 24 сцени (1-ви – 24-ти) до края на стената. **Вторият ред (Обр. 45)**, с височина 0,72 м, започва отново от северния край на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) с последните седем дни (25-ти – 31-ви) на месец октомври, като 26-ти – 29-ти остават в тимпана на нишата над страничния северен вход на западната фасада на притвора. Следва тясно поле с името на **месец ноември** и 14 дни от него до края на стената, като на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора е запазено малко от долните части на сцените за 1-ви – 4-ти (**Обр. 4.1**), а дните 2-ри – 4-ти и 8-ми – 11-ти са в тимпаните на нишите над централния и страничния южен вход на западната фасада на притвора. След това редът продължава на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) с оставащите 16 дни (15-ти – 30-ти) (**Обр. 46**). От тях са запазени сцените за 18-ти – 21-ви (**Обр. 31, Ил. 14, Ил. 16**), а дните 19-ти – 21-ви и 26-ти – 28-ми остават съответно в очертанията на западната фасадна ниша и в тимпана на средната фасадна ниша. Следва тясно поле с името на **месец декември** и осем дни (1-ви – 8-ми), които стигат до края на стената, като дните 5-ти – 7-ми остават в тимпана на източната фасадна ниша. **Третият ред (Обр. 45)**, с височина 0,72 м, започва отново от северния край на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) и съдържа 12 дни от месец декември (9-ти – 20-ти), като на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора е запазена съвсем малка част от сцената за 13-ти (**Обр. 4.1**), а дните 9-ти – 11-ти и 16-ти – 18-ти се намират в нишите над двата странични входа на западната фасада на притвора. Почти в средата на този трети ред остава ктиторската композиция във фасадната ниша над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.1, Ил. 2**). Редът преминава на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) с 11 дни (21-ви – 31-ви) до края на месец декември (**Обр. 46**). От тях са запазени сцените за 22–27 декември (**Обр. 31, Ил. 17, Ил. 20, Ил. 22, Ил. 23**), като дните 25-ти – 27-ми се намират в западната фасадна ниша. Следва тясно поле с името на **месец януари** и 17 дни (1-ви – 17-ти) до края на стената, като дните 1-ви – 3-ти и 7-ми – 8-ми се намират съответно в средната фасадна ниша и в малката фасадна ниша над южния вход на наоса, а 12-ти – 15-ти са в източната фасадна ниша. **Четвъртият (долен) ред (Обр. 45)**,

с височина 0,67 м, започва отново от северния край на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) и има 13 дни от месец януари (18-ти – 30-ти), като на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора е запазена дясната част от сцената за 24-ти (**Обр. 4.1**), а дните 18-ми – 21-ви и 27-ми – 28-ми се намират в нишите над двата странични входа на западната фасада на притвора. Почти в средата на този ред остава ктиторската сцена във фасадната ниша над централния западен вход на притвора (**Обр. 4.1, Ил. 2**). В началото на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) се намира сцената за 31 януари, която е частично оцеляла (**Обр. 31, Обр. 46, Ил. 3**). Следва тясно поле с името на **месец февруари (Ил. 3)**, който заема целия ред до края на стената (1-ви – 25-ти) (**Обр. 46**). От него са запазени полето с името на месеца и сцените за 1-ви – 5-ти, 11-ти – 12-ти и 20-ти – 22-ри (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34, Ил. 3, Ил. 24, Ил. 25, Ил. 27, Ил. 30, Ил. 31**), като дните 3-ти – 5-ти, 10-ти – 12-ти, 16-ти и 20-ти – 23-ти се намират във фасадните ниши. Последните четири дни от месец февруари (26-ти – 28-ти) се прехвърлят на най-горния ред на източната къса стена на галерията, където завършва зимното полугодие на календара (**Обр. 47**).

Под четвъртия (долен) ред на стенописния календар по източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) (**Обр. 45**) и северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) (**Обр. 46**) се развива **първи стенописен регистър**, висок 1,34 м, с изображения на прави светци (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34**). Под този регистър има двоен **стенописен цокъл** с височина от 0,95 м до 1,10 м в източния край на южното крило на галерията, като на неговата горна половина е изобразена имитация на текстилна драперия с височина 0,45 м, а под нея цокълната стенопис, която е едновременно с горната, имитира мраморна облицовка (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34, Ил. 7, Ил. 8**).

На източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) остава хоризонтална ивица (височина 0,20 м) над горните рамки на трите западни входа на притвора (**Обр. 45**). Тези ивици са запълнени с живописни геометрични или растителни орнаменти, с каквато украса са изрисувани страниците на фасадните ниши на северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса и притвора) (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34, Обр. 61**).

Лятно полугодие на стенописния календар. Месеците от лятното полугодие (март – август) са разпределени върху северната и източната къси стени на галерията (**Обр. 47, Обр. 50**) и по нейните стълбове, арките и стените над тях от запад и юг (**Обр. 48, Обр. 49**). **Първият (горен) ред (Обр. 47, Обр. 50)**, с височина 0,72 м, се намира на нивото на третия ред от зимното полугодие (**Обр. 45, Обр. 46**), защото външните стени на галерията от запад и юг са с 1,50 м по-ниски в сравнение с фасадите на църквата. Редът започва от горния десен ъгъл на източната къса стена на галерията, непосредствено след полето за 28 февруари, с тясно поле с името на **месец март**, от който има само два дни

(1-ви – 2-ри) до края на стената (**Обр. 47**). Оставащите 29 дни до края на месеца (3-ти – 31-ви) са разположени на южната стена на галерията, над арките (**Обр. 48**). Следва тясно поле с името на **месец април** и осем дни (1-ви – 8-ми) от него до края на стената. Месец април продължава на западната стена на галерията, над арките, с другите 22 дни (9-ти – 30-ти) (**Обр. 49**). Следва тясно поле с името на **месец май** и само един ден (1-ви) от него до края на стената. На северната къса стена на галерията са разположени шест дни от месец май (2-ри – 7-ми) (**Обр. 50**). **Вторият ред**, с височина 0,67 м, започва отново от северния край на източната къса стена на галерията със шест дни от месец май (8-ми – 13-ти) (**Обр. 47**). След това той продължава на южната стена на галерията, между арките, с оставащите 18 дни (14-ти – 31-ви) от него (**Обр. 48**). Следва тясно поле с името на **месец юни** и пет дни (1-ви – 5-ти) до края на стената. После месецът се прехвърля на западната стена на галерията, между арките, с 16 дни (6-ти – 21-ви) (**Обр. 49**). На северната къса стена на галерията са разположени шест дни (22-ри – 27-ми) от месец юни (**Обр. 50**). **Третият ред**, с височина 0,64 м, започва отново от северния край на източната къса стена на галерията с последните три дни (28-ми – 30-ти) от месец юни (**Обр. 47**). На същия ред следва тясно поле с името на **месец юли** и три дни (1-ви – 3-ти) от него до края на стената. Месецът се прехвърля на южната стена на галерията с общо 14 дни (4-ти – 17-ти), където те са разпределени само по вътрешните лица на стълбовете (**Обр. 48**). След това месец юли преминава на западната стена на галерията, където има осем дни (18-ти – 25-ти), също по вътрешните лица на стълбовете (**Обр. 49**). На северната къса стена на галерията са разположени последните шест дни (26-ти – 31-ви) от месец юли (**Обр. 50**). **Четвъртият (долен) ред**, с височина 0,64 м, започва отново от северния край на източната къса стена на галерията с тясно поле с името на **месец август** и четири дни (1-ви – 4-ти) от него до края на стената (**Обр. 47**). На южната стена на галерията, върху лицата на стълбовете, се намират 13 дни (5-ти – 17-ти) от месец август (**Обр. 48**). Редът продължава на западната стена на галерията с осем дни (18-ти – 25-ти) от месеца, разположени също по лицата на стълбовете (**Обр. 49**). Месец август завършва в долния източен ъгъл на северната къса стена на галерията с последните шест дни (26-ти – 31-ви) (**Обр. 50**).

Поради разместването на редовете на календара във височина, под дните на лятното полугодие липсва първия стенописен регистър с изображения на прави светци, а непосредствено под последния ред има двоен **стенописен цокъл** с височина от 0,95 м до 1,10 м в източния край на южното крило на галерията, имитиращ текстилна драперия (височина 0,45 м) и под нея – имитация на мраморна облицовка (**Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**).

На северната и източната къси стени на галерията, над първия ред от лятното полугодие на стенописния календар, остават трапецовидни полета с дължина съответно 2,55 м и 2,40 м при височина 0,70 м в предния край и 1,85 м в задния край (**Обр. 47, Обр. 50**). В тези полета са разположени стенописните

сцени, които липсват във вътрешността на църквата, но трябва да ги има според иконописния канон. На северната къса стена това е „Страшният съд“, а на източната къса стена – „Адам и Ева в Райската градина (Първородният грях)“.

Под нивото на горния край на южната и западната стени на галерията (**Обр. 48, Обр. 49**) и над първия ред на стенописния календар има широка 0,35 м ивица, която е запълнена с живописни геометрични или растителни орнаменти. Страниците на стълбовете и долните страни на арките не са имали живописна украса, защото от вътрешната им страна са закрепени дървените решетки.

Възможни са и други варианти за разгъване на лятното полугодие на стенописния календар във вътрешността на галерията. Например месец март да се разположи на цялата площ на източната къса стена, месеците април, май, юни и юли да се разпределят последователно на южната и западната дълги стени, а месец август да остане на цялата северна къса стена. Друг вариант е месец март да се разположи на цялата площ на източната къса стена, месеците април и май – последователно на южната дълга стена, месеците юни и юли – последователно на западната дълга стена, а месец август да остане на цялата северна къса стена. Липсват обаче каквито и да е данни, които да подкрепят някое от тези предположения. В случая е важно да се посочи, че ако е имало подобно разпределение на летните месеци, то би трябвало да се приложи и за зимните месеци по другите две вътрешни стени на галерията – дългата източна и дългата северна (западната фасада на притвора и южната фасада на притвора и наоса). Там, както вече беше показано, разположението на редовете с дните от различните месеци не е такова – те вървят последователно и след като свърши тяхното определено място на стената, месецът се прехвърля на съседната стена или започва отново от началото (**Обр. 45, Обр. 46**). Именно поради това на източната дълга стена на галерията (западната фасада на притвора) не са изписани само месеците септември и октомври, а на дългата северна стена (южната фасада на притвора и наоса) – само месеците ноември, декември, януари и февруари. И точно това е доказателството, че предложената реконструкция може да се счита за достоверна и отговаряща на реалното разпределение на съществуващия календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Реконструкция на дните. Досега никой от изследователите на стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново не е правил опит за пълен опис и идентификация на светците и празниците за всички дни от него. Представената тук реконструкция е съобразена с утвърдения от векове Константинополски менелог, познат и през късния XVI в., като в него някои от празниците са специално подбрани и визуализирани (DVL 2023; Nilles 1971, 485; Mijović 1973, 171; Ševčenko 1962, 248–276; Успенский 1993, 196–215; Sinigalia, Puscasu 2000, 50).

Миней (месец) септември. Разположен е на източната дълга стена и северната дълга стена на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). 1. Начало на Църковната

година; Св. преподобни Симеон Стълпник; 2. Св. мъченик Мамант; Св. преподобни Йоан Постник, патриарх Цариградски; 3. Св. свещеномъченик Антим, епископ Никомирски; Св. преподобни Теоктист; 4. Св. свещеномъченик Вавила, епископ Антиохийски; Св. пророк Моисей Боговидец; 5. Св. пророк Захария и праведна Елисавета; 6. Св. мъченик Евдоксий; Св. преподобни Архип; 7. Св. мъченик Созонт; 8. Св. Рождество на Пресвета Богородица; 9. Св. праведни Йоаким и Анна; 10. Св. мъченици Минодора, Нимфодора и Митродора; 11. Св. преподобна Теодора Александрийска; 12. Св. свещеномъченик Автоном; 13. Св. свещеномъченик Корнилий Стотник; 14. Въздвижение на Св. Кръст Господен (Кръстовден); 15. Св. великомъченик Никита; 16. Св. великомъченица Евфимия Всехвална; 17. Св. мъченици София, Вярa, Надежда и Любoв; 18. Св. преподобни Евмений, епископ Гортински Чудотворец; 19. Св. мъченици Трофим, Саватий и Доримедонт; 20. Св. великомъченик Евстатий и дружината му; 21. Св. апостол Кодрат Атински (**Ил. 10**); 22. Св. свещеномъченик Фока, епископ Синопски (**Ил. 10**); 23. Благовестие на св. пророк Захария (Зачатие на Св. Йоан Предтеча) (**Ил. 13**); 24. Св. първомъченица и равноапостолна Текла (**Ил. 13**); 25. Св. преподобна Ефросиния; 26. Успение на Св. апостол и евангелист Йоан Богослов; 27. Св. мъченик Калистрат и дружината му; 28. Св. преподобни Харитон Изповедник; 29. Св. преподобни Кириак Отшелник; 30. Св. свещеномъченик Григорий, просветител на Армения.

Миней (месец) октомври. Разположен е на северната дълга стена и източната дълга стена на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). 1. Покров на Пресвета Богородица; Св. преподобни Роман Сладкопеец; 2. Св. свещеномъченик Киприян; Св. мъченица Юстина; Св. Андрей, Юродив заради Христа. 3. Св. свещеномъченик Дионисий Ареопагит; 4. Св. свещеномъченик Йеротей Атински; 5. Св. мъченица Харитина; 6. Св. апостол Тома; 7. Св. мъченици Сергей и Вакх; 8. Св. преподобна Пелагия; 9. Св. апостол Яков Алфеев; Св. преподобни Андроник и Атанасия; 10. Св. мъченици Евлампий и Евлампия; Св. преподобни Теофил; 11. Св. апостол и дякон Филип; Св. преподобни Теофан Начертани, епископ Никейски; 12. Св. мъченици Пров, Андроник и Тарах; Св. преподобни Козма, епископ Маюмски; 13. Св. мъченици Карп и Папила; 14. Св. мъченици Назарий, Гervасий, Протасий и Целсий; Св. преподобна Параскева (Петка) Търновска (под въпрос за включване в календара); 15. Св. преподобни Евтимий Нови; Св. преподобномъченик Лукиян; 16. Св. мъченик Лонгин Стотник; 17. Неделя на Св. Отци от VII-ми Вселенски събор; Св. пророк Осия; Св. преподобномъченик Андрей Критски; 18. Св. апостол и евангелист Лука; 19. Св. пророк Йоил; Св. мъченик Уар; 20. Св. великомъченик Артемий; 21. Св. преподобни Иларион Велики; 22. Св. равноапостол Аверкий, епископ Йераполски; 23. Св. апостол Яков, брат Господен; 24. Св. мъченик Арета; Св. Богородица „Всех скорбящих радост“; 25. Св. мъченици Маркиан и Мартирий; 26. Св. великомъченик Димитрий Солунски Мироточиви (Димитровден); 27. Св. мъченик Нестор; 28. Св. мъченици Терентий и Неонила; Св. преподобни

Стефан Саваит; Св. мъченица Параскева Велика; 29. Св. преподобномъченица Анастасия Римлянка; 30. Св. мъченици Зиновий и Зиновия; 31. Св. апостоли Амплий и Стахий; Св. мъченик Епимах.

Миней (месец) ноември. Разположен е на източната дълга стена и северната дълга стена на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). 1. Св. безсребреници и чудотворци Козма и Дамян; Св. преподобномъченик Яков; 2. Св. мъченици Акиндин, Пигасий, Афтоний, Елпидифор и Анемподист; 3. Св. свещеномъченици Акепсим, Йосиф и Айтал; 4. Св. преподобни Йоаникий Велики; Св. свещеномъченици Никандър и Ермей; 5. Св. мъченици Галактион и Епистима; 6. Св. Павел, архиепископ Цариградски; 7. Св. 33 Мелитински мъченици; Св. преподобни Лазар; 8. Събор на Св. Архангел Михаил и другите безплътни небесни сили (Архангеловден); Св. мъченик Ангел Лерински; 9. Св. мъченици Онисифор и Порфирий; Св. преподобни Матрона и Теоктиста; 10. Св. апостоли Ераст, Олимп и Родион; 11. Св. мъченици Мина, Виктор и Викентий; Св. мъченица Стефанида; Св. преподобни Теодор Студит; 12. Св. Йоан Милостиви; Св. преподобни Нил Чудотворец; 13. Св. Йоан Златоуст; 14. Св. апостол Филип; 15. Св. мъченици Гурий, Самон и Авив; 16. Св. апостол и евангелист Матей; 17. Св. Григорий, епископ Неокесарийски и Чудотворец; 18. Св. мъченици Платон Анкирски, дякон Роман и отрок Варул (**Ил. 14**); 19. Св. пророк Авдий; Св. мъченик Варлаам (**Ил. 16**); 20. Св. Прокъл, архиепископ Цариградски; Св. преподобни Григорий Декаполит (**Ил. 16**); 21. Св. Въведение Богородично (**Ил. 16**); 22. Св. апостол Филимон; 23. Св. Амфилохий, епископ Иконийски; Св. Григорий, епископ Акрагант; 24. Св. великомъченица Екатерина; Св. великомъченик Меркурий; 25. Св. Климент, папа Римски; Св. Петър Александрийски; 26. Св. преподобни Алипий Стълпник; Св. преподобни Стилиян Пафлагонийски; 27. Св. великомъченик Яков Персиец; 28. Св. мъченик Иринарх; Св. 15 Тивериополски свещеномъченици; 29. Св. мъченици Парамон и Филумен; 30. Св. апостол Андрей Първозвани (Андреевден).

Миней (месец) декември. Разположен е на северната дълга стена и източната дълга стена на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). 1. Св. пророк Наум; Св. Филарет Милостиви; 2. Св. пророк Авакум; 3. Св. пророк Софония; 4. Св. великомъченица Варвара; Св. преподобни Йоан Дамаскин; 5. Св. преподобни Сава Освещени; 6. Св. Николай, архиепископ Мирликийски, Чудотворец; 7. Св. Амвросий Медиолански; 8. Св. преподобни Паталий; 9. Св. зачатие на Св. Анна; 10. Св. мъченици Мина, Ергоген и Евграф; 11. Св. преподобни Даниил Стълпник; 12. Св. Спиридон, епископ Тримитунтски, Чудотворец; 13. Св. мъченици Евстратий, Авксунтий, Евгений, Мардарий и Орест; Св. мъченица Лукия Девица; 14. Св. мъченици Тирс, Левкий, Филимон, Ариан и Калиник; 15. Св. свещеномъченик Елевтерий; Св. преподобни Павел Латрийски; 16. Св. пророк Агей; Св. мъченик Марин; 17. Св. пророк Даниил; Св. отроци Анания, Азария и Мисаил; 18. Св. Модест, патриарх Йерусалимски; Св. мъченик Севастиан и дружината му; 19. Св. мъченик Бонифаций; 20. Св. свещено-

мъченик Игнатий Богоносец (Игнажден); 21. Св. мъченица Юлиания и пострадалите с нея мъже и жени в Никомидия; 22. Св. великомъченица Анастасия Римска (Фармаколитрия) и Хрисогон (**Ил. 17**); 23. Св. 10 мъченици в Крит (**Ил. 20**); 24. Св. преподобномъченица Евгения (Бъдни вечер) (**Ил. 20**); 25. Св. Рождество Христово (**Ил. 22**); 26. Събор на Пресвета Богородица „Знамение“ (**Ил. 23**); Св. свещеномъченик Евтимий Сардикийски и Св. Еварест (**Ил. 23**); 27. Св. първомъченик и архидякон Стефан (**Ил. 23**); 28. Св. мъченици, изгорени в Никомидия; 29. Св. младенци-мъченици, избити от цар Ирод; Св. преподобни Маркел; 30. Св. мъченица Анисия; Св. свещеномъченик Зотик; 31. Св. преподобна Мелания Римлянка.

Миней (месец) януари. Разположен е на северната дълга стена и източната дълга стена на галерията (**Обр. 45, Обр. 46**). Надпис „ΑΡΧΗ ΜΗΝ ΙΑΝΝΟΥ-ΑΡΙΟΥ“. 1. Св. Обрезание Господне; Св. Василий Велики (Васильовден); 2. Св. Силвестър, папа Римски; 3. Св. пророк Малахия; Св. мъченик Гордий; 4. Събор на 70 апостоли; Св. преподобни Теокист; 5. Св. мъченици Теопемт, епископ Никомидийски, и Теон; Св. преподобна Синклитикия; Св. преподобна Аполинария; 6. Св. Богоявление (Йордановден); 7. Св. Йоан Кръстител (Ивановден); 8. Св. преподобни Георги Хозевит Кипърски и Емилиан Изповедник; Св. преподобна Домника; Св. мъченици Юлиан и Василиса; 9. Св. мъченик Полиевкт; Св. Евстратий Чудотворец; 10. Св. Григорий Нисийски; Св. преподобни Дометиян; Св. преподобни Маркиан; 11. Св. преподобни Теодосий Велики; 12. Св. мъченица Татяна; 13. Св. мъченици Ермил и Стратоник; 14. Св. преподобни отци, избити в Синай и Раита в Египет; Св. Нина, просветителка на Грузия; 15. Св. преподобни Павел Тивейски; Св. преподобни Йоан Колибар; 16. Честните вериги на Св. апостол Петър; 17. Св. преподобни Антоний Велики; 18. Св. Атанасий и Св. Кирил Александрийски; 19. Св. преподобни Макарий Египетски; Св. Марк Ефески; 20. Св. преподобни Евтимий Велики; 21. Св. преподобни Максим Изповедник; Св. мъченик Неофит от Витиния; Св. мъченици Евгений, Канидий, Валериан и Акила; 22. Св. апостол Тимотей; 23. Св. свещеномъченик Климент Анкирски; 24. Св. преподобна Ксения Римлянка и Св. Македоний Сирийски (**Обр. 4.1**); 25. Св. Григорий Богослов (Назиански), архиепископ Цариградски; 26. Св. преподобни Ксенофонт, Мария и синовете им; Св. преподобни Теодосий Студийски; 27. Пренасяне мощите на Св. Йоан Златоуст; 28. Св. преподобни Ефрем Сириец; 29. Пренасяне мощите на Св. Игнатий Богоносец; 30. Св. трима светители – Василий Велики, Григорий Богослов и Йоан Златоуст; Св. свещеномъченик Иполит, папа Римски; 31. Св. безсребърници и чудотворци Кир Египетски и Йоан (**Ил. 3**).

Миней (месец) февруари. Разположен е на северната дълга стена и източната къса стена на галерията (**Обр. 46, Обр. 47**). Надпис „ΜΙΝ + ΦΕΥΒΡΧΑΡΙΟΥС“ (**Ил. 3**). 1. Св. мъченик Трифон Апамейски (**Ил. 24**); 2. Св. Сретение Господне (**Ил. 24**); 3. Св. Симеон Богоприемец и Св. пророчица Анна (**Ил. 25**); 4. Св. преподобни Исидор Пелусиотски; Св. преподобни Николай

Студийски Изповедник (**Ил. 25**); 5. Св. мъченица Агатия Добра и Св. Теодулия (**Ил. 25**); 6. Св. преподобни Вукол, епископ Смирненски; Св. мъченица Доротей; Св. Фотий Цариградски; 7. Св. преподобни Партений Лампсакийски; Св. преподобни Лука Еладски; 8. Св. великомъченик Теодор Стратилат; Св. пророк Захария Сърповидец; 9. Св. мъченик Никифор; 10. Св. свещеномъченик Харалампий, епископ Магнезийски; Св. свещеномъченик Порфирий; Св. свещеномъченик Атанасий Цариградски; Св. мъченица Валентина; 11. Св. свещеномъченик Власий, епископ Севастийски (**Ил. 27**); 12. Св. Мелетий Антиохийски; Св. Антоний II, патриарх Цариградски (**Ил. 27**); 13. Св. преподобни Мартиниан; Св. Евлогий Александрийски; Св. Зоя и Св. Фотина; 14. Св. преподобни Авксентий; 15. Св. апостол Онисим; 16. Св. мъченици Памфил, Порфирий и тяхната дружина; 17. Св. великомъченик Теодор Тирон; 18. Св. Лъв, папа Римски; 19. Св. апостол Архип; 20. Св. преподобни Лъв, епископ Катански; Св. преподобни Агатон, папа Римски (**Ил. 30**); 21. Св. преподобни Тимотей; Св. Евстатий, архиепископ Антиохийски (**Ил. 30**); 22. Намиране честните мощи на Св. мъченици при Евгениевите порти (**Ил. 31**); 23. Св. свещеномъченик Поликарп, епископ Смирненски; 24. Първо и второ намиране честната глава на Св. Йоан Кръстител; 25. Св. Тарасий, патриарх Цариградски; 26. Св. Порфирий, епископ Газски; 27. Св. преподобни Прокопий Декаполит; 28. Св. преподобни Василий Изповедник; Св. преподобни Марина, Кира и Домника; Св. свещеномъченик Протерий, архиепископ Александрийски; 29. Св. преподобни Йоан Касиан Римлянин.

Миней (месец) март. Разположен е на източната къса стена и южната стена на галерията (**Обр. 47, Обр. 48**). 1. Св. преподобномъченица Евдокия; Св. мъченици Нестор и Тривимий; Св. мъченица Антонина; 2. Св. свещеномъченик Теодот Киринейски; Св. мъченик Исихий; 3. Св. мъченици Евтропий, Клеоник и Василиск; 4. Св. мъченици Павел и сестра му Ана; Св. преподобни Герасим Йордански; Св. преподобни Яков Постник; 5. Св. мъченик Конон Исаврийски; Св. мъченик Конон Градинар; Св. преподобни Марк Постник; Св. преподобни Исихий Постник; 6. Св. преподобномъченик Конон Иконийски; Св. преподобни Аркадий; Св. 42 мъченици в Амория; 7. Св. 7 Херсонски свещеномъченици, епископите Василий, Ефрем, Капитон, Евгений, Евтерий, Елпидий и Агатодор; Св. преподобни Павел Изповедник; Св. преподобни Емилиан; 8. Св. свещеномъченик Теодорит Антиохийски; Св. преподобни Теофилакт Изповедник, епископ Никомидийски; 9. Св. 40 Севастийски мъченици; 10. Св. мъченици Кодрат, Саторин, Руфин, Галина и други от Коринт; Св. Кодрат Никомидийски и другите мъченици с него; Св. преподобна майка Анастасия, преименувана като Анастасий Скопеца; 11. Св. Софроний Йерусалимски; 12. Св. преподобни Теофан Изповедник; Св. Григорий Двоеслов; Св. преподобни Симеон Нови Богослов; 13. Св. Никифор, патриарх Цариградски; 14. Св. преподобни Бенедикт Нурсийски; 15. Св. мъченици Агапий, Тимотей и други с тях; Св. мъченик Никандър; Св. мъченик презвитер Александър; 16. Св. мъченици Савин и Папий;

Св. мъченици Трофим и Тал; Св. мъченик Юлиан; Св. свещеномъченик Александър, папа Римски; 17. Св. преподобни Алексей, човек Божи; 18. Св. Кирил, патриарх Йерусалимски; 19. Св. мъченици Хрисант и Дария; Св. преподобни Тома, патриарх Цариградски; 20. Св. преподобни отци, избити в манастира „Св. Сава“ край Йерусалим; Св. мъченица Фотина Самарянка; Св. 7 мъченици-девици, за Христа пострадали в Амаса; 21. Св. Кирил, епископ Катански; Св. Тома, архиепископ Константинополски; Св. преподобни Яков Изповедник; 22. Св. свещеномъченик Василий, презвитер Анкирски; Св. преподобни монах Исакий; Св. мъченица Друсилла; 23. Св. свещеномъченик Никон и неговите 200 ученици; 24. Св. преподобни Захария; Св. Артемий, епископ Селевкийски; Св. Артемий, епископ Солунски; 25. Св. Благовещение Богородично; 26. Събор на Св. Архангел Гавраил; 27. Св. мъченица Матрона Солунска; 28. Св. преподобни Стефан Изповедник и Чудотворец; 29. Св. преподобни Марк, епископ Аретусийски; Св. мъченик дякон Кирил; 30. Св. преподобни Йоан Лествичник; 31. Св. свещеномъченик Ипатий, епископ Гангърски.

Миней (месец) април. Разположен е на южната и западната стени на галерията (**Обр. 48, Обр. 49**). 1. Св. преподобна Мария Египетска; 2. Св. преподобни Тит Чудотворец; 3. Св. преподобни Никита Мидикийски; 4. Св. преподобни Йосиф Песнописец; 5. Св. мъченици Теодул и Агатопад; 6. Св. Мартин Изповедник, папа Римски; 7. Св. преподобни Георги, епископ Митилински; 8. Св. апостоли Иродион, Агав, Винидий и Руф; 9. Св. мъченик Евпсихий; 10. Св. мъченици Терентий и Помпий; 11. Св. свещеномъченик Антип, епископ Пергамски; 12. Св. преподобни Василий, епископ Парийски; 13. Св. свещеномъченик Артемон; 14. Св. Мартин, папа Римски; 15. Св. апостоли Аристарх, Пуд и Трофим; 16. Св. мъченици Агапия, Ирина и Хиония; 17. Св. преподобни Симеон и Акакий; 18. Св. преподобни Йоан; Св. мъченик Виктор; 19. Св. преподобни Йоан Ветхопещерник; 20. Св. преподобни Теодор Трихина; 21. Св. свещеномъченик Януарий и Теодор; 22. Св. преподобни Теодор; 23. Св. мъченица Александра; 24. Св. мъченик Сава Стратилат и Валентин; 25. Св. евангелист Марко; 26. Св. свещеномъченик Василий, епископ Амасийски; 27. Св. свещеномъченик Симеон, брат Господен по плът; 28. Св. апостоли Иасон и Сосипатър; 29. Св. 9 мъченици в Кизик; Св. преподобни Мемнон Чудотворец; 30. Св. апостол Яков Зеведеев.

Миней (месец) май. Разположен е на западната стена, северната къса стена, източната къса стена и южната стена на галерията (**Обр. 49, Обр. 50, Обр. 47, Обр. 48**). 1. Св. пророк Иеремия; 2. Св. Атанасий Велики; 3. Св. мъченици Тимотей и Мавра; 4. Св. преподобномъченица Пелагия; 5. Св. мъченица Ирина; 6. Св. великомъченик Георги Победоносец; Св. праведен Йов Многострадални; 7. Св. мъченик Акакий Серски; 8. Св. апостол и евангелист Йоан Богослов; Св. преподобни Арсений Велики; 9. Св. пророк Исайя; Св. мъченик Христофор; 10. Св. апостол Симон Зилот; 11. Св. свещеномъченик Мокий; 12. Св. Епифаний Кипърски и Св. патриарх Герман Цариградски; 13. Св. мъченица Гликерия;

14. Св. мъченик Исидор Хиоски; 15. Св. преподобни Пахомий Велики и Ахилий; 16. Св. преподобни Теодор Освещени; 17. Св. апостол Андроник; 18. Св. мъченици Теодот, Петър и Дионисий; Св. 7 девици; 19. Св. свещеномъченик Патрикий, епископ Брусенски; 20. Св. мъченик Талалей; 21. Св. равноапостоли Константин и Елена; 22. Св. мъченик Василиск; 23. Св. преподобни Михаил Синадски; 24. Св. преподобни Симеон Дивногорский (Стълпник); 25. Трето намиране честната глава на Св. Йоан Кръстител; 26. Св. апостол Карп; 27. Св. свещеномъченик Терапонт Сардикийски; 28. Св. преподобни Никита, епископ Халкидонски; 29. Св. преподобномъченица Теодосия; 30. Св. преподобни Исакий; Св. Емилия; 31. Св. апостол Ермий; Св. мъченик Ермей.

Миней (месец) юни. Разположен е на южната стена, западната стена, северната къса стена и източната къса стена на галерията (**Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50, Обр. 47**). 1. Св. мъченик Юстин Философ; Св. мъченици Юстин и дружината му; 2. Св. Никифор Изповедник, патриарх Цариградски; 3. Св. мъченик Лукилиан; 4. Св. Митрофан, патриарх Цариградски; 5. Св. свещеномъченик Доротей, епископ Тирски; 6. Св. преподобни Висарион Чудотворец; Св. Иларион; 7. Св. свещеномъченик Теодот Анкирски; Св. мъченица Валерия; 8. Пренасяне мощите на Св. великомъченик Теодор Стратилат; 9. Св. Кирил, архиепископ Александрийски; 10. Св. свещеномъченик Тимотей, епископ Брусенски; 11. Св. апостоли Вартоломей и Варнава; Св. Богородица „Достойно естъ“; 12. Св. Петър Атонски; 13. Св. мъченица Акилина; Св. Трифилий Кипърски; 14. Св. пророк Елисей; Св. Методий, патриарх Цариградски. 15. Св. пророк Амос; 16. Св. Тихон, епископ Апатунтски; 17. Св. мъченици Мануил, Савел и Исмаил Персийски; 18. Св. мъченик Леонтий; 19. Св. апостол Йуда, брат Господен; Св. преподобни Паисий Велики; 20. Св. свещеномъченик Методий, епископ Патарски; 21. Св. мъченик Юлиан Тарсийски; 22. Св. свещеномъченик Евсевий Самосатски; 23. Св. мъченица Агрипина; 24. Рождение на Св. Йоан Кръстител (Еньовден); 25. Св. преподобномъченица Феврония; Св. преподобни Дионисий Атонски; 26. Св. преподобни Давид Солунски; 27. Св. преподобни Сампсон Страноприемец; 28. Пренасяне мощите на Св. безсребреници Кир и Йоан; 29. Събор на Св. славни и всехвални апостоли Петър и Павел (Петровден); 30. Събор на 12-те Първоапостоли.

Миней (месец) юли. Разположен е на източната къса стена, южната стена, западната стена и северната къса стена на галерията (**Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**). 1. Св. безсребърници Козма и Дамян; 2. Полагане честната дреха на Пресвета Богородица във Влахерна; 3. Св. мъченик Иакинт; 4. Св. Андрей, архиепископ Критски; 5. Св. преподобни Атанасий Атонски; 6. Св. преподобни Сисой Велики; 7. Св. великомъченица Неделя; Св. преподобни Тома Малейски и Акакий; 8. Св. великомъченик Прокопий; Св. преподобни Теофил Мироточиви; 9. Св. свещеномъченик Панкратий, епископ Тавроменийски; 10. Св. 45 мъченици в Никопол Арменски; 11. Св. мъченица Евфимия Всехвална; 12. Св. мъченици Прокъл и Иларий; 13. Св. Серапион и Св. преподобни Стефан Са-

ваит; 14. Св. апостол Акила; 15. Св. мъченици Кирик и Юлита; 16. Св. свещеномъченик Атиноген и 10-те му ученици; Св. мъченица Юлия Девица; 17. Св. великомъченица Марина; 18. Св. мъченици Иакинт и Емилиян Доростолски; 19. Св. преподобни Макрина и Дий; 20. Св. пророк Илия. (Илинден); 21. Св. преподобни Симеон, юродив заради Христа и Йоан; Св. пророк Йезекиил; 22. Св. мироносица и равноапостолна Мария Магдалина; Връщане мощите на Св. свещеномъченик Фока; Св. мъченица Макрела; 23. Св. мъченици Трофим и Теофил; 24. Св. великомъченица Христина; 25. Успение на Св. Анна; 26. Св. свещеномъченик Ермолай; Св. преподобномъченица Параскева; 27. Св. великомъченик Пантелеймон; 28. Св. апостоли и дякони Прохор, Никанор, Тимон и Пармен; 29. Св. мъченик Калиник; 30. Св. апостоли Сила и Силуан; 31. Св. праведни Евдоким.

Миней (месец) август. Разположен е на източната къса стена, южната стена, западната стена и северната къса стена на галерията (**Обр. 47, Обр. 48, Обр. 49, Обр. 50**). 1. Св. 7 мъченици – братя Макавеи; Св. Соломония; Св. Елеазар; 2. Пренасяне мощите на Св. архидякон Стефан; 3. Св. преподобни Исакий, Фавст и Далмат; 4. Св. 7 отроци в Ефес; Пренасяне мощите на Св. преподобномъченица Евдокия; 5. Св. мъченик Евсигний; 6. Св. Преображение Господне; 7. Св. преподобномъченик Дометий и учениците му; 8. Св. Емилиян Изповедник, епископ Кизически; 9. Разпятие на Св. апостол Матия; 10. Изгаряне на Св. мъченик и архидякон Лаврентий; 11. Посичане на Св. мъченик и архидякон Евпл; 12. Изгаряне на Св. мъченици Фотий и Аникита; 13. Св. преподобни Максим Изповедник; 14. Св. пророк Михей; 15. Св. Успение на Пресветата Богородица; 16. Пренасяне неръкотворния образ на Господ Иисус Христос; Св. диакониса Олимпиада и Св. Евпраксия Девица; Св. мъченик Диомид; 17. Св. мъченик Мирон Презвитер; 18. Св. мъченици Флор и Лавър; 19. Св. мъченик Андрей Стратилат; Св. преподобни Теофан Македонски; 20. Кончината на Св. пророк Самуил; 21. Св. апостол Тадей; Св. мъченици Васа Хелеспонтска и Васа Солунска; 22. Св. мъченик Агатоник и дружината му; 23. Св. Иринеи Лионски; Св. мъченик Луп; 24. Св. свещеномъченик Евтих; 25. Св. апостол Вартоломей; Св. апостол Тит; 26. Св. мъченици Адриан и Наталия; 27. Св. преподобни Пимен Велики; 28. Св. преподобни Моисей Мурин; 29. Отсичане главата на Св. Йоан Кръстител; 30. Св. Александър, Св. Павел и Св. Йоан, патриарси Цариградски; 31. Полагане Честният пояс на Пресвета Богородица; Св. свещеномъченик Киприян Картагенски; Св. Генадий, патриарх Цариградски.

В първия регистър на северната дълга стена на галерията (**Обр. 46**) са разположени прави фигури на светци – монаси, стълпници и анахорети – видни богослови, завещащи мъдри съвети за призваните в църквата (**Обр. 34, Ил. 7, Ил. 8**). Очите на повечето образи са умишлено изкъртени. Ц. Василев идентифицира светците, като едновременно разчита и превежда текстовете от свитъците, които те държат (Василев 2021, 42–50).

Първите три фигури са разположени в началото на северната дълга стена на галерията (югозападния външен ъгъл на притвора) (**Ил. 7**).

1. Св. Антоний Велики (според текста от свитъка).

2. Св. Евтимий Велики. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ“.

3. Св. Атанасий Атонски. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΕΝ ΤΟ ἈΘΩ“.

В западната ниша на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора) има три фигури (**Ил. 7**).

4. Св. Сава Освещени. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΣΑΒΑΣ“.

5. Св. Иларион Велики. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΙΛΑΡΙΩΝ Ο ΜΕΓΑΣ“.

6. Св. Теодосий Общежител. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Ο ΚΟΙΝΟΒΙΑΡΧΗΣ“.

В средната ниша на северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса) са разположени три фигури (**Ил. 8**).

7. Св. Нил Синайски. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΝΙΛΟΣ“.

8. Св. Йоан Лествичник. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ“.

9. Св. Симеон Стълпник. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΣΥΜΕΩΝ Ο ΣΤΗΛΙΤΗΣ“.

Между средната ниша и южния вход на наоса са разположени три фигури (**Ил. 8**).

10. Св. Кириак Отшелник. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΝΑΧΩΡΗΤΗΣ“.

11. Св. Теодор Студит (според текста от свитъка).

12. Св. Максим Изповедник. Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ“.

В източната ниша на северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса) са разположени три фигури (**Обр. 34**).

13. Св. Козма Маюмски (?). Надпис: „Ο ἍΓΙΟΣ [...]ΖΙΜΑ Ο ΟΜΑΙΟ“.

14. Св. Ахилий Лариски. Без надпис.

15. Св. Мойсей Мурин (Етиопски) (Василев 2021, 49–50). Остатък от надпис: „Ο [...] ΑΙΘΙΩΨ“. Адаптация: Ἅγιος Μωϋσῆς ο Αἰθίοπας. Преподобен светец с тъмен цвят на кожата и с бял тюрбан на главата (Starodubcev 2019, 1–22).

Важно е да се отбележи, че източниците за някои от текстовете на гръцки език от свитъците в ръцете на тези монаси са взети от популярни зографски наръчници: „Първи йерусалимски ръкопис“ и „Втори йерусалимски ръкопис“, както и от разнообразна и престижна богословска литература, официално създадена и разпространявана в големите центрове на Византия (Василев 2021, 42).

Запазена е също така и част от традиционно мащабна композиция – „Страшният съд“. Това е фрагмент с глави на грешници, измъчвани в тъмните пространства на ада, който при реставрацията на стенописите в църквата през 1973–1981 г. е поставен на грешно място – на северната дълга стена на галерията (източния край на южната фасада на наоса) (**Ил. 9**). Разположението на

тази многофигурна композиция, съобразно традициите, трябва да е в западния край на галерията – в горния край на нейната северна къса стена (**Обр. 50**).

Представените пълни и изчерпателни данни за плана, обема, външния вид, фасадната украса, датировката, строителната периодизация, живописната декорация, новото разчитане на надписа от ктиторската композиция и реконструкцията на стенописния календар в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново за времето от втората половина на XIV в. до началото на XX в. запълват голям брой съществени пропуски в почти 170-годишните проучвания на архитектурата и живописа на тази най-добре запазена и представителна царска, манастирска, патриаршеска и митрополитска църква от столичния, следстоличния, възрожденския и съвременния период от историята на старата българска столица (**Обр. 14, Обр. 16, Обр. 23, Обр. 24, Ил. 1**).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Уводът, подраздел „Архитектура“ в раздел „Преглед на проучванията“, разделите „Архитектура“ и „Архитектурна реконструкция“, подраздел „Графично разпределение“ в раздел „Реконструкция на стенописния календар“ и заключението са написани от Е. Дерменджиев. Подраздел „Живопис“ в раздел „Преглед на проучванията“, раздел „Живопис“ и подраздел „Реконструкция на дните“ в раздел „Реконструкция на стенописния календар“ са написани от П. Събев. Е. Дерменджиев е автор на всички графични реконструкции на плановете на църквата и фасадите на галерията, както и на графичното разпределение на стенописния календар по шестте стени на галерията. П. Събев е автор на графичните реконструкции на дрехата и наръквника на ктитора, и надписите от ктиторската композиция над западния вход на притвора. Снимките на стенописните сцени от календара и фигурите на светците от първия регистър са направени от Н. Борисова от РИМ – Велико Търново.
- ² Снимката на копието на Стенописа „Света Богородица, Петър и Павел и ктитор“ от църквата „Св. Петър и Павел“, Търново“ (НАИМ – БАН, инв. № 391), е направена от М. Райковска и предоставена със съдействието на д-р С. Танева – ръководител на отдел „Фондове“, и Б. Томова – фондовик в НАИМ – БАН, за което искрено благодарим. Цветната снимка на това копие се публикува за първи път.
- ³ В статията на З. Ждраков и П. Орфеев е илюстриран макет, съхраняван в Националния църковен историко-археологически музей, за който е отбелязано, че е изготвен от Л. Филипов (Ждраков, Орфеев 2019, 623, фиг. 5 и фиг. 7). Този макет обаче се различава по размери, пропорции и обща визия в сравнение с чертежите, рисунките и макетите, които със сигурност са направени от Л. Филипов (**Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13**). Той е грубо изработен, по него има големи неточности и грешки спрямо оригиналната архитектура, като тези разлики добре се открояват дори при бегъл поглед върху снимките на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от началото на XX в. (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16**). Поради това този макет няма да се използва при описанието и реконструкцията на галерията. А и най-вероятно той не е правен от Л. Филипов.
- ⁴ Снимката е от лична колекция и е предоставена от И. Панайотов от Велико Търново, за което благодарим.

- ⁵ На плана, изготвен от Л. Филипов (**Обр. 5.2**), е допусната грешка, защото дължината там е 16,25 м.
- ⁶ На плана, изготвен от Л. Филипов (**Обр. 5.2**) вътрешната ширина на западното крило навсякъде е 2,40 м, а вътрешната ширина на южното крило навсякъде е 2,27 м.
- ⁷ Това са размерите на съвременните тухли, с които е настлан пода при реставрацията на църквата през 1965–1973 г. Техният размер е същият като на оригиналните тухли (**Обр. 10**).
- ⁸ Височината на всички стълбове е измерена от съвременния плочник около галерията.
- ⁹ Тази колонка е извадена от зидарията на югозападния ъглов стълб на галерията по време на архитектурната реставрация на църквата през 1965–1973 г., като нейното място е запълнено с камъни. Днес колонката е в неизвестност.
- ¹⁰ През 1858 г. този архитектурен детайл, който се е намирал на същото място, е описан от Х. Даскалов (Даскалов 1859, 22).
- ¹¹ Т. Николов пише, че притворът е имал само един вход от запад, с по една фасадна ниша от двете му страни (Николов 1934а, 52). На всички архитектурни планове обаче са показани три входа (**Обр. 2, Обр. 3**), като на някои от тях има означено допълнително запълване на двата странични входа. Единственото изключение е най-ранният план на Х. Даскалов от 1858 г. (**Обр. 2.1**), но той по принцип е окомерна скица и има твърде много неточности и неверни данни. Явно при възстановяването на църквата след земетресението през 1913 г. тези странични входове на притвора са били донякъде зазидани и изглежда поради тази причина Т. Николов е допуснал грешка, защото е описвал църквата поне 20 години по-късно.
- ¹² Тези размери са означени на плана на Л. Филипов (**Обр. 2.4, Обр. 5.2**), но направената от Б. Кузупов през 1965–1973 г. частична реставрация на параклиса се различава от него (**Обр. 3.3**).
- ¹³ На плана на параклиса, направен от Б. Кузупов в средата на 60-те години на XX в., когато започва реставрацията на църквата, обаче са означени фуги между всички вътрешни стени на параклиса (**Обр. 3.3**). При вариант тези фуги да са съществували не само в основите на стените, а да са продължавали и във височина, се очертава по-различна строителна история на параклиса. В такъв случай трябва първоначално да са изградени само източната стена с абсидата и западната стена с една ниша, като не е имало каменен свод, защото от север и юг той няма на какво да стъпи. Параклисът е оставал под едноскатния покрив на галерията. И едва впоследствие трябва да са добавени тънките стенички от север и юг, върху които вече се издигал сводът, като тогава е бил стеснен и южният вход. От друга страна на този план Б. Кузупов не е означил фугата между четвъртия южен стълб и зидарията между него, и следващия на запад стълб, което показва, че при изчертаването са допуснати и грешки (**Обр. 3.3**). В случая най-логично изглежда параклисът да е изграден изцяло и отведнъж, заедно с каменния свод.
- ¹⁴ При направената реставрация на църквата през 1965–1973 г. над западната част на параклиса е монтиран сегмент от каменен свод, в който допълнително са вградени средновековни тухли, тухли от времето на османското владичество и съвременни едноулучни керемиди, залепени и подмазани с варов и варово-циментов разтвор. Това е част от оригиналният свод на параклиса, в който са добавени по-ранни и по-късни строителни материали.
- ¹⁵ Горната част на свода се вижда на снимките на църквата, направени непосредствено след земетресението през 1913 г. (**Обр. 18**). Тези снимки, както и горният край на запазените живописни сцени от месец февруари, разположени на най-долния ред от календара на северната дълга стена на галерията (южната фасада на наоса), позволяват точно да се определи неговата височина.

- ¹⁶ В галерията не са правени археологически разкопки, поради което няма данни за намиращите се там гробове.
- ¹⁷ Такива опела са извършвани в параклиса „Св. Йоан Кръстител“ на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (Геров 1996, 9), който е пряко свързан с нейната галерия. Параклисите в другите арбанашки църкви от XVII–XVIII в. също са с големи размери и са служили „за пълноценни колективни и индивидуални култови практики“ (Вачев 2023, 148–149).
- ¹⁸ В сведенията на П. Славейков има известно разминаване. Споменатият от него Иларион, който продал мощите във Влашко (Славейков 1978, 118), е търновският митрополит Иларион Критски (1821–1827 г. и 1830–1838 г.), а самият П. Славейков твърди, че ги е видял през 1843 г. Това обаче не е от голямо значение, защото информацията за мощите се потвърждава и от Х. Даскалов (Даскалов 1859, 26).
- ¹⁹ Няма информация за това, какво се е случило с тях по-късно и къде се намират в момента.
- ²⁰ В публикацията за църквата в Югоизточното подградие е отбелязано наличието на тухли с размери 0,28 м х 0,14 м х 0,03 м (Вачев, Петракиев 2016, 425). От тях са открити само единични бройки, използвани при някое от по-късните преустройства на църквата през XIV в. (Вачев, Петракиев 2016, 426), защото в стените и настилките на църквата няма вградени тухли с този размер.
- ²¹ В тази връзка е интересно да се посочи, че в диаконикона на наоса има изображение на Св. Игнатий Богоносец, който е покровител на търновския митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.), осъществил цялостното стенописване в наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ през 50-те – първата половина на 60-те години на XV в. (Овчаров, Вачев 2023, 21).
- ²² Стрехите на две от фасадите на галерията (**Обр. 42.2, 3, Обр. 44.2, 3**) не са показани в цялата си дължина, за да се вижда общата височина на каменната зидария и гредите на покривната конструкция.
- ²³ Някои от камъните на вътрешните лица на стълбовете, на височина около 0,70 м над пода, са черни от опушване, като леко са обгорели и дървените сантрачи. Това несъмнено е резултат от огън, горял в галерията, но едва след нейното събаряне през 1913 г. По южната и западната фасади на църквата няма такива следи.
- ²⁴ Оловни листи с приблизителни размери 0,50 м х 1 м са открити край църква № 2 в цитаделата на средновековния Червен (Димова 2008, 49, Обр. 38).
- ²⁵ Дървен двуглав орел, като герб на Цариградската патриаршия, е поставен на владишкия трон в църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси, която от 30-те години на XVII в. до края на XVIII в. е катедрален храм в резиденцията на търновските митрополити (Вачев 2023, 56–57).
- ²⁶ Пейката и тронът са означени на чертежа на Л. Филипов (**Обр. 5**) и се виждат на снимка от началото на XX в. (**Обр. 15**).
- ²⁷ Подобен каменен трон и каменни пейки от двете му страни има в общия притвор, построен през 1324–1337 г., който обединява трите църкви „Св. Апостоли“, „Св. Димитър“ и „Св. Богородица Одигитрия“ в Печката патриаршия в Сърбия (<https://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Pecka-Patrijarsija/index.htm>) (**Ил. 35**). Тронът, известен като „престолът на Св. Сава (1175–1236 г.)“, който е долепен до западната фасада, от север на входа на църквата „Св. Апостоли“, е направен преди 1375 г., а през 1565 г., когато са зазидани аркираните отвори на трите фасади, във вътрешността на притвора е стенописан календар (<https://www.blagofund.org/Archives/Pec/sr/>).
- ²⁷ Всички цитати от Св. Библия в настоящия текст са взети от изданието на Св. Синод на Българската православна църква от 1993 г.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите, където са се пазели мощите им). – В: Търновска книжовна школа. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Г. Данчев, И. Харалмпиев, Й. Андреев, А. Давидов, Т. Коев, Л. Прашков, В. Тъпкова-Заимова, Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 7. В. Търново, 2002, 411–426.

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (Сектор Югозападен). – Археологически разкопки и проучвания през 2007 г. София, 2008, 675–681.

Архив на НИИКН: Архив на Националния институт за недвижимо културно наследство, инв. № ВТ-89-105-II.

Бакалова 2016: Е. Бакалова. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. София, 2016.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Библиотека святоотеческой литературы 2023: Библиотека святоотеческой литературы, 2023. <https://pravoslavie.ru/docs/feb22-094e3b.pdf> (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Божков 1985: А. Божков. Търновската средновековна художествена школа. София, 1985.

Боянкинска 2000–2001: Б. Боянкинска. Календарните сцени в църквите „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново и „Рождество Христово“ в Арбанаси – общи черти и различия. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XV–XVI, 2000–2001, 243–248.

Брюсова 2003: В. Брюсова. К истории стенописи церкви Св. Петра и Павла в Великом Търнове. (О методе исследования). – *Paleobulgarica*, XXVII, 2003, 1, 53–74.

Василев 2017: Ц. Василев. Гръцкият език в църквите със смесени надписи от XVII век в България. Епиграфски репертоар, езикови особености, механизми на писане. София, 2017.

Василев 2021: Ц. Василев. Свитьците на монаси и светци в южната галерия на митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2021, 2, 42–50.

Вачев 2002–2003: Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 269–276.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Вачев 2023: Х. Вачев. Църковно строителство и архитектура в българските земи през XV–XVIII в. В. Търново, 2023.

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Вачев, Петракиев 2021: Х. Вачев, И. Петракиев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. В. Търново, 2021.

Вачев, Събев, Косева 2008: Х. Вачев, П. Събев, Р. Косева. Неразчетени надписи по обтегачите от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 177–201.

Генчов 1906–1907: У. Генчов. Типове от орнаменти по нѣкои сръдновѣковни църкви въ В.-Търново. – Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, Дѣл историко-филологиченъ и фолклоренъ, XXII–XXIII, 1906–1907, 1–5.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 39–166.

Гергова 1996: И. Гергова. Хоросът в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 4, 14–20.

Гергова 2012: И. Гергова. „Св. Теодор Тирон“, Зимевица. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 191–193.

Геров 1985: Г. Геров. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. – Изкуство, 1985, 3, 31–39.

Геров 1996: Г. Геров. „Време“ и „история“ в стенописите от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 4, 3–13.

Геров 2012: Г. Геров. Нова митрополија (црка Светог Стефана) у Несебару. Резултати недавних истраживања. – Зограф, 36, 2012, 75–81.

Геров, Бакалова, Кунева 2012: Г. Геров, Е. Бакалова, Ц. Кунева. „Рождество Христово“, Арбанаси. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012, 91–125.

Грабар 1920: А. Грабар. Матеріали по Средновѣковому искуству въ Болгаріи. – Годишник на Народния музей, 2, 1920, 97–159.

Григорий Цамблак 1996: Григорий Цамблак. Похвално слово за патриарх Евтимий Търновски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 152–175.

Григорович-Барский 2004: В. Григорович-Барский. Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барского им самим описанное. Г. Вздорнов, А. Лидов, К. Вах (Съст.). Москва, 2004.

Данова 2000: Н. Данова. Велико Търново през ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. В. Търново, 2000, 87–137.

Даскалов 1859: Х. Даскалов. Открытія въ древней столицѣ болгарской Терновъ; со снимкомъ. Письмо къ О. М. Бодянскому, Х. С. Даскалова. – Чтенія в Императорскомъ

Обществѣ исторін и древностей російійскнхъ при Московскомъ университетѣ, Книга Вторая, III Матеріялы славянскіе, 1859, 1–30.

Дерменджиев 1999: Е. Дерменджиев. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търнов. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 115–129.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2001, 4, 192–203.

Дерменджиев 2018: Е. Дерменджиев. Странноприемници в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 165–221.

Дерменджиев 2023: Е. Дерменджиев. Средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVIII, 2023, 65–126.

Дерменджиев, Станчева 2022: Е. Дерменджиев, М. Станчева. Трапезарията на Манастира при църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 81–102.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV век. София, 2008.

Домусчиев 2005: С. Домусчиев. Марин Георгиев Устагенов 1872–1937 г. София, 2005.

Евгениевы мученики 2023: Евгениевы мученики. <https://drevo-info.ru/articles/9290.html> (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Евтимий Търновски 1996: Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Полиотски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 78–95.

Ждраков 1994: З. Ждраков. Патронната сцена на църквата „Светите първоапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и историята на града през XV век. – В: Търновска книжовна школа. Паметници. Поетика. Историография. Г. Данчев, А. Давидов, В. Търкова-Заимова, Й. Андреев, И. Харалампиев, Д. Кенанов (Ред.). Т. 5. В. Търново, 1994, 697–710.

Ждраков, Орфеев 2019: З. Ждраков, П. Орфеев. Ктиторският портрет на митрополит Игнатий и Христовата генеалогия в катедралната църква на Търново Св. Първоапостоли Петър и Павел. – В: Търновската книжовна школа – пространства на паметта. И. Лазаров, Х. Бонджолов, Ц. Иванова, П. Иванов, В. Владов (Ред.). Т. 11. В. Търново, 2019, 619–653.

Жития 1991: Жития на светиите. София, 1991.

Жития 2006а: Жития на светиите. Януари. Свети Димитрий, митрополит Ростовский (Съст.). София, 2006.

Жития 2006б: Жития на светиите. Юни. Свети Димитрий, митрополит Ростовский (Съст.). София, 2006.

Жуков 2000: И. Жуков. Пасха и Пасхалия. Время и календар в православном сознании. Санкт Петербург, 2000.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Топография. Градоустройство. Агора. Архитектура. Надписи. Библиография. Т. I. София, 1994.

Иконописный подлинник 2024: Иконописный подлинник – Русская Православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата. <http://www.patriarchia.ru/db/text/913874.html> (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Катядаша 2015: Катядаша. Саккос митрополита Дионисия (1583). <https://www.pinterest.com/pin/383720830728928724/> (изтеглена информация на 16.05.2024 г.).

Кесић-Ристић, Војводић 1995: С. Кесић-Ристић, Д. Војводић. Менолог. – Зидно сликарство манастир Дечани. В. Турић (Ред.). Београд, 1995, 377–426.

Колушева 2022: М. Колушева. Велико Търново, църква „Св. ап. Петър и Павел“. – В: Корпус на стенописите от XVI век в България. Б. Пенкова (Ред.). София, 2022, 169–175.

Косева, Тотев 1999: Д. Косева, К. Тотев. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 200–229.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част I. В. Търново, 2016.

Кузупов 1966: Б. Кузупов. Западната пристройка към църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Музеи и паметници на културата, 1966, 4, 1–9.

Мавродинов 1931: Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966.

Мавродинова 2007: Л. Мавродинова. Още за средновековната църква в Колуша – Кюстендил (Ктитори, светец-покровител и дата на сградата и на първите два стенописни слоя). – Известия на Исторически музей – Кюстендил, XIV, 2007, 11–18.

Майендорф 1995: Й. Майендорф. Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. София, 1995.

Миятев 1920: К. Миятев. Палеографични бълъжки върху няколко търновски надписа. – Годишник на Народния музей, 2, 1920, 81–92.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Е. Мутафов, И. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната абсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 2011, 2, 42–47.

Мутафчиева 1993: В. Мутафчиева. Кърджалийско време. София, 1993.

Николов 1934а: Т. Николов. Страници изъ миналото на църквата „Св. св. Апостоли Петър и Павел“ въ Старопрестолния градъ (Часть първа). – Общински вестникъ Велико Търново, XI, бр. 7 от 25 юлий 1934 г., 51–54.

Николов 1934б: Т. Николов. Страници изъ миналото на църквата „Св. св. Апостоли Петър и Павел“ въ Старопрестолния градъ (Часть първа) (Продължение отъ брой 7). – Общински вестникъ Велико Търново, XI, бр. 8 от 31 юлий 1934 г., 63–64.

Николова 1985: Я. Николова. Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. – В: Културата на средновековния Търнов. А. Попов, В. Велков (Ред.). София, 1985, 9–16.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Новиков 1789: Н. Новиков. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся. Издание второе, вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологической по возможности приведенное. Москва, 1789, Кн. 12/5, 1–462. http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/izvori_buntove/1_ternovsko/1591_pismo_dionisii-tsar_feodor.htm (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Обретение мощей 2023: Обретение мощей мучеников сже во Евгении. <https://zadonsk-monastyr.ru/obretenie-moshhej-muchenikov-izhe-vo-evgenii/> (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Овчаров 2000: Н. Овчаров. Средновековни надписи и рисунки-графити в Търновската църква „Св. Св. Петър и Павел“. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 79–83.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I – 12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2023: Н. Овчаров, Х. Вачев. Средновековният манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и неговите съкровища. София, 2023.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). (Разкопки и проучвания, 24). София, 1992.

Паралингов 2017: Е. Паралингов. Житие и страдание на света първомъченица и равноапостолна Текла. Агиология. <https://svparaskeva.com/житие-и-страдание-на-света-първомъче/> (изтеглена информация на 09.03.2023 г.).

Петров 2013: П. Петров. За реставрацията на старата митрополитска църква „Св. Първоапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (1913–1981). – Проблеми на изкуството, 2013, 3, 34–43.

Попконстантинов 1893: Х. Попконстантинов. Упътване за града Велико Търново и околностите му. Търново, 1893.

Прашков 1979: Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. София, 1979.

Пжтеводитель 1907: Пжтеводитель на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Робов 2015: М. Робов. Гражданският комплекс в Югоизточния сектор на Трапезица. – В: Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (Ред.). Т. 10. В. Търново, 2015, 606–619.

Робов 2016: М. Робов. Новооткрит комплекс в североизточния сектор на Трапезица. – В: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos. София, 2016 (Годишник на Националния археологически музей, 13, 2016), 141–151.

Робов, под печат: М. Робов. Средновековен град Трапезица – сектор Изток. – Археологически открития и разкопки през 2021 г. София, под печат.

Ростовски 2001: Д. Ростовски. Жития на светиите, списани на славянски език от Светаго Димитрия Митрополита Ростовского. Москва, 1902. Преизд. Славянобългарски манастир „Св. великомъченик Георги“, Зограф, Св. Гора Атон, 2001.

Славейков 1978: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 2. Хумор и сатира. Ц. Унджиева (Ред.). София, 1978.

Славейков 1979: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 4. Басни. Драматически опити. Умни езречения. Географски описания и пътни бележки. Нрави и обичаи. Литературна критика. С. Баева, П. Тотев, Ц. Унджиева (Ред.). София, 1979.

Спаский 1997: Архиепископ Сергей Спаский. Полный месяцеслов Востока. Т. III. Москва, 1997.

Стефанов 1992: П. Стефанов. Художественото творчество в Търново през XVI век. Проблеми и решения. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Г. Данчев, В. Тъпкова-Заимова, Н. Ковачев, А. Велков, Д. Кенанов (Ред.). В. Търново, 1992, 402–407.

Строгановский 2023: Строгановский иконописный лицевой подлинник. Издан в Москве в 1869 году. Фототипно преизд. Москва, 2023.

Строчка 2015: Н. Строчка. Фрески храма св. Апостолов XIV в. Патриархия г. Печ (Сърбия). – LiveJurnal Affresco <https://affresco.livejournal.com/173136.html> (изтеглена информация 16.05.2024).

Събев 2009–2010: П. Събев. Стенописите в митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново (Историографски преглед). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 227–241.

Събев 2023: П. Събев. Изобразителното изкуство във Второто българско царство. Стенописната украса на търновските църкви и манастири. – В: Българска национална история. Том IV. Византийското владичество и епохата на Второто българско царство. П. Павлов (Ред.). В. Търново, 2023, 626–643.

Събев 2024: П. Събев. Митрополит Дионисий I Рали – ктитор на стенописите в галерията на храма „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. В. Търново, 2024, под печат.

Татић-Ђурић 2007: М. Татић-Ђурић. Студије о Богородици. Београд, 2007.

Торньов 1925: А. Торньов. Архитектурни мотиви изъ България. София, 1925.

Тотев, Дерменджиев 1998: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Нови данни за архитектурата на Екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 1998, 2, 81–104.

Тотев, Дерменджиев 2000: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Новооткрити галерии на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически вести, 2000, 2, 28–33.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1999: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2015: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север. (Църква № 20)“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 636–638.

Тотев, Караилиев, Косева 2020: К. Тотев, П. Караилиев, Д. Косева. Археологически проучвания на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Ч. II. София, 2020, 1138–1143.

Тотев и др. 2002: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Н. Еленски, П. Караилиев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Археологически разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 119–120.

Трифонов 1917: Ю. Трифонов. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологически и философско-обществен, XIV, № 8, 1917, 1–42.

Тулешков 1989: Н. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София, 1989.

Тютюнджиев 2007: И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.

Усачев 2023: А. Усачев. Митрополит Дионисий (1581–1586) и принципы формирования церковной элиты в России XVI века. – Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, История. История Русской православной церкви. Серия II, Выпуск 114, 2023, 35–49.

Успенски 1901: Ф. Успенски. О древностях города Тырнова. – Известия Русаго Археологического Института в Константинополь, VII, 1901, 1–24.

Успенский 1993: П. Успенский. Ерминия: Ерминия и наставление в живописном искусстве, составленное йеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфиотом 1701–1755 г. – В: Труды Киевской духовной академии. Т. 1. Киев, 1868. Преизд. Москва, 1993.

Филов 1913: Б. Филов. Търновският старини и землетресението. – Известия на българското археологическо дружество, III, 1913, 305–307.

Филов 1914: Б. Филов. Църквата Св. Петър и Павел в Търново. – Известия на българското археологическо дружество, IV, 1914, 255–256.

Филов 1930: Б. Филов. Старобългарската църковна архитектура. – Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и философско-обществен, 43, 1930, 1–59.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София, 1988.

Чилингиров 2014: А. Чилингиров. Произведенията на византийското изобразително изкуство и художествени занаяти от X–XII век и българското изобразително изкуство. София, 2014.

Шиваров 1992: Н. Шиваров. Библийска археология. София, 1992.

Albani 2019: J. Albani. Beyond the Borders of Femininity: St. Eugenia and St. Athanasia in Byzantine and Post-Byzantine Art. – Византийское и восточнохристианское искусство. 2019, Vol. 9, 306–317.

Ammann 2022: J. Ammann. Ensemble de gravures de costumes de Turquie du XVIe siècle. Estampe 1577, Leather bound. Bibliothèque Nationale de France, Gallica, 2022.

Arateanu 2012: D. Arateanu. Română: Biserica Manastirii Moldovita – Detaliu pronaos. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Biserica_Manastirii_Moldovita_-_Detaliu_pronaos.jpg (изтеглена информация на 14.10.2023 г.).

Batten, Dannel-Hughes, Upson-Saia 2014: A. Batten, C. Dannel-Hughes, K. Upson-Saia. Dressing Judeans and Christians in Antiquity. Ashgate, 2014.

Bedros 2015: V. Bedros. Modele bizantine, filtre balcanice și interpretări locale în iconografia medievală românească. Cazul absidei altarului în bisericile din Moldova (cca. 1490–1550). – Editura Muzeul Literaturii Române. București, 2015.

Blago Fund 2020: Blago Fund. Пећка патријаршја. <https://www.blagofund.org/Archives/Рес/сг/> (изтеглена информация на 02.04.2024 г.);

<https://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Реска-Patrijarsija/index.htm> – Манастир Пећка патријаршја (изтеглена информация на 02.04.2024 г.).

Bodale 2008: A. Bodale. Domeniul mănăstirii Humor (1415–1591). – Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol“ – Iași, XLV, 2008, 1–29.

Carrasco 1985: M. Carrasco. The early illustrated manuscript of the Passion of Saint Agatha (Paris, Bibl. Nat., MS lat. 5594). – Gesta, 24, 1985, 19–32.

Cojocariu 1995: A. Cojocariu. Le Monastère de Sucevita. București, 1995.

Costea 1995: C. Costea. Programe iconografice insuficient cunoscute. Biserica mănăstirii Sucevița. – Studii și cercetări de istoria artei. AP, 42, 1995, 71–75.

Grabar 1976: A. Grabar. Sculptures byzantines du moyen age. II (XIe – XIVe siècle). Paris, 1976.

Davidescu 1966: M. Davidescu. Mănăstirea Cozia. București, 1966.

Denny, Krody 2012: W. Denny, S. Krody. The Sultan's Garden. The Blossoming of Ottoman Art at the Textile Museum. Washington, 2012.

Der Nersessian 1955: S. Der Nersessian. The illustrations of the Metaphrastian Menologium. – In: Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr. New Jersey. Princeton, 1955, 222–231.

Dosseva 2012: I. Dosseva. Early byzantine and medieval architectural sculpture in Sozopol. Sofia, 2012.

Draguts, Nicolescu 1974: V. Draguts, C. Nicolescu. Monumente Istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei si Sucevei. Iasi, 1974.

Dragut 1983: V. Dragut. La peinture murale de la Moldavie XVe – XVIe siecle. Bucarest, 1983.

Đurić, Ћирковић, Кораћ 1990: V. Đurić, C. Ћирковић, B. Кораћ. Пећка патријаршија. Beograd, 1990.

DVL 2023: Digital Vatican Library. Menologium Basilii II. 2023. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613/ (изтеглена информация на 08.03.2023 г.).

Elliott 2003: J. Elliott. The Acts of Paul and Thecla. – In: The New Testament and Other Early Christian Writings. B. Ehrman (Ed.). Oxford, 2003.

Enchev 2005: T. Enchev. About Some Medieval Images of the Early Christian Deambulatorium. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. Р. Костова, Б. Димитров (Ред.). Т. 4. В. Търново, 2005, 23–27.

Kanitz 1876: F. Kanitz. Tirnovo's albulgarische Baudenkmale. Eine Reisestudie zur Kunstgeschichte. Wien, 1876, 271–288.

Kty69 2010: Kty69. Français: Fresque de l'église de Ris.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sainte_Agathe.jpg (изтеглена информация на 04.04.2024 г.).

Melchioris 1627: Melchioris. Goldasti Heiminsfeldii De Bohemiae Regni, Incorporatarvmque Provinciarvm, Ivribvs ac priuilegiis; necnon de hereditaria Regiae Bohemorum familiae succeſſione Commentarii: In libros VI. diuiſi, & Inde A Prima Vsque Origine Ad praesentem aetatem quàm diligentiſſimè & accuratiſſimè deducti. München, 1627.

Millet 1927: G. Millet. Monuments de l'Athos relevés avec le concours de l'Armée française d'Orient et de l'Ecole française d'Athènes. Les peintures, I. Paris, 1927.

Mijović 1973: P. Mijović. Menolog, istorijsko-umetnička istraživanja. Belgrade, 1973.

Nilles 1971: N. Nilles. Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis. Farnborough, Gregg, 1971.

Oldfield 2014: P. Oldfield. Sanctity and Pilgrimage in Medieval Southern Italy, 1000–1200. Cambridge, 2014.

Papadopoulos 1984: S. Papadopoulos. Le métropolitte de Veliko Tărnovo Denis Rallis Paléologue et ses efforts pour la libération des Grecs et des Bulgares asservis. – В: Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век. II-ри Българо-гръцки симпозиум, София, 18–22 септември 1980 г. Актове. В. Търкова-Заимова, М. Жечев, Н. Данова, А. Алексиева, П. Щерев (Ред.). София, 1984, 47–50.

Papastavrou 2001: E. Papastavrou. The Byzantine Tradition on the Decoration of a 17th century Sakkos in the Byzantine and Christian Museum. – In: Material culture and well-being in Byzantium (400–1453). Proceedings of the international conference. Cambridge, 8–10 September. Cambridge, 2001, 177–180.

Papastavrou, Vryzidis 2019: E. Papastavrou, N. Vryzidis. Sacred Patchwork: Patterns of Textile Reuse in Greek Vestments and Liturgical Veils During the Ottoman Era. – Spolia reincarnated. Afterlives of Objects, Materials and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era. 10th International Anamed Annual Symposium. I. Jevtić, S. Yalman (Ed.). İstanbul, 2019, 259–286.

Russo 1939: D. Russo. Studi istorice Graeco-Romanie. Vol. 1. Bucuresti, 1939.

Ševčenko 1962: I. Ševčenko. The Illuminators of the Menologium of Basil II. – Dumbarton Oaks Papers, 16, 1962, 248–276.

Ševčenko 1990: N. Ševčenko. Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion. Chicago and London, 1990.

Simionovici 2001: E. Simionovici. The sacred monastery of Voronet. A heart of Romanian history and Orthodox spirituality. Sibiu, 2001.

Sinigallia, Puscasu 2000: T. Sinigallia, V. Puscasu. Manastirea Probota. București, 2000.

Sofragiu 2020: P. Sofragiu. Synaxarion in the Narthex Frescoes of Dionysiou Monastery from Mount Athos. – *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Teologie Ortodoxă*, 25, 2020, 2, 155–170.

Speltz 1923: A. Speltz. Styles of ornament. Chicago, 1923.

Starodubcev 2019: T. Starodubcev. St. Moses the Ethiopian or the black. Cult and representation in the middle ages. *Zograf*, 2019, Issue 43, 1–22. <https://doi.org/10.2298/ZOG1943001S> (изтеглена информација на 09.03.2023 г.).

Stoicescu, Miclea 1978: N. Stoicescu, I. Miclea. Humor. Historisches und Kunstdenkmal. București, 1978.

Sullivan 2017: A. Sullivan. The Painted Fortified Monastic Churches of Moldavia: Bastions of Orthodoxy in a Post-Byzantine World. University of Michigan, 2017.

Sözen 1998: M. Sözen, Bir İmparatorluğun Doğuşu: Topkapı. İstanbul, 1998.

Todić 1993: B. Todić. Старо Нагорично (Staro Nagoričino). Belgrade, 1993.

Vanderheyde 2007: C. Vanderheyde. The Carved Decoration of Middle and Late Byzantine Temples. – *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte*, 5. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2007, 77–112.

Vandersall 1984: A. Vandersall. Five “Romanesque Portals”: Questions of Attribution and Ornament. – *Metropolitan museum journal*, 18, 1984, 129–139.

Van der Stock 2009: J. Van der Stock. The Wierix Family: Book Illustrations, Part 2. Amsterdam, 2009.

Van Esbroeck 2000: M. Van Esbroeck. Proclus Saint Coptic. Wiki.org <https://coptic-wiki.org/proclus-saint?pdf=4066> (изтеглена информација на 08.03.2023 г.).

Znorovszky 2019: A.-B. Znorovszky. Saint Eugenia Outside-Inside-Outside Rome: An Iconographic Continuity? – *Trivent*, 2019, 120–145.

Αγιος Νικοδημος Αγιορειτης 2005: Αγιος Νικοδημος Αγιορειτης. Συναξαριστής των Δώδεκα Μηνών του Ενιαυτού. Τόμος Τρίτος, Έκδόσεις Δόμος, 2005.

Αναστασιος 2013: Β. Αναστασιος. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος Β' (893–901). Τομέας Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Χριστιανικής Γραμματείας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Θεσσαλονίκη, 2013.

Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 1998: Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα. Ιερά Μονή Ιβήρων. Χρυσοκέντητα άμφια και πέπλα. Ιερά Μονή Ιβήρων, 1998.

Γκιολές 2009: Ν. Γκιολές. Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος. Αθήνα, 2009.

Επισκόπου Ὁρεῶν Κυπριανοῦ 2011: Τὸ „Σιγγίλιον“ τοῦ 1583 κατὰ „τοῦ καινοτομηθέντος καλενταρίου παρὰ Λατίνων“. Φυλὴ Ἀττικῆς 2011. <http://www.hsir.org/pdfs/2011/06/22/20110622aSigglion1583/20110622aSigglion1583.pdf> (изтеглена информация на 25.03.2024).

Ιωαννίδης 1988: Φ. Ιωαννίδης. Αγία Αγάθη. Κληρονομία, 20, 1988, 133–142.

Σοφιανός, Τσιγαρίδας 2003: Δ. Σοφιανός, Ε. Τσιγαρίδας. Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων. Τρίκαλα, 2003.

THE GALLERY OF STS. PETER AND PAUL'S CHURCH IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendzhiev, Plamen Sabev

(Abstract)

The paper presents a complete and comprehensive analysis of the plan, volume, appearance, decoration, dating, construction periodization, mural decoration, and also a new reading of the inscription on the benefactor's composition, a reconstruction of the mural calendar and the architectural reconstructions of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the mid-14th c. to the beginning of the 20th c. (**Fig. 1, Fig. Ill. 1**). The gallery is L-shaped on the West and South sides of the nave and narthex, with a total of 11 pillars, built of stone, brick and white mortar, with brick arches between them (**Fig. 23 – Fig. 36**). The façades are decorated with a belt of glazed green plates, brick ornaments and brick crosses (**Fig. 15 – Fig. 17**). The gallery is not vaulted and has a single-pitched timber roof clad in lead sheets (**Fig. 4.2**), later replaced with tiles (**Fig. 14**).

First construction period (Fig. 41). Construction of the gallery in the second half of the 14th c. **Second construction period (Fig. 42).** Partial walling of the inter-arch openings of the gallery and inserted wooden grates, painting the benefactor's scene and a calendar for the whole year inside (**Fig. 4, Fig. 29 – Fig. 34, Ill. 2**), carried out in the 1680s. **Third construction period (Fig. 43).** Demolition of the East end of the South wing of the gallery, construction of the Christ Pantocrator Chapel on the same site and opening an entrance from the altar space of the church to it, roofing with tiles in the 1750s – early 1760s (**Fig. 35 – Fig. 37**). **Fourth construction period (Fig. 7, Fig. 8, Fig. 14, Fig. 15, Fig. 44).** Complete walling of the inter-arch openings of the gallery in the 18th c. – early 19th c. **Fifth construction period (Fig. 16).** Clearing the inter-arch openings of the Western and South façades, and fitting in new large windows in 1908–1910. **Sixth construction period (Fig. 17, Fig. 18, Fig. 19).** The gallery was nearly destroyed completely in the earthquake of 01.06.1913 and the surviving walls were temporarily conserved (**Fig. 20**). **Seventh construction period (Ill. 1).** The gallery was rebuilt in 1965–1973 and the mural paintings were restored in 1973–1981 (**Fig. 30 – Fig. 34**). It has been a museum site ever since.

The mural program in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the 1580s consists of a mural calendar (Menologue) (**Ill. 3, Ill. 10, Ill. 11, Ill. 13, Ill. 14, Ill. 17, Ill. 20, Ill. 22 – Ill. 25, Ill. 27, Ill. 30, Ill. 31**), the scenes of the Last Judgment (**Ill. 9**) and of Adam and Eve in the Garden of Eden; the first register contains upright figures of saints (monks and anchorites) (**Ill. 7. 8**) and a double decorative plinth imitating drapery. The artist who painted the gallery was a follower of the post-Byzantine tradition and depicted a mural calendar (Menologue) in it for the whole year, as was the case in some churches in Thessaloniki and Pécs, as well as in the big Orthodox monasteries in Moldavia and Wallachia (**Ill. Ill. 35**), and he used typical Constantinople official models in some scenes of the feast days or in scenes commemorating martyrs and saints.

Reconstruction of the mural calendar (Menologue) (Fig. 45 – Fig. 50). The calendar unfolds in four rows on all the interior walls and pillars of the gallery. The rows

are 0.64 – 0.72 m high, and the fields are 0.33 – 0.70 m wide, with the days running chronologically and uninterruptedly over all the 12 months. The calendar begins with the winter half-year, from September, in the upper left corner of the East long wall (**Fig. 45**), and occupies the entire North long wall of the gallery (**Fig. 46**), ending at the beginning of the East short wall of the gallery (**Fig. 47**). The summer half-year begins with March in the upper right corner of the East short wall of the gallery (**Fig. 47**), after which the days pass on the South wall (**Fig. 48**), then continue on the West wall (**Fig. 49**) and end on the North short wall of the gallery (**Fig. 50**).

The iconographer intentionally superimposed the details of the calendar in the gallery, and in some scenes, he expressed the psychological states of the martyrs. Thus the compositions are rather austere, keeping a rhythm through alternating warm and cold hues thereby achieving an artistic persuasiveness (**III. 10, III. 13, III. 14, III. 22**). His style is similar to the techniques and methods used to depict mural calendars, mainly in the 16th – 17th c. monasteries in the territory of present-day Romania. In canonical terms, the scenes are chosen in line with the traditions kept and elaborated in Constantinople, similarly to the scenes of the Council of the Holy Mother of God of the Sign in combination with St. Evaristus the Studite (**III. 23**) and the Uncovering of the relics of the Holy Martyrs at the Gate of Eugenius (**III. 31**). Furthermore, there is an affinity for monastic iconography, and this is particularly telling in the selection of saints depicted full-height (**III. 7, III. 8**).

There is a large benefactor composition painted in the central niche above the West entrance of the narthex. (**Fig. 4.1, III. 2**) It represents the benefactor praying and offering a model of the renovated Church to the Mother of God with the Infant Jesus Christ and the intercession of the Holy Apostles Peter and Paul (**Fig. 4.2**). Above the benefactor, dressed in festive archiepiscopal vestments, there is a text in Greek stating his name, clerical rank and the time when the mural decoration in the gallery was completed (**Fig. 60**).

A new interpretation of the inscription has been proposed, revising the previous views held by F. Uspensky and G. Gerov. (**Fig. 60**).

Line 1: ... Η ΔΗ[С] ΕΙΜΥ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Ο... ΤΥ.

New translation: ...To the Most Holy Mother of God and Ever-Virgin (Maria) ...

Line 2: ...ΙΚΟΥ[...] ΤΟΣ Τῶ Τ[...] ἈΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ Χ[...] ΑC ΚΟΜΝΗ . ΠΑΛΙΑΕΟΛ[ΟΓ]
Χ ...

New translation: ...Archbishop ... of Comnenus and Palaiologos ...

Line 3:...ΕΝΑΥ Τῶ Η[...].

New translation: from Ι[...].

The first line contains a prayerful address to the Holy Mother of God with the Infant Jesus Christ, similar to the liturgical interjection, part of the Eucharistic canon: “Υπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Αειπαρθένου Μαρίας”.

The second line contains the name of the benefactor and his clerical rank: “*Archbishop of Comnenus and Palaiologos...*”. This turned out to be the important point of identification, because it was the Metropolitan bishop of Tarnovo, Dionysios I Rallis (1580–1598), who was considered the successor of the dynasty of the Palaeologi, and is known from official documents as Διονύσιος Ι Πάλλης Παλαιολόγος. The text of the last fifth line, where it would be logical to have a date inscribed, is in fact so illegible that only the upper parts of the hastae of an unidentifiable letter are visible. Moreover, it is not at

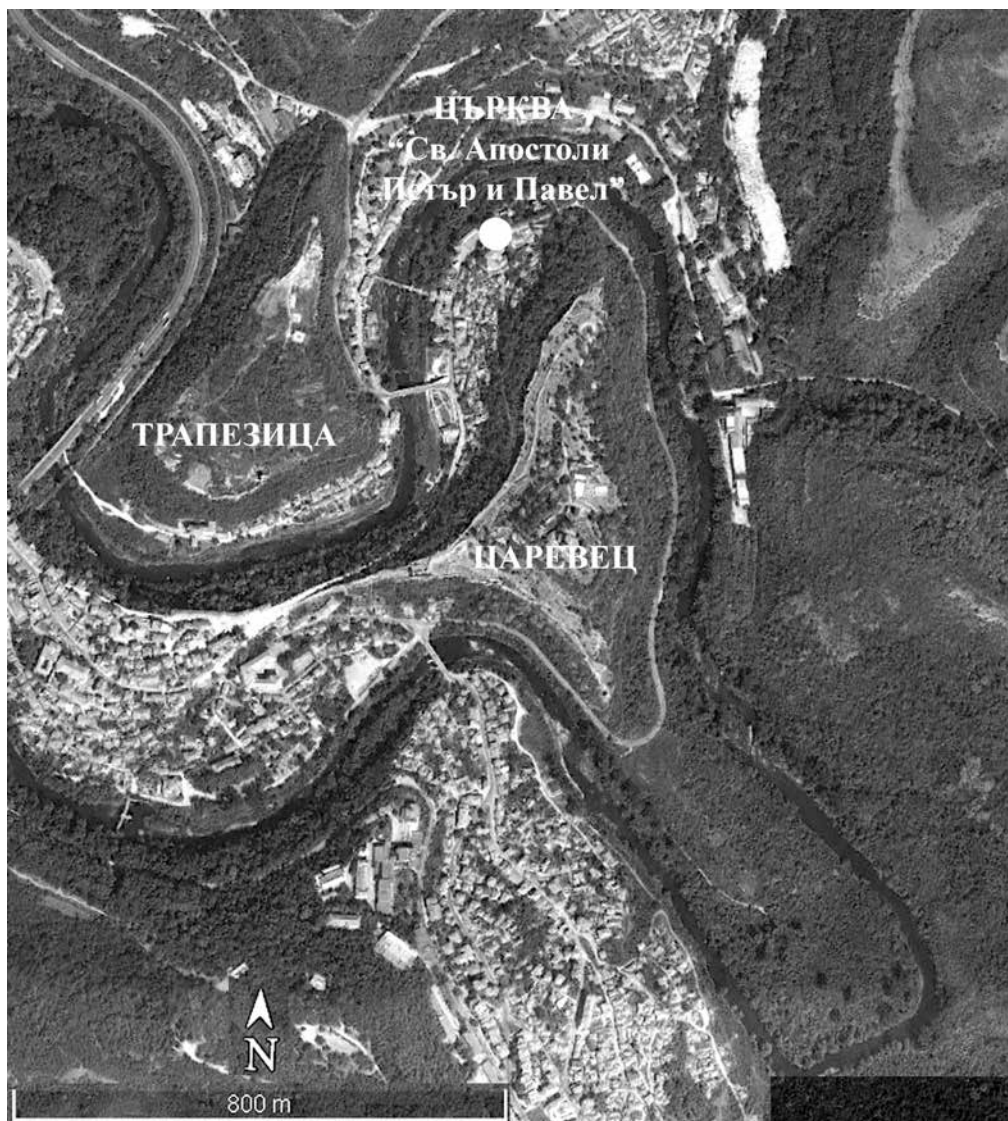
the end of the inscription! Hence, any effort to replace letters with numerical values, to try to find years corresponding to a benefactor, or to attempt to offer alternative interpretations of the text, falls flat!

It is for the first time that some interesting details of the appearance and garments of the benefactor, metropolitan bishop **Dionysios I Rallis** (1580–1598) (**Fig. 57**) have also been identified. He has a noble face, a dark soft beard and moustache, a thin nose, and prominent supraorbital arches (**Fig. 53**). His headdress is of a special archiepiscopal design (**Fig. 54, Fig. 55**), and his clerical rank is further accentuated by a long and richly decorated archiepiscopal sakkos, omophorion, and oversleeves.

The sakkos is made of a most expensive fabric, decorated with golden ornaments, reaching to the very edge of the skirt, and large, vertically alternating motifs – tulips with inner double hems with ribbons and beads, with interlacing floral elements and crosses in between, as is typical of the entire 16th c. (**Fig. 57**). Orthodox metropolitan bishops and patriarchs during this period began to use ready-made fabrics decorated with embroidered tulips (a type of *Ottoman kemha damask*) (**Ill. 34**), imports from Damascus, Aleppo, Bursa, Constantinople, to make their own sakkos, like the sakkos of metropolitan bishop Dionysius of Moscow (1581–1586) (**Ill. 32, Ill. 33**).

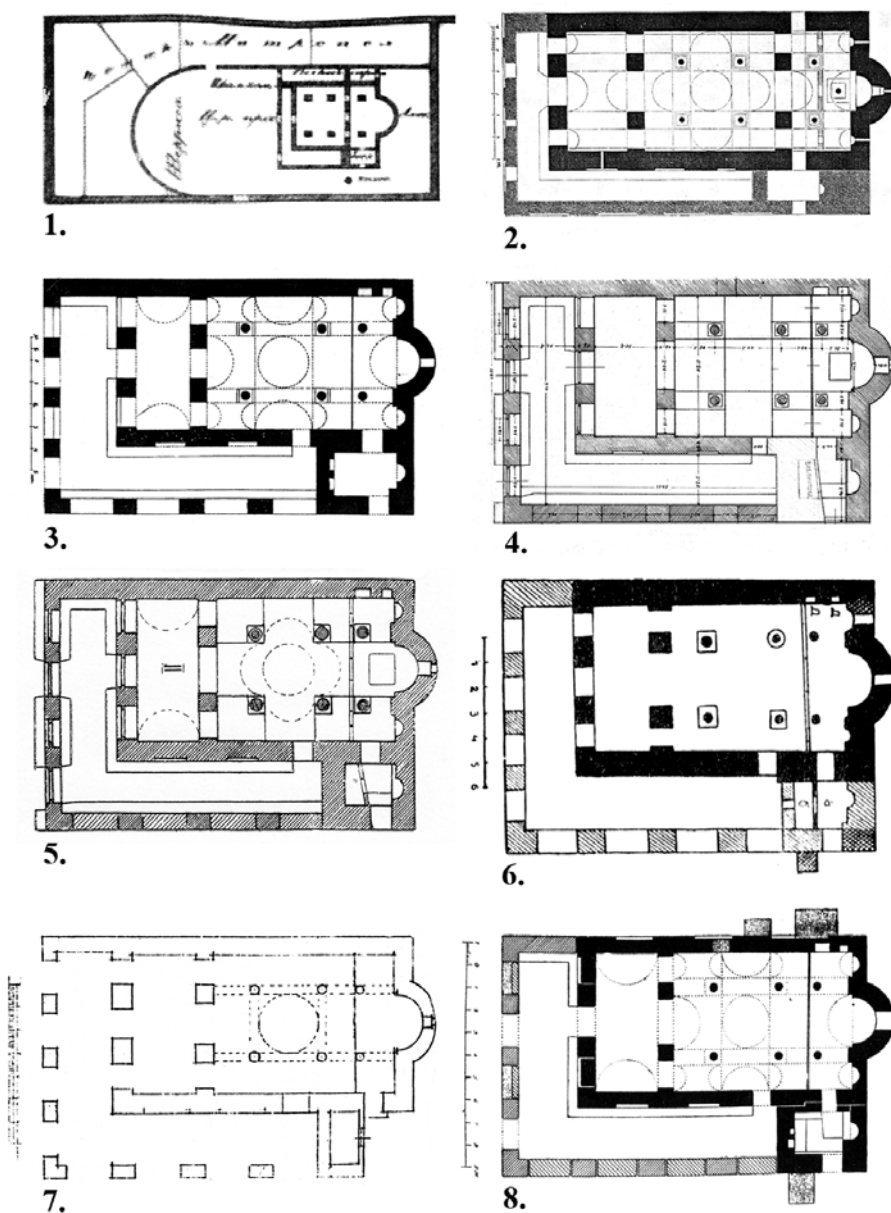
On the strips of the right oversleeve of the benefactor, the metropolitan bishop of Tarnovo Dionysios I Rallis, two hitherto unknown embroidered inscriptions were noticed for the first time: „ΔΟCMENE[...]“ (**Fig. 58**), which probably stands for the Old Greek past participle δωσέμεν(αι), meaning given, presented, whereas the second inscription is rather illegible – only “CTO [...]X[...]” can be made out, presumably from the Old Greek preposition στο, translating as “in...”. The inscriptions were probably made on the occasion of the cheirotonia of a supreme archpriest and contain information about a benefactor (or recipient) and the place of presentation (or place of manufacture).

Based on the analysis and the new reading of the benefactor inscription, it can be argued that the benefactor composition and the mural calendar (Menologue) in the gallery of Sts. Peter and Paul’s Church in Veliko Tarnovo were made by metropolitan bishop Dionysios I Rallis (1580–1598) in the 1580s, shortly after the Tarnovo See was taken over, but before the beginning of the First Tarnovo Uprising in 1598. Then an iconographer was invited, who had an official model in line with the iconographic traditions. In some places of the Menologue, he added non-standard iconographic patterns, thus demonstrating expertise and highly developed skills. Another of his achievements is the truthful depiction of the details of the vestments, and of the psychological state of the benefactor himself.

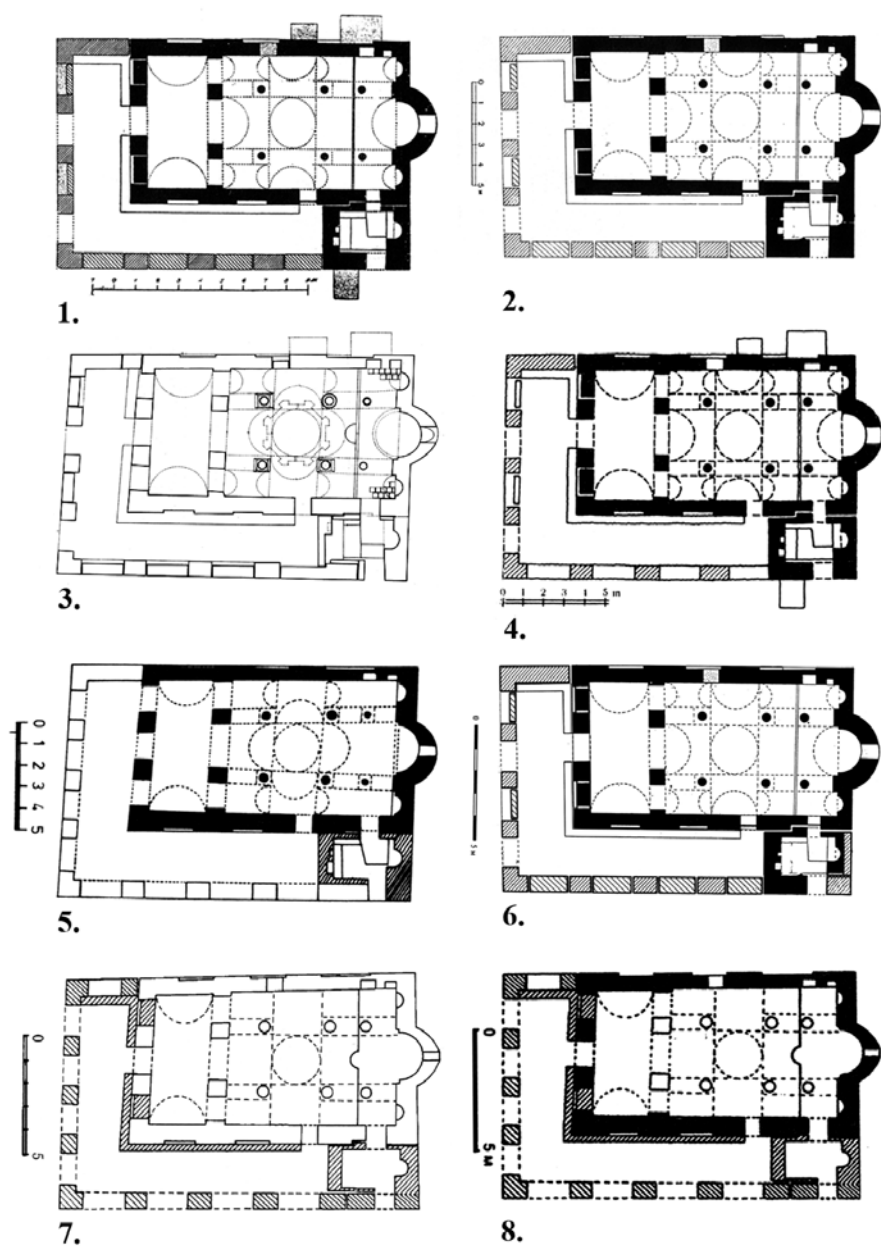
Обр. 1. Сателитна снимка на Велико Търново с местоположението на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“.

Fig. 1. A aerial photo of Veliko Tarnovo with the location of Sts. Peter and Paul's Church.

Обр. 2. Планове на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.
 1. По Х. Даскалов (1858 г.). 2. По Ф. Каниц (1871 г.). 3. По Ф. Успенски (1899 г.).
 4. По Л. Филипов (1904 г.). 5. По Г. Козаров (1907 г.). 6. По Ю. Трифонов (1917 г.).
 7. По А. Торньов (1925 г.). 8. По Б. Филов (1930 г.).

Fig. 2. Plans of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.
 1. After H. Daskalov (1858). 2. After F. Kanitz (1871). 3. After F. Uspensky (1899).
 4. After L. Filipov (1904). 5. After G. Kozarov (1907). 6. After Y. Trifonov (1917).
 7. After A. Torniyov (1925). 8. After B. Filov (1930).

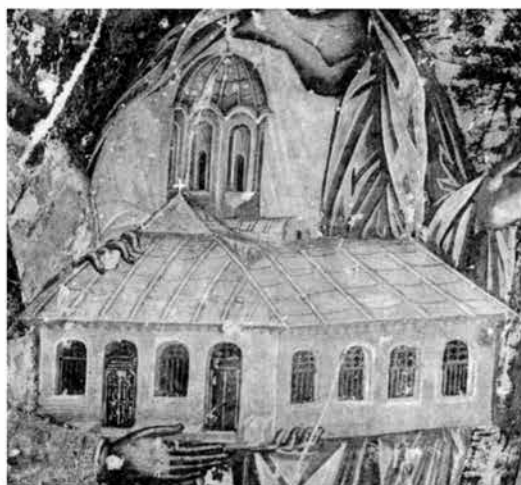

Обр. 3. Планове на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.
 1. По Н. Мавродинов (1931 г.). 2. По К. Миятев (1965 г.). 3. По Б. Кузупов (1965 г.).
 4. По Н. Чанева-Дечевска (1988 г.). 5. По Н. Тулешков (1989 г.). 6. По Х. Вачев
 (2002 г.). 7. По В. Димова (2008 г.). 8. По Д. Косева-Тотева (2016 г.).

Fig. 3. Plans of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.
 1. After N. Mavrodinov (1931). 2. After K. Miyatev (1965). 3. After B. Kuzupov (1965).
 4. After N. Chaneva-Dechevska (1988). 5. After N. Tuleshkov (1989). 6. After H. Vachev
 (2002). 7. After V. Dimova (2008). 8. After D. Koseva-Toteva (2016).

1.

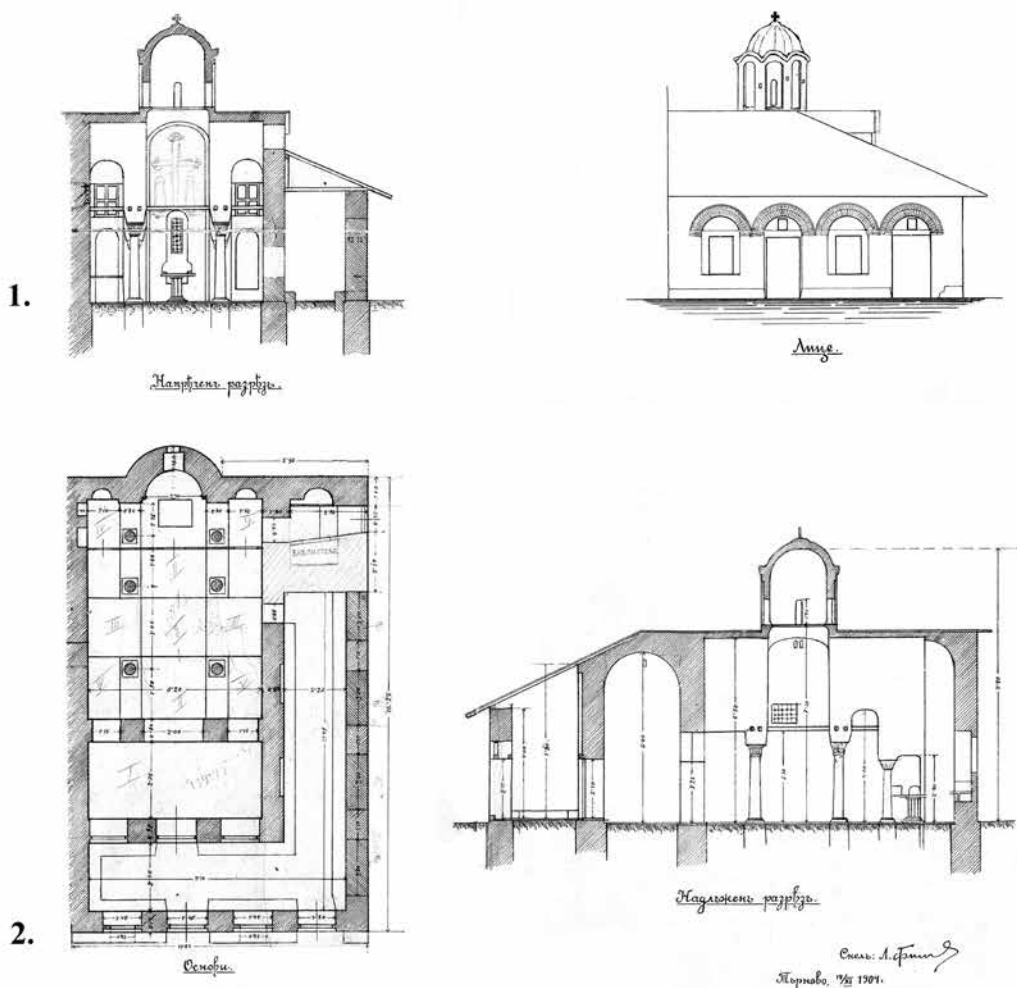

2.

Обр. 4. Ктиторска композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (по Ф. Успенски).
1. Общ вид. 2. Детайл – модел на църквата.

Fig. 4. The benefactor composition above the central Western entrance of the narthex of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (after F. Uspensky).
1. General view. 2. A detail – a model of the church.

Проектъ *Планъ*
на църквата „Св. Петър и Павел“ въ гр. В. Търново.
М. 1:100.

Обр. 5. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – чертежи на Л. Филипов от 1904 г. (инв. № 932 ФЛФ). 1. Напречен разрез и изглед от запад с галерията. 2. План и надлъжен разрез.

Fig. 5. Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – drawings by L. Filipov from 1904 (inv. № 932 ФЛФ). 1. A cross section and view from the West with the gallery. 2. Plan and longitudinal section.

Обр. 6. Митрополията с църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – макет на Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ).

Fig. 6. The Metropolis with Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a model of L. Filipov (inv. No. 23 ФЛФ).

Обр. 7. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – детайл от макет на Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ).

Fig. 7. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a detail from a model of L. Filipov (inv. No. 23 ФЛФ).

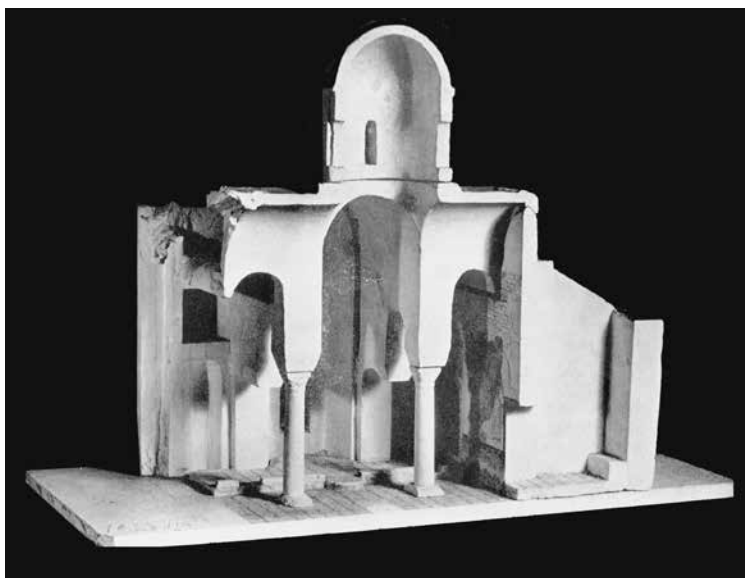
Обр. 8. Южна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – детайл от макет на Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ).

Fig. 8. *The South façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a detail from a model of L. Filipov (inv. No. 23 ФЛФ).*

Обр. 9. Източна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – детайл от макет на Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ).

Fig. 9. *The East façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a detail from a model of L. Filipov (inv. No. 23 ФЛФ).*

Обр. 10. Напречен разрез през галерията и източната част на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – макет на Л. Филипов (инв. № 52 ФЛФ).

Fig. 10. A cross section of the gallery and the Eastern part of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a model of L. Filipov (inv. No. 52 ФЛФ).

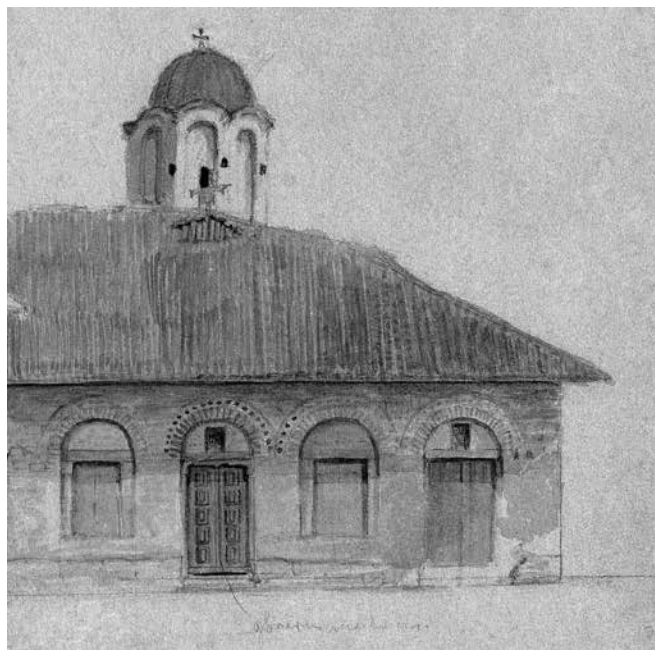
Обр. 11. Митрополията с църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – рисунка на Л. Филипов (инв. № 96 ФЛФ).

Fig. 11. The Metropolis with Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a drawing by L. Filipov (inv. No. 96 ФЛФ).

Обр. 12. Южна и западна фасади на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – рисунка на Л. Филипов от 1905 г. (инв. № 803₁ ФЛФ).

Fig. 12. The South and West façades of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a drawing by L. Filipov from 1905 (inv. No. 803₁ ФЛФ).

Обр. 13. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – рисунка на Л. Филипов (инв. № 803₂ ФЛФ).

Fig. 13. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a drawing by L. Filipov (inv. No. 803₂ ФЛФ).

Обр. 14. Западна половина на южната фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от 1899 г. (по Ф. Успенски).

Fig. 14. The Western half of the South façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo in 1899 (after F. Uspensky).

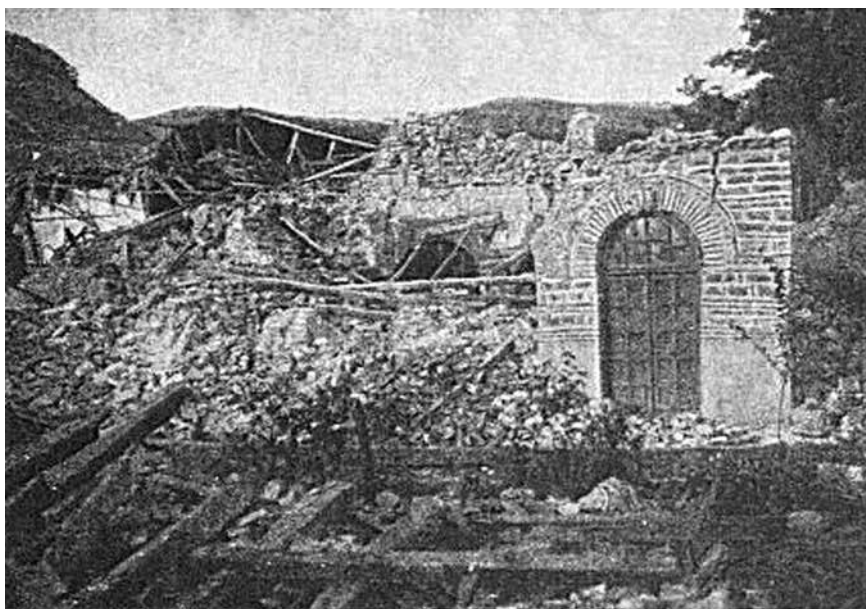
Обр. 15. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново преди 1908–1910 г. (инв. № 1854 НИ-СН/ИМ – ВТ ОФ).

Fig. 15. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo before 1908–1910 (inv. No. 1854 НИ-СН/ИМ – ВТ ОФ).

Обр. 16. Западна и южна фасади на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново след 1908–1910 г. (лична колекция на И. Панайотов).

Fig. 16. The West and South façades of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo after 1908–1910 (the personal collection of I. Panayotov).

Обр. 17. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново след земетресението през 1913 г. (по Б. Филов).

Fig. 17. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo after the earthquake in 1913 (after B. Filov).

Обр. 18. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново след земетресението през 1913 г. (лична колекция на И. Панайотов).

Fig. 18. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo after the earthquake in 1913 (the personal collection of I. Panayotov).

Обр. 19. Югозападният ъгъл със западната ниша и сцени от стенописния календар на южната фасада на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 1914–1920 г. (по К. Миятев).

Fig. 19. The Southwest corner with the West niche and scenes from the mural calendar on the South façade of the narthex of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo in 1914–1920 (after K. Miyatev).

1.

2.

3.

4.

Обр. 20. Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 1965 г. (Архив на НИИ НКН, инв. № ВТ-89-105-II). 1. Западна фасада и югозападен ъгъл. 2. Югоизточен ъгъл и източна фасада. 3. Източна фасада на наоса и галерията. 4. Северна фасада на наоса, притвора и галерията.

Fig. 20. The gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo in 1965. (the archive of the National Institute of Immovable Cultural Heritage, inv. No. ВТ-89-105-II). 1. The West façade and Southwest corner. 2. The Southeast corner and the East façade. 3. East façade of the nave and gallery. 4. The North façade of the nave, the narthex and the gallery.

Обр. 21. Западна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 2023 г.

Fig. 21. The West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo in 2023.

Обр. 22. Южна и източна фасади на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 2023 г.

Fig. 22. The South and East façades of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo in 2023.

Обр. 23. Западно крило на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“
във Велико Търново – поглед от юг.

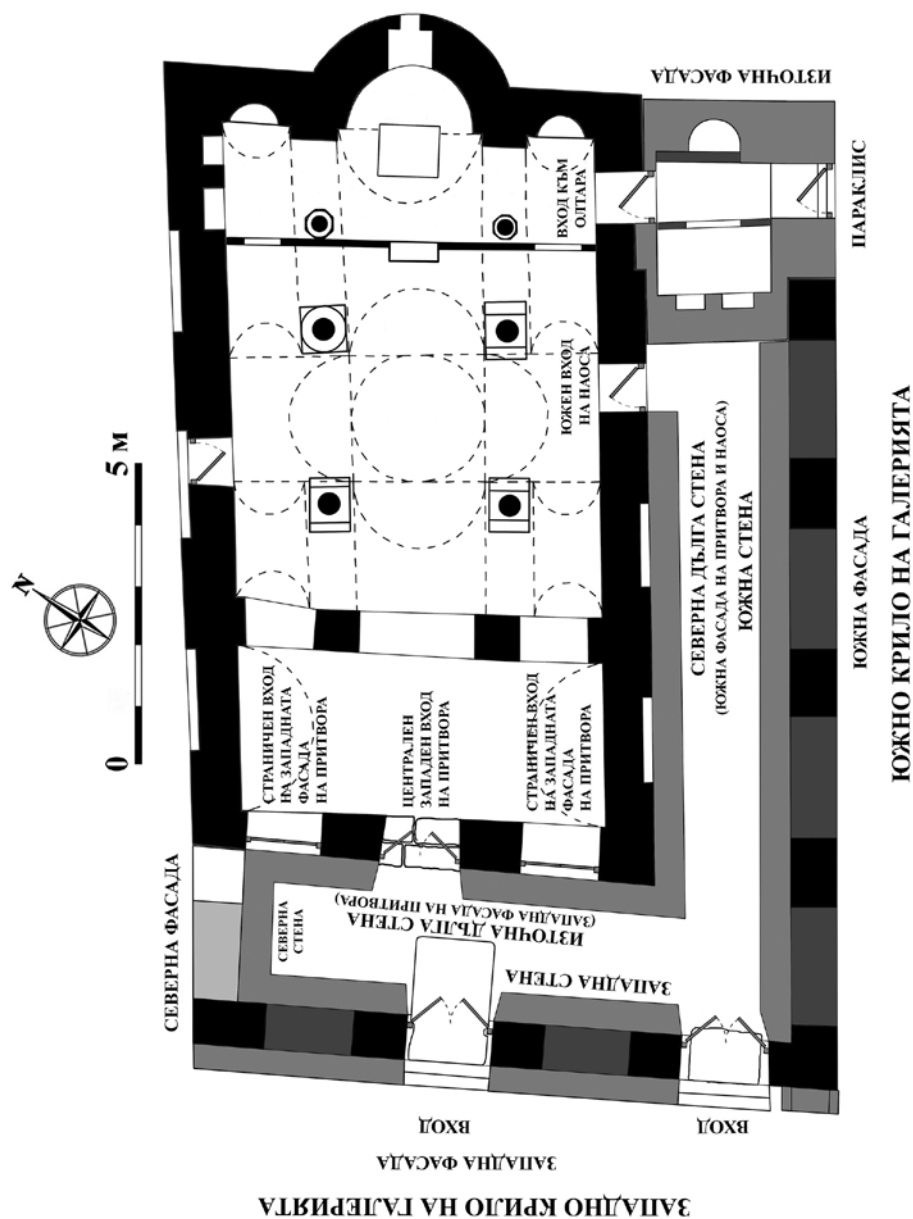
Fig. 23. The Western wing of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo –
view from the South.

Обр. 24. Южно крило на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от запад и от изток.

Fig. 24. The Southern wing of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – view from the West and the East.

Обр. 25. План на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново в началото на XX в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 25. The plan of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo at the beginning of the 20th c. (reconstruction by E. Dermendzhiev).

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Обр. 26. Стълбове (външно лице) на западната фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 26. Pillars (external face) on the West façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

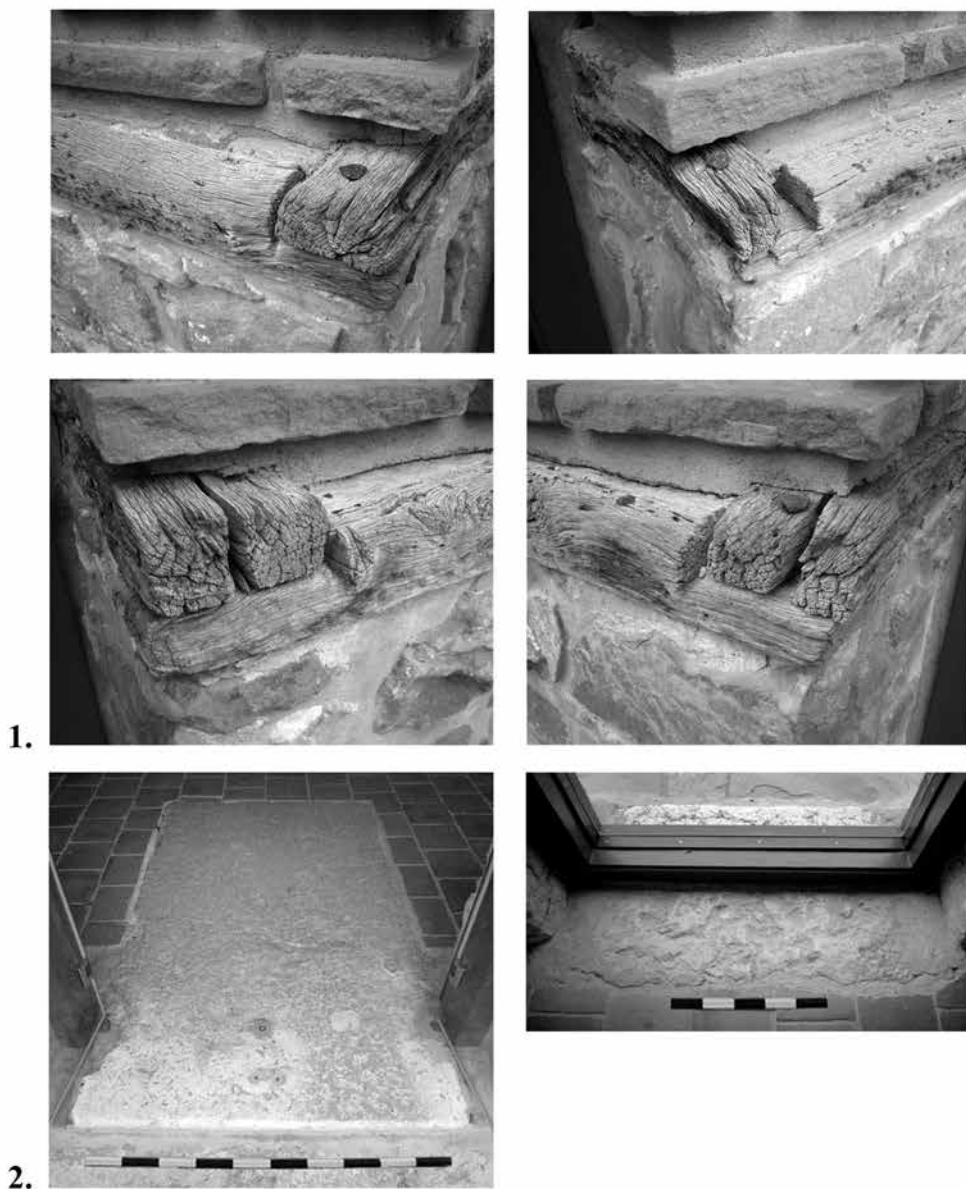
7.

8.

Обр. 27. Стълбове (външно лице) на южната фасада и източна фасада на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 27. Pillars (external face) on the South façade and the East façade of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Обр. 28. Сглобка на сантрачите в зидарията на стълбовете и каменни плочи от настилката на входовете в Западното крило на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 28. The fitting of the beams in the stonework of the pillars and stone slabs from the paving of the entrances in the West wing of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Обр. 29. Северна стена на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 29. The North wall of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Обр. 30. Източната дълга стена на галерията (западна фасада на притвора) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от юг.

Fig. 30. The East long wall of the gallery (West façade of the narthex) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – view from the South.

Обр. 31. Западна ниша на северната дълга стена на галерията (южна фасада на притвора) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от запад и от изток.

Fig. 31. The West niche on the North long wall of the gallery (South façade of the narthex) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – view from the West and the East.

Обр. 32. Средна ниша на северната дълга стена на галерията (южна фасада на наоса) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от запад и от изток.

Fig. 32. The middle niche on the North long wall of the gallery (South façade of the nave) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – view from the West and the East.

Обр. 33. Вход към наоса на северната дълга стена на галерията (южна фасада на наоса) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 33. The entrance to the nave on the North long wall of the gallery (South façade of the nave) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Обр. 34. Източна ниша и вход от параклиса „Христос Пантократор“ към олтара на северната дълга стена на галерията (южна фасада на наоса) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от юг.

Fig. 34. The East niche and entrance from the Christ Pantocrator Chapel to the altar on the North long wall of the gallery (South façade of the nave) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – view from the South.

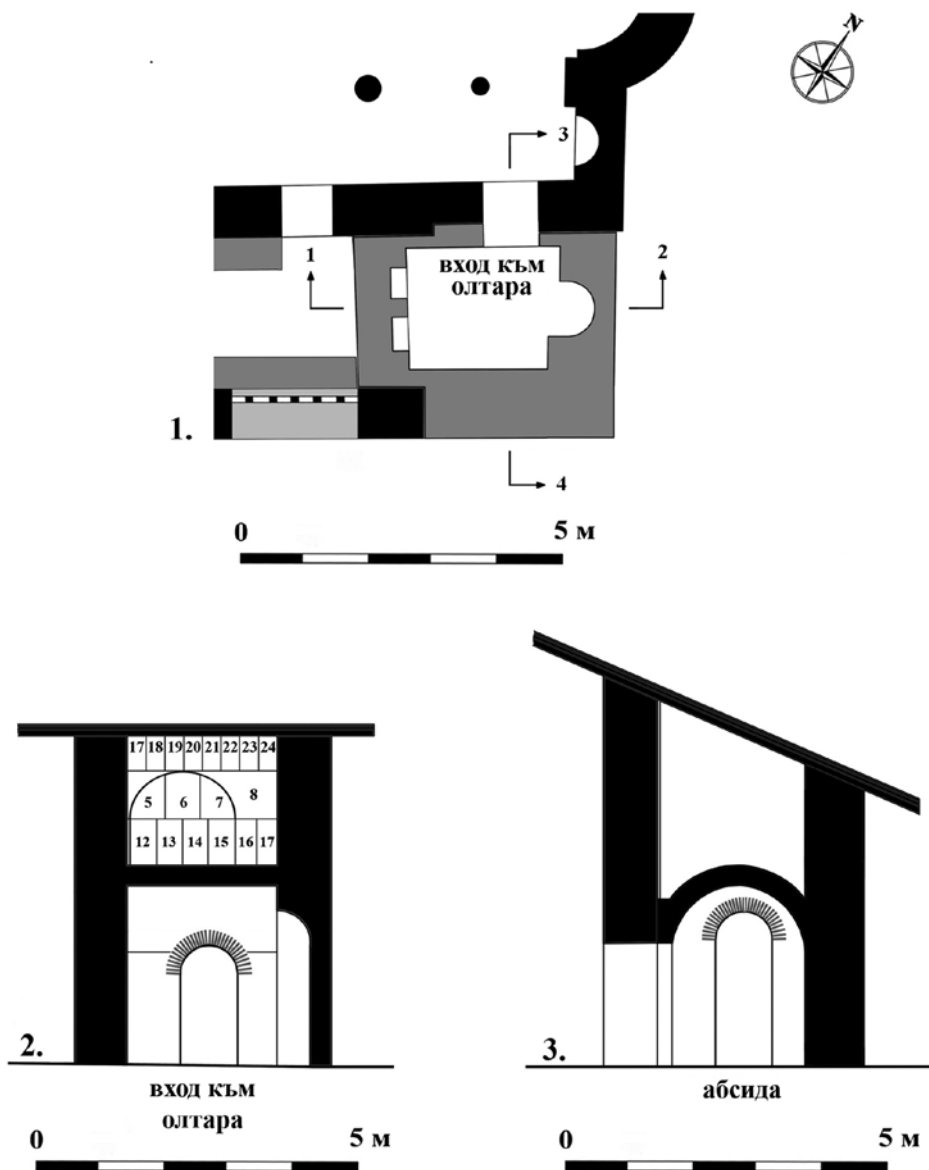
Обр. 35. Западна фасада на параклиса „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 35. The West façade of the Christ Pantocrator Chapel at the East end of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

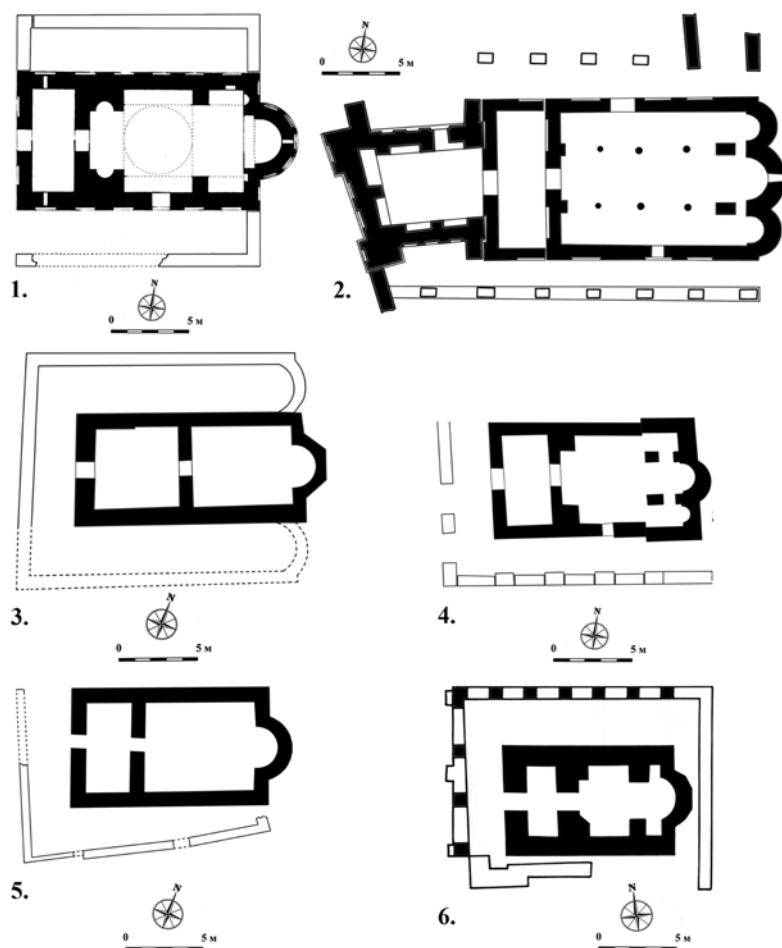
Обр. 36. Източна стена с абсидата на параклиса „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 36. The East wall with the apse of the Christ Pantocrator Chapel at the East end of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

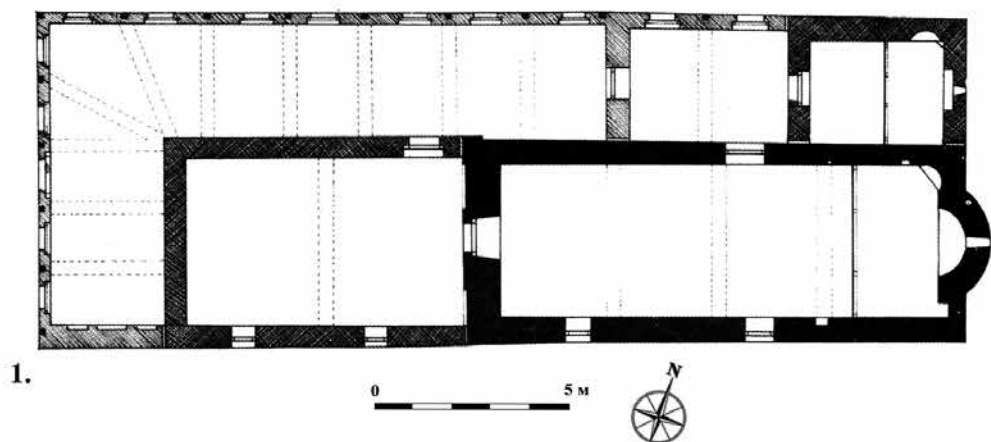
Обр. 37. Параклис „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План с означение на разрезите. 2. Надлъжен разрез 1–2. 3. Напречен разрез 3–4.

Fig. 37. The Christ Pantocrator Chapel at the East end of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. A plan with marked incisions. 2. A longitudinal section 1–2. 3. A cross section 3–4.

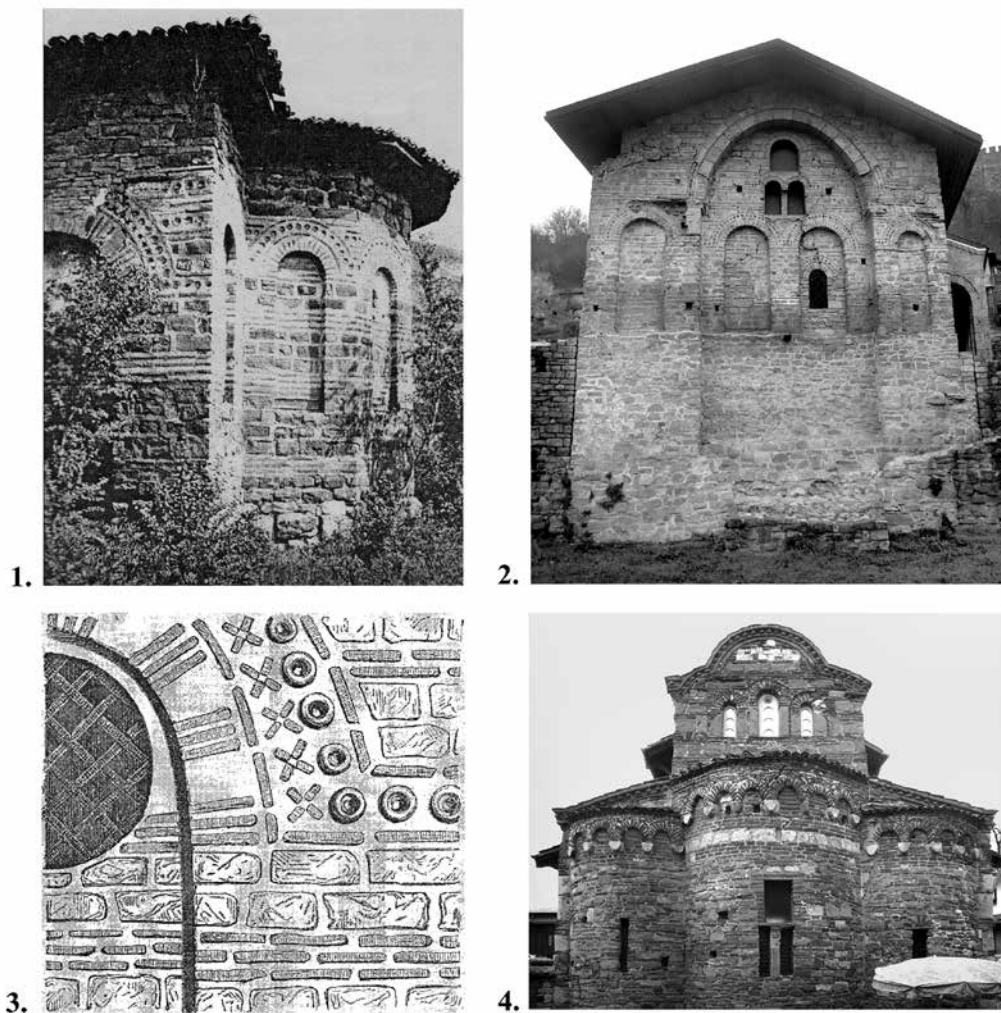
Обр. 38. Планове на църкви от XIII–XIV в. в столичния Търновград с допълнително пристроени галерии. 1. Църква „Св. Димитър“ в подградието в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица (по Я. Николова, М. Робов). 2. Църква „Св. 40 мъченици“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (по К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева). 3. Църква в Югоизточното подградие (по Х. Вачев, И. Петракиев). 4. Църква № 3 в цитаделата на хълма Трапезица (по М. Робов). 5. Църква № 4 в цитаделата на хълма Трапезица (по М. Робов). 6. Църква № 14 в цитаделата на хълма Царевец (по Е. Дерменджиев).

Fig. 38. Plans of churches from the 13th – 14th centuries in the metropolitan city of Tarnovgrad with additional galleries. St. Dimitar's Church in the suburb at the Eastern foot of the citadel on the hill of Trapezitsa (after Y. Nikolova, M. Robov). The Holy Forty Martyrs Church in the suburb at the Western foot of the citadel on the hill of Tsarevets (after K. Totev, E. Dermendzhiev, D. Koseva). 3. A church in the South-Eastern suburb (after H. Vachev, I. Petrakiev). 4. Church No.3 in the citadel on the hill of Trapezitsa (after M. Robov). 5. Church No. 4 in the citadel on the hill of Trapezitsa (after M. Robov). 6. Church No. 14 in the citadel on the hill of Tsarevets (after E. Dermendzhiev).

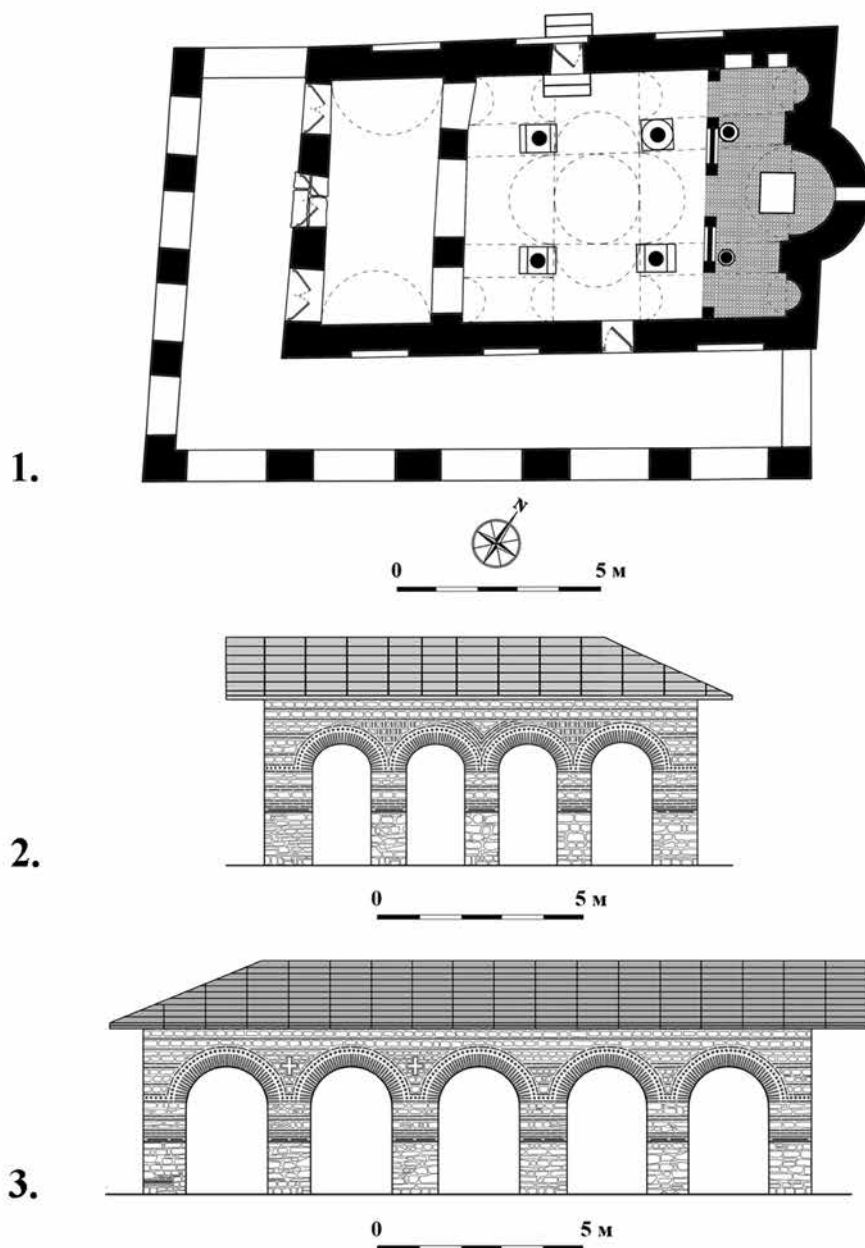
Обр. 39. Църква „Рождество Христово“ от XVI в. в село Арбанаси с допълнително пристроени параклис „Св. Йоан Продром“ и галерия през 1632–1649 г. 1. План (по Х. Вачев). 2. Северна фасада на параклиса и галерията. 3. Западна фасада на галерията.

Fig. 39. The Nativity Church from the 16th c. in the village of Arbanassi with additionally built St. John Prodromos Chapel and a gallery in 1632–1649. 1. A plan (after H. Vachev). 2. The North façade of the chapel and the gallery. 3. The West façade of the gallery.

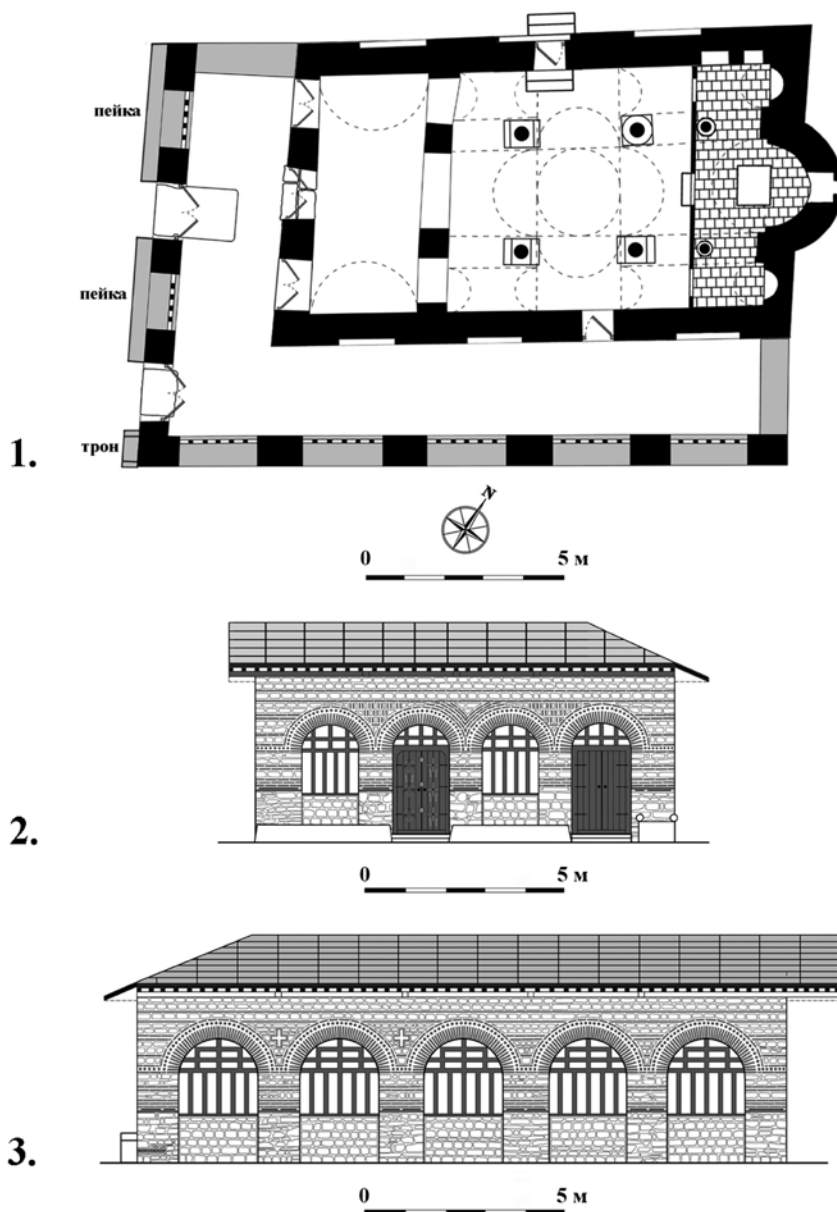
Обр. 40. Фасадна украса с глазирани панички на църкви от XIII–XIV в. в столичния Търновград и Несебър. 1. Църква „Св. Димитър“ в подградието в източното подножие на цитаделата на хълма Трапезица в Търновград (по Я. Николова, М. Робов). 2. Западна пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец в Търновград. 3. Църква „Успение на Пресвета Богородица“ в Търновград (по F. Kanitz). 4. Църква „Св. Богородица“ („Св. Стефан“) в Несебър.

Fig. 40. Façade decoration with glazed tiles of churches from the 13th – 14th c. in the metropolitan city of Tarnovgrad and in Nessebar. 1. St. Dimitar's Church in the suburb at the Eastern foot of the citadel on the hill of Trapezitsa (after Y. Nikolova, M. Robov). 2. A Western extension of the Holy Forty Martyrs Church in the suburb at the Western foot of the citadel on the hill of Tsarevets in Tarnovgrad. 3. The Church of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Tarnovgrad (after F. Kanitz). 4. The Church of the Holy Mother of God (St. Stefan) in Nessebar.

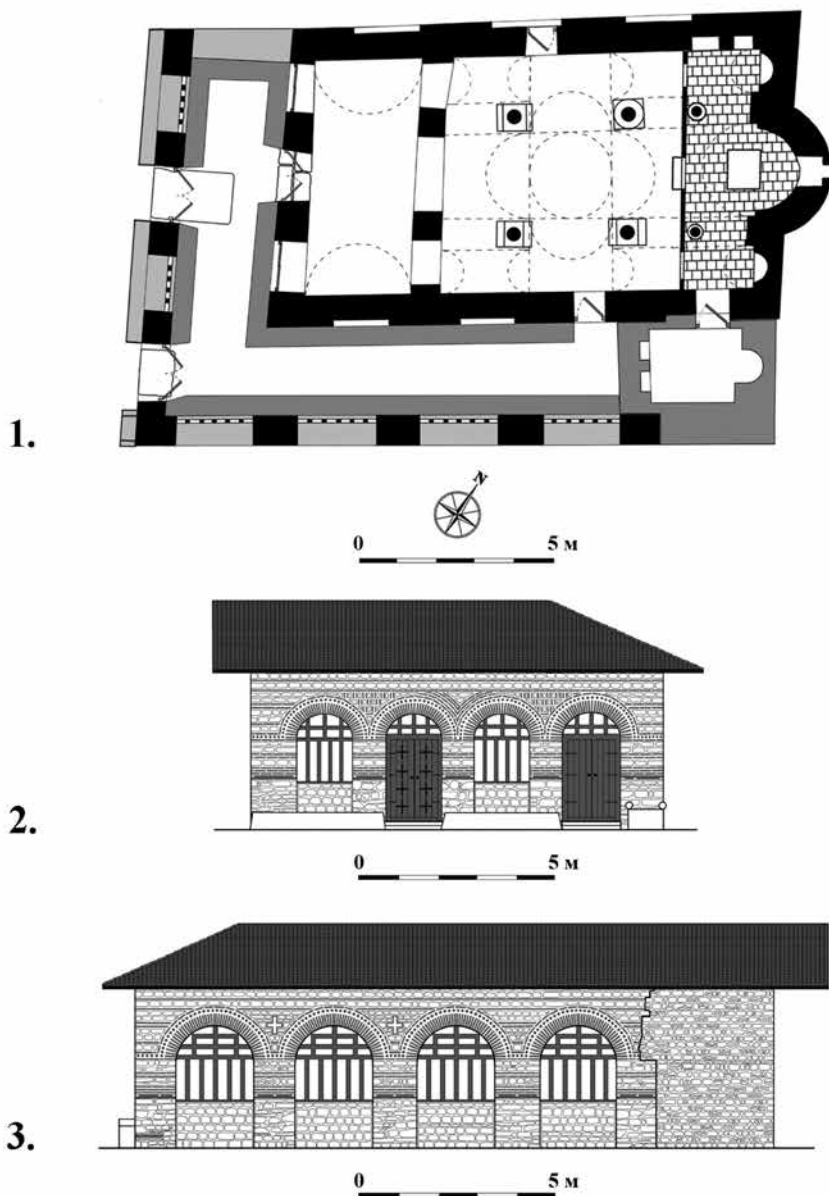
Обр. 41. Първи строителен период на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от втората половина на XIV в. до 80-те години на XVI в. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План. 2. Западна фасада. 3. Южна фасада.

Fig. 41. The first construction period of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the second half of the 14th c. to the 1580s (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. The plan. 2. The West façade. 3. The South façade.

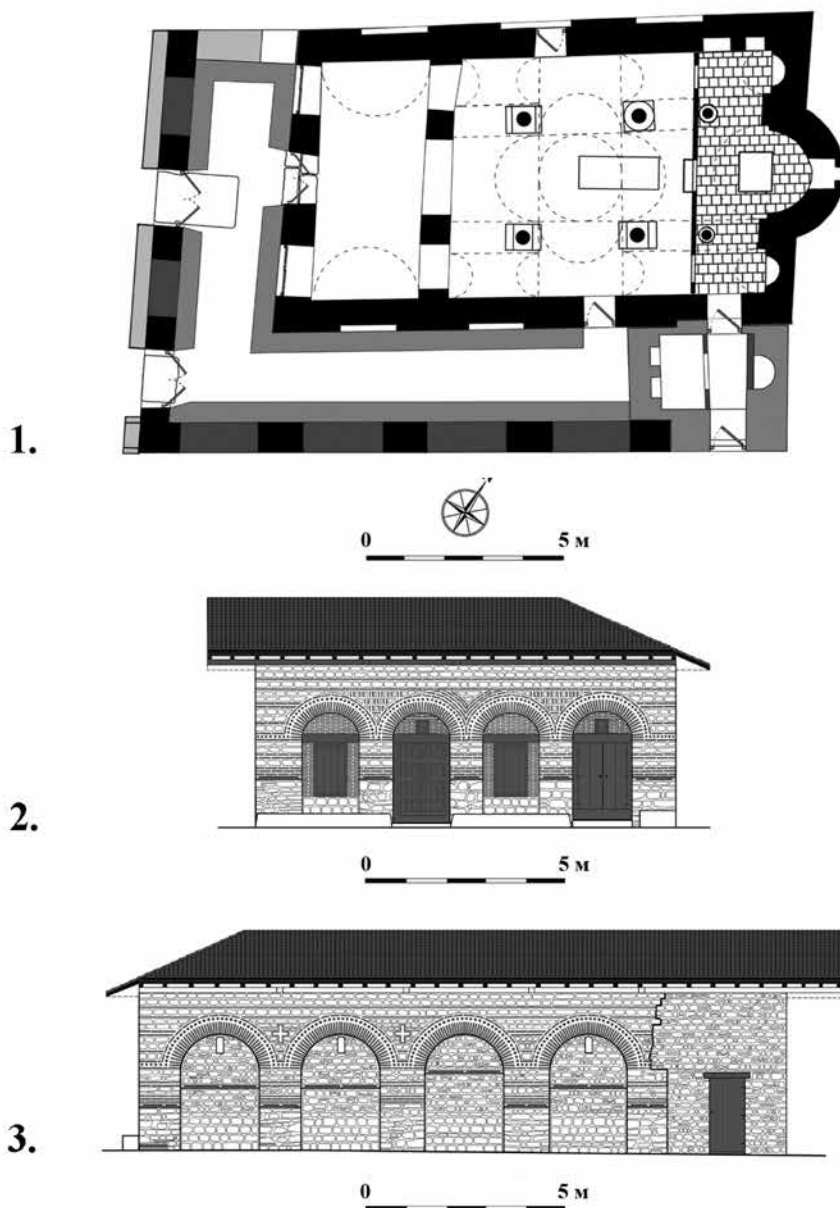
Обр. 42. Втори строителен период на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от 80-те години на XVI в. до 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План. 2. Западна фасада. 3. Южна фасада.

Fig. 42. The second construction period of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the 1580s to the 1750s/early 1760s (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. The plan. 2. The West façade. 3. The South façade.

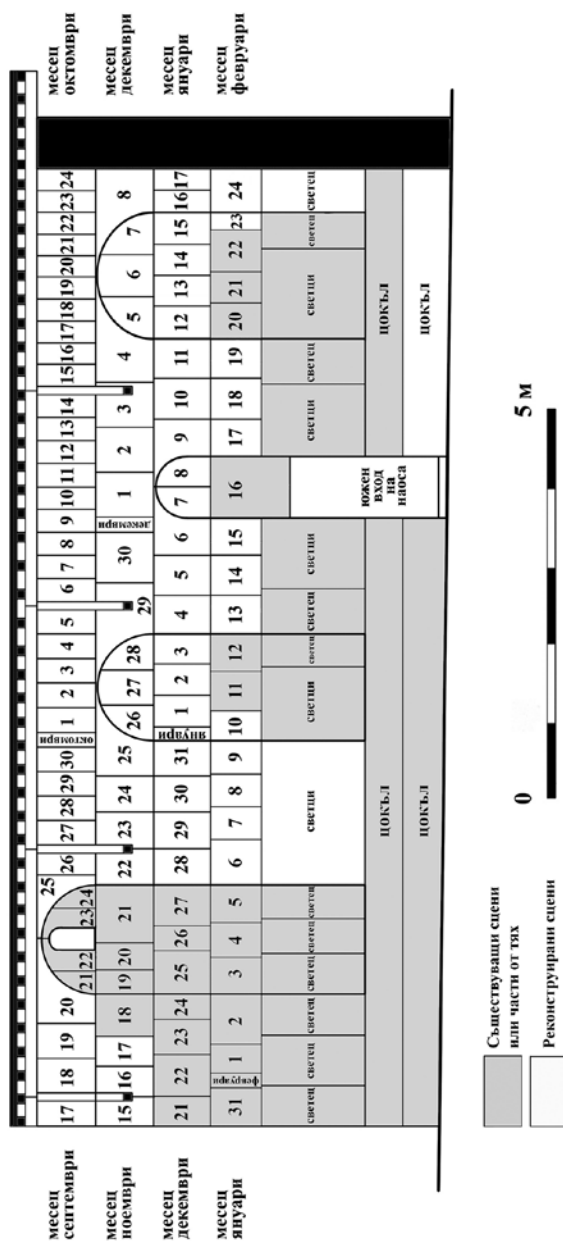
Обр. 43. Трети строителен период на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. до края на XVIII в. – началото на XIX в. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План. 2. Западна фасада. 3. Южна фасада.

Fig. 43. The third construction period of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the 1750s/early 1760s to the end of the 18th – early 19th c. (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. The plan. 2. The West façade. 3. The South façade.

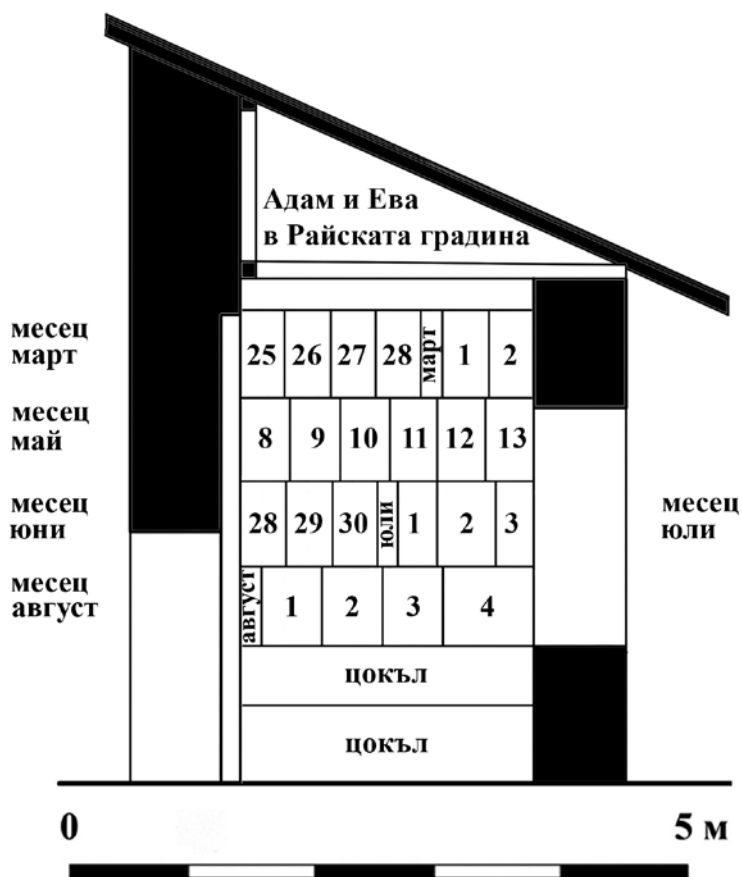
Обр. 44. Четвърти строителен период на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново от края на XVIII в. – началото на XIX в. до 1908–1910 г. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. План. 2. Западна фасада. 3. Южна фасада.

Fig. 44. The fourth construction period of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo from the late 18th/early 19th c. until 1908–1910 (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. The plan. 2. The West façade. 3. The South façade.

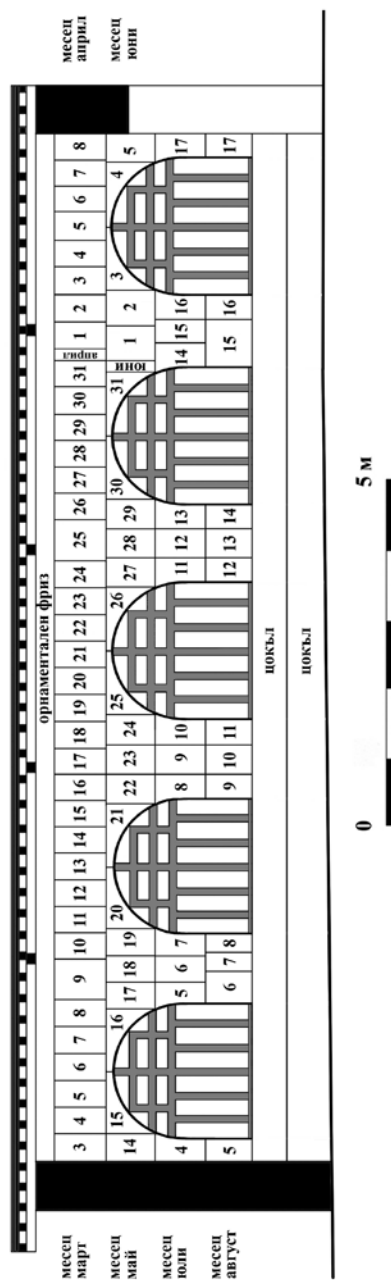
Обр. 46. Графично разпределение на дните от календара на северната дълга стена на галерията (южната фасада на притвора и наоса) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 46. Calendar days depicted on the North long wall of the gallery (the South façade of the narthex and the nave) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

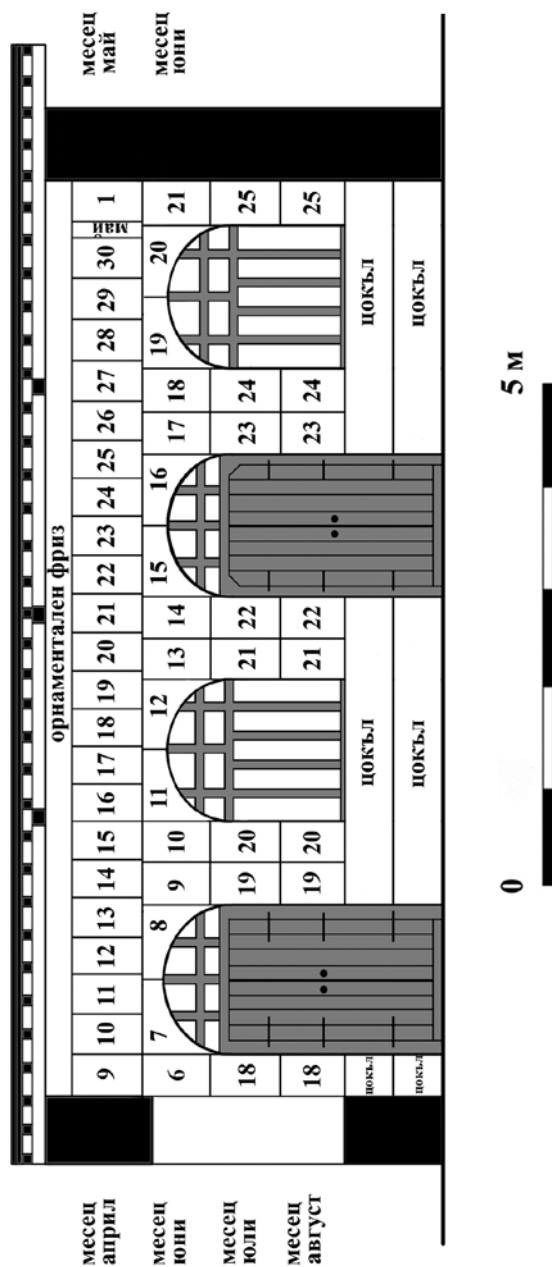
Обр. 47. Графично разпределение на дните от календара на източната къса стена на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 47. Calendar days depicted on the East short wall of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

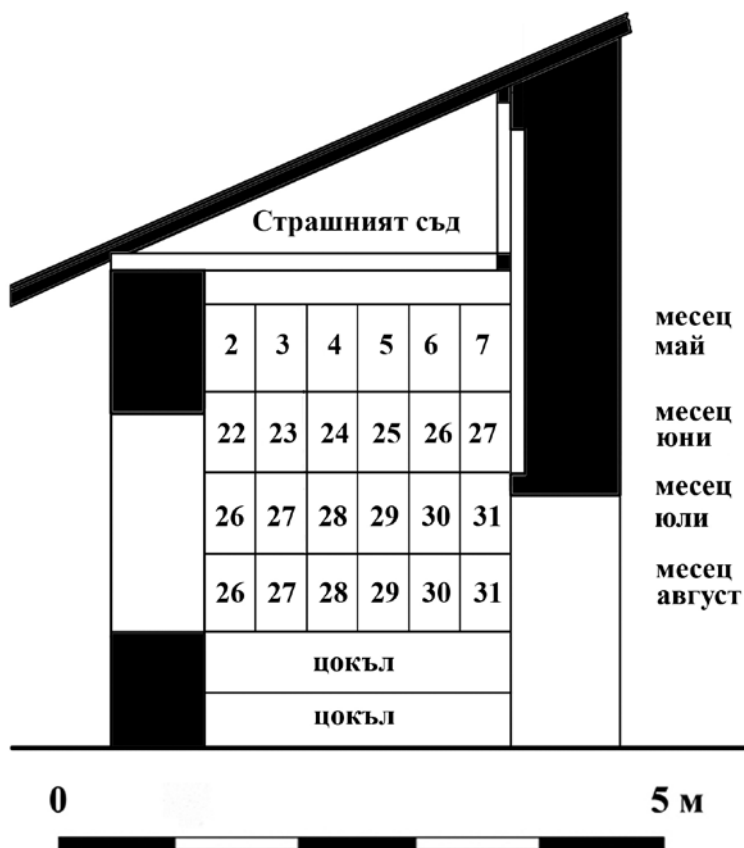
Обр. 48. Графично разпределение на дните от календара на южната стена на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 48. Calendar days depicted on the South wall of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

Обр. 49. Графично разпределение на дните от календара на западната стена на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 49. Calendar days depicted on the West wall of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

Обр. 50. Графично разпределение на дните от календара на северната къса стена на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 50. Calendar days depicted on the North short wall of the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

Обр. 51. Гравюра „Намиране мощите на Св. мъченици при Евгениевите порти в Константинопол“ от края на XVI в. (по Строгановски подлинник).

Fig. 51. Uncovering of the relics of the Holy Martyrs at the Gate of Eugenius in Constantinople, engraving from the late 16th c. (after the Stroganovo script).

Обр. 52. Част от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – дигитализирано копие (по Ф. Успенски).

Fig. 52. A fragment of the benefactor composition in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a digitized copy (after F. Uspensky).

Обр. 53. Детайл от образа на търновския митрополит от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – компютърна обработка.

Fig. 53. A detail of the image of the metropolitan bishop of Tarnovo from the benefactor composition in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – computer processed.

Обр. 54. Митрополит Григорие Рошка (1478–1570 г.), ктитор на стенописите в църквата „Св. Георги“ в манастира Воронец от 1547 г., Молдова (по V. Dragut).

Fig. 54. Metropolitan bishop Gregory Roshka (1478–1570), benefactor of the murals in St. George's Church in the Voronets Monastery from 1547, Moldova (after V. Dragut).

Обр. 55. Верийски митрополит Неофит II пред Божията майка с Младенеца и ктиторски надпис – стенопис от 1535 г. във Великата Лавра „Св. Атанасий“ в Атон (по G. Millet).

Fig. 55. Metropolitan bishop of Vereya Neophyte II before the Mother of God with the Infant and a benefactor inscription – a mural from 1535 in the Great Lavra of St. Athanasius in Mount Athos (after G. Millet).

Обр. 56. Константинопольский патриарх Йеремия II Транос (1572–1579 г., 1580–1584 г., 1587–1595 г.) – гравюра от 1577 г. (по J. Ammann).

Fig. 56. The patriarch of Constantinople Jeremias II Tranos (1572–1579, 1580–1584, 1587–1595) – engraving from 1577 (after J. Ammann).

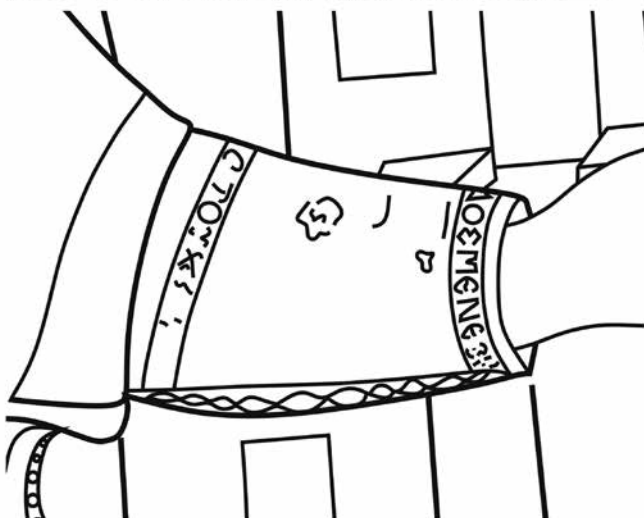

Обр. 57. Облекло на митрополит Дионисий I Рали (1580–1598 г.) от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Детайл (по Ф. Успенски). 2. Графични очертания (реконструкция П. Събев).

Fig. 57. Vestments of Metropolitan bishop Dionysios I Rallis (1580–1598) from the benefactor composition in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. 1. A detail (after F. Uspensky). 2. Graphic outlines (reconstruction P. Sabev).

1.

2.

Обр. 58. Наръкавник на митрополит Дионисий I Рали (1580–1598 г.) от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Детайл (по Ф. Успенски). 2. Графични очертания (реконструкция П. Събев).

Fig. 58. An oversleeve of metropolitan bishop Dionysios I Rallis (1580–1598) from the benefactor composition in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. 1. A detail (after F. Uspensky). 2. Graphic outlines (reconstruction P. Sabev).

Обр. 59. Изображения на Св. Апостоли Петър и Павел от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. В наоса – от началото на 60-те години на XV в. 2. От ктиторската сцена в галерията – от 80-те години на XVI в.

Fig. 59. The images of the Holy Apostles Peter and Paul from Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. 1. In the nave – from early 60s of the 15th c. 2. From the benefactor scene in the gallery – from the 80s of the 16th c.

Обр. 60. Ктиторски надпис (с подчертаване на буквите) от композицията в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция П. Събев).

Fig. 60. A benefactor inscription (letters underlined) from the composition in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo (reconstruction by P. Sabev).

Обр. 61. Стенописна украса по страниците на фасадните ниши на северната дълга стена на галерията (южна фасада на наоса и притвора) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. На западната страница на източната ниша. 2. На западната страница на малката ниша над южния вход на наоса. 3. На източната страница на средната ниша. 4. На западната страница на западната ниша.

Fig. 61. Fresco decoration on the sides of the façade niches on the Northern long wall of the gallery (South façade of the nave and the narthex) of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. 1. On the West side of the East niche. 2. On the West side of the small niche above the South entrance of the nave. 3. On the East side of the middle niche. 4. On the West side of the West niche.

ПЕЧАТ НА ТЪРНОВСКАТА МАХАЛА МАРНО ПОЛЕ ОТ 1877 ГОДИНА

Светла Атанасова

Печат на търновската махала Марно поле от 1877 г. се съхранява като графичен отпечатък върху документ в личния архивен фонд на Недялко Константинов Каранешев в Български исторически архив в София. Търновският художник, историк и краевед оставя богато документално наследство за своя баща – възрожденският просветител, учител и опълченец Константин Каранешев. Той предава множество ръкописи за български революционни дейци и за исторически събития от новата и най-новата българска история. Сред документите се откриват сведения за дейността на Търновската градска община (НБКМ – БИА, ф. 622, оп. 1, а.е. 4, л. 44). В една от архивните единици, Недялко Каранешев събира няколко документа, свързани с направени дарения от търновският търговец Георги Аврамов в периода от 1872 г. до 1879 г. Първият документ визира изплащането на кметските разходи в размер на 55,10 гроша към 26 май 1872 г. Ръкописната бележка е на османотурски език и е скрепена с печат. Вторият документ е издаден от Търновското данъчно управление. Той е изписан на османотурски език и съдържа няколко печата. Третият документ е свързан с реквизиция на жито и ечемик от Георги Аврамов за нуждите на руската армия. Съдържа печат на Марно поле и дата 1 декември 1877 г. Четвъртият ръкопис разкрива дарението от 20 франка, за украсата на града от 18 октомври 1878 г. Последният документ визира направено дарение от Георги Аврамов за украсата на града във връзка с посещението на княз Александър I Български (1879–1886 г.). Сумата е предадена на касиера Димитър Янулов на 30 декември 1879 г. Квитанцията съдържа и печат на Търновската градска община. Към всички гореописани документи Недялко Каранешев добавя и отпечатък на султанска тугра (НБКМ – БИА, ф. 622, оп. 1, а.е. 4, л. 44).

Интерес за настоящото проучване представлява издадената бележка за реквизиция от 1877 г. Документът има следното съдържание: „*приемамъ отъ Георги Аврамов 3: крі[ни] житу 5: крі[ни] ичумикъ. 1 декемвр[и] 1877.*“ Ръкописът е скрепен с „печат на Марнопол“ (НБКМ – БИА, ф. 622, оп. 1 а.е. 4, л. 44) (**Обр. 1**).

Запазеният графичен отпечатък на Марно поле от 1877 г. се публикува за първи път. До момента не са открити печати или отпечатъци на търновските махали от възрожденския период и този факт допринася за художествената и историческата му стойност.

Горепосочените твърдения предопределят целите и задачите на изследването, да представи и анализа за първи път документалното свидетелство в контекста на селищните проучвания и историята на Търново от XVI в. до XIX в. Графичният отпечатък дава нова информация за статута, демографския облик и наименованието на махалата Марно поле – разположена извън пределите на старата столица до 1927 г., когато официално е включена в градската квартална мрежа.

Възрожденският печат има следните технически параметри и художествена украса:

Наименование: Печат МАРНОПОЛ;

Форма: Овална (елипса);

Размери: 1,5x1,7 см; височина на буквите: 0,3 см;

Мастилен отпечатък. Текстове на кирилица.

Изобразителното поле е разделено на четири реда, посредством три удебелени линии.

На първи ред е гравирана стилизирана растителна украса – палмети и лаврови клонки. На втори ред е изписан текст: „ПЕЧАТ:М“, и на трети ред продължава: „АРНОПОЛ“.

На четвърти ред е гравирана стилизирана растителна украса – палмети и лаврови клонки – огледално изображение на орнаментиката от първи ред.

От запазения графичен отпечатък е видно, че качеството на металореза е на сравнително добро ниво. Липсата на достатъчно знания и умения у възрожденския майстор-гравьор личат при неправилното композиране на текстовете. Несигурната ръка дава отражение и при оформлението на шрифта и известните колебания в буквите. Текстовете са гравирани с големи печатни букви на кирилица, с удебелявания и хасти.

Цялостната композиция завършва с тънка линия по контура на работната повърхност (НБКМ – БИА, ф. 622, оп. 1, а.е. 4, л. 44) (**Обр. 2**).

Печатът на Марно поле от 1877 г. предизвиква редица въпроси, на които ще се опитаме да дадем отговори – подкрепени с научни аргументи от публикувани османотурски документи и краеведски проучвания. Кога е изработен възрожденският „печат на Марнопол“? Дали това е първият печат на българското представителство или на тази малка община? До коя година се използва по предназначение? Има ли селището Марно поле специален статут и как фигурира в данъчните документи от XVI в. до края на XIX в.?

Възрожденските общински печати с текстове на кирилица са широко разпространени в българските земи от средата на XIX в. (Рошковска 1993, 86–90). Отговорът на въпроса за датирането на печата на Марно поле отчасти се съдържа в самия документ за реквизиция на жито и ечемик за нуждите на разквартируваната руска армия в Търново и прилежащия район. Георги Аврамов е заможен търговец и собственик на кожарска манифактура, който има имоти в махалата „Св. Богородица“ в Търново (Атанасова 2014, 279–289). В края на 1877 г., в разгара на Руско-турската война, Търновската община събира принудително и срещу заплащане от своите граждани жито и ечемик, необходими за изхранването на армията и поддръжката на обоза. Държавният служител получава стоката в натура от местния търговец, като отбелязва в документа датата и поставя печат. Подобни инициативи при военно-временни условия не са изключение. По време на Кримската война през 1853–1856 г. също са извършвани реквизиции от българските земи.

Връщайки се отново към печата, съществува вероятност той да е поръчан за нуждите на местната администрация и да се използва по предназначение от общинските и данъчни служители в селището Марно поле още през 50-те години на XIX в.

В полза на последното твърдение е и фактът, че през въпросното десетилетие етническият състав на Марно поле се променя и християнската общност вече има свой храм „Св. Марина“ (Пътеводител 2022, 37). Легитимността на малката община става все по-важна.

За съжаление, не са известни други документи от по-ранен исторически период, скрепени с този отличителен белег, за да потвърдят нашата хипотеза. Извън съмнение остава факта, че печатът е изработен преди 1877 г.

До кога е използван за скрепяване на служебната кореспонденция? Логичният отговор би бил – до приобщаването на Марно поле към новите квартали на Търново през 1927 г. (Марно поле 2024).

Безспорно най-същественият въпрос е свързан със статута на селището Марно поле и как той се променя според данъчните документи и турските регистри за броя на населението от XVI в. до края на XIX в. В запазеня опис на населението в Търново и селата в Търновска каза за 1516/1517 г., които принадлежат към поземлените владения – хасове на Негово благородие Синан паша, фигурира и махалата „Марна поле“ (Калицин, Мутафова: 2012, 98, 107, 115). В поселишните проучвания тя се споменава и като „Марино поле“ (Драганова 1972, 176). Според документите на централната власт, жителите на тази махала живеят извън пределите на града, но отдавна тяхната стопанска продукция и приходите от нея се отчитат в Търново. Извънредните данъци също се плащат в града. В „Марна поле“ населението включва четири домакинства, неженени – 1 и спахийски синове – 1. Всички жители са мюсюлмани (Калицин, Мутафова 2012, 115).

В ранните сведения за Марно поле прави впечатление фактът, че администраторите го записват като махала в „подградието на Търново“, а не като село. Икономическите му задължения към фиска са идентични с тези в градовете.

В опис на махалите и обитателите на Търново от 1541–1545 г., спадащи към поземлените владения – хасове на Сюлейман паша отново е включена махалата „Марна поле“ (Калицин, Мутафова 2012, 232–233, 241). Преобладаващите домакинства – 12 на брой са мюсюлмани по вероизповедание. Неженените мъже са трима. В тази общност се подвизава и Дервиш Али – духовно лице, което живее в завието¹. В махалата „Марна поле“ са се заселили и трима души християни – Трифун, Илия и Йован, които са синове на пришълци. Според този опис в средата на XVI в. демографският облик на Марно поле започва да се променя – мюсюлманите прогресивно се увеличават, но към местното население се причисляват нови етнически и религиозни групи. И в този документ „Марна поле“ е махала на Търново, но жителите живеят извън пределите на града (Калицин, Мутафова 2012, 241–242).

Махалата Марно поле запазва своя териториален и финансов статут и през XVII в. В кратък регистър за поголовния данък на неверниците в Търновския вилает към 22 август 1618 г. се споменава: „Град Търнови заедно с махалите, домакинства – 340“. След това са изброени селата Капинова [Къпиново], Серкофчи [Сергювец], Темничку [Темниско] и т. н. Марно поле обаче фигурира в общия брой на домакинствата в старата столица. В този случай администраторът отчита броя на населението в града и прилежащата територия като цялостен и неделим организъм. Спойката между махалите е все по-силна (Калицин, Мутафова 2012, 305).

При направената нова регистрация на собствеността върху земята във вилаета Търнови от Али ефенди през 1643–1644 г., с данък джизие са обложени християните в „село Мара поли, в близост до градеца Търнови – 7 ханета“. Промяната в статута на селището е видна от настоящия документ (Калицин, Мутафова 2012, 311, 315–316). В средата на XVII в. чиновниците от държавната администрация вписват доскорошната махала като село в близост до Търново и с променено име „Мара поли“. Прави впечатление, че населението драстично е намаляло за близо 30 години.

В опис на махалите на Търново и селата в Търновска каза във връзка със събиране на държавни доставки за царския обоз от 30–40-те години на XVIII в., Марно поле не фигурира с познатите до момента имена. В списъка се споменава „село Марил чекофче“, което предава 252 ½ килета² ечемик за държавната хазна. Изследователката на въпросния документ Мария Калицин, обаче не се ангажира с конкретно твърдение за това селище и липсва географска локация (Калицин, Мутафова 2012, 377, 382).

Сведения за Марно поле от началото на XIX в. се съдържат в първия пътеводител на Търново и околностите му от 1907 г. Историята се отнася за периода 1800–1808 г., когато Османската империя е раздирана от военни стълкновения и в българските земи действат отцепилите се от държавната власт самостоятелни владетели – подкрепяни от военизирани групи даалии и кърджалии. Укрепеният се в Русе турски аянин Исмаил ага Тръстеникоглу достига със своята армия до Търново. Местният управител Мемиш ага Токатчийта прави опит да напусне града, но е застигнат от кабадаите³ в пределите на Марно поле и убит заедно със съпругата и децата. Мястото се превръща в семейно гробище, като са поставени надгробни камъни със златни букви.

И в началото на XX в., в средата на Марно поле, по пътя за квартала Света гора се намирили турски гробища, оградени с дълбоки ровове. Те носят наименованието „Токатчийски“, като се свързват с разказа за местния турски аянин (Пътеводител 2022, 31–32).

За нарастването на християнския етнически елемент в селището Марно поле свидетелства фактът, че на 17 юли 1850 г. тук е въздигната от основи църквата „Св. Марина“. Липсата на стар храм е показателна за настъпващите демографски промени, в сравнение с предходните столетия (Пътеводител 2022, 37).

Според първия пътеводител на Търново от 1907 г., през 70-те години на XIX в. градът заедно с българските махали се простира на запад до Паметника на обесените. На югозапад се намира Марно поле, което не е застроено. По време на Руско-турската война от 1877–1878 г. тук е разквартирувана турска армия и има изграден лагер. Военните укрепления се намират на мястото на все още съществуващите към 1910 г. казарми и стрелбище (Пътеводител 2022, 30–31).

От началото на XVI в. до края на XIX в., „Марна поле“, „Мара поли“ или „Марнопол“ присъства неизменно в стопанския и социален живот на старата столица. Настъпилите промени в административната територия, в смяната на собствеността или в демографският облик през различните столетия не променят съществено статута на селището. В първите столетия след османското завоевание то функционира като извънградска територия на Търново, но от средата на XVII в. получава статут на малка община – село. В началото на XIX в. отново се споменава като махала. Административните промени са съпътствани и с увеличаването на броя на българите християни, живущи в Марно поле. За демографския растеж вероятно помага и промяната във формата на владение на земите и отпадането на ленно-спахийската система. Споменатите фактори имат комплексен характер и са взаимно свързани. Участието на християнското население в стопанския и социален живот на Марно поле е документирано и с печата на селището – изработен с текстове на кирилица.

С разрастването на Търново, разширението на кварталната мрежа и изграждането на обществените сгради през 80-те и 90-те години на XIX в. се утвърждава и новия градоустройствен облик на Марно поле. През 1927 г. тази територия е официално присъединена към кварталите на старата столица.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Завие – малък манастир на мюсюлмански религиозен орден.
- ² Киле – арабска мярка за обем (тегло) на зърнени храни. 1 цариградско киле се равнява на 40 кг.
- ³ Кабадаи – военни наемници – християни.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2014: Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. В. Търново, 2014.

Драганова 1972: Търново през XIX век (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжния исторически музей В. Търново, V, 1972, 163–214.

Калицин, Мутафова 2012: Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2012.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий – Български исторически архив, фонд 622, Недялко Константинов Каранешев, опис 1, архивна единица 4, лист 44.

Пътеводител 2022: Пътеводител на гр. В. Търново и околностите му. И. Александров (Ред.). В. Търново, 2022.

Рошковска 1993: А. Рошковска. Българска възрожденска глиптика. София, 1993.

Електронни източници

Марно поле 2024: Марно поле [https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5_\(%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5_(%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB)) (изтеглена информация на 07.05.2024 г.).

THE STAMP OF THE MARNO POLE NEIGHBORHOOD FROM 1877

Svetla Atanasova

(Abstract)

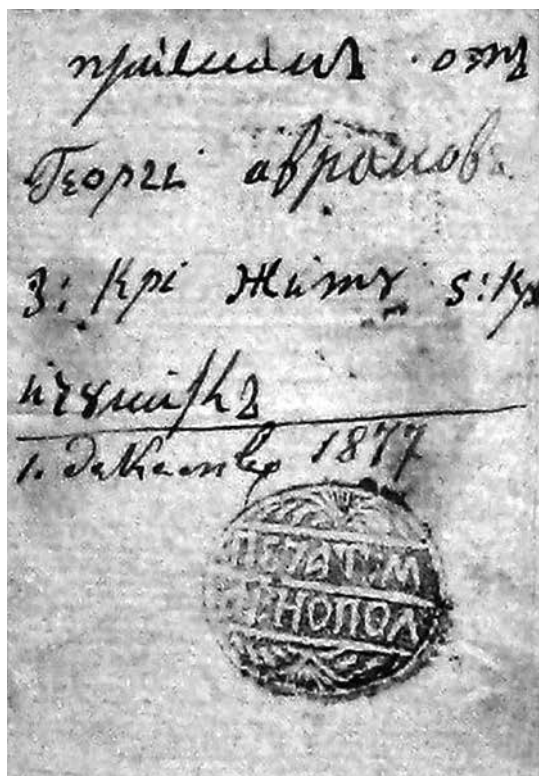
A stamp of the Marno Pole neighborhood of Tarnovo from 1877 is kept as a graphic imprint on a document in the personal archive fund of Nedyalko Konstantinov Karanehev in the Bulgarian Historical Archive in Sofia (**Fig. 1, 2**).

It was published for the first time. So far, no stamps or imprints of the Tarnovo neighborhoods from the Revival period have been found and this fact increases its artistic and historical value.

This study presents the first attempt to analyze the documentary evidence in the context of settlement studies and the history of Tarnovo from the 16th to the 19th centuries.

The graphic imprint provides new information about the status, demographic profile and the name of the Marno Pole neighborhood, which lay outside Tarnovo until 1927. From the beginning of the 16th c. to the end of the 19th c., “Marna Pole”, “Mara Poli” or “Marnopol” was invariably present in the economic and social life of the old metropolitan city. The changes that have occurred in the administrative territory, in the ownership pattern or in the demographics did not significantly affect the status of the settlement.

In the early centuries after the Ottoman conquest, this neighbourhood used to be a suburban territory of Tarnovo, however, from the middle of the 17th c. it acquired the status of a small municipality – a village. At the beginning of the 19th c., it was again mentioned as a neighborhood. The administrative changes went along with the growing number of Christian Bulgarians living in Marno Pole. The demographic growth was likely facilitated by the changes in the form of land tenure and the abolition of the land-grant holding system for soldiers. These factors are complex in nature and interrelated. The point that the Christian population participated in the economic and social life of Marno Pole is also documented in the stamp of the settlement from 1877, which was designed with Cyrillic texts.

Обр. 1. Документ за реквизиция на зърнени храни от 1 декември 1877 г. на махала Марно поле (НБКМ – БИА, ф. 622, оп. 1, а.е. 4, л. 44).

Fig. 1. A document for grain requisition dated 1 December 1877 from the Marno Pole neighborhood (NBKM-BIA, f. 622, op. 1, a.e. 4, sheet 44).

Обр. 2. Печат на търновската махала Марно поле (реконструкция П. Събев).

Fig. 2. A stamp from the Tarnovo neighborhood of Marno Pole (reconstruction P. Sabev).

„РАЗЛИЧНАТА ЖЕНА“ И ПРЕХОДЪТ ОТ ВЪЗРАЖДАНЕТО КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ (ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА НА ЖЕНИТЕ ОТ АРНАУДОВИЯ И МОМЧЕВИЯ РОД)

Атанаска Стамболийска

Новото и различното винаги предизвикват интерес в едно общество, независимо от историческото време, в което се зараждат. Хората с различен поглед, идеи и стремежи смело прекриват отдавна установени граници. Именно „Различните“ движат света напред и задават новите норми в обществото. Затова и фокусът на това изложение е върху „Различната“ жена, тази от края на XIX в., която смело извървява прехода от възрожденското към модерното общество. Време, когато жената насочва енергията си към социални и обществени каузи, така рядко срещани в предходната епоха. Когато кръгът ѝ на „развитие“ не се свежда единствено до семейството и домашните задължения.

Настоящото изложение ще проследи историята на три поколения жени, родствено свързани. Три жени за пример и възхищение. И за размисъл. Жени, които дори и днес, в съвременния свят, могат да бъдат наречени „Различни“. Всяка от тях следва нишката на живота си, но едновременно са и взаимно допълващи се и преплитачи се. Защото духът им, втъкан в тях, се предава по наследство. Жените са от богати български родове. Влиятелни, амбициозни и запомнящи се. Носят гена на онзи вътрешен аристократизъм, който се долавя в действията им. И едновременно с това не са загубили основни ценности като уважение, благородство, милосърдие и онази нова нагласа за променящия се свят, което личи от отношението им към околните. И трите негласно следват пътя, очертан от един от стожерите в рода – Христо Арнаудов – съпруг, баща и дядо, и не се отклоняват от него. В писмо до брат си той пише: „*Умно ся донесай с него (Алеко Крестич) и с секиго и ходи чистичко облечен чи носиш името Арнаудов и бъди субурлия (търпелив) в работите си и ги прави с разсудок*“ (Атанасова 2023, 351). Това разбиране за отношение към себе си, основаващо се на самоуважение, за отношение и уважение към другия, сякаш се превръща в основно правило, една осъзната мъдрост, която се предава чрез поколенията и е невидимата здрава нишка, свързваща семейството и рода, и която потомците следват.

Времето пази своите спомени, макар и понякога оскъдни, които помагат да се изгради донякъде общата картина на един човешки живот. Всеки открит

детайл допринася за надграждане на личността, а фрагмент след фрагмент родовата история се обогатява.

Свързани са по родство с влиятелните възрожденски родове Арнаудови и Момчеви. Единият от Габрово, другият от Търново. Сродяват се благодарение на наследниците си. Родове, останали в историята със своята предприемчивост, образованост, обществени и благотворителни каузи. Фамилии, които дават тласък на икономическото и индустриално развитие на обществото, и които са пример за активна гражданска позиция в различни сфери – църковно движение, просвета и освободително дело.

С няколко запазени ръкописни реда времето ни прави свидетели на началото на личната история на първата от жените, която е обект на внимание в настоящото изложение – Мария Христова Арнаудова, съпругата на габровския търговец и предприемач Христо Арнаудов. Върху гърба на запазена облигация, съхранявана във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново, в дясното поле, ръкописен текст гласи: „По мъжъ е Марія Хр. ст. Арнаудова. По баща, Марія Теодоръ Маньолува отъ Казанлякъ. 63 годишина възраст. Севлиево, 1902 год. юлій 22 день“ (Инв. № 1308 НИ-Д/ИМ-ВТ ОФ) (Атанасова 2023, 354). Тези сведения, подкрепени и от спомени на наследниците, осветяват основни моменти от нейната биография. Написаното разкрива, че е родена в Казанлък през 1839 г. в заможното семейството на Тодор Манолу. В края на 50-те години на XIX в. се омъжва за богатия габровски търговец Христо Станчов Арнаудов. Родословието и задомяването в заможната фамилия са първата стъпка от излизане от анонимност и появата на обществената сцена, възможност, до която много голяма част от българките от XIX в. никога няма да могат дори да се докоснат.

За известен период от време семейството живее в Цариград, където се ражда и дъщеря им Юрданка Арнаудова, впоследствие по мъж Джорджо Момчева (Атанасова 2023, 349). След Освобождението те се завръщат в България. През 1883 г. Христо Арнаудов получава назначение като председател на Окръжния съд в Севлиево, пост, който заема до 1885 г. От надписа върху облигацията може да се предположи, че до 1902 г. те живеят в Севлиево и едва след това Христо и Мария Арнаудови се преселват в Търново (<https://sevlievo-rs.justice.bg/bg/10909>).

От запазените документи на габровското дружество „Майчина любов“¹ се чете, че „Христовица Арнаудова“ е сред неговите учредителки (ДА – Габрово, ф. 309К, оп. 1). Включването в женската благотворителна организация е символ на престиж, обществено положение и не на последно място мисъл за нуждаещите се от помощ и подкрепа хора. Водещ принцип на дружеството е подпомагане на образованието на жените, откриване на професионални и общообразователни курсове за тях, подпомагане на библиотечната и читалищна дейност, поддържането на трапезарии за нуждаещите се ученици (ДА – Габрово, ф. 309К, оп. 1, а.е. 1, л. 3–4). Това са дейности, изцяло насочени към раз-

витието на жената, образованието и обогатяване на духовния мироглед. Активности, които постепенно я откъсват от вечните и откоleshни домакинските задължения и отварят пред нея вратата към един модерен свят. Вероятно днес тези цели и каузи, които си поставят жените, членуващи в женското дружество, звучат странно, и едва ли не си изграждаме представа, че остават записани единствено на хартия. За хората, живели в края на XIX в. и началото на XX в., едва ли е било така. Водещ принцип при тях е, че поемат отговорност на първо място пред себе си, после пред обществото и пред хората, които очакват тяхната подкрепа. Благотворителната мисия е основополагащият фундамент, върху който се гради дружество от такъв тип насоченост. Освен организирани културни мероприятия, чрез които се събират средства, други пътища за постъпване на финансова помощ са членският внос и най-вече даренията от страна на членуващите в дружеството и извън него. Като се има предвид финансовото състояние на семейството Арнаудови, с основание може да се предполага, че даренията от тях средства не са малки по размер. Защото в онази отминала вече епоха е въпрос за престиж и самочувствие да даряваш. Така, наред със семейните задължения, Мария Арнаудова посвещава живота си на женското дружество, на неговите каузи и инициативи. Тази модерна за своето време жена, постепенно разчупваща наложените през годините стереотипи, дава своя принос за „зараждане“ на съвременното женско общество.

Христо и Мария Арнаудови имат дъщеря Юрданка, която по запазените писмени спомени на свои наследници, е родена около 1860 г. в Цариград. Учи в Американския колеж в столичния град и владее английски, гръцки и турски език. Около 20-годишна, през 1879 г., тя се омъжва за заможния предприемач Георги (Джорджо) Момчев, наследник на богатата и уважавана търновска фамилия (ДА – В. Търново, ф. 931К, оп. 1, а.е. 214, л. 3) (Атанасова, Харбалиев 2023, 91).

Засега са известни три снимки, които съхраняват нейния лик. Първата датирана снимка от 1882 г. е портретна. Направена е във фотографското ателие на Онорий Марколеско в Търново. Юрданка Момчева я подарява за спомен на своя близка приятелка. На гърба на снимката тя саморъчно пише „*За споменъ на приятелката си Г-жа Анка А. Добрева от Юрд. Ж. Момчева г. Търново 2 феврий 1882 г.*“ (ДА – Габрово, ф. 785К, оп. 1, а.е. 120) (**Обр. 1**). Вероятно двете момичета са близки приятелки² още от Габрово и поддържат приятелството си дори и след омъжването на Юрданка в Търново.

Младата и красива жена, заедно със семейството си – съпругът Джорджо и дъщерята Тодорка, позират и пред обектива на Ищван Гослет (1850–1913 г.), във фотографското му ателие в Будапеща. От ръкописния почерк на гърба на семейната снимка се чете, че е подарена „*За спомен на госпожа Зойка от Юрд. Жоржо и Тодорка Момчеви*“, и датата 2 април 1888 г. (Инв. № 532 В/ТОМ ОИМ-ВТ ОФ) (Атанасова 2014, 341) (**Обр. 2**). При внимателно разглеждане на фотографията може да се види, че брошката, която носи върху ризата си

съпругата на Джорджо Момчев, всъщност представлява изписано ръкописно името ѝ „Юрданка“. Облеклото им, в унисон с европейските модни тенденции, в допълнение с персонализираната брошка, фин и изискан аксесоар, по всяка вероятност подарък от съпруга ѝ, илюстрират високия социален статус на семейство Момчеви. Друго, което косвено се подсказва от снимката, е че при кратък преглед на работата на фотографа става ясно, че ателието му е посещавано от най-изявените граждани на Будапеща, което от своя страна свидетелства за високото обществено положение и самочувствие на видния търновец (Срданович 2013, 29–30; https://keptar.oszk.hu/kereses/gyujtemenylista.phtml?gyujt=Vas%E1lnapi_Ujs%E1g&offset=300&betu=g).

Мястото в обществото, нивото на образованост и вътрешната потребност към интелектуални изяви и подкрепа на различни каузи, определят и личностите от кръга на общуване на семейство Момчеви. От друга снимка, направена около 1898 г., в дома на Анастасия Златарска в Търново, може да се види част от интелектуалния елит, личности, които несъмнено определят нивото на научната мисъл в страната. На фотографията третият, седнал от дясно на ляво, е кметът на Търново Джорджо Момчев, от дясната му страна е съпругата му Юрданка, а от ляво – дъщеря им Тодорка. Предвид годината на раждане на Юрданка, около 1860 г., тук тя е на приблизителна възраст 38 години. Останалите личности на снимката са Анастасия Златарска (в средата), проф. Георги Бончев (първият, седнал от ляво надясно) е български геолог, един от основоположниците на минералогията и петрографията, проф. Георги Златарски (прав на стълбите) е основател на българската геоложка наука, и проф. Степан Юринич (в дъното, зад цветята) е професор по зоология (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Zlatarski_Trново_house.jpg) (**Обр. 3**).

Омъжвайки се за човек като Джорджо Момчев, а и като се има предвид семейството, от което произхожда, Юрданка не може да остане встрани от обществената ангажираност на активната и авторитетна женска общност в града и поради това става част от дружество „Радост“³. Да си част от дружеството не е само въпрос на престиж, но и огромно задължение за членуващите в него. Това проличава от запазените му документи, чиито редове разкриват целите и амбициите, и очертават рамката на женския стремеж за изява в обществото. В запазения архив на дружеството, от годината му на създаване – 1869 г. до началото на XX в., може да се проследи как се развиват целите му, които са заложени още в неговия девиз „*Благочестие, чадолюбие и учение*“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 5). Основната задача, която си поставят жените-учредители, е „*да отвори една женска каса, да събира волни помощи. И като събере един капитал, от които на приходите да могат да се наредят девическите училища и да поддържа една достойна учителка, която да може да изучава девойките в необходимите знания*“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 5). Десет години по-късно, в устава от 1878 г., целите на дружеството търпят развитие – „*да се поддържат бедни и способни деца в училището*“ (ДА – В. Търново,

ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 52). В устава от 1889 г. вече се чете, че то си поставя за цел „да помага на бедни ученици в местните градски училища и на останалите без помощ вдовици и сирачета, да се отвори учебна занаятчийница за женския пол“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 46). Десет години по-късно, с устава от 1909 г., целите на дружеството стават по всеобхватни – „да подпомага недъгавите и неспособни за работа лица, бедни ученици в местните градски училища, да се грижи за поддържането и усъвършенстването на стопанското училище, да се грижи за умственото и нравствено повдигане на женския пол, да си уреди библиотека и читалня“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 31). Учредителките на дружеството тръгват от най-необходимото и належащото – първи стъпки към развитие на девическото образование и намирането на подходяща учителка, която да образова момичетата в града, докато постепенно амбициите им нарастват и започват да търсят начини, за да откликнат на нарасналите потребности на женската общност в града.

Името на Юрданка Момчева се появява на страниците на Летописната книга на дружеството за пръв път през 1887 г., където е записано, че дарява 7 рубли, равняващи се на 140 гроша (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 43, л. 59). От юбилейния отчет на дружеството за периода 1869–1919 г. става ясно, че на Общото събрание от 1889 г. Юрданка Момчева е сред първите избрани съветници, които са част от неговата управленска структура (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 110). И в следващите години – 1891, 1894, 1896, 1908, 1910, 1917–1919, името ѝ е отбелязано сред членовете и съветниците на Женското дружество (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 28, 57, 110, 111, 119, 125; ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 43, л. 19, 20, 21). За четири години тя е и негов председател, а името ѝ е посочено сред списъка на видните търновки, заемащи този престижен за всяка жена пост (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 43, л. 66, ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 110). Прелиствайки страниците на Летописната книга на дружество „Радост“ се вижда, че Юрданка Ж. Момчева е отбелязана и сред почетните му членове (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 43, л. 85). От запазените официални документи става видно, че не всяка жена има привилегията да бъде почетен член. Първоначално в устава от 1878 г. е записано, че почетният член е необходимо да отговаря на няколко важни условия: да „внося в дружеството волна помощ било в пари, книги или други неща“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 53). През следващите години тези изисквания търпят развитие и за почетен член се обявява „всяко лице, което се провъзгласи от дружеството за такова по особени заслуги към него или въобще към българския народ“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 47). В устава от 1897 г. се допълва, че за почетен член се избира „всяко лице, което внесе едновременно най-малко 50 лв. или друг някакъв ценен подарък, или има заслуги към дружеството и българския народ“ (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 40). Само за сравнение, отбелязаните в уставите „дейст-

вители членове“ плащат първоначално по 4 лв., а впоследствие сумата е увеличена на 5 лв. годишно (ДА – В. Търново, ф. 9К, оп. 1, а.е. 42, л. 23, 32, 39). Мястото на Юрданка Момчева сред почетните членове свидетелства за високо обществено положение, за ангажираността към разнообразни социални каузи, поглед и позиция към обществения живот в града. В съхранените документи на Девическата гимназия „Митрополит Климент“ са записани дейности, организирани от Женското дружество, в които тя е лично ангажирана. Отношението ѝ към учениците в неравностойно социално положение е засвидетелствано в училищния протокол от януари 1891 г., от който става ясно, че учителският колектив изразява желание да се изкаже писмена благодарност на *„г-жа Момчева за участието и в литературно музикалната вечеринка, организирана за нуждите на бедните ученички от гимназията“* (ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 119, л. 60). Като се има предвид образованието, което получава в колежа в Цариград, с основание може да се смята, че тя има с какво да предизвика интереса и възторга на заможното търновско гражданство по отношение на проведената благотворителна акция.

След смъртта на Джорджо Момчев през 1903 г., съпругата и дъщеря му наследяват и продължават стопанската и търговска дейност на видния търновец. В заявление до търновския окръжен съд от 23 май 1914 г., подписано от Илия Петров, Николай С. Георгиев и наследниците на покойния Джорджо Момчев – Юрданка Ж. Момчева и Теодора Бурмова, се чете следното: *„Образувахме събирателно дружество, което да се занимава с фабрикуване и продажба на брашно, трици, грис и др. под фирмата „Момчевъ, Петровъ, Георгиевъ, със седалище в Търново.... Дружеството ще се управлява от Илия Петров и Николай С. Георгиев“* (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 44). По надолу в заявлението се пояснява, че новосъздаденото дружество *„замества съществуващото по-рано дружество „Момчевъ, Поповъ, Петровъ и др. и поема всички активи и пасиви на последното“* (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 44). В запазена бланка на дружеството е посочена валцова мелница „Дервент“, разположена между Търново и с. Самоводене (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 23) (Йорданова 2015, 304–326). През годините управлението на дружеството търпи промени. От запазените документи се разбира, че през 1923 г. умира Илия Петров, един от членовете на фирмата. Наследниците му решават да прехвърлят неговия дял на Николай С. Георгиев (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 39).

Ценна информация за края на живота на съпругата на Джорджо Момчев научаваме от удостоверение на Великотърновското гражданско общинско управление. В него се съобщава, че *„търновската гражданка Юрданка Жоржо Момчева е умряла на 8 декември 1925 г.“* (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 25). От документи, издадени от гражданското управление през януари 1926 г., става ясно, че след смъртта ѝ *„единствена законна и пряка наследница остава само дъщеря ѝ Тодорка Ст. Бурмова“* и върху нея се прехвърля частта

от съдружието на нейната майка (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 28, 29). Промяна е направена и в наименованието на съдружието – от „Момчевъ, Петровъ и Георгиевъ“ се изменя на „Момчевъ & Георгиевъ“ (ДА – В. Търново, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 23). От сведенията, с които разполагаме, става ясно, че Юрданка Ж. Момчева умира на около 65-годишна възраст.

Джорджо и Юрданка Момчеви имат една-единствена наследница, дъщеря им Тодорка. По всяка вероятност е кръстена и на баба си Тодора Момчева по бащина линия, и на праядо си Тодор Манолу по майчина линия. Според данните от преиздаденото кръщелно свидетелство, Тодорка Момчева е родена на 30 декември 1885 г. (Инв. № 1292 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ). Историята съхранява нейния образ в редица фотографии, проследяващи различни периоди от живота ѝ, и пазещи спомена за важни събития в личен план – детството и отделни етапи от обучението. Пред нас изниква образът на една жена, на една личност на своето време, която с делата си успява да заеме заслужено място в следосвобожденското общество.

Първата известна запазена снимка на Тодорка Момчева е от 1888 г, когато е на около тригодишна възраст. Снимана е с родителите си в споменатото по-горе фотографско ателие на Ищван Гослет в Будапеща. Образът ѝ често е запечатван и от фотоапарата на известния австрийски фотограф Адолф Бронфен, който се установява в Търново през 1885 г. и работи в града до 1925 г. На гърба на запазена снимка е записано „*Теодора Ж. Момчева, по мъж Бурмова, 11 години. За спомен на г-жа Зойка Р. Георгиева 16 октомври*“ (http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/9ac573b8-8eea-488c-a5bd-3e2211c4274e?tk=msVzuI7qSIylvT4iEcQnTgAAAABl5t2y.hebaqWcPzLcddLT9VL27AA&citation_url=/xmlui/handle/nls/6653) (**Обр. 4**). Снимката не е датирана, но съдържа в себе си информация, която дава възможност да се определи приблизително точна датировка. Като се има предвид годината на раждане – 1885 г., може да се предположи, че fotografiaята най-вероятно е направена през 1896 г. Прави впечатление, че Тодорка Момчева е облечена в ученическа униформа⁴. Може да се смята, че най-вероятно снимката е свързана с постъпването на 11-годишното момиче в първи клас на Девическата гимназия в старата столица. Друга снимка с лика на дъщерята на Джорджо Момчев, която беше разглеждана по-горе в текста, е направена около 1898 г. в дома на Анастасия Златарска (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Zlatarski_Trnovo_house.jpg). От изображението се вижда, че Тодорка Момчева е седнала вляво от баща си. Тук тя е в последните класове на Девическата гимназия в Търново, най-вероятно около 13–14-годишна. Основание за това предположение дава и фактът, че е облечена в задължителното ученическо облекло, след като училищното ръководство взема решение за неговата промяна. За това свидетелства протоколът от заседание на учителския съвет от 15 май 1889 г., чрез който се въвеждат нови правила за униформения вид на учениците: „*Основни неща, задължителни за всички: Фистаните да останат по обик-*

новената форма с кафяв цвят; Престилките да бъдат черни ...“ (ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 42, л. 106–107).

Фотографът Адолф Бронфен прави и друга снимка на младата търновка (Инв. № 1868 НИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 5**). На нея тя е най-вероятно с нейна съученичка и приятелка. Позират на декор от фотографското ателие. Тодорка е права, държаща книга. Като се имат предвид датировките на разгледаните по-горе снимки, може да се предположи, че фотографията е направена около 1900 г., когато тя завършва образованието си в Девическата гимназия, което се подсказва и от ученическата униформа, с която са облечени двете момичета. Следващата фотография, която пази нейния лик, е от 1900 г. Снимката е направена във фотографско ателие „Д. Василев и Сие“ в Търново. На гърба е отбелязано *„За споменъ снета на 30 Юний 1900 год. на искарвание гимназиалний курсъ“* (Инв. № 1867 НИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 6**). От липсата на посочено име на получател, каквато е традицията при подаряване на „лика“, става ясно, че снимката остава в семейния албум.

Множеството снимки на Тодорка Момчева във време, когато посещението във фотографското ателие е събитие, свидетелства за огромната обич и грижа, с които е обградена наследницата на Момчевия род, и за гордостта, която носи на родителите си и близките до нея хора.

След като завършва обучението си в Девическата гимназия в Търново, Тодорка Момчева заминава за Швейцария, където продължава образованието си в престижния „Vinet“ колеж в Лозана, завършвайки курс по френска и антична литература (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 4, а.е. 39). Може би страстта си към литературата наследява от майка си Юрданка и дядо си по майчина линия Христо Арнаудов⁵. От издадения документ от колежа става ясно, че тя завършва обучението си през 1903 г. (Инв. № 1293НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ). Баща ѝ заминава за Швейцария, за да я вземе, но по време на престоя си умира в хотелската стая. Погребан е в родното Търново (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 4, а.е. 39).

Една година след завръщането си от Швейцария, според запазеното брачно свидетелство от 1904 г., 20-годишната Тодорка сключва брак с 31-годишния известен адвокат Стоян П. Бурмов (Инв. № 1294 НИ-Д/ИМ–ВТ ОФ) (Атанасова, Харбалиев 2023, 93, 100) (**Обр. 7**). Той е роден през 1873 г. в с. Нова махала, Габровско, в семейството на Пенчо Бурмов. Завършва висше юридическо образование през 1894 г. в университета в Лозана (Инв. № 1869 НИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ) (Атанасова, Харбалиев 2023, 93). Той е сред учредителите на Българско гимнастическо дружество „Великотърновски юнак“, основано през октомври 1896 г. (Ганцаров 2019)⁶. През 1899 г., само пет години след завършване на юридическото си образование, Стоян Бурмов вече заема високия и авторитетен пост на помощник-прокурор в Търновския окръжен съд (Димитрова 2012, 43). Името му е сред регистрираните 23-ма адвокати на Великотърновската адвокатска колегия за периода 1902–1903 г. (Митова – Ганева 2015, 37). В изборите за XII-то Обикновено народно събрание, проведени на 17 февруари 1902 г., е

кандидат за депутат от Прогресивно-либерална партия. В Горнооряховска избирателна околия, брояща 15 039 избиратели, влиянието на партията клони към нулата, което предвещава неуспех за евентуалната му бъдеща политическа кариера (Гърдев, Господинов 2003).

Тодорка и Стоян Бурмови имат двама сина – Георги (роден през 1906 г.) и Петър (роден през 1910 г.). От запазените училищни свидетелства във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново се вижда, че децата започват образованието си в Първоначално училище „Йосиф I“ и Народно първоначално училище „Петър Дапков“ (Инв. № 1300 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ; Инв. № 1301 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ; Инв. № 1302 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ; Инв. № 1303 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ; Инв. № 1305 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ; Инв. № 1306 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ). През 1919 г. Стоян Бурмов умира и Тодорка поема изцяло грижите за синовете си. Първородният ѝ син завършва основно образование в Народна прогимназия „Св. Кирил“ през 1920 г., а средно образование през 1925 г. в Мъжката гимназия „Св. Кирил“ и получава правото да продължи обучението си във висше учебно заведение (Инв. № 1304 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ). Той се насочва към образование в Германия, за което свидетелстват част от запазените документи в семейния архив. За да може да издържа финансово сина си Георги в Дрезденската политехника, основана през 1828 г. (днес Техническият университет в Дрезден – Technische Universität Dresden) (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 4, а.е. 39; Инв. № 1299 НИ-Д/ИМ–ВТ ОФ), Тодорка Бурмова дава под наем етаж от къщата си на ул. „Христо Караминков“ № 20 във Велико Търново (ДА – В. Търново, ф. 65К, оп. 4, а.е. 39) (Атанасова, Харбалиев 2023, 23, 94). В следващите години дипломиралият се вече инж. Георги Бурмов не прекъсва връзката си с родния град. Едно от свидетелствата за това е запазено негово писмо до търновския кмет Владимир Рашев от края на декември 1932 г. От текста става ясно, че първородният син на семейство Бурмови прави преводи от немски език на туристически въпросници по поръчка на търновския кмет, които трябва да бъдат изпратени до няколко градове в Швейцария, Германия, Австрия и Чехословакия. Градовете са избрани съобразно природните и исторически условия за туризъм, сходни с тези на Търново (ДА – ВТ, ф. 29К, оп. 1, а.е. 13, л. 17). Вероятно идеята на търновския кмет е с помощта на тези въпросници старата столица да се превърне в привлекателно място за туристически пътувания.

Дали по стечение на обстоятелствата – обучението на сина си в Германия и смъртта на майка си, или е обмислена стъпка, през 1929 г. Тодорка Бурмова решава да прекрати участието в търговското дружество, наследено от родителите си. Според запазените документи, съдружниците по взаимно съгласие прекратяват търговското събирателно дружество „Момчев & Георгиев“. В документа се пояснява, че *„всички активи и пасиви, и фабрични постройки, които фигурират в описа на дружеството от 01.01.1929 г. се поеха от Николай С. Георгиев, който си запазва правото да продължава и занаят предприятелството под досегашната фирма „Момчев & Георгиев“* (ДА – ВТ, ф. 90К, оп. 4,

а.е. 2101, л. 36). Доскорошният ѝ съдружник Николай С. Георгиев заплаща на Тодорка Бурмова „сумата от един милион и 300 хиляди лв. в пари и полици“ (ДА – ВТ, ф. 90К, оп. 4, а.е. 2101, л. 36).

След смъртта на майка си и оттеглянето от дружеството, през 1931 г. Тодорка Бурмова заминава за София, където остава да живее до смъртта си (**Обр. 10, Обр. 11**). Преди да замине за столицата, с усета си за дълг към обществото и родния си град, и за да се пази паметта на рода и делата на предшествениците ѝ, предава архива на дядо си Христо Арnaudов на търновското читалище „Надежда“. Тези документи днес не са запазени (Инв. № 438 НИ – СпД/ИМ – ВТ НСпФ, л. 1) (Атанасова 2023, 357).

Следвайки традицията на жените в своя род, Тодорка Бурмова също се отдава на каузата да помага на нуждаещите се. Свидетелство за това е признанието, което получава от царица Елеонора (1908–1917 г.) през 1915 г., „за *„милосърдието и благотворителността“* ѝ по време на Балканската война (Инв. № 1295 НИ-Д/ИМ–ВТ ОФ) (**Обр. 8**). Отличието е получено със съдействието на духовенството от Търновската митрополия, начело с митрополит Йосиф (1914–1918 г.), който информира царица Елеонора за благородната дейност на младата търновка. От редовете в писмото на търновския митрополит става ясно, че е удостоена с „*емблемата на основания от нея* (на царица Елеонора – бел. моя) *орден*“. По нататък е споменато, че получава „*значка за отличие*“. Най-вероятно тя е наградена с почетния знак на царицата – орден „Самарянка“. Намесата на висшите църковни дейци за нейното награждаване цели да подсказва, че лично Тодорка Бурмова не търси признание за своята дейност, а по-скоро го възприема като акт на милосърдие, нещо нормално във време на война. За нея това е изпълнение на човешкия дълг. Възпитавана е в ценности, където помощта към нуждаещия се е необходима и задължителна, още повече като се има предвид нейното високо обществено положение. Благотворителната и обществена дейност на майка ѝ, и социалната ангажираност на баща ѝ, както и благотворителната дейтелност на нейните предци, съвсем естествено я подтиква да поеме по техния път. Стремехът към благотворителност и подпомагане на нуждаещите се е ярко изявен в нейния характер, за което свидетелства и включването ѝ сред членовете на благотворителното женско дружество „Радост“ в града (ДА – ВТ, ф. 90К, оп. 1, а.е. 42, л. 119). Тя заема ръководна позиция и в търновското благотворително дружество „Здравец“⁷. От запазената документация става ясно, че е избрана за първата председателка на настоятелството на новосъздаденото през 1910 г. дружество, а по-късно нейното име е сред записаните 34 благодетели (<https://daritelite.bg/blagotvoritelno-druzhestvo-zdravets/>; Кулелиев 1931а, 61; Кулелиев 1931б, 86). Подкрепата към нуждаещите се не спира до тук. През 1939 г. тя се записва като самарянка в редиците на Българския червен кръст (Инв. № 1291 НИ-Д/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 9**). Въпреки че надхвърля 50-те си години, тя продължава да участва в

доброволчески организации и да има чувство за дълг към страната и хората, имащи нужда от подкрепа.

Любовта на Тодорка Бурмова към литературата, закодирана в нея и като светоусещане, и като мироглед, а и като образование, я подтиква да бъде част от организираните литературни събития в Търново. Доказателство за това е една пощенска картичка, която проф. Асен Златаров (1885–1936 г.)⁸ изпраща до поета Николай Лилиев (1885–1960 г.). Поводът за това се разбира от текста, написан от Асен Златаров върху гърба на картичката: *„Поздрав, скъпи Николай, от Търново, дето след Лилиевото утро се още се радваме на името и песните ти“* (Данаилов 1976, 127). Освен този текст върху картичката, има и няколко други записани впечатления на видни търновски личности, с подчертан афинитет към литературата на поета-символист. Един от текстовете гласи: *„Благодарение на сладкодумната реч на г-н Златаров вие станяхте в Търново така популярен, както само вие го заслужавате“*. Подписан е от Тодорка Ст. Бурмова, З. Недев, А. В. Ангелов, В. Ангелов и д-р К. Славчев, и носи дата 24 октомври 1921 г. От тази пощенска картичка, съхранена в архива на Н. Лилиев, става ясно, че през есента на 1921 г. Асен Златаров пристига във Велико Търново и взема участие в литературно събитие, посветено на поета – един от основоположниците на символизма в България. Отзвукът от поредното докосване до творчеството му сред интелектуалните среди в града, и особено сред тези, които припознават себе си в новото и модерно литературно течение, е много силен. Като се има предвид и представянето му от Асен Златаров, майстора на словото, само можем да си представим каква духовна следа остава в съзнанието на присъстващите⁹. Тези литературни срещи, в които участва и Тодорка Бурмова, за пореден път свидетелстват за начина ѝ на възприемане на света, мирогледът, за литературната нагласа и отражението, които те имат в нейната обществена ангажираност. Човек, докоснал се до символизма чрез стиховете на едни от най-великите български поети, притежава умение да формира ясна мисъл и позиция за всичко онова, което се случва не само в страната му, но и в международно отношение, предвид тежките военни години и последиците от тях. Такива личности, благодарение на богата си душевност, могат да намерят сили да преодолеят психологическите последиците от войните и да бъдат духовни водачи на следвоенното гражданско общество. С яркото си словесно присъствие те търсят ново проявление, правейки различен, свободен избор, отхвърляйки установените норми.

Въпреки отминаващите години Тодорка Бурмова не е забравена. През 40-те години на XX в. към нея се обръща Йордан Кулелиев, търновски общественик, учител и краевед, с молба да му изпрати спомени за баща си. Тя с готовност се отзовава. В свое писмо от 16 февруари 1943 г. му пише за родителите си, за бащиния и майчиния си род, за близки приятели на семейството, споделя за едно от посещенията на Васил Левски в родния дом на Джорджо Момчев, за връзките на баща ѝ с търновския революционен комитет. По отношение

на съдбата на документи от Търновския революционен комитет разказва следното: *„За документи от епохата на Левски нямам, но зная от стринка ми, жената на Н. Момчев, че е имало много писма, но когато задържали баща ми тя се съгласила с едно шукване от баща ми да изгори списъка на имената на участниците и изгорила всичко друго, даже и нови книжа...“* (ДА – В. Търново, ф. 931К, оп. 1, а.е. 214, л. 3).

Наследница на влиятелни и образовани родове, тя дава и своя принос за обогатяване фонда на библиотека „П. Р. Славейков“ в родния си град с гръцки книги и издания. През 1942 г. директорът на библиотеката Пенчо Крушев проследява в специално издание историята на библиотеката, в което отбелязва, че най-много дарени гръцки книги – 35 екземпляра, предоставя Тодорка Бурмова (Радев 2000, 37). Тези книги със сигурност са само една малка част от богатата библиотека, която семейството ѝ е притежавало. Според запазени спомени на д-р Недялка Петрова, Тодорка Бурмова умира в София (ДА – ВТ, ф. 65К, оп. 4, а.е. 39, л.1).

Преминаваме тихо през живота на трите жени, неусетно, уж за кратко. Безмълвно ги наблюдаваме как застиват пред обектива на фотоапарата. От първата снимка, от детството, до последната, на вече зрели жени, отношението им към себе си и към света не се променя – вечно търсещи, любопитни, предизвикващи старите порядки, с нагласа и мисъл за новото, което носят. Нито за миг не се колебаят да издигнат благотворителността и дарителството на пиедестал в душата и сърцето си. Ставаме свидетели как минават през живота, посрещайки предизвикателствата на съдбата, кога тихи и кротки, кога бурни и зашеметяващи. Един разказ за човешки живот, събран в снимки и документи, но едва ли щяхме да успеем да уловим пълнотата, богатството и наситеността му, ако бяхме пропуснали какво се чете зад редовете, какво се крие зад избледнелите вече фотографии. Защото животът им не е само съвкупност от факти, изминали години, поемане на ангажименти и изпълнение на различни задачи. Животът им е мироглед, усещане, стремеж и добротворство! Животът е всичко онова, което ги предизвиква да бъдат себе си, да отстояват себе си и да надграждат в себе си, защото такава е същността им.

БЕЛЕЖКИ

¹ Най-активната благотворителна организация в Габрово, създадена на 6 август 1869 г. по инициатива на будни габровски граждани (Цонева 2020, 283; <http://daritelite.bg/zhensko-blagotvoritelno-druzhestvo-maychina-grizha>). В първите месеци от създаването си има колебания относно наименованието на дружеството, дали да бъде „Майчина любов“, „Благотелно женско дружество“ или „Майчина грижа“. Първоначално се нарича просветно-културно благотелно общество „Майчина любов“, но от втората половина на 1870 г. се налага и утвърждава наименованието „Майчина грижа“ (Цонева 2020, 282).

- ² Анка Добрева е съпруга на габровския търговец и дарител на Габровското училищно настоятелство Ангел Добрев, основател на първата фабрика за книжно-мукавени изделия в Княжево, и майка на капитан Стефан Добрев, участник в Балканската война (1912 г.) и Първата световна война (1914–1918 г.).
- ³ На 8 септември 1869 г. Евгения Кисимова основава дружество, наречено „Женска община“ и каса към него. През 1872 г. дружеството е преименувано на Женско благотворително дружество „Радост“ (<https://daritelite.bg/zhensko-blagotvoritelno-i-prosvetno-druzhestvo-radost/>).
- ⁴ Има запазени сведения за униформеното облекло в Девическото училище „Св. Климент“ няколко години по-рано. През учебната 1882/1883 г. директорът на гимназията Никола Бендеров въвежда униформено облекло, което се състои от едноцветни рокли (за всеки клас с различен цвят) с бели престилки и бели пелерини. Този вид на униформата с бели престилки се запазва до 1889 г., когато униформата за ученичките в гимназията се променя (ДА – В. Търново, ф. 77К, оп. 1, а.е. 42, л. 106–107; Панайотова 1993, 89–160).
- ⁵ През 70-те години на XIX в. възрожденският предприемач Христо Арнаудов насочва своята активност в издателската, книжарската и преводаческата дейност. Прави щедри дарения за ученическите гимназиални дружества. Член е на настоятелството на списание „Български книжици“ (Атанасова 2023, 356–357).
- ⁶ Между учредителите са 60 от най-видните по онова време личности на Търново, между които кметът на града Джорджо Момчев, помощниците му Стефан Георгиев, Иван Йонков и др. (Ганцаров 2019).
- ⁷ Целта на дружеството е *„да урежда летни ученически колонии, от които да се ползват бедни, средно заможни и даже богати ученици“* (<https://daritelite.bg/blagotvoritelno-druzhestvo-zdravets/>), като набира средства от членски внос, помощи и дарения, приходи от такси за деца от по-богати семейства, от сказки и др.
- ⁸ Основоположник на биохимията в България. Писател, поет и публицист. Пише статии, отзиви, рецензии, преводи, портрети на европейски и български писатели и известни личности. Член на литературния кръг „Стрелец“.
- ⁹ За ораторското майсторство, което притежава Асен Златаров, споделя и Фани Попова-Мутафова: *„Тогава магьосникът на думата, вдъхновеният импровизатор, разгръща всичките си изкуства, оплита ни в най-измамните си мрежи, води ни по сложните меандри на своята тънка и бляскава мисъл, докато повече от тридесет чифта зеници не свалят взор от него, развълнувани от красотата, която може да ни даде едно съвършено слово“* (Зографова 2022, 116).

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 2014:** С. Атанасова. Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. В. Търново, 2014.
- Атанасова 2023:** С. Атанасова. Възрожденският предприемач Христо Арнаудов. – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Фактори на икономическия растеж в историческа перспектива, VIII, 2023, 348–360.
- Атанасова, Харбалиев 2023:** С. Атанасова, Д. Харбалиев. Нови снимки и документи за Джорджо Момчев и неговото семейство от фондовете на Търновския музей. – Известия на Исторически музей – Дряново, II, 2023, 87–103.

Ганцаров 2019: А. Ганцаров. „От Гимнастически клуб „Юнак“ започва организиранят спорт в старата столица“ – Вестник Кореспондент, 5 март 2019.

Гърдев, Господинов 2003: Б. Гърдев, Б. Господинов „Скандалите около избора на депутати не са от вчера – Електронно списание LiterNet, 27.01.2003, № 1 (38) (= <https://litenet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/burov.htm>) (изтеглена информация на 26.01.2024 г.).

Данаилов 1976: С. Данаилов. Писма на Асен Златаров до Николай Лилиев. – Литературна мисъл, XX, 1976, 4, 126–129.

Димитрова 2012: С. Димитрова. 132 години от създаването на българската прокуратура. – ТЕЗА, 2012, 2, 37–45.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 9К, опис 1, архивна единица 42.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 9К, опис 1, архивна единица 43.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 29К, опис 1, архивна единица 13.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 65К, опис 4, архивна единица 39.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 77К, опис 1, архивна единица 42.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 77К, опис 1, архивна единица 119.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 90К, опис 4, архивна единица 2101.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931К, опис 1, архивна единица 214.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 90К, оп. 1, а.е. 42, л. 119.

ДА – Габрово: Държавен архив – Габрово, фонд 309К, опис 1, архивна единица 1.

ДА – Габрово: Държавен архив – Габрово, фонд 785К, опис 1, архивна единица 120.

Зografova 2022: К. Зограfova. Фани Попова – Мутаfova. Живот и страдание. Севлиево, 2022.

Йорданова 2015: Т. Йорданова. Традиции и приемственост в хлебарството от Горна Оряховица. – В: Народни занаяти – минало, бъдеще, настояще. А. Гоев (Съст. и ред.). Т. Х. Габрово, 2015, 304–326.

Кулелиев 1931a: Й. Кулелиев. Дружество „Здравец“ за летните ученически колонии. – Общински вестник Велико Търново, VIII, бр. 8 от 18 юни 1931 г.

Кулелиев 1931b: Й. Кулелиев. Дружество „Здравец“ за летните ученически колонии (10. 1. 1910–10.1. 1930) – Общински вестник Велико Търново, VIII, бр. 11 от 23 юли 1931 г.

Митова-Ганева 2015: К. Митова-Ганева. История на Великотърновската адвокатура. Т. 1. (1878–1944). В. Търново, 2015.

Панайотова 1993: К. Панайотова. Просветно дело и културен живот (1878–1940). – В: П. Тодоров. Страници от новата история на Велико Търново (1878–1940). В. Търново, 1993, 89–160.

Радев 2000: И. Радев. История на Велико Търново XVIII–XIX в. В. Търново, 2000.

Срданович 2013: Б. Срданович. Прошlost Оцака кроз старе фотографије, 2013, 29–30 (= https://books.google.bg/books?id=vtuKBAAQBAJ&pg=PA29&lpg=PA29&dq=%D0%98%D1%89%D0%B2%D0%B0%D0%BD+%D0%93%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D1%82&source=bl&ots=OH8BydkXjz&sig=ACfU3U1SSLZ8AJ6ewLIFdQbiE69pqdZUAg&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiGqpShr_eAAxUvQfEDHUE9DrkQ6AF6BAgIEAM#v=onepage&q=%D0%98%D1%89%D0%B2%D0%B0%D0%BD%20%D0%93%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D1%82&f=false (изтеглена информация на 14.03.2024 г.).

Цонева 2020: Д. Цонева. В лето 1869-то. Началото... Ранни извори за дейността на женското благотворително дружество „Майчина грижа – Габрово“. – Известия Регионален исторически музей – Габрово, VII, 2020, 276–292.

https://keptar.oszk.hu/kereses/gyujtemenylista.phtml?gyujt=Vas%E1rnap_i_Ujs%E1g&offset=300&betu=g (изтеглена информация на 14.03.2024 г.).

<https://sevlievo-rs.justice.bg/bg/10909> (изтеглена информация на 02.03.2024 г.).

<https://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/6653> (изтеглена информация на 30.04.2024 г.).

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Zlatarski_Trnovo_house.jpg (изтеглена информация на 22.02.2024 г.).

<http://daritelite.bg/zhensko-blagotvoritelno-druzhestvo-maychina-grizha> (изтеглена информация на 06.03.2024 г.).

<https://daritelite.bg/blagotvoritelno-druzhestvo-zdravets/> (изтеглена информация на 08.04.2024 г.).

THE “DIFFERENT” WOMAN AND HER TRANSITION FROM THE
REVIVAL TO THE MODERN TIME (ON THE LIVES OF WOMEN OF THE
MOMCHEVS AND ARNAUDOVS FAMILIES)

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

The paper focuses on the “Different” woman, the woman of the late 19th – early 20th c., who bravely navigated the transition from the Revivalist society to the Modern society. The narrative traces the story of three generations of women – Maria Arnaudova, Yurdanka (Arnaudova) Momcheva and Todorka (Momcheva) Burmova, all of whom were relatives and members of the influential Revivalist families – the Arnaudovs and the Momchevs. Individuals who devoted their lives to charitable and philanthropic causes, and who with their work successfully paved the way for the Modern times woman. Thanks to their social position, education, views and attitudes, they transcended the confines of the Revivalist standards established over the centuries, regarding the traditional attitude towards women in society, and through their actions they succeeded in transforming this attitude by giving it a new perspective and course of development.

Обр. 1. Снимка на Юрданка Момчева (лице и гръб) от 1882 г.
(ДА – Габрово, ф. 785К, оп. 1, а.е. 120).

Fig. 1. A photo of Yurdanka Momcheva (face and back) from 1882.
(SA – Gabrovo, u. 785K, op. 1, a.f. 120).

Обр. 2. Снимка на семейство Момчеви от 1888 г. (Инв. № 532 В/ТОМ ОИМ-ВТ ОФ).

Fig. 2. A photo of the Momchevs family from 1888 (Inv. No. 532 В/ТОМОИМ-ВТ ОФ).

Обр. 3. Снимка на семейство Момчеви в дома на Анастасия Златарска в Търново, около 1898 г. (on https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Zlatarski_Trново_house.jpg).

Fig. 3. A photo of the Momchevs family in the home of Anastasia Zlatarska in Tarnovo, circa 1898 (on https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/09/Zlatarski_Trново_house.jpg).

Обр. 4. Снимка на Тодорка Ж. Момчева от 1896 г. (архив на РБ „П. Р. Славейков“ – Велико Търново).

Fig. 4. A photo of Todorka G. Momcheva from 1896 (P. R. Slaveykov archive, Veliko Tarnovo, the Republic of Bulgaria).

Обр. 5. Снимка на Тодорка Момчева със съученичка от 1900 г. (Инв. № 1868 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 5. A photo of Todorka Momcheva with a classmate from 1900 (Inv. No. 1868 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Обр. 6. Снимка на Тодорка Бурмова (лице и гръб) от 1900 г.
(Инв. № 1867 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 6. A photo of Todorka Burmova (face and back) from 1900
(Inv. No. 1867 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Обр. 7. Снимка на адвокат Стоян Бурмов от 1904 г. (Инв. № 1869 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 7. A photo of lawyer Stoyan Burmov from 1904 (Inv. No.1869 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

гр. Търново
25 февруарий 1915 год.

ПОЧИТАЕМА ГОСПОЖО.

Като узнахме за Вашия ревностен
трудъ въ дѣлото на милосърдието и благотвори-
телността който тъй самоотвержно вие проя-
вихте прѣзъ време на освободителната балканска
война, ние си позволяхме да ходатайствуваме прѣдъ
Нейно Величество – възлюбенията наша Царица – ма-
ка и учителка на състраданияето и милосърдието
въ нашето мило отечество, да бъдете наградени съ
медала на основания отъ нея орденъ.

Това наше скромно ходатайство
намери отзвукъ въ императорното благоволение на
Нейно Величество и биде съ царско радостно удов-
летворено.

Прочее, като Ви поднасяме, по поръ-
ка на Нейно Величество нашата Царица тука при-
ложената споменателна значка за отличие, имате
честь отечески да Ви сърадваме съ тази заслу-
жена отъ страната Ви награда.

Молимъ за получаванieto да бъдете
увѣдомени.

Призоваваме надъ Васъ Божието
благословение и оставяме

Вашъ усърденъ молитвенувателъ,

Цитрополитъ.

Обр. 8. Свидетелство от царица Елеонора (1908–1917 г.) от 1915 г.
(Инв. № 1295 НИ-Д/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 8. A certificate of Tsaritsa Eleonora (1908–1917) from 1915
(Inv. No. 1295 НИ-Д/ИМ-ВТ ОФ).

Обр. 9. Уведомление от Българско дружество „Червен кръст“ от 1939 г.
 (Инв. № 1291 НИ-Д/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 9. A notification from the Bulgarian Red Cross Society from 1939
 (Inv. No. 1291 НИ-Д/ИМ-ВТ ОФ).

Обр. 10. Снимка на Тодорка
 Бурмова от 30-те години на XX в.
 (Инв. № 1230 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 10. A photo of Todorka Burmova
 from the 1930s (НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Обр. 11. Снимка на Тодорка Бурмова
 с внука си Георги от средата на XX в.
 (Инв. № 1229 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

Fig. 11. A photo of Todorka Burmova with
 her grandson Georgi from the mid-20th c.
 (Inv. No. 1229 НИ-Сн/ИМ-ВТ ОФ).

ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА АЛЕКСАНДЪР ЦАНКОВ (1923 – 1926 Г.)

Александар Георгиев

Почти цялото управление на кабинета на проф. Александър Цанков е безплатно от остри сблъсъци между България и Кралството на сърби, хървати и словенци, което през 1929 г. е преименувано на Кралство Югославия. Стратегическата граница с България, която се налага с Ньойския договор от 1919 г., е причина за появата на ново историко-географско понятие – Западни покрайнини. То включва над 120 селища, в това число един град – Цариград, и три пазарни селища – Босилеград, Трънска клисура и Брайковци. При преброяването през 1910 г. населението в Западните покрайнини е 64 509 души, от които 54 758 българи, 8637 румънци (власти), 549 цигани и други по-малки етнически общности, като за сърби се определят само 127 души и то главно в районите на Цариградско и Кулско (Петров 1995, 17).

Новата граница от 1919 г. чувствително влошава положението и политическите, и икономическите на населението от Босилеградско. В географско отношение то е затворено от запад с високите планински вериги към Сърбия, които в повечето месеци от годината са непроходими, а към България на изток остава новата граница. Естественят пазар към Кюстендил и София е затворен. Единственият път, по който населението е принудено да поеме, е пътят на българите от Македония и Тракия – пътят на бежанеца. Но съвсем не е лесно да се остави вековното бащино огнище, което е надграждано с любов през вековете. Никой не го е грижа за съдбата на българския народ, който се е наредил на скамейката на победените, и е получил своята присъда от победителите. Великите сили, диктуващи световния мир, се интересуват единствено от своята полза – да „грабнат по-голямо парче от баницата“.

Тук задължително трябва да се спомене и грешната политика на правителството на БЗНС в първите години след Първата световна война. Министър-председателят Александър Стамболийски, който е и министър на външните работи и изповеданията, вместо да търси други пътища към постигане на националните цели на България и да се вслуша в съветите на българската интелгенция за протест и отказ от подписване на Ньойския договор, избира пътя на мирна ревизия, като счита, че след три години Европа вече ще е на българска

страна. Но той не успява да разбере, че има и друг начин – чрез протакане и преговори във времето, защото никой, особено балканските страни, не е готов за нова война или за окупация на България. И след подписването на Ньойския договор А. Стамболийски търси сътрудничество и милост от сърбо-хърватско-словенския крал Александър I Караджорджевич (1921–1934 г.) – най-големия враг на българите. А в същото това време българите от Западните покрайнини са обречени на глад и унищожение.

За решаване на наболелите проблеми се свиква смесена българо-сърбо-хърватско-словенска комисия, заседаваща в град Ниш в периода 1–17 март 1923 г. (Мичева 1980, 16). Спор възниква по четническия въпрос. Сърбо-хърватско-словенските делегати сочат като причина за появата на четите политиката на българското правителство, изоставило Петричкия, Горноджумайския и Кюстендилския район в ръцете на автономистите (едно от крилата на ВМРО). Българската делегация подчертава, че с политиката към месното население в Западните покрайнини и Вардарска Македония, самото Кралство на сърби, хървати и словенци създава условия за появяването на чети. Комисията решава да предложи на двете правителства да предприемат съвместни действия срещу четническите движения. По този начин е отстранена възможността от едностранно задължаване на българското правителство, а с това и опасността при всяко навлизане на чети в Западните покрайнини да бъде обвинявана България.

Делегацията на Кралството на сърби, хървати и словенци предлага да се сключи конвенция за взаимно предаване на виновниците, нарушили границата, и подвеждане под отговорност на всички лица, участвали и оказващи помощ на ВМРО. Искането е отклонено от българска страна с аргумент, че е извън компетенцията на комисията. Двете делегации постигат съгласие да се свика друга комисия, на която да се възложат за решаване както на този, така и на други спорни въпроси (Куманов 1973, 41). В Ниш българската и сърбо-хърватско-словенската страна се споразумяват за улесняване на двувластните имоти от собствениците им до тяхното окончателно ликвидиране. На 17 март 1923 г. преговарящата комисия приключва работа. Приетите резолюции добиват названието Нишко споразумение. Решава се след време да се подновят преговорите и по другите проблеми.

Опозиционните партии в България приемат Нишко споразумение като поредно национално предателство, което е една от причините за преврата на 9 юни 1923 г. След тази дата българо-сърбо-хърватско-словенските отношения навлизат в нова фаза на неразбирателство и конфликти. Най-много потърпевши са българите от Западните покрайнини.

Правителството на Александър Стамболийски е свалено на 9 юни 1923 г. с държавен преврат. Съставя се нов кабинет начело с проф. Александър Цанков. В Кралството на сърби, хървати и словенци посрещат вестта като победа на реваншистките сили и удар срещу постигнатите договорености в Ниш. За да тушира неприятностите със западната съседка премиерът и външния министър

заявяват, че ще следват строго подписаните досега договори и ще се стремят за осигуряване на мир в региона (Цанков 2000, 195).

На границата с България, в районите на Цариград и Босилеград, се забелязва голямо присъствие на сръбски войскови отряди в пълна готовност за нападение. На населението е наредено да си прибере реколтата и да не се движи в пограничните райони. Въведен е вечерен час. В община Босилеград са арестувани десетки невинни хора и са затворени в импровизирания затвор в село Долна Любата. За сплашването на българското население в района са изпратени няколко чети на „Црна рука“, както и новосформирани контрачети, създадени преди всичко за преследване на четите на ВМРО, а по-късно и на ВЗРО „Въртоп“. Контрачетите участват активно в тероризирането на българското население.

Въпреки опитите за провеждане на активна българска външна политика през този период, такава на практиката не се осъществява. В много от случаите позицията на правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци принуждава София нееднократно да променя позицията си. Причините са много и от различно естество. Сред тях най-вече изпъкват затрудненията от вътрешен характер, с които българското правителство е принудено непрекъснато да се съобразява.

На 4 октомври 1923 г. в София започва работа новата смесена българо-сърбо-хърватско-словенска комисия. Нейният състав е корено различен от комисията в Ниш. Това се налага не само от новата обстановка, но и от същината на въпросите, които предстои да бъдат разгледани. В по-голямата си част те имат юридически характер. От българска страна въпросите, които предстоят да се дискутират, са две групи: 1. По приложението на Ньойския договор и 2. Извън приложението на Ньойския договор. Кралството на сърби, хървати и словенци изяснява искане да му бъдат изплатени 500 млн. динара реквизиционен дълг за покриване на щетите, нанесени по време на окупацията на Източна Сърбия. Българската страна предлага 150 млн. лева. След дълги спорове и дипломатически надпревари се стигна до компромисно решение България да изплати 300 млн. динара в срок до 1927 г.

След дълги обсъждания и прекъсване в работата на комисията се стига до подписването на 23 ноември 1923 г. на заключителен протокол, с който се приема Белград да се съгласи с вдигането на секвестъра от имотите на българските поданици, които се намират на територията на Кралството на сърби, хървати и словенци. От своя страна България поема задължението да изплати на сръбските поданици, чиито имоти са на българска територия, въз основа на Закона за трудово-поземлена собственост, 50 % от пазарната им цена към момента на изплащането (Мичева 1979, 331).

На 26 ноември 1923 г. двустранната комисия подписва споразумение по което се постига съгласие: 1. За изплащане от страна на България на 300 млн. лева срещу реквизициите, извършени от българските власти по време на

Първата световна война; 2. Съдебна конвенция; 3. Конвенция за екстрадиция; 4. Конвенция за взаимна безплатна помощ на бедните поданици на двете държави (ЦДА, ф. 176к, оп. 21, а.е. 2318, л. 213). Както се вижда от тези решения почти нищо значително не се постига за подобряване на положението на граничните райони и на българското население в Западните покрайнини.

От своя страна правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци се стреми чрез обвързване с новия кабинет на България да го отдалечи от евентуален съюз с Италия, който в Белград се смята за твърде вероятен. Въпреки предпазливите си стъпки, правителството на проф. Александър Цанков отново влиза в конфликт с Белград. Този път поводът е предприетото от България уреждане на отношенията с Румъния. В негативната реакция на правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци прозира страх от евентуално сближение между двете страни и то най-вече по малцинствения въпрос. По границата с България отново се съсредоточават значително количество сърбо-хърватско-словенски войски, а тя самата е затворена за преминаване.

Напрежението между двете страни се допълва и от речта на министър-председателя Александър Цанков пред Народното събрание на 28 декември 1923 г. В общия контекст на заявеното от българския премиер се засяга и въпросът за въоръжените сили на България, и призова Белград да даде права на българите, живеещи на територията на Кралството на сърби, хървати и словенци. Изразява се убеждението, че това е пътят националните конфликти на Балканите да бъдат забравени.

Речта на българския премиер и особено нейното бурно одобрение от страна на народните представители, предизвиква недоволството на Белград. За доклад спешно е извикан от София пълномощния министър Милан Ракич. И в първите месеци на 1924 г. слуховете за сръбска намеса в България растат. Струпаните войскове части по заповед на Белград в района на Цариград и Босилеград остават около половин милион. В подкрепа на правителството си в хърватския печат започва бурна антибългарска кампания. В броя си от 1 февруари 1924 г. загребският вестник „Хрват“ упреква белградското правителство в липса на решителност и непредприемане на радикални мерки спрямо България.

Опасявайки се от бъдещите действия на Кралството на сърби, хървати и словенци, премиерът Александър Цанков отправя молба до западните правителства за съдействие. За изясняване на ситуацията министър Христо Калфов извиква във външното министерство М. Ракич, пълномощния министър на Кралството на сърби, хървати и словенци. По време на разговора българският външен министър споделя своите опасения от струпването на войски в района на Цариград и Босилеград. На Милан. Ракич се връчва категоричен протест на българското правителство, свързан с действията на Белград, *„които са прибързани и не могат да се оправдаят с никакви македонски нашествия“* (Велев 2009, 166).

За голяма изненада на България Англия се намесва и конфликтът е преодолян. Междувременно в Лондон се възражда идеята за създаване на „Дунав-

ска федерация“, в която освен държавите от Малката Антанта – Югославия, Чехословакия и Румъния, да влязат още Италия, Гърция, Полша и България. Александър Цанков възприема тази идея като удобен повод за подобряване на отношенията между двете скарани държави, но с поредните политически промени властите в Белград се отказват.

В разгара на политическите борби и страсти в България след подписването на Майския манифест, който предвижда съвместна борба срещу комунисти и ВМРО, на 31 август 1924 г. в Пирин е убит Тодор Александров. След това убийство започват масови изстребления на противниковите крила във ВМРО, което още повече усложнява ситуацията както вътре в България, така и навън. Немаловажен е фактът, че голяма част от емигрантите от БЗНС търсят помощта на политически и държавни лица в Кралството на сърби, хървати и словенци, като В. Маринкович, М. Нинчич и Н. Пашич (Тодоров 2012, 274). Белград отказва на българските призови те да бъдат екстрадирани обратно в страната.

Странно изглежда ситуацията, при която правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци заявява, че дели българите на българи от 1913 г. и 1915 г., и такива от 1923 г. Белград няколкократно повтаря, че не може и не желае да преговаря с българите от първата категория. А това са тези, които министър-председателят Александър Цанков представлява. Всичко това довежда позицията на възглавявания от него кабинет по националния въпрос да се влияе от конкретна ситуация.

В отношението с Кралството на сърби, хървати и словенци на преден план се издига идеята за мир и разбирателство, като до известна степен се следва политиката на Александър Стамболийски. Неслучайно външният министър Христо Калфов нееднократно говори за приемственост в тази насока. Приоритет във водената политика спрямо Кралството на сърби, хървати и словенци е ликвидирането на Македонският въпрос. Това е продиктувано единствено от сложната обстановка и отправените срещу него и правителството обвинения в подкрепа на „македонстващите“. Останалите проблеми на българския национален въпрос, между които този за Западните покрайнини, се изтласкват на заден план. Донякъде това е логично, като се има в предвид, че той се разглежда като част от Македонския въпрос.

От съществено значение е фактът, че едва в периода 1924–1925 г. започва сформирването на единно движение в защита на Западните покрайнини. Ситуацията, в която то възниква, е далеч по-благоприятна, отколкото в предходните години, но то все още набира сила и не се демонстрира явно. Именно поради тази причина българите от тези земи не поставят за решение този въпрос така активно, както моментът и целите го налагат.

От друга страна в Министерството на външните работи и вероизповеданията на България не оценяват напълно сложността на въпроса със Западните покрайнини, поради което той се възприема за не толкова актуален. Другата съществена причина, която кара правителството на Александър Цанков да не се ангажира активно с решаването на този въпрос, се крие в сложното вътреш-

но положение в България. В голяма степен то блокира външнополитическата активност на кабинета изобщо, в частност и по отношение на Западните покрайнини. Българската дипломация не успява да разреши нито един от многобройните проблеми в тази насока. Напротив, някои от тях се усложняват. Приемат се тежките финансови задължения към Кралството на сърби, хървати и словенци, без за това България да получи съответните компенсации.

И все пак, въпреки всичките външнополитически затруднения, българското правителство използва всеки един случай, за да поставя пред международните институции въпроса за съдбата на българското малцинство в останалите балкански страни, и най-вече на това в Кралството на сърби, хървати и словенци. Един от тези опити е реакцията, която София изразява на отправените от Лондон призови за сключване на Балкански пакт или т. нар. балканско Локарно (Първанова 1995, 33). Официалната българска позиция по въпроса е, че едно от условията за участие на България в пакта е изпълнението от страна на съседните държави на онези точки от Ньойския договор, предвиждащи защита на малцинствата и икономически излаз на страната на Бяло море. Като цяло отношението към тази идея си остава отрицателно, тъй като проектът се базира на признаването на статуквото на българските граници, определени от този договор. А това е нещо, което българската държава все още смята за възможно да се ревизира.

По същото време обстановката в Белград е далеч по благоприятна за изпълнение на замислите на правителството на Кралството на сърби, хървати и словенци. Многобройните политически промени не се отразяват върху водената от страната външна политика. След Първата световна война то започва и неотстъпно преследва поставената си цел за постигане на пълно господство на Балканите. Отделните моменти, когато се стига до „компромиси“ спрямо България, са по-скоро временен тактически ход, отколкото някаква промяна във външнополитическия курс. И това се дължи по-скоро на отношенията с Италия и Англия. Момчило Нинчич, министърът на външните работи на Кралството на сърби, хървати и словенци, е убеден, че България трябва на всяка цена да се отдалечи от влиянието на италианското зло – фашизма, но не трябва и да се допусне до другото зло, надвиснало над Източна Европа – болшевиките, като е най-добре ситуацията да е под контрол и да се поддържа постоянно напрежение.

Пример за това е отношението на Кралството на сърби, хървати и словенци към идеята на Гърция за сформирването на Балкански пакт, в който да се включи и България. След първоначално съгласие с тази идея, Белград я отхвърля (Казимировић 1989, 510).

Въпреки положението огромен труд от страна на министър-председателя и министър на външните работи Александър Цанков, вместо да се постигне сближение между двете държави, то се отдалечава все повече. Темата за Западните покрайнини остава актуална и до днес, като често присъства в средствата за масова информация в двете съседни държави – България и Сърбия.

ЛИТЕРАТУРА

- Велев 2009:** В. Велев. Западните покрайнини, България и Югославия (1919–1931). София, 2009.
- Куманов 1973:** М. Куманов. Нишката спогодба от 1923 г. – Векове, 1973, 5, 34–42.
- Мичева 1979:** З. Мичева. Българо-югославските отношения (9 юни 1923 – 4 януари 1926 г.). – В: *Studia balkanika*, 14. Проблемите на българската история и култура. София, 1979, 325–350.
- Мичева 1980:** З. Мичева. Българо-югославските отношения (1919–1923 г.). – Векове, 1980, 3, 13–24.
- Петров 1995:** Петров 1995, 17: М. Петров. Национално-освободителното движение в Западните покрайнини (1919–1934). София, 1995.
- Първанова 1995:** Р. Първанова. Демократическият сговор и неговото управление. – В: Исторически преглед, 1995, 3, 32–38.
- Тодоров 2012:** К. Тодоров. Изповедта на една луда балканска глава. София, 2012.
- Цанков 2000:** А. Цанков. Моето време. Мемоари. София, 2000.
- Казимировић 1989:** В. Казимировић. Никола Пашић и његова доба. Књ. 2. Београд, 1989.
- ЦДА:** Централен државен архив, фонд 176 к, опис 21, архивна единица 2318, лист 213–223.

THE WESTERN OUTLANDS IN THE FOREIGN POLICY OF BULGARIA UNDER THE RULE OF ALEXANDER TSANKOV (1923–1926)

Alexandar Georgiev

(Abstract)

The Western Outlands is a politico-geographical concept that emerged after the Treaty of Nuremberg of 27 November 1919. These are primordial Bulgarian territories that were granted for “strategic” reasons to the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The article examines the foreign policy of Bulgaria during the rule of Prof. Al. Tsankov, who tried to reconcile the relations with the neighbouring kingdom and to settle the most painful issue for the Bulgarian population in this region. Despite the enormous efforts of the Prime Minister and the Minister for Foreign Affairs to resolve the conflict between the two countries, the tensions between the two countries were increasing.

ОТ КИЛИЙНОТО ОБУЧЕНИЕ ДО СВЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В С. ВЪГЛЕВЦИ

Миглена Петкова

Движението за новобългарска просвета представлява важен елемент от общото развитие на Българското Възраждане. То е продиктувано от редица явления и процеси в икономическия, социалния, политическия и *културния* живот на българското общество. Символ е на израстване на нашия народ, започнал да търси своето място сред европейските нации в бурните години на XIX в. Чрез обучението в училищата българите се надяват да се приобщят към постиженията на модерния свят и да посрещнат конкретните нужди на постоянно развиващото се стопански, културно и политически възрожденско общество.

Началният етап на просветната дейност се осъществява в килийните училища, които възникват при църкви, манастири или техните метоси и имат обществен характер. Обучението се осъществява на базата на съхранената през годините на османското владичество средновековна българска книжовна традиция. Учителите са предимно монаси и свещеници, а по-рядко грамотни занаятчии и търговци. Учебният процес има за цел да даде умения по четене, писане, църковно пеене и смятане. Понякога обучението се комбинира с изучаване на определен занаят. За учебници се използват църковно-служебни книги като „Часослов“, „Апостоли“, „Псалтир“ и др. Килийното образование има религиозен характер, но по време на османското владичество то спомага за съхраняване на традициите в българската култура и за разпространение на грамотността. В началото на XIX в., когато се отбелязва върхът в развитието на килийното училище, се появяват първите български училища със светска програма, отговаряща на новите стопански и духовни потребности на обществото.

Във всяко едно селище, дори и в най-малкото, е било въпрос на чест да има училище. Въпрос на обществен престиж е и да си член на училищното настоятелство.

Целта на настоящата статия е да се представят основните насоки в развитието на учебното дело в едно малко балканско селище, в случая с. Въглевци, община Велико Търново, което принципно разкрива общата тенденция на образование и образованост в сходните по големина и брой населени места, възникнали на територията на Търновската предбалканска котловина. От друга страна откриването на училища и броят на учениците в тях, и съответно закри-

ването им, на практика е индикация за демографското движение през различните периоди от съществуване на селищата. Проучването се базира на сведения от две летописни книги на Народното основно училище в с. Въглевци, съответно Летопис на Въглевското основно народно училище, започната на 26.XII.1901 г., свършена на 9.X.1931 (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1, а.е. 7) и Летописната книга на Въглевското народно основно училище, начената на 10 септември 1935 г., свършена на 26 септември 1951 г. (ДА – В. Търново, ф. 380 К, оп. 1, а.е. 8). В тях са отбелязани имената на директори и учители, дати на започване и завършване на учебната година, поправителни изпити, учебно дело, самодейни изяви, участие в кръжоци, чествания, празненства и т.н. Нещо по-вече, тези книги дават информация за връзката общност – училище, за постиженията, проблемите и предизвикателствата, с които се гордеят, и пред които се изправят учители, ученици и родители. Интерес представляват и спомените на съвременници, които разкриват по-скоро емоционалната част от училищния живот.

Село Въглевци се намира в полите на Стара планина, на 25 км южно от Велико Търново, следвайки протежението на Хаинбоазкия проход. Част е от множеството поселения, възникнали в края на XVIII в. и началото на XIX в. в Балканската (Килифаревската) долина на река Белица. Тя обхваща територията от Килифаревския манастир „Рождество Богородично“ до билото на Стара планина. Към с. Въглевци административно принадлежат селищата Гашевци, Дечковци, Дунавци, Радковци, Бояновци, Самсиите, Пожерник и Бранковци. Демографската картина на посочените населени места е била динамична през различните години. Проучванията показват, че най-голямо е населението в планинските селища през 20-те – 30-те години на XX в., след което то рязко намалява. Причината е миграция на населението от планинските райони към градовете, които могат да предложат по-добри условия за живот и препитание – Велико Търново, Горна Оряховица, Килифарево, Свищов, Сливен, Стара Загора. През далечната 1934 г. северните склонове на Централния Балкан са били гъсто заселени и в почти всяко селище е имало училище. В с. Въглевци броят на жителите е бил 329 души, в Гашевци – 149, в Дечковци – 109, в Радковци – 1061, в Бояновци – 225. През следващите години населението намалява, за да се стигне до 2020 г., когато жителите на с. Въглевци наброяват 59 души, а Дунавци, Пожерник и Бранковци са напълно обезлюдени (Петкова 2022, 193–195).

Движението за новобългарска просвета през първата половина на XIX в. е органично свързано с другите възрожденски процеси и най-вече с църковно-националното движение. В борбата за оцеляване и утвърждаване на българската народност църквата и училището са съюзници и твърде често техните водачи и дейци са едни и същи лица. В това отношение не прави изключение и с. Въглевци. До 1868 г. обучението в селището се е извършвало в частна къща, като една от стаите е служела за класна стая. *„Цялата покъщнина се е състояла от няколко дъски, подпрени с камъни, на които да седят учениците, а „даскала“*

сядал на одъра срещу тях и ги обучавал в различни умения, смятане и начална грамотност. Пръв учител е бил пазарен Х. Михаил из с. Войнежа – стар човек и със знания, получени от наустницата и псалтира“ (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1., а.е. 7, л. 6). През 1854 г. султан Абдул Меджид I (1839–1861 г.) издава ферман за изграждане на храма „Св. Параскева“ в с. Вългевци, а през 1868 г. за нуждите на църквата се построява здание, в което епитропите отдават една стая за обучение на децата. Впоследствие „училището“ се разширява, като за целта се изгражда още едно помещение. До 1880 г. обучението се е състояло от четене, писане, елементарни познания по аритметика, псалтир и църковно пеене. Изучавал се е и определен занаят. След 1880 г. постепенно религиозната литература е заменена с учебници, помощна литература и помагала със светска насоченост. Учителите са с добро за времето си образование. Като пример може да се посочи Анита Попова от Разград, която е завършила Шуменската девическа педагогическа гимназия. През учебната 1901/1902 г. в с. Вългевци се открива вечерно училище с 29 ученици.

Със Закона за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата от 1880 г. се утвърждават демократичните начала, залегнали във временните наредби на Марин Дринов за народното просвещение. Обучението в първоначалното училище продължава четири години. То е безплатно и задължително. Над първоначалното училище се откриват трикласни училища и гимназии с долен тригодишен курс и горен четиригодишен курс на обучение. Във връзка с нормативната уредба драстично се засилват мерките за посещение на учебните занятия. За учебната 1910/1911 г. в летописната книга на училището е записано: „В началото на тази учебна година се срещаше голяма трудност при събирането на децата в училище. Ето защо трябваше да се глобят родителите на няколко ученика, за да се принудят глобените бащи да изпращат редовно децата си в училище. Като че ли глобата на няколко родители, вразуми не само глобените, но и останалите родители, тъй че редовността в помещението на училището от децата се осигури напълно. При редовно посещение на учениците, при добра дисциплина нормалният ход на училищните работи се вижда в училището“ (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1, а.е. 7, л. 5, 6). Тази мярка е прилагана системно през следващите години. За целта директорът на училището изпраща писмо до Училищния инспекторат в гр. Елена, в което е приложен списък на родителите/настойниците, подлежащи на глобяване за неизвинени отсъствия на децата им. От своя страна околийският училищен инспектор издава заповед, с която глобява родителите в размер, в зависимост от броя отсъствия. Събирането на глобата става до пет дневен срок от получаване на заповедта. В тази връзка директорът на училището назначава отговорник/учител, който да следи за нейното изпълнение.

През 1921–1922 г. към основното училище е открита прогимназия, като по този начин задължителното обучение се удължава до трети прогимназиален клас (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1, а.е. 7, л. 32 г).

Ключов проблем в развитието на образованието до 30-те години на XX в. се явява финансирането на училищата. Общината може да черпи средства от общинските и училищните имоти, да използва част от църковния данък и да разчита на доброволните пожертвования. Но това се оказва недостатъчно. Както навсякъде в страната, така и в с. Въглевци, заплащането на учителите и съответно закупуването на учебници, помагала, пособия и детска литература се осъществява от община Въглевци. През годините затрудненията са много, постепенно се надига брожение сред местното население, което негодува срещу заплатите на учителите. Те от своя страна изготвят протокол, в който молят държавата да поеме тяхната и на обслужващия персонал издръжка, като обяви общината в несъстоятелност. Протоколът за *„признаването на общината за бедна остава без последствия“* и през учебната 1924/1925 г. прогимназията е затворена (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1, а.е. 7, л. 35 г). *„На 25 октомври учителите трябваше да се простят с децата си, които със сълзи на очи не искаха да напуснат тая сграда на доброто. На 25 октомври се закри прогимназията със заповед № 4263 от Министерството на народното просвещение по причини на бедността на общината. Учителите Тасев, Панайотова, Григорова бяха уволнени по причина закриване на прогимназията“* (ДА – В. Търново, ф. 380, оп. 1, а.е. 7, л. 36г, 37). С отстраняването на посочените учители напрежението между преподавателите и местното население стихва, като през следващата учебна 1925/1926 г. занятията в прогимназията са възстановени при напълно нов учителски състав.

През следващите години се създава светски ученически детски хор, основават се „Православно християнско дружество“ и „Младежки червен кръст“. Открива се училищна трапезария, а на 20 ноември 1934 г. започва строеж на нова училищна сграда. Мястото за строеж е дарено от местния свещеник Михаил Попов. Училището е построено за две години и отворено за учебни занятия на 10 ноември 1936 г. По нормативна база на Министерството на народното просвещение основното училище включва четири отделения, а прогимназията три класа. Предметите, които се изучават в четирите отделения на основното училище, са вероучение, български език, смятане, практическа геометрия, естествознание, отечествознание, рисуване, краснопис, ръчна работа (ръкоделие), гимнастика и пеене. Успоредно със сградния фонд се отделя внимание и на училищния двор – изграждат се четири цветни алеи, оформя се овощна градина, в които периодично се отработват „трудови дни“. На следващата 1937 г. в старото училище е създадено детско общежитие, в което първоначално са настанени девет ученици.

Интерес представлява информацията относно броя на учениците и сформирването на отделните класове в прогимназията в с. Въглевци. Според данни от летописната книга първоначално в училището е имало смесени паралелки. На 11 декември 1935 г. в него се открива трети клас. В класната стая едновременно се обучават 35 ученика от втори клас и 20 ученика от трети клас. *„Ще*

трябва да се работи с паралелка от 35 души, което се отразява зле и за учениците от двата класа“ (ДА – В. Търново, ф. 380К, оп. 1, а.е. 8, л. 2 г.). Окончателното разделение на класовете се извършва на 25 ноември 1952 г. През учебната 1946/1947 г. е открита вечерна прогимназия. В следващата година към нея функционира ученическо общежитие, в което са настанени 25 ученици, предимно от далечните селища.

Интересни са сведенията за учебната 1950/1951 г.: „В селото имаше настанени 2 роти трудоваци, предимно от малцинствата, които разширяваха пътя Търново през Хаинбоаз за Стара Загора. За тях бе открит при училището курс за ограмотяване с 74 трудовака, обучавани в две паралелки от всички учители. Курса завършиха благополучно почти всички трудоваци“ (ДА – В. Търново, ф. 380К, оп. 1, а.е. 8, л. 41).

Основните теми в летописните книги се отнасят до мерките за подобряване на успеха и дисциплината на учениците. За целта периодично се провеждат родителски срещи, на които присъстват и учениците. На тях се отчитат резултатите от обучението и се изнасят реферати на различни теми, като: „Религиозно-нравственото възпитание на младежта“, „Патриотизъм и национализъм“, „Кооперацията като фактор за повишаване на родното стопанство в България“, „Нагледността като дидактичен принцип“, „Екскурзиите и тяхното възпитателно значение“, „История на първоначалното училище“, „Възпитанието на детето“, „Какво трябва да бъде бъдещото възпитание на младежта в България“, „Чувството на малоценност у детето“ и др. Темите са представяни от учители от с. Вългевци и близките селища Вонеща вода, Шодековци и Войнежа.

Специално внимание се отделя на квалификацията на училищния персонал чрез организиране на срещи и конференции на педагози, изнасяне на реферати на различни актуални за времето теми. С цел обмяна на опит и запознаване с колективите от други училища се провеждат образователни екскурзии с учители и ученици до градовете Трявна, Елена, Бургас, Казанлък, Стара Загора и Ямбол.

Част от училищния живот и формиращите се училищни традиции е отбелязването на различни празници и годишнини. Тържествено се отбелязват 3 март, Празника на светите братя Кирил и Методий, Деня на червения кръст, Деня на слепите, Празника на народните будители, Деня на християнската младеж, Деня на детето.

Друг елемент на училищния живот са различни утра, забави и вечеринки. Учителите и учениците редовно изнасят театрални представления. Често литературно-музикалните програми са съпроводени с благотворителни акции, свързани с различни каузи.

До 9 септември 1944 г. се честват християнските празници – Лазаровден, Великден, Гергьовден, Коледа. Средствата, които се събират от лазаруване и коледуване, се изразходват за нуждите на училището по решение на училищния съвет.

Техническите нововъведения в с. Вългевци неизменно се отразяват и на училищния живот. Така например с факелно шествие е отпразнувано пускането на електричество и вода в селото през 1949 г. По този повод в летописната книга на училището е написано: *„Незабравима дата ще остане 18 декември за всички. Пускането на обилната светлина ще раздуха мракт, който бе до сега. Това бе исторически празник за нашето село... С големи усилия и небивал ентусиазъм населението прокара вода за селото от „изворите“. Дейно участие взеха и учителите“* (ДА – В. Търново, ф. 380К, оп. 1, а.е. 8, л. 39). Може би, от дистанцията на времето, този патос, с който са отбелязани *„пускането на ток и вода“* в селището буди усмивка, но все още има съвременници, които със самочувствие отбелязват, че Вългевци е първото електрифицирано селище в района на Килифаревската долина на р. Белица.

В разглеждания период България преживява Втората световна война (1939–1945 г.). В летописната книга на училището е отбелязана мобилизацията за неопределено време на учители на 4, 17 и 18 февруари 1941 г. След това обучението се извършва единствено от учителките Роза Казамлиева и А. Ганчева. Мобилизация на учители продължава и през учебната 1942/1943 г. Временно те са заместени от учители от гр. Елена и други селища. На 15 януари 1944 г. по радиопредавателите в царството се съобщава, че се преустановяват учебните занятия до края на учебната година във всички училища. Причина са бомбардировките над селищата в България от страна на англо-американската авиация. От 8 март 1941 г., по решение на учителския съвет, одобрено от околийската училищна инспекция, се подновяват учебните занимания три пъти седмично.

Народно основно училище „Бачо Киро“ в с. Вългевци съществува до 1966 г., след което е превърнато в пионерски лагер. През 1985 г. частна фирма купува имота и на негово място изгражда почивна станция. Намаляването на жителите и пълното обезлюдяване довеждат до закриване на училищата и в съседните селища. Това е тенденция, съпътствана със закриване на читалища, местни библиотеки, самодейни състави, т.е. всички онези центрове, свързани с активния социален и културен живот на едно селище. Днес красивата природа привлича туристи, поради което голяма част от къщите са превърнати в семейни хотели и в място за отдих. По този начин, макар и няколко седмици в годината, селищата се оживяват, разбира се, по много различен начин в сравнение с естествения им ритъм на живот през XIX в. – до средата на XX в.

В заключение може да се обобщи, че развитието на учебното дело в с. Вългевци не е изолиран процес. То на практика отразява ентусиазма и стремежа към образование и образованост на балканджиите от селищата на Килифаревската долина на р. Белица. Представените данни разкриват малка, но съществена част от училищния живот в с. Вългевци. Въпреки своята отдалеченост във времето, някои методи, като изнасяне на реферати, участие в конференции, образователни екскурзии, кръжоци, самодейна дейност, свързани с подобряване на педагогическото образование, преподаване и усвояване на учебния ма-

териал, наказания и глоби, звучат актуално и днес. Що се отнася до действия, свързани с взаимопомощ и благотворителност, то те са залегнали в народопсихологията на българите и се проявяват във времето под една или друга форма. Училището живее свой собствен живот, който до голяма степен е отразен в летописната книга – брой ученици, текучество на учители, подобряване условията на преподаване, изпити, културни мероприятия, екскурзии, поддръжка на училищната сграда, двор и т. н. Но в нея се открива и информация, свързана с обществения живот в селището и значими исторически събития, които намират своя отзвук в малкото балканско селище.

ЛИТЕРАТУРА

Петкова 2022: М. Петкова. Местно знание и идентичност. Селищната памет на балканджиите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди. В. Търново, 2022.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 380, опис 1, архивна единица 7.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 380 К, опис 1, архивна единица 8.

СПИСЪК НА ИНФОРМАТОРИТЕ

1. Мария Пърлева, родена през 1933 г., с. Въглевци.
2. Илия Стоянов, родена през 1939 г., с. Въглевци.
3. Иванка Попова, родена през 1966 г., с. Въглевци.

FROM CELL SCHOOLING TO SECULAR EDUCATION IN THE VILLAGE OF VAGLEVTSI VAGLEVTSI

Miglena Petkova

(Abstract)

This article presents the main trends in the development of education in the village of Vaglevtsi from 1868 to 1966, which in principle reveals the general trend of education and learning in the settlements of similar size and number of population on the territory of the Tarnovo pre-Balkan valley. The study is based on archival materials and recollections of contemporaries. They include the names of principals, teachers, dates of the beginning and end of the school year, re-sit exams, school work, amateur performances, participation in clubs, celebrations, festivities, etc. They provide information about the community-school relationship, about the achievements, difficulties and challenges which teachers, students, parents were proud of, or were facing; about the significant historical events that have resonated in the Balkan settlement. Moreover, the opening of schools and the number of pupils in them and accordingly their closure practically outline the demographic picture of the studied area.

ХИТКО ВАЧЕВ. ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2023, 472 с., с цв. ил.

Красимира Мутафова

Още с излизането си от печат в края на 2023 г. внушителната и като обем, и като значимост на поставените проблеми монография на Хитко Вачев – *„Църковно строителство и архитектура в българските земи през XV–XVIII век“*, привлече вниманието както на специализираните научни среди, така и на по-широката читателска аудитория. Интересът е обясним. Професор Хитко Вачев е един от най-добрите специалисти по проблемите на християнската църковна архитектура – православна и католическа – в периода на османско владичество. Доказват го многобройните негови изследвания, посветени на християнски храмове и манастири, проведените и провеждащите се успешни археологически проучвания и публикуваните резултати в десетки студии, статии и няколко монографии.

Само преди две години имах възможността да представя две негови книги, публикувани през 2021 г. – *„Католически църкви и некрополи в българските земи през XV–XVII век“* (Вачев 2021) и *„Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси“* (Вачев, Петракиев 2021)¹.

Своите изследователски търсения и резултати от дългогодишните си системни и задълбочени археологически проучвания Хитко Вачев обединява по великолепен начин в последната си книга. Тук е мястото да отбележа, че разработването на едно толкова мащабно изследване, каквато е рецензираната монография, предполага най-малко колектив автори. Без да омаловажавам немалкото изследвания в българската следоосвободенска и съвременна историография, посветени на тази проблематика², както и значителния масив

от натрупан емпиричен материал, ще подчертая, че монографията на Хитко Вачев е първото по рода си обобщаващо комплексно изследване на църковното строителство и архитектура по българските земи в условията на османско господство. Авторът си поставя и успешно решава една амбициозна и твърде трудна задача – да представи в общобългарски мащаб настъпилите промени в църковното строителство и архитектура след османското завоевание до края на XVIII в. Проблеми, натоварени с твърде много пристрастност и псевдонаучни спекулации в научната и популярната книжнина, неизменно поставяни в плоскостта *религиозна дискриминация – толерантност* в политиката на османската власт към немюсюлманските ѝ поданици и техните храмове³. Не по-малко противоречиви са тезите относно архитектурните решения, сведени до „застой“, „народно битово строителство“, но и приемственост и континуитет на традициите от Средновековието към Възраждането.

Текстът, с общ обем от 478 страници (с библиографията), е структуриран в увод, три глави, заключителни думи, каталог на църквите и манастирите, функционирали в българските земи през XV–XVIII в., и приложен снимков материал. И в тази своя книга авторът не „изневерява“ на прилагания във всички негови публикации подход на комплексно историко-археологическо изследване. Той именно му дава възможност да проследи състоянието на православната църква в българските земи през XV–XVIII в., условията и факторите за храмово и манастирско строителство, континуитета и иновациите в архитектурните решения на православните храмове – основните тематични полета, около които са организирани трите глави на монографията.

Без първа глава – *Исторически бележки върху състоянието на православната църква в българските земи през XV–XVIII в. Условия и фактори за храмово строителство* (с. 11–52), едва ли биха могли да бъдат изследвани и разисквани проблемите във втора глава, да се даде аргументиран отговор на многото въпроси, свързани най-общо с църковното строителство и прилагани архитектурни решения. Обоснован и необходим е краткият преглед на състоянието на православната църква с макар и лаконично представени спорни постановки, тези и хипотези относно унищожаването на Търновската патриаршия и новото църковно статукво (с. 11–19). Трудна и крайно неблагодарна, но безспорно важна за целите на изследването, задача е изясняването на статута, юрисдикцията, границите и териториалния обхват на отделните митрополии (14) и епископии (6) – изключително динамични през разглеждания период⁴.

Определящи за цялото изследване са въпросите относно *условията и факторите за църковно строителство* (с. 18–30), разисквани в контекста на османската политика към храмовете на немюсюлманите, твърде противоречиво представяна в изследванията (Петров 1975, 46–51; Тодорова 1997, 57–60, 64; Градева 2008, 128; Мутафова 2022, 43 и сл.). Отправни са няколко постановки:

На първо място – процесът на църковно строителство е пряко повлиян от ислямската религия и право, и произтичащите от тях постулати. Във всеки конкретен случай обаче, както изтъква авторът, османците проявяват изключителна гъвкавост в третирането на „собствените“ немюсюлмани (с. 19), което обяснява и донякъде парадоксалния от гледна точка на шериатските разпоредби строеж на нови храмове.

На второ място – изпълнението на строителните дейности по християнските храмове е зависимо от различни фактори: финансовото състояние на църквата, икономическия потенциал и статут на селищата, и на техните обитатели (войнуци, дербенджии и др.).

Един от най-важните въпроси, към които авторът насочва вниманието си, е при какви обстоятелства немюсюлманите имат право да запазят и при какви – губят култовите си сгради (с. 20–21). Въпрос, чийто отговор е пряко свързан с начина, по който дадено селище е включено в османската държава – след превземане чрез шурм, след обсада и капитулация, или в резултат на „сътрудничество“ със завоевателя. Поне според шериатските постановки, първият вариант предполага загуба на всички култови сгради, а в капитулиралите в хода на завоеванието селища – правно регламентирана възможност за запазването и ремонта им. Краткият преглед на емблематични за Второто българско царство градове и крепости, завладяни със сила, разкрива красноречиво преките последици за съдбата на култовите им средища. Не би следвало да се глобализира обаче масовото обръщане на християнските храмове в джамии, тъй като проучванията през последните години, както отбелязва авторът, опровергават подобно становище. Безспорен факт, от друга страна, са конфискациите на църковно имущество и унищожаване на християнски храмове през XVI–XVIII в., най-вече в хода на продължителните антиосмански войни, размирици или след въстания на българите, с които практически се нарушава т. нар. пакт „зимма“, гарантиращ им неприкосновеност на живота и собствеността.

Другият, не по-малко важен въпрос, е свързан с изясняването на условията за възстановяването, ремонта и строежа на християнските храмове. Представената в детайли продължителна и финансово обременяваща процедура, пряко зависима от решенията на ислямските правни школи, без съмнение ще привлече интереса на читателската аудитория. При всички случаи шериатските постулати, както подчертава Хитко Вачев, изискват храмът да е съществувал до завоеванието и размерите му да не се надхвърлят при ремонта. Към тези регламенти се добавя и изискването мнозинството от населението да е християнско, а храмът да не е в близост до джамия. Въпреки нормативните ограничения, строежът на нови култови постройки не е изключение, но при точно определени условия, най-вече в селища, в които не живеят мюсюлмани или в ненаселени местности. В контекста на следваната политика към немюсюлманските храмове авторът поставя и въпроса за т. нар. *откупуване* на манастирски имоти при управлението на султан Селим II (1566–1574 г.) (с. 30), познато като

„продажба“ на църкви и манастири в летописната традиция и фолклор на южните славяни. Всъщност става въпрос за предприетата данъчна регистрация през 1568/1569 г., във връзка с която е заповядано всички църкви и манастири, които нямат тапии за своите имоти, да се снабдят с такива⁵.

Един от най-значимите фактори за поддържането и изграждането на храмовата и манастирска мрежа, на който авторът отделя по-специално внимание в първа глава, е ктиторството във всички възможни негови форми (с. 30–43). Изложените примери за различните епархии в българските земи аргументирано доказват, че Църквата в лицето на висшия духовен клир и местната църковна организация, съвместно с миряните, е не само инициатор, но и пряк участник във възстановяването и строителството на десетки храмове и манастири. Убедителни са изводите относно индивидуалното и семейно ктиторство, най-ярко проявено през XVI–XVII в.⁶, и не по-малко значимата намеса на социалните и професионални структури на българското общество, както и на чуждите владетели – предимно влашките войводи, руските царе и патриарси.

Начинът, по който е представено *църковното и манастирско строителство* във втора глава, е убедителна реконструкция не само на състоянието на православието и институциите на православната църква, но и на историята на българите в продължение на няколко века. Приложеният комплексен историко-археологически подход и добре подобреният модел на изследване допринасят за обективното представяне на храмовата и манастирска мрежа във всяка една епархия. На първо място са разгледани катедралните храмове и митрополитските/епископските резиденции, на второ – селищните храмове, на трето – манастирите. Това, което, поне на мен ми липсва, е картографирането на пространственото разположение и разпределение на храмовата и манастирска мрежа.

В рамките на една рецензия едва ли би било възможно да коментирам в детайли представената обемна информация относно промените във всички епархии в продължение на няколко века, десетките дебатирани тези и хипотези. Ще се спра най-вече на въпроси с ключово значение за състоянието на селищните храмове и манастири, разисквани през призмата *континуитет – промени* за всяка една епархия.

Типичен пример е понижената в митрополия-екзархия Търновска патриаршия с подведомствените ѝ епископии Червен, Преслав, Ловеч и Враца, към които авторът насочва трайно изследователския си интерес в продължение на години. На основата най-вече на собствените си археологически проучвания Хитко Вачев проследява съдбата на трите катедрални храма на Търновската митрополия (с. 53–57). В детайли са разгледани строителните разширения и етапи на стенописната украса на храма „Св. св. Петър и Павел“ в Търново, в който резидира, както е добре известно, самият патриарх Евтимий (1375–1402 г.), а впоследствие – първият засвидетелстван митрополит на Търновската катедра – Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.). В типичния за автора

подход са разисквани причините за създаване на второ седалище на търновските предстоятели в село Арбанаси. Първият избор е храмът „Св. Георги“ (в началото на XVII в.) – първата култова сграда в селото, а от 30-те години на XVII в. до края на XVIII в. функциите на митрополитска резиденция се изпълняват от друг храм в Арбанаси – „Рождество Христово“ и сградите около него. С критичен коментар са разисквани и все още „отворените“ дискусии относно персонифицирането на предстоятелите и локализирането на катедралните храмове на трите бивши митрополии – Червенска, Преславска и Ловешка, които неколккратно променят местоположението си (с. 57–63)⁷. Колкото до Врачанската епископия категорично подкрепям тезата за епископския храм „Св. Никола“ и ранното му съществуване, която публикуваните османски регистри от XVI в. допълнително аргументират (Мутафова 2021, 38–51).

На десетки обстоятелствено разгледани селищни храмове в диоцеза на Търновската митрополия се основават констатациите и изводите относно състоянието на енорийската мрежа през разглеждания период. Както сочат изведените обобщени данни, тя се отличава с подчертана неравномерност и плътност: общият брой на селищните храмове в централната и южна част на Търновския диоцез е 47, в Ловешката епископия – 18, във Врачанската – 19, в Червенската – 24, само 7 са храмовете в Преславската епископия, което според Хитко Вачев се дължи и на масовата ислямизация в региона. Една немалка част от тях са от епохата на Второто българско царство – всички храмове в Търново, храмовете „Св. Димитър“ и „Св. св. апостоли Петър и Павел“ в Свищов, храмът „Св. Иван Рилски“ в Никопол и др. Най-голяма е концентрацията им в региона на епархийския център – не само поради съществуващите от периода на Второто българско царство според Хитко Вачев, но и поради редицата новоиздигнати храмове (общо 22) през XVI–XVIII в. в селищата с дербенджийски статут или принадлежащи към вакъф (Арбанаси, Горна Оряховица, Лясковец, Стражица, Златарица, Елена, Дряново, Габрово, Трявна). Този извод е съотносим към тезата на М. Кил за тясната връзка между статута на категориите население със специални задължения към османска власт и културния възход на обитаваните от тях селища (Кил 2002, 99–102).

Обобщените данни относно състоянието на манастирската мрежа – втората организираща система в структурата на православната църква, убедително оспорват наложената, особено в популярната литература, теза за повсеместното опожаряване и разрушаване на „църкви и манастири“. Само за Търново и региона, където според Хитко Вачев се запазва унаследената от Второто българско царство структура, данните сочат функционирането на 16 манастирски обители⁸. По-осезаеми промени се наблюдават в западните райони на митрополията, а най-радикалните са в североизточните и източните ѝ дялове (с. 72–74). Заслужава внимание изводът, че неравномерността не е резултат само от завоеванието, а по-скоро от съществуването ѝ в този вид в доосманския период.

Следвайки избрания модел на изследване Хитко Вачев предлага на вниманието на читателя една пъстра мозайка от разнообразни исторически свидетелства, резултати от археологически разкопки и изследвания, които разкриват в детайли функциониращите през разглеждания период селищни храмове, манастири и молитвените домове на територията на: Видинската, Софийската, Кюстендилската (Велбъждска, Коласийска, Банска), Самоковската, Неврокопската, Мелнишката, Филипополската (Пловдивска), Смоленската (Смолянска), Одринската, Несебърската (Месемврийска), Созополската, Агатонийската, Варненската и Силистренската митрополии, Патриаршеската екзархия Каварна и Крупнишката епископия (митрополия след 1557 г.) (с. 76–132).

Представената информация далеч не е равностойна. За немалко от епархиите все още липсват налични сведения, а други са останали „в страни“ от археологически проучвания, което затруднява категоричността на изводите за редица от изследваните паметници. В контекста *континуитет – промени* без съмнение е впечатляващ категорично засвидетелстваният континуитет в манастирската мрежа във Видинската митрополия, където според писмените източници поне 15 от манастирските обители през XV в., датират от епохата на Българското средновековие (с. 79). Наличните сведения разкриват сравнително плътна енорийска мрежа в Софийската митрополия – в 47 селища извън катедралния център са регистрирани 57 храма, но липсата на археологически проучвания, както отбелязва авторът, не позволява да се уточни дали и какъв процент от тях са от времето на средновековната българска държава. Не така стои въпросът с манастирските храмове – общо 37, немалко от които датират от епохата на Второто българско царство (Драгалевският, Трънският, Погановският, Кремиковският манастири и др.). Симптоматична за състоянието на православието в центъра на Румелийското бейлербейство е съдбата на катедралните храмове в София и последователното превръщане на два от тях в джамии през XV в. и XVI в. – средновековната базилика „Св. София“ и ротондата „Св. Георги“.

Фактор, на който Хитко Вачев отделя по-специално внимание в съпоставителния анализ на енорийската и манастирска мрежа в северозападните и югозападните български земи, е нееднократната промяна в църковната юрисдикция на епархиите спрямо Константинополската патриаршия и двете поместни балкански църкви. Не без значение несъмнено е фактът, че Кюстендилската (Велбъждска, Коласийска) митрополия до 1557 г. е под юрисдикцията на Охридската архиепископия-патриаршия, а след 1557 г. преминава към Печката патриаршия (с. 15, 90–95). В тази плоскост според Хитко Вачев следва да се разискват и причините за интензивното изграждане на нови селищни храмове и манастирски обители в епархията след средата на XVI в. и през следващото столетие, наред с функциониращите до османското завоевание емблематични паметници (Бобошевски, Земенски, Лесновски манастири и др.).

Проекция на епохата и чуждото религиозно и политическо господство е появата на храмове, изградени от нетрайни материали, и използването на жилищни и стопански постройки за *молитвени домове* – представени с редица примери и аналитичен коментар от автора (с. 115–123).

Ще си позволя да цитирам поне малка част от обобщените данни относно етапите на православното храмово строителство (с. 120–123), подкрепящи изводите на автора, тъй като съм наясно какъв обемен изворов материал и колко години изследователски усилия стоят зад изложените числови обобщения. Статистиката със сигурност ще изненада дори специалистите: 381 са действащите храмове през разглеждания период в изследваните 203 населени места, 66 от които съществуват и в рамките на Второто българско царство (най-вероятно са повече, но липсата на археологически проучвания не позволява по-голяма категоричност); в 35 града, повечето от които са митрополитски и епископски центрове, функционират 134 храма, значителна част от които датират от доосманския период; 20 митрополитски храма са в градове; три – в селища със специален статут; два – в села; два манастира са превърнати в седалища на митрополити; 247 са локализираните селищни храмове, 67 от които функционират в 30 села със специален статут. Сравнителният анализ дава основание за извода, че макар да се запазва и да продължава да функционира една немалка част от селищните храмове от доосманския период, повече от три четвърти от култовите сгради, въпреки ограниченията и шериатските регламенти, са издигнати през XVI–XVIII в.

Не по-малко динамична картина очертават данните, отнасящи се за манастирската мрежа. По различно време през разглеждания период действат общо 210 манастира, 62 от които със сигурност съществуват в периода до османското завоевание, а част от тях получават допълнителни гаранции с издадените за целта султански фермани.

С безспорен принос за изясняване тенденциите в развитието на църковното строителство и архитектура след османското завоевание е трета глава – *Архитектурни решения на църковните храмове* (с. 133–252). Сравнителният анализ на изследваните селищни и манастирски храмове от периода е аргументиран коректив според мен на твърде преекспонираните тези относно църковното строителство. Макар да се създава впечатление за „застой“, изразен в репродуциране на стари композиционни и конструктивни форми в продължение на повече от три столетия, той според Хитко Вачев е само привиден, тъй като се извършват изменения, които бележат етапите на процес, осъществил непрекъснатост в архитектурното развитие чрез „предаване на архитектурната традиция на Средновековието във Възраждането“.

При изследване на архитектурното развитие и промени през XV–XVIII в. авторът прилага различен от следвания във втора глава подход, базиран на строителните традиции на различните географски региони, чиито граници не съвпадат с диоцезните. На този принцип са представени разпространени-

те архитектурни типове църковни постройки – *еднокорабни, триконхални и псевдобазиликални*, с ясно изведени характеристики, хронологичен диапазон на функциониране, коментирани спорни тези и хипотези. Другият критерий за разграничаването им отчита съществените различия в развитието на селищните и манастирските храмове. За категоричността на изводите несъмнено допринасят планови схеми за всеки един от разглежданите храмове и приложеният снимков материал (с. 457–472).

Един от основните изводи на автора е, че най-масово разпространени през разглеждания период са *еднокорабните храмове*, а основните отлики на регионално ниво се дължат най-вече на различните съотношения между пространствено-композиционните елементи (с. 134–181). Хитко Вачев е категоричен, че най-ранната постройка от този тип, все още пряко свързана с традициите на Второто българско царство, е издигната в Червен след 1388 г., а първият храм с отчетливо изразени промени е „Св. Георги“, сегашен параклис на храма „Св. Димитър“ в с. Арбанаси. Развитие на тези промени се наблюдава в арбанашките църкви „Рождество Христово“ и „Успение на Св. Богородица“; както и в храмовете „Св. св. Петър и Павел“ и „Св. Димитър“ в Свищов, а в завършен вид те могат да бъдат проследени в храма „Св. Троица“ в с. Красен, строен през XVII в. С особена важност е изводът, че проследените промени в развитието на еднокорабните храмове в централните региони – повдигане на олтарното пространство, използване на укрепителни ребра в конструкцията на свода, появата на равностойни по площ на наоса притвори, изпълняващи функцията на *женска църква* – са регистрирани в новоиздигнати постройки най-вече на територията на селища със специализиран статут (вакъфски, дербенджийски) и интензивно развиващи се търговски центрове (с. 141).

Обособено място в направения обстоен преглед на еднокорабните храмове заемат поетапните промени в развитието на *арбанашките църкви* (с. 142–153), на които са посветени редица изследвания на автора. Елементи от единна структура, пряко свързана с управлението на Търновската митрополия, според него те нямат аналог (с изключение на храма „Св. Атанасий“ в гр. Г. Оряховица) в християнското храмово строителство през разглеждания период. Макар да са в унисон с утвърдената средновековна архитектурно-строителна система, в интериора им (иконостасната преграда и др.) се констатира началните етапи на типологически промени, които водят до новите композиционни принципи във възрожденската архитектура.

В контекста на традиции и иновации е и критичният обзор на селищните еднокорабни храмове в останалите географски региони. От доосманския период според автора са унаследени повечето енорийски църкви, разпространени в централните и северозападните български земи – едноапсидни, без притвор, с олтарно пространство, лежащо на едно ниво с наоса (с. 153–161). Прояви на частично влияние на католическа архитектура с конкретни готически елементи могат да се проследят според него в архитектурното решение на храма

„Възнесение Христово“ в Чипровци, както и в други православни храмове в региона (с изключение на храма „Св. Никола“ в с. Долна Кремена, с влияние от Влашко). С общи черти по отношение на плановите схеми, начина на градеж, усложненото приолтарно пространство с олтарни ниши на северната и южна стена се открояват селищните храмове в западните и югозападните български земи. Разисквайки спорните тези относно датирането на група еднокорабни църкви в региона на София („Св. Петка“, „Св. Петка Самарджийска“ и др.), Своге, с. Балша и др., част от които отнасят строежа им в епохата на Българското средновековие, Хитко Вачев подкрепя и допълнително аргументира становището, че строителството им е от османския период и има добри паралели с храмове, включително и сръбски, от XVI в.

Унаследени от доосманския период, а впоследствие поетапно реновирани в рамките на три типа композиционни решения, са обособено представените *мелнишки църкви* (с. 173–178). Със силно издължен план се отличават сравнително малобройните паметници, които илюстрират тенденциите в развитието на енорийския еднокорабен храм в югоизточните български земи (с. 178–181) – особеност, която по думите на автора, все още няма убедително обяснение в изследванията.

За разлика от селищните, повечето от манастирски еднокорабни храмове, разположени в централните и западни части на днешна Северна България, имат притвор, съответстващ, както отбелязва Хитко Вачев, на литургичните практики и удовлетворяващ нуждите на клира. Единични са паметниците, чието архитектурно решение е сведено до олтар и наос. Изключение от тези тенденции е многопрестолният храм „Св. Богородица“ на Осеновлагския манастир, чиято датировка (в диапазона XIV–XVIII в.) и следвани традиции, дискутирани неведнъж в изследванията, Хитко Вачев коментира критично, аргументирайки собственото си становище (с. 187–188). С редица специфики по отношение на архитектурната композиция (с олтар, наос и притвор) се отличават групата манастирски храмове в района на гр. София (Драгалевски, Кремиковски, Куриловски, Сеславски). Тези от тях, издигнати през XIV в., както подчертава Хитко Вачев, са красноречива илюстрация на незагълъхналата строителна традиция от епохата на Второто българско царство (с. 188–190). В югозападните български земи манастирски храмове с еднокорабен план са рядко срещани (с. 192). Всички функциониращи са без притвори – тенденция, която е характерна дори и за тези с триконхален план, най-вероятно под влияние на Второто българско царство.

Другият тип храмове, разискван не по-малко обстоятелствено от автора, е *триконхалният*, масово прилаган в манастирското и селищно храмово строителство най-вече в югозападните български земи. Определян още като храм с певници, той е обект на редица изследвания, дългогодишна полемика и противоречиви становища. Появата му е свързвана с влиянието на Моравската архитектурна школа, с атонския тип манастири, както и с кръстокуполните храмове

от епохата на Българското средновековие. В обстойния и критичен преглед на неособено състоятелните според Хитко Вачев тези, без категорично да оспорва влиянието на Атон върху манастирите на Балканския полуостров, той подчертава, че то се изразява не толкова във взаимстване на готови архитектурни форми, колкото в самата организация и вътрешно разпределение на храмовото пространство с оглед богослужебните последования и обреди (с. 199).

Коментиранията примери и приложени планови схеми на селищни храмове с певници (с. 203–209) ясно открояват поэтапното усложняване на композицията и архитектурните им решения спрямо първичната пространствена схема. Причините за интензивния строеж на манастирски обители с певници в юго-западните български земи в края на XVI в. – началото на XVII в. и късните селищни триконхални храмове са изследвани в контекста на историческите обстоятелства (с. 209–223). Важен, но не единствено определящ фактор според него е възобновяването на Печката патриаршия през 1557 г. Друга причина са следваните архитектурни образци – манастирски комплекси, действащи в региона още от епохата на Българското средновековие (Трънският, Пещерският, Погановският манастири), превърнали се в своеобразен модел за строителите на новите манастирски обители. Те, от своя страна, се превръщат в архитектурен образец за селищните храмове през следващото столетие – своеобразна мода за разглеждания период. Важна роля за масовизирането им има както икономическото състояние на селищата и статутът на населението (джелепи, войнуци, рудари), така и географското им разположение и църковна юрисдикция.

Строежът на третия тип храмове – *псевдобазиликални*, зачестил през втората половина на XVIII в., логично провокира въпроси относно произхода, причините за появата и разпространението им (с. 224–231). Отговорът не е еднозначен – доказателство за влиянието на средновековния тип архитектура, израз на промяната във философско-идейната основа на църковната архитектура, или и двете. Немаловажен според автора е фактът, че представените в изследването най-емблематични псевдобазилики, издигнати през този период в Мелник, Русе, Асеновград и Созопол, са изградени върху съществуващи по-ранни църкви. Хитко Вачев подкрепя добре обоснованата според него теза (М. Коева), че псевдобазиликите от втората половина на XVIII в. се появяват в области, където базиликалният тип е прилаган в църковното строителство през Средновековието, и че появата им цели да задоволи функционалните изисквания на обществените нужди (с. 231).

Подобавашо внимание в трета глава е обърнато и на въпросите, с които нерядко се спекулира в популярната и дори в специализираната литература – *външната архитектура на църковните постройки* (с. 231–239). Принципно тя е доста опростена, сведена до апсида, певници, външни галерии, но въпреки съществуващите ограничения не липсват и куполи в манастирските храмове, разположени извън населени места (Бачковския и Темския манастири, манастира „Седемте престола“ и др.), както и *слепи куполи*, без те да имат пряка

намеса във външния облик (църквата „Св. Архангели Михаил и Гавриил“ в Арбанаси, католикона на Кукленския манастир и др.). В издигнатите през първите два века след завоюването храмове, както изтъква Хитко Вачев, е налице безспорна, но буквално механична приемственост от доосманския период. Съществени промени претърпява апсидната конха, но в преобладаващата част от храмовете обемът ѝ често е сведен, по думите му, до „обезличен придатък“ към източната стена (с. 232). Архитектурен елемент, който обогатява и разнообразява лаконичния обем на храмовете, са външните галерии и портици (с. 233–235). Засвидетелствани са и опити за пластична външна украса, коментирани са десетки примери: корнизи; патронни ниши, разположени на западната стена; надвратни арки/анти. Без паралел в българската храмова архитектура според автора са нишите със стенописна украса върху апсидата на православния храм „Възнесение Христово“ в Чипровци и в храма „Св. Никола“ в с. Железна, под влияние най-вероятно на подобно решение в католическата катедрала в Чипровци (с. 236–237). Авторът се намесва критично в дискусии относно произхода, най-ранната поява и предназначението на антиите (с. 237–239), подкрепяйки тезата за византийско културно наследство, а не за влияние от Влашко.

Средица примери в конкретния исторически контекст и региони на разпространение са разискваните *„промени в прилаганите конструктивни прийоми, използвани строителни материали и начин на градеж в храмовото строителство“* през разглеждания период (с. 239–246). Освен масивното засводяване, унаследено като конструкция от епохата на Българското средновековие (Арбанаси, Търново, Свищов, северозападните български земи), авторът коментира и рядко срещаните, покрити с гредоред двускатни покриви (Червен и региона и др.). Изключение от тази тенденция са куполите на католиконите на Бистрешкия манастир „Св. Йоан Богослов“ и Тетевенския манастир „Св. Илия“, но датирането на оригиналния им градеж и времето на реновиране на куполите е обект на оживени и нерешени дискусии (с. 240–241). Наличието на куполни конструкции, макар и в малко храмове от периода (Трънския, Рилския, Бачковския манастири), логично е обект на авторов коментар (с. 243).

Основният строителен материал е камъкът, в отделни случаи в съчетание с частично използване на тухли, както и дървеният материал. Сравнително рядко, предимно в западните български земи (София и Видин), е прилагана техниката на т.нар. *клетъчен градеж*, широко застъпена в османската култова и обществена архитектура от XV–XVI в. Най-масовият строителен материал за изграждане на сводовите конструкции според Хитко Вачев са каменните плочи, а използването на тухлени плочи за двускатния покрив на храма „Св. Петка“ в с. Балша е по-скоро изключение (с. 244–246).

Заклучителните думи в изследването не само систематизират основните изводи и констатации на автора относно църковното строителство и архитектура в българските земи през XV–XVIII в., но и очертават периметъра на една значима за българите храмова и манастирска мрежа, без която едва ли би било възможно да съхраним православната си идентичност през трудните за духовно оцеляване векове.

Изцяло ще се съглася с проф. Хитко Вачев, че църковното строителство през разглеждания период трябва да бъде разглеждано в неговия най-широк смисъл – ремонт и възстановяване на оцелели след завоеванието средновековни храмове, строеж на нови, издигане на постройки, свързани с упражняване на християнския култ от нетрайни материали. Цялото му изследване убедително доказва, че реализацията на това строителство е зависима от сложен комплекс фактори: ислямската правна регламентация и практика, която в Османската империя се определя от Ханифитската правна система; политическите събития и антиосманските военни действия; състоянието и плътността на енорийската и манастирска мрежа, която не обхваща равномерно всички части на българското етническо пространство.

Убедителен е изводът му, че храмовото строителство не е стихийен процес, а ремонтът, изграждането и поддръжката на храмовете са инициирани от Църквата и се поемат от различни социални институции, донякъде компенсаторни спрямо липсващите държавни структури. Резултатът е едно сравнително мащабно строителство с различни количествени стойности за отделните митрополии и епископии. Промяната в архитектурното развитие в края на XVI в. – началото на XVII в. засяга най-вече наоса и олтара, организиран като самостоятелно пространство с резбен иконостас, пряко влияещ върху интериора. Израз на промяна във философско-идейната основа на църковната архитектура е и появата на псевдобазиликите през XVIII в., а целият този процес на развитие достига своя апогей в църковната архитектура на Възраждането.

Много добро впечатление оставя полиграфичното оформление, дело на издателство „Фабер“ – Велико Търново, където са отпечатани последните книги на автора. С безспорен научен принос е приложеният *Каталог на църквите и манастирите, функционирали в българските земи през XV–XVIII век*, структуриран в съответствие с епархиалното представяне на храмовата и манастирска мрежа.

Не се съмнявам, че впечатляващата със значимостта и мащабността на поставените проблеми монография, с безспорен принос за разбирането на историята на българите през XV–XVIII в., ще остави траен отпечатък върху бъдещите изследвания. Убедена съм, че тя вече е намерила своите читатели и сред специалистите, и сред по-широката читателска аудитория.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ С публикуваните открития за храма „Св. Димитър“ в Арбанаси (Вачев, Петракиев 2021), поне засега, условно казано се „затваря“ кръгът от изследвания, посветени на православните храмове в Арбанаси (Вачев 2006а; Вачев 2006б, 22–33; Вачев 2008; Вачев 2012 и др.).
- ² Десетки са изследванията, цитирани и коментирани от Хитко Вачев. Немалко от тях са с краеведски, емпирично описателен характер или с акцент върху архитектурните особености и стенописите (Миятев 1941; Харбова 1991; Ангелов 2013). С енциклопедичен и обобщаващ характер е Корпусът на стенописите от XVII в. в България (Куюмджиев и др. 2012). Доста по-обемна е литературата, посветена на манастирите през османския период (Тулешков 1989; Чавръков 1976; Божилов, Тулешков, Прашков 1997 и др.) Немалко изследвания са фокусирани върху формираните конфедерации или са посветени на значими манастирски центрове и храмове (Миятев 1941; Минчева 2010; Ковачев, Русев 2011 и др.) Успешен опит за реконструиране на манастирската мрежа във Видинска епархия по публикувани извори бе направен и в защитената през 2013 г. дисертация на А. Стамболийска (Стамболийска 2013; Стамболийска 2015, 189–204).
- ³ Османистичните проучвания и преводи на документи през последните години, които Хитко Вачев добре познава, разкриват една доста по-различна картина на възможностите за поддържане на храмовата и манастирска мрежа, макар и в рамките на наложените ограничения (Кил 2002, 109–156; Градева 2008, 126–163; Андреев, Калицин, Мутафова 2019; Мутафова 2022, 31–41, 52–54, 156–158, 186–187 и др.).
- ⁴ Последните преводи на османски документи от фонда *Piskopos kalemi* не само потвърждават динамиката на промените, но и са коректив на вече наложени тези относно границите и териториалния обхват на редица епархии (Андреев, Калицин, Мутафова 2019).
- ⁵ Изясняването на създалата се ситуация дължим най-вече на публикувания от А. Фотич султански ферман от 1569 г. относно санджака Аладжа Хисар (Fotic 1994, 38–40), на който се позовават и авторите на последвалите изследвания (Тодорова 1997, 88 и сл.; Мутафова 2022, 157–158 и др.).
- ⁶ Категорично доказателство за признанието, което получават ктиторите, е погребването им в двора на митрополитските и епископските храмове, за което свидетелстват и „некрополите на ктиторите“ в митрополитския храм „Рождество Христово“ и в храма „Св. Димитър“ в с. Арбанаси, разкрити от Хитко Вачев след продължителни археологически проучвания и изследване на надписите и ктиторските портрети.
- ⁷ Уточняваща информация относно Червенската и Преславската епископия съдържат публикуваните османски документи от фонд *Piskopos kalemi* (Андреев, Калицин, Мутафова 2019, док. № 21, 26, 106, 127).
- ⁸ Би могло да се проследи и по-ранното съществуване на някои от манастирите (Смочански, Черепишки, Струпецки и др.), засвидетелствани в публикуваните османски регистри от първата и втората половина на XVI век (Мутафова, 2021, 38–51 и др.).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 2013: А. Ангелов. Паметници на християнското монументално изкуство в Западна България XVI – първата половина на XVII в. София, 2013.

Андреев, Калицин, Мутафова 2019: С. Андреев, М. Калицин, К. Мутафова. Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив). В. Търново, 2019.

Божилов, Тулешков, Прашков 1997: И. Божилов, Н. Тулешков, Л. Прашков. Български манастири. София, 1997.

Вачев 2006а: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Вачев 2006б: Х. Вачев. Църквите в Арбанаси (Търновско) и църквите в Арбанаси (Разградско) – историко-археологически паралели. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV–XX век). Л. Миков (Ред.). София, 2006, 22–33.

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Вачев 2021: Х. Вачев. Католически църкви и некрополи в българските земи през XV–XVII век. В. Търново, 2021.

Вачев, Петракиев 2021: Х. Вачев, И. Петракиев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. В. Търново, 2021.

Градева 2008: Р. Градева. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: Някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзимансия период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цв. Георгиева. Част 1. Миналото – исторически ракурси. С. Иванова (Съст.). София, 2008, 126–163.

Кил 2002: М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002.

Ковачев, Русев 2011: Г. Ковачев, И. Русев. Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII–XVII в. В. Търново, 2011.

Куюмджиев и др. 2012: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012.

Минчева 2010: К. Минчева. Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV–XVII в. София, 2010.

Миятев 1941: К. Миятев. Старинни църкви в Западна България. – Известия на Българския археологически институт за 1939 г., XIII, София 1941, 228–245.

Мутафова 2021: К. Мутафова. Слабо познати манастирски средища от XVI век (по данни на османски регистри от периода). – В: Сборник с материали от Научна конференция „География, геополитика и обществено развитие“ в чест на 60-годишнината на проф. д.г.н. Атанас Дерменджиев. С. Дерменджиева, К. Мутафова и др. (Ред.). В. Търново, 2021, 38–51.

Мутафова 2022: К. Мутафова. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век. Второ, основно преработено и допълнено издание. В. Търново, 2022.

- Петров 1975:** П. Петров. Съдбоносни векове за българската народност. София, 1975.
- Стамболийска 2013:** А. Стамболийска. Църковният живот във Видин и Видинския санджак през XV–XIX век. Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. В. Търново, 2013, непубликувана.
- Стамболийска 2015:** А. Стамболийска. Енорийска мрежа в нахия Видин през XVI–XVIII век. – В: Балканите – език, история, култура. К. Мутафова, А. Петрова и др. (Ред.). Т. 4. В. Търново, 2015, 189–204.
- Тодорова 1997:** О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII в. София, 1997.
- Тулешков 1989:** Н. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София, 1989.
- Харбова 1991:** М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.
- Чавръков 1976:** Г. Чавръков. Български манастири. София, 1976.
- Fotic 1994:** A. Fotic. The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim I. – *Turcica*, XXVI, 1994, 33–54.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2023 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Редовно археологическо проучване на обект „АР „Никополис ад Иструм“, „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“ (И. Църов – ръководител, К. Чакъров – зам.-ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Манастир „Успение Богородично“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол в квартал „Френк хисар“ на средновековната столица Търновград“ (Х. Вачев и И. Петракиев – съръководители).

Редовно археологическо проучване на обект „Средновековна крепост „Ряховец“, гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Средновековен некропол в източното подградие на крепостта „Ряховец“, гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Манастир „Св. Йоан Продром“ в град Ахтопол (Х. Вачев – ръководител).

Спасително археологическо проучване на обект „Строителство и реконструкция на уличен водопровод по ул. „Ксилифорска“, гр. В. Търново“ (Н. Еленски и И. Петракиев – съръководители).

Спасително археологическо проучване на обект „Строителство и реконструкция на уличен водопровод по ул. „Ксилифорска“, гр. В. Търново“ (Н. Еленски – ръководител, И. Петракиев – зам. ръководител).

Спасително археологическо проучване на обект „Строителство и реконструкция на уличен водопровод по ул. „Ксилифорска“, гр. В. Търново“ (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – консултант).

Спасително археологическо проучване на обект „Некропол в м. „Балинов поток“, с. Нова Върбовка, общ. Стражица“ (К. Чакъров – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Рехабилитация и реконструкция на ул. „Т. Търновски“ от пътната връзка на ул. „Магистрална“ (ПЪТ Е772), ул. „Д. Найденов“, ул. „Сливница“, ул. „Св. Климент Охридски“ до новото премостване на река Янтра и ул. „Ксилифорска“ във Велико Търново“ (Н. Еленски – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Къща за гости в УПИ I-2082 по плана на град Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Изграждане на кръгово кръстовище между улици „Христо Ботев“, „7-ми юли“ и „Цар Тодор Светослав“ в град Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Допълнително водоснабдяване на село Върбовка, община Павликени“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Поземлени имоти с идентификатор 77356.104.9 и 77356.104.7, намиращи се в землището на с. Хотница, общ. Велико Търново, м. Водопада (Бабин скок)“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение в с. Джулюница (И. Петракиев – ръководител).

Теренно издирване по Концесия № D – 000783 за добив на варовици и базалтоиди-базалти в землището на гр. Сухиндол, общ. Сухиндол, обл. Велико Търново; с. Димча, общ. Павликени, обл. Велико Търново и с. Върбовка, общ. Павликени, обл. Велико Търново, находище „Станчова могила“, участъци „Северен“ и „Южен“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренни издирвания по проект „Издирване на археологически обекти и находища на кремъчни скали (с последващо лабораторно изследване) в области Велико Търново и Ловеч“ (К. Чакъров – член на екипа).

Теренно издирване в землището на гр. Бургас (И. Петракиев – зам.-ръководител).

Недеструктивно геофизично проучване по проект „Никополис ад Иструм – геофизика *extra muros*“, АР „Никополис ад Иструм“, (К. Чакъров – ръководител).

Недеструктивно геофизично проучване на обект „Укрепен обект в м. Лъко, с. Самоводене, общ. Велико Търново“ (К. Чакъров – ръководител).

II. Експозиционна дейност

1 февруари

Временна изложба „Джорджо Момчев и Марко Тотев – строители на нова България“, експонирана в Областна администрация – Велико Търново (М. Петкова, Б. Боянkinsка, М. Стойчев, Н. Борисова).

11 март – 11 май

Мобилна изложба „Моите сърдечни поздравии и Одрин е български вече“, експонирана върху табла пред факултета по Изобразителни изкуства на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ във Велико Търново (С. Цветков, С. Стефанов).

1 юни – 1 август

Временна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в ИМ – Стрелча (С. Цветков, С. Стефанов).

7 юни

Временна изложба „Съкровищата от Големаните“, експонирана в ИМ – Килифарево по случай 50 години град Килифарево (В. Мартинова, Р. Хаджиниколов, Н. Борисова, М. Маринов).

23 юни

Изложба „Шевиците – познати и непознати“, експонирана в музей „Сарафкина къща“ във Велико Търново, съвместна инициатива на музеите от Велико Търново, Габрово, Дряново, Трявна и Елена (М. Петкова, М. Атанасова, Н. Борисова, М. Русева).

29 юни

Временна изложба „Царският манастир „Св. св. Петър и Павел“ и неговите съкровища“, експонирана в църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (В. Мартинова, Х. Вачев, Р. Хаджиниколов, Н. Борисова, М. Маринов).

1 октомври – 1 декември

Временна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в РИМ – Стара Загора (С. Цветков, С. Стефанов).

9–13 октомври

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в СУ „Е. Станев“ във Велико Търново (С. Атанасова, А. Стамболийска).

23–27 октомври

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в ОУ „Д. Благоев“ във Велико Търново (А. Стамболийска, С. Атанасова).

1–13 ноември

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в читалището на с. Ново село, общ. Велико Търново (А. Стамболийска, М. Стойчев).

1 ноември – 30 ноември

Дарителска изложба „Заедно да съхраним историческата памет“, експонирана в Археологически музей – Велико Търново (Б. Боянkinsка, В. Мартинова, Н. Борисова, М. Стойчев).

15–24 ноември

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в НЧ „Братство“ – Павликени (С. Атанасова, М. Стойчев).

4 декември – 6 февруари 2024

Временна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в ИМ – Панагюрище (С. Цветков, С. Стефанов).

9 декември – 11 март

Временна изложба „Да прекрачиш в Миналото“, експонирана в ИМ – Стрелча (С. Цветков, С. Стефанов).

20 декември 2023 г. – 9 януари 2024 г.

Временна изложба „От Коледа до Васильовден“ с представяне на сурвакници, спечелили призови места в общински конкурс, експонирана в музей „Сарафкина къща“ във Велико Търново (М. Петкова, М. Атанасова, Т. Георгиева, Н. Борисова).

III. Културни събития и прояви

Февруари

Музейна образователна инициатива „Музей в куфар“, посветена на 150 години от обесването на Апостола на свободата – Васил Левски, проведена в детски градини и училища в общ. Велико Търново (А. Стамболийска, М. Стойчев, Е. Александров, П. Петкански).

3 март

Безплатен пешеходен тур по повод 145 години от Освобождението на България (П. Виткова, Р. Павлова).

22 март

Безплатен пешеходен тур „Величието на столичния Търновград“ по случай празника на Велико Търново (С. Бояджиев).

5 март

Онлайн урок по Родолюбие пред ученици от българското училище в гр. Хайделберг, Германия, на тема „Царевец – сърцето на столичния Търновград“ (П. Виткова).

13 май

Европейска нощ на музеите, организирана в Мултимедиен посетителски център „Царевград Търнов“.

19 април

Открит урок „Великденски празници и обичаи“ в читалище „Искра“ с ученици от ОУ „Патриарх Евтимий“ във Велико Търново (Т. Георгиева).

21 април

Откриване на новата експозиция в Мултимедиен посетителски център „Царевград Търнов“ (С. Цветков, М. Стойчев, П. Събев, С. Йорданова, Х. Бъчваров, К. Дерменджиев).

8–11 юни

VIII-ми Международен фестивал за исторически възстановки „Средновековен Търновград“ под надслов „Селският цар – Възшествието“, проведен в АМР „Царевец“ във Велико Търново, съвместна инициатива на Регионалния исторически музей – Велико Търново, НД „Традиция“ – клон Велико Търново, СНЦ „Търновци“ и Община Велико Търново.

22 юни

Финален етап на обучението на участниците в клуб „Млад екскурзовод“ към ОДК – Велико Търново, проведен в АР „Никополис ад Иструм“, и награждаване на завършилите успешно двугодишния курс на обучение (Т. Георгиева).

23 юни

Летен фестивал „Времето, извезано в шевици, изплетено в дантели“ в хан „Хаджи Николи“ във Велико Търново, съвместна инициатива на Народно читалище „Надежда“ 1869 г. – Велико Търново и Община Велико Търново (М. Петкова).

1 юли

Поклоннически тур „По стъпките на мощите на Св. Иван Рилски“ по маршрут: АМР „Трапезица“, църква „Св. Димитър“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църква „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново (С. Петкова).

7 юли

Пешеходен тур по повод 146 години от освобождението на Велико Търново, по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“ – музей „Затвор“ – музей „Сарафкина къща“ – ул. Гурко – Паметник „Майка България“ (П. Виткова).

10–17 юли

XIII-ти Фестивал за класическа камерна музика Arbanassi Summer Music, проведен в църквите „Св. Георги“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси (Д. Иванова, С. Йорданова).

12 юли

Музейна работилница, посветена на 186 години от рождението на Васил Левски, организирана в ДГ „Пролет“ във Велико Търново (А. Стамболийска).

15 юли

VI-ти Фестивал „Нике – играта и победата“, проведен в АР „Никополис ад Иструм“, организиран от СНЦ „Бъдеще за Никюп“ и Сдружение за антични реконструкции „Mos Maiorum Ulpiae Serdicae“, в партньорство с РИМ – Велико Търново и с финансовата подкрепа на общ. Велико Търново (И. Църов, П. Владкова).

Проект лятна археологическа школа за ученици от ПЕГ „Проф. д-р Асен Златаров“ – Велико Търново, СУ „Вичо Грънчаров“ – Горна Оряховица, СУ „Георги Измирлиев“ – Горна Оряховица и ОУ „Св. св. Кирил и Методий“ – Долна Оряховица (И. Петракиев).

15–19 септември

Участие в образователен проект „Столиците на България – пазители на паметта през вековете“, организиран в Рим, Италия, от Културна асоциация „Вирту“ и Българско неделно училище „Абагар“ – Рим/Нетуно/Ладисполи по Програма за подпомагане на българските организации и медии извън страната за 2022–2023 г. на Министерството на външните работи на Република България (П. Виткова, Т. Георгиева).

19 септември

Изложба живопис „Пространства“ на Светлана Петкова, екскурзовод в РИМ – Велико Търново.

22 септември

Безплатен пешеходен тур „По стъпките на българската държавност“ по маршрут: църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, църква „Св. Иван Рилски“ и АМР „Царевец“ във Велико Търново (С. Бояджиев).

27 октомври

Образователна музейна инициатива „Музей в куфар“ с тема „Стари мерки и теглилки“, проведена в частно начално училище „АзБуки“ в с. Беляковец, общ. Велико Търново (А. Стамболийска, М. Атанасова, М. Стойчев).

12 декември

Представяне на книгата „Църковно строителство и архитектура по българските земи през XV – XVIII век“ на проф. Хитко Вачев в Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ – Велико Търново.

IV. Образователни семинари и обучения

20 март

Еднодневен пътуващ семинар по маршрут: Мусина – Лесичери – Павликени – Античен керамичен център – Бяла черква – Вишовград (лектори д-р И. Цървов и К. Чакъров).

15–21 октомври

Пътуващ обучителен семинар **„Добри практики при обслужването и представянето на археологически обекти на открито и музейни експозиции“**, проведен в Република Турция по маршрут: Велико Търново – Анкара – Каймаклъ – Ючхисар – Гьореме – Ескишехир – Бурса – Истанбул – Велико Търново.

V. Събирателска и консервационно-реставраторска дейност

През 2023 г. в Основния фонд на РИМ – Велико Търново са инвентирани различни находки, предмети и материали: във фонда на отдел **„Археология“** са инвентирани 142 находки; във фонда на отдел **„Християнско изкуство“** са инвентирани два предмета; във фонда на отдел **„Етнграфия“** са инвентирани 12 предмети; във фонда на отдел **„История на България XV–XIX в.“** е инвентиран един предмет; във фонда на отдел **„Нова и най-нова история“** са инвентирани 10 предмети. За **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 274 книги.

В **Лабораторията за консервация и реставрация** на РИМ – Велико Търново са обработени 40 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 48 керамични предмети, 181 предмети от метал, 66 предмети от кост, камък, стъкло и кожа, 84 документи и снимки. Извършена е консервация и реставрация на шест икони. Общо са обработени 7441 предмети и керамични фрагменти.

*Съставил:
Атанаска Стамболийска*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2023 Г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 7. Дилеми на развитието. Варна, 2022.

Велико Търново

- Библиотеки. Четене. Комуникации. Библиографски указател. Велико Търново, 2022.
- Библиотеки. Четене. Комуникации. Сборник с доклади от двадесета национална научна конференция с международно участие, Велико Търново, 17 ноември 2021 г. Посветена на информационното осигуряване на лица със специални потребности. Велико Търново, 2022.
- Библиотеки. Четене. Комуникации. Сборник с доклади от двадесет и първата национална научна конференция с международно участие на тема „Интерпретиране на историческата тема в литературата през 21 век“ и посветена на 100-годишнината от учредяването на Великотърновската народна библиотека, [Велико Търново], 17–18 ноември 2022 г. Велико Търново, 2023.
- Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 5 (37), 2021. Ostendit historia. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор Андрей Андреев. Велико Търново, 2021.
- Дни на науката 2022. Сборник с доклади от годишната национална научна конференция на СУБ – Велико Търново „Дни на науката 2022“ (4 ноември 2022 г.), посветена на 300 години от рождението на Свети Паисий Хилендарски и 260 години от написването на История славянобългарска. Велико Търново, 2023.

Габрово

- Живков, Н. Детинска мъдрост. Ръководство за възпитание и обучение на деца от 1 до 3 години възраст и от 3 до 7 години в училищата. Ч. 1. [Фототип. изд. на кн. от 1887 г.]. Велико Търново, 2022.

Димитровград

- Светът на българина през 20 век. Сборник доклади от Трета национална научна конференция [17–18 юни 2021 г., Димитровград]. Велико Търново, 2023.

Карлово

- Васил Левски, българските възрожденци и техните музеи. Материали от Националната научна конференция, посветена на 85 години от създаването на музея на Апостола в Карлово, проведена на 18–19 ноември 2022 г. София – Карлово, 2023. (Нови документи и изследвания, 3).

Ловеч

- Известия на Регионален исторически музей – Ловеч, 11, 2023.

Перник

- Делниците и маските. Сборник с доклади от научната конференция, проведена в рамките на XXVIII Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва“ – Перник 2019. Перник, 2020.
- Кракра 1. [Сборник материали от Международна научна конференция „Залезът на ранносредновековното Българско царство, 1018 г. Перник през вековете – история, археология и култура“, Перник, 18–20 октомври 2018 г.]. София – Перник, 2020.
- Лицата зад маските. Сборник с доклади от научната конференция 2022 г. Перник, 2023.
- Маски и политики. Сборник с доклади от научната конференция, проведена в рамките на XXVII Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва“ – Перник 2018. Перник, 2019.
- Чанев, Сл. Будиславец. Имената на улиците в Перник. Каталог. Перник, 2023.

Плевен

- Панев, Г. Четвърти пехотен Плевенски на Негово Величество полк в Европейската война (1915–1918). Плевен, 2022.
- Сборник с доклади от научните конференции „140 години Руско-турска война 1877–1878 и Плевенска епопея 1877“, 16–17 ноември 2017 г. и „Русия – България. Връзки във времето“, 10 септември 2013 г. Плевен, 2022.

Пловдив

- Годишник на Регионален етнографски музей – Пловдив, 8. Магията или вярата в свръхестественото. Пловдив, 2023.

Русе

- Намерено от Шкорпил. Каталог = Discovered by Skorpil. Catalogue. Русе, 2022.
- Чернаков, Д. Праистория. Бронзова епоха. Библиография на Русенската археология. Русе, 2022.

Свиленград

- Марица – реката, която ни свързва. Сборник с научни изследвания от проведената кръгла маса [02.10.2020 г.]. Свиленград, 2021.
- Почетни граждани на Свиленград. Свиленград, 2022.

Севлиево

- Зографова, К. Фани Попова-Мутафова. Житие и страдание. Посвещава се на 120-годишнината от рождението на писателката. Севлиево, 2022.

София

- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет = Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Faculty of History. Т. 105. София, 2023.
- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет = Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Faculty of History. Т. 106. София, 2023.
- Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 7, 2017.

Стара Загора

- Известия на Старозагорския исторически музей, 8. Благотворителна и културно-просветна дейност на Българската православна църква от Освобождението до средата на XX в. Сборник с доклади от Национална научна конференция, научен ръководител проф. дин Лизбет Любенова, 20–21 септември 2023 г., Стара Загора. Стара Загора, 2023.
- История на Стара Загора. Т. 1. VI хилядолетие пр. Хр. – XIV век. Велико Търново, 2023.
- История на Стара Загора. Т. 2. XV – 1989 г. Велико Търново, 2023.

Троян

- Авджиева, Е. Музеи. Истории за хора с кауза. Велико Търново, 2022.
- Илиев, Вл. Град Троян. Исторични материали. [1 изд. 1933–1934 в 2 т. със загл. Град Троян през 19-ти век]. София, 2006.
- Ковачев, Ст., Т. Тотевски. Речник на троянския говор. Велико Търново, 2022.

- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 12. Ив. Пейковски. Род и отечество. Троянски страници. София, 2003.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 13. Централният Балкан и Освободителната война 1877–1878 година. [Сборник от научна конференция „Централният Балкан и Освободителната война 1877–1878 година“]. София, 2005.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 14. Ив. Христов. Антични и средновековни крепости в Централна Стара планина. [Т.] 1. Велико Търново, 2007.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 17. Народни песни от Троянския край. Отбрали и редактирали Стоян Ковачев, Иван Топалов. [Велико Търново], 2008.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 19. Н. Тотев. Ръкописни бележки за медникарството. Троян, 2010.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 20. К. Сомлев, Т. Сомлева-Пашова. В сянката на Марагидик. [Велико Търново], 2010.
- Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 21. П. Хаджиев. Кожухаро-калпакчийският занаят в град Троян и Троянско. Велико Търново, 2019.
- Музей на народните художествени занаяти и приложните изкуства – гр. Троян. Каталог на музейните колекции = Museum of Folk crafts and applied arts – Troyan. Museum collections catalogue. [София], [2020].
- Пенков, Игн. Град Троян (Поселищно-стопански черти). [Фототип. Изд. на кн. от 1941 г.] [Б. м.], 2003.
- Троян. Документи, открития, събития, личности. [Сборник]. Велико Търново, 2018.
- Троянските пътеки на Петър Гигов. Колекция керамика на Петър Гигов от фондовете на Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства – Троян. Каталог. Троян, 2022.
- Христов, Ив. Археологическото богатство на Троянския край [Каталог] = The archaeological wealth in the Region of Troyan. София, 2019.
- Христов, Ив. За името на един град. Траян – Состра – Троянхисар – Троян. Велико Търново, 2009.
- Христов, Ив. Praetorium Sostra. Проучване на римската крайпътна станция Состра на пътя Ескус – Филипополис II – III век = The Praetorium of Sostra. A study of The Roman roadside station of Sostra on Oescus – Philipopolis road (II – III century). [София], 2015.
- Цанов, Г., Ст. Ковачев, Т. Тотевски. Терминологичен речник на занаятите в Троянския край. София, 1992.

Трявна

- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 6. Велико Търново, 2021.
- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 7. Национална научна конференция „Трявна и тревненци в националната история и култура“. 23–24.09.2021 г. Велико Търново, 2023.
- Петдесет години Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна. Библиография на научните и научно-популярни издания и публикации. Варна, 2013.

Търговище

- Аврамова, Св. Музеят в град Търговище (1951–2021). Летописни отблясъци. Посвещава се на 70-годишнината на Регионален исторически музей – Търговище. Велико Търново, 2022.

AUSTRIA

Wien

- Raycheva, M. M. Steskal (eds.). Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference Held in Plovdiv 4–7 November 2019. Wien, 2021. (Sonderschriften, 61).
- Waldner, A. Die Chronologie der Kuretenstraße. Archäologische Evidenzen zur Baugeschichte des unteren Embolos von Ephesos von der lysimachischen Neugründung bis in die byzantinische Zeit. Wien, 2020. (Forschungen in Ephesos, 11/4).

CROATIA

Zadar

- Bibliografija časopisa Diadora = The bibliography of Diadora journal. 1 (1959) – 35 (2021). Zadar, 2022.
- Deset od sto devedeset = Ten of hundred and ninety. Zadar, 2022. (Katalozi i monografije Arheološki muzej Zadar, 17).
- Diadora, 36, 2022.

Zagreb

- Arheologija i speleologija – iz tame podzemlja do svjetla spoznaje = Archaeology and speleology – from the darkness of the underground to the light of knowledge. Zagreb, 2021.

- Lohor – ranosrednjovjekovno središte moći. 20 godina arheoloških istraživanja = Lohor – Early Medieval Center of Power. 20 Years of Archaeological Research. Zagreb, 2021.
- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Ser. 3, 55/1–2, 2022.

CZECHIA

Brno

- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 1, 2021.
- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 2, 2021.
- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 1, 2022.
- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 2, 2022.
- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 1, 2023.

Praha

- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 59, 2021, 1.
- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 59, 2021, 2.
- Tušlová, P., B. Weissová, St. Bakardzhiev (eds). The Yurta-Stroyno Archaeological Project. Studies on the Roman Rural Settlement in Thrace. Prague, 2022. (Studia Hercynia, monographs 2).
- Tušlová, P. The Yurta-Stroyno Archaeological Project. The Pottery Studies. Prague, 2023. (Studia Hercynia, monographs 3).

GERMANY

Berlin

- Kalmykov, A. A., A. B. Belinskij, S. Hansen, S. Reinhold, K. Hellström. Der bronzezeitliche Großgrabhügel der Nekropole Rasševatskij-1 in der Steppe des Vorkaukasus = Большой курган эпохи бронзы могильника Расшеватский – 1 в степном Предкавказье. Bonn, 2022. (Archäologie in Eurasien, 41).

Bonn

- Özdoğan, M. Fikirtepe. 1952–54 Excavations at the Neolithic Site of Fikirtepe in Istanbul. With contrib. by M. Yalcın, C. Cakırlar, Z. Eres. Bonn, 2023. (Archäologie in Eurasien, 42; Studien im Thrakien-Marmara-Raum, 4).

Dresden

- Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 25. Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Dresden, 2012.

- Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 35. Steinzeitjägerin trifft auf Bergknappen. Trassenarchäologie an EUGAL und OPAL in Sachsen. Dresden, 2022.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 98, 2022.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 53, 2021.

POLAND

Toruń

- Archeologia, 37, 2021.
- Archeologia, 38, 2022.

Warszawa

- Novensia, 31, 2020.

ROMANIA

Alun

- Pețan, D., V. Sîrbu (eds.). Temples and Cult Places from the Second Iron Age in Europe. Proceedings of the 2nd International Colloquium “Iron Age Sanctuaries and Cult Places at the Thracians and their Neighbours”, Alun, Romania, 7th – 9th May 2019. Alun, 2020.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 58/1, 2021.
- Acta Musei Napocensis, 58/2, 2021.
- Dima, C. Transport in Dacia. Commercial routes in the intra-Carpathian space from the middle of the second century BC until the Roman conquest. Cluj-Napoca, 2021. (Bibliotheca Musei Napocensis, 55).
- Gods and Mortals in Ancient Egypt. The Egyptian Collection [Catalogue]. Cluj-Napoca, 2022. (Bibliotheca Musei Napocensis, 54).

Constanța

- Pontica, 55, 2022.
- Pontica, 55, Supplementum, 8, 2022.

București

- Dacia, 65, 2021.
- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 72, 2021, 1–4.

Iași

- Arheologia Moldovei, 44, 2021.
- Arheologia Moldovei, 45, 2022.

Tulcea

- Peuce, 20, 2022.

SERBIA

Ниш

- Ниш и Византија, Зборник радова, 21, 2021.

Нови Сад

- РАД Музеја Војводине, 62, 2020.

SLOVENIA

Ljubljana

- Lazar, T. Armour from the National Museum of Slovenia. Head and body defences from the high Middle Ages to the Early Modern period. Ljubljana, 2022.

Nitra

- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 46, 2009.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 47, 2010.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 48, 2010.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 68-1, 2021.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 68-2, 2021.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 69-1, 2022.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 69-2, 2022.

UKRAINE

Київ

- Археологія, 2014, 4.
- Археологія, 2015, 1.
- Археологія, 2015, 2.
- Археологія, 2015, 3.
- Археологія, 2015, 4.

Съставил:
Станислава Ботева

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2023 г.)

Митко Станков (Виена, Австрия) – монети и навершие на жезъл.

Христо Иванов (с. Мусина, общ. Велико Търново) – праисторическо съдче.

Иван Панайотов (Велико Търново) – одеяло.

Иво Иванов (с. Приселци, обл. Варна) – колан.

Нелина Църова (Велико Търново) – завана (нож).

Павлина Владева (Велико Търново) – престилка.

Гено Генов (Велико Търново) – щик за пушка „Шаспо“.

Светла Кефирова (Велико Търново) – пишеща машина „Марица“.

Светлана Петкова (Велико Търново) – снимка с изглед на Велико Търново.

Снежанка Христова (Велико Търново) – атлас.

Д-р Иван Църров (Велико Търново) – исторически материали и научна литература.

Недялка Генчева (Велико Търново) – исторически материали.

Райна Недялкова (Велико Търново) – исторически материали.

Анастасия Радева (Велико Търново) – научна литература.

Владимир Николов (Велико Търново) – научна литература.

Д-р Калин Чакърров (Велико Търново) – научна литература.

Мирослав Тошев (Омуртаг) – научна литература.

Мирослава Иванова (София) – научна литература.

Доц. д-р Павлина Владкова (Велико Търново) – научна литература.

Доц. д-р Тошо Спиридонов (София) – научна литература.

РБ „П. Р. Славейков“ (Велико Търново) – научна литература.

Гл. ас. д-р Ангел Ангелов (София) – авторска книга.

Доц. д-р Димитър Ставрев (Варна) – авторска книга.

Иван Митев (Велико Търново) – авторска книга.
Иван Нурков (Велико Търново) – авторска книга.
Иван Панайотов (Велико Търново) – авторска книга.
Д.и.н. Иван Чокоев (Велико Търново) – авторска книга.
Кирил Петров (Ловеч) – авторска книга.
Кирил Петров (София) – авторска книга.
Красимира Вакарелска-Лангхайнрих (Пловдив) – авторска книга.
Д-р арх. Милен Маринов (Велико Търново) – авторска книга.
Д-р Сашка Бизеранова (Видин) – авторска книга.
Доц. д-р Силиян Иванов (Троян) – авторска книга.
Проф. д-р Хитко Вачев (Велико Търново) – авторска книга.

*Съставил:
Боряна Боянkinsка*

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ

Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново имат за основна цел да допринасят за научното развитие в областта на историческото познание в регионален и национален обхват с акцент върху Велико Търново и Великотърновския край. В процеса на публикуване и издаване на Известията са ангажирани автори, редакционна колегия и издател, които трябва да спазват основни принципи на почтеност, честност и уважение в научно-изследователската дейност.

Редакционната колегия взема решения за приемане или отказване да публикува предложен авторски материал въз основа на неговото съответствие на принципите на академичния морал, както и на редакционните изисквания за публикуване в Известията. Тя може да върне материала на автора за корекции или преработване, както и да откаже неговото публикуване.

Задължителните етични принципи са следните:

- Уважение, справедливост и честност между участниците в процеса на публикуване и издаване на Известията – автори, редактори и издател.
- Обективност в търсенето на историческата истина, недопустимост на непроверени и неаргументирани анализи, както и фалшифициране и манипулиране на данни и изводи от изследванията.
- Социална отговорност за резултатите от научните изследвания и хуманно използване на научните достижения.
- Невмешателство на политически и светогледни пристрастия, отказване от лично отношение или предубеденост към личности, събития и процеси в исторически и в съвременен план.
- Отказ от прояви на преднамереност и пристрастие поради несъвместимост на лични и професионални интереси, водещи до конфликти при изпълнение на задълженията.
- Зачитане на интелектуалната собственост, съблюдаване на авторските права и нетърпимост към плагиатството.
- Да не се предават за отпечатване материали, които са публикувани в други научни издания.
- Да не се предават за отпечатване материали, които не отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.
- Конфиденциалност по отношение на постъпилите за публикуване материали и техните автори.

ETHICAL PRINCIPLES

The purpose of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is to contribute to the scientific achievements in the field of history at regional and national levels with an emphasis on Veliko Tarnovo and the region of Veliko Tarnovo. The Journal comes out as a result of the joint efforts of the authors, the editorial board and the publisher, who observe the basic research principles – integrity, honesty and respect.

The editorial board considers a submitted manuscript and decides whether it will be accepted or declined on the basis of its compliance with the principles of academic integrity, and the applicable selection criteria of the editorial board. The editorial board may return the manuscript to the author for correction or revision, and may as well refuse to publish it.

The following ethical principles are mandatory:

- Respect, fairness and honesty between the participants involved in the publishing process – authors, editors and publisher.
- Objective approach to historical facts, no unverified or unsubstantiated analyses, no falsified or manipulated data or conclusions from studies.
- Social responsibility of researchers and rigorous attention to the potential impact of the scientific achievements.
- No political or philosophical biases, no personal attitude or prejudice towards personalities, events or processes from historical and contemporary point of view.
- No premeditated or prejudiced behaviour due to incompatible personal or professional interests that might lead to conflicts in the performance of duties.
- Respecting the intellectual property of others, observing copyrights, no plagiarism.
- Manuscripts must not have been published in other scientific journals.
- Manuscripts not reporting original scientific research, biased or written in substandard language shall not be considered.
- Confidentiality regarding the submitted manuscripts and their authors.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание, което излиза ежегодно. Приемат се за публикуване научни студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Изпращаните научни разработки да не са публикувани в други научни издания, да имат приносен характер и да отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.

Научните разработки на външни за музея автори да са свързани с град Велико Търново и област Велико Търново или да имат общонационално значение с акцент върху Великотърновски регион.

Материалите от български автори се приемат на български език с резюме на български език, а на колеги от чужбина – на английски, френски, немски или руски език с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки за публикуване да се спазват следните изисквания:

1. Текстът и илюстрациите се предоставят на хартиена едностранна разпечатка и в електронен вариант. Максималният обем за студия е до 108 000 знака, за статия – до 36 000 знака, за съобщение, рецензия и отзив – до 12 000 знака. Основен текст, резюме и списък на илюстрациите да са в един общ файл, форматиран както следва:

- Формат на страницата: A4;
- Шрифт на текста: Times New Roman;
- Полета на всяка страница: 2,5 см от всички страни;
- Подравняване: Ляво;
- Редова разредка: 1,5;
- Без отстъп за нов параграф и без сричкопренасяне;
- Страниците не се номерират.

2. Заглавието се изписва с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, без Bold.

3. През един ред се изписват името и фамилията на автора (авторите) с главни и малки букви, без съкращения, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, *Italic*, без **Bold**.

4. През един ред следва основният текст, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5.

Цитиран текст се огражда в кавички и се маркира с *Italic*.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери и на страници при библиографско цитиране се използва голямо тире (–) с интервали преди и след него.

Специални знаци и символи допълнително се маркират с цвят в разпечатката. При използване на специфичен шрифт, той се предоставя на електронния носител.

5. През два реда след основния текст се изписва **БЕЛЕЖКИ** с главни букви, Times New Roman 12pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. Обяснителните бележки се обозначават с горен цифров индекс в последователна номерация и се изнасят под линия в края на текста по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert. Изписват се с шрифт Times New Roman 10 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, например:

1. Двете монетни находки от село Димча са публикувани от М. Цочев (Цочев 1989, 41–55, Табл. I, Табл. II, Табл. III).

6. През два реда след бележките се изписва **ЛИТЕРАТУРА** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. След един ред се прилага списъкът на цитираните източници.

Библиографското цитиране се извършва чрез система за цитиране по име и година. Състои се от два елемента. Първият елемент е съкратено цитиране в текста. В кръгли скоби се вписва фамилно име на автора (първа дума от заглавието при липса на автор), година на издаване, отделена с интервал, и номер на съответната страница или изображение, отделен със запетая. При цитиране на публикации от една и съща година на един и същ автор се добавят малки букви (а, б, в и т.н. за кирилица или a, b, c и т.н. при останалите азбуки) след годината, без интервал. Вторият елемент е списък на цитираната литература в края на текста. Оформя се по азбучен ред според фамилните имена на авторите, като първо се вписват заглавия на кирилица, след това – на латиница и накрая – на други азбуки. При цитиране на публикации с различни години на издаване от един и същ автор, те се подреждат във възходящ ред от най-ранната към най-късната.

Наименования на периодични издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, в скоби след заглавието ѝ се изписва наименованието на поредицата и съответния том, отделен със запетая.

При цитиране на публикация в сборник преди заглавието му се поставя „– В:“ или „– In:“, а името на редактор и/или съставител се изписва след името на сборника, като в скоби се отбелязва съответно (Ред.) или (Съст.).

Публикация с автор във вестник се цитира като периодично издание. Когато публикацията е без автор в скоби в текста се изписва име на вестника, година на издаване и страница, а в списъка на цитирана литература – име на вестника, местоиздаване, брой, дата и година на издаване и страници.

Архивни документи се изписват в скоби в текста в следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист. В списъка на цитирана литература се изписва както следва: Архив, фонд, опис, архивна единица.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на списъка на цитирана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скоби в текста, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се вписва и година на публикуване, а в списък на цитирана литература – уеб адрес и дата на изтегляне на информацията.

Цитиране в обяснителните бележки се извършва по същия начин.

Примери:

Цитиране на монография:

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н.е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на публикация в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на публикация в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикация с няколко автора:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на публикация от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Цитиране на публикация във вестник:

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. – *в литературата (когато статията е с автор).*

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор).*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор).*

Цитиране на архивни документи:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – *в текста.*

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата.*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.).

7. През два реда се разполага резюме на български език до 2000 знака, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5. Материали от чужбина се приемат с резюме на английски език, което се превежда и публикува на български език.

8. През два реда следва списък с кратки, но информативни текстове към илюстрациите. В списъка и при посочване в основния текст и резюме-

то се обозначават по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)**. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния номер, например: **(Обр. 1.1)**. Анотираци текстовете към илюстрации на материали от чужбина се приемат на английски език, които се превеждат и публикуват на български език.

9. ИЛЮСТРАЦИИ

Студиите се приемат с до 20 броя илюстрации, а статиите и съобщенията – с до 10 броя. Илюстрациите да са качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако илюстрация е съставена от няколко снимки, те се предоставят като отделни файлове.

Снимките да са във формат TIFF с размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Чертежите да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF. Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint. При чертежи и снимки на предмети задължително се отбелязва линеен мащаб, а при планове – посока север.

10. Накрая външните за РИМ – Велико Търново автори предоставят кратка информация за себе си: научна степен, месторабота, заемана длъжност, адрес за кореспонденция, телефон и e-mail.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане **научни разработки за поредния том** на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново **от първия работен ден на месец януари до последния работен ден на месец април**. Одобрени или неодобрени за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на научните разработки.

Некомплектувани научни разработки или такива, които не отговарят на изискванията, НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Научни разработки се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Иван Вазов“ № 38
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
Станислава Ботева

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is a scientific publication that comes out annually. The journal publishes scientific studies, articles, announcements, reviews, and comments related to history, archaeology, art history, ethnology, restoration and conservation, museology, etc. The submitted manuscripts must not have been published in other scientific journals, should report original scientific research, and should not be biased or written in substandard language.

Manuscripts, submitted by authors outside the museum, should be focused on the town of Veliko Tarnovo and/or the region of Veliko Tarnovo or be of national importance with an emphasis on the region of Veliko Tarnovo.

Manuscripts by Bulgarian authors are accepted in Bulgarian with an abstract in Bulgarian, and those submitted by authors abroad – in English, French, German or Russian with an abstract in English.

When submitting manuscripts for publication, the following requirements must be observed:

1. The text and illustrations are to be submitted in one side printout and also electronically. The size constraints are as follows: for studies – up to 108 000 characters, for articles – up to 36 000 characters, for announcements, reviews, and comments – up to 12 000 characters. The main text, abstract and the list of illustrations should be in one file, formatted as follows:

- Page: A4;
- Text font: Times New Roman;
- Margins: 2.5 cm on all sides;
- Alignment: Left;
- Spacing: 1.5;
- No indent for new paragraphs and no hyphenation;
- Pages shall not be numbered.

2. Titles shall be in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, not Bold.

3. In one line the author's (authors') name and surname shall be written in capital and small letters, no abbreviations, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, *Italic*, not **Bold**.

4. One line shall be skipped before the main text, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5.

Quoted texts shall be in quotation marks and in *Italic*.

An Em Dash (–) with intervals before and after shall be used to indicate periods of time or distances, size and pages in bibliographic citations.

Special signs and symbols shall be additionally highlighted in colour in the printout. When using a specific font, it shall be provided electronically.

5. NOTES appear two lines after the main text, in capital letters in Times New Roman 12pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The explanatory notes shall be numbered in superscript as Endnotes as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and select 1, 2, 3,... from the Number format – Insert. They shall be in Times New Roman 10 pt font, left alignment, line spacing 1.5, for example:

1. The two coin finds from the village of Dimcha were published by M. Tsochev (Tsochev 1989, 41–55, Table. I, Table. II, Table. III).

6. REFERENCES appears two lines after the notes, in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The list of cited sources shall be given after one line.

The bibliographic citation is in the name-year citation style. It consists of two elements. The first element is abbreviated citation in the main text. The last name of the author (first word of the title if there is no author), the year of publication, separated by a space, and the number of the respective page or image, separated by a comma, shall be entered in round brackets. When quoting publications from the same year by the same author, lowercase letters (a, б, в, etc. in Cyrillic or a, b, c, etc. in other alphabets) shall be added after the year, no interval. The second element is a list of cited reference entries. It shall be in alphabetical order according to the surnames of the authors, first entering titles in Cyrillic, then – in Latin and finally – in other alphabets. When citing publications of different years of publication by the same author, they shall be organized in ascending order from the earliest to the latest one.

Names of periodicals shall not be abbreviated.

If a monograph is published in a series, the title of the series and the corresponding volume, separated by a comma, shall be written in round brackets after its title.

When quoting a publication in a collection, the title shall be preceded by “– B:” or “– In:”, and the name of the editor and/or compiler, followed by (Ed.) or (Comp.) accordingly, shall be written after the name of the collection.

A publication with an author in a newspaper shall be cited as a periodical. Where the publication has no author, the name of the newspaper, the year of publication, and the page shall be written in round brackets in the text, and in the reference list – the name of the newspaper, place of publication, number, date and year of publication, and pages.

Archival documents shall be written in brackets in the text in the following sequence: Archive, fund, inventory list, archival unit, and page. The following shall be written in the reference list: Archive, fund, inventory list, archival unit.

The cited newspapers and archival units shall appear in the alphabetical reference list, and shall not be indicated separately after it.

Internet sources shall be cited in a similar way, where the publication year shall be added in round brackets in the main text, after the name of the author of the site or of the particular publication, and in the reference list – the web address and date of downloading.

Citations in the explanatory notes are organized in the same way.

Examples:

Monograph citation:

Harbova 1991: M. Harbova. Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the XV–XVIII century. Sofia, 1991.

Citing a monograph in a series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing a publication in a periodical:

Valov 1974: V. Valov. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing a publication in a collection:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnovgrad, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Comp.), P. Petrov (Ed.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing a publication by several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing a publication of the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugerovo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Ed.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.

Citing a newspaper article:

Valeva 2014: I. Valeva. 135 years State Girls High School – Veliko Tarnovo. – Yantra Today Newspaper, Veliko Tarnovo, XV, No. 207 (4079) of 30 October 2014 – *in the reference (when the article is authored).*

(Yantra 1937, 2) – *in the main text (when the article is not authored).*

Yantra 1937: Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of February 14, 1937, 2. – *in the references (when the article is not authored).*

Citing archival documents:

(CSA, f. 177, op. 2, a.e. 1186, l. 281) – *in the main text.*

CSA: Central State Archives, fund 177, inventory 2, archival unit 1186. – *in the references.*

Citing an Internet source (book or any other publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (downloaded on 09.03.2015).

7. The abstract in Bulgarian shall appear two lines below, it may be up to 2000 characters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5. Manuscripts from abroad are to be submitted together with an abstract in English, which will be translated and published in Bulgarian.

8. A list of short informative texts to the illustrations appears two lines below. The illustrations shall be indicated in the list and in case in the main text and the abstract, as follows: **(Fig.1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)**. Wherein illustration consists of individual images, they shall be indicated in Arabic numerals next to the corresponding number, for example: **(Fig. 1.1)**. Annotations to illustrations in manuscripts from abroad are accepted in English, which will be translated and published in Bulgarian.

9. ILLUSTRATIONS

Studies are accepted with up to 20 illustrations, and articles and announcement – with up to 10 illustrations. The illustrations should be high-resolution graphic images

and/or colour and black-and-white photos submitted electronically. If an illustration contains several photos, they shall be submitted in separate files.

Photos should be in TIFF format **with a size of** not less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Drawings should be at 600+ dpi resolution in TIFF format. Illustrations in Word or PowerPoint shall not be accepted. A linear scale must be indicated for drawings and photographs of objects, and for plans – the North direction.

10. Finally, authors outside the RMH – Veliko Tarnovo shall submit a brief presentation of themselves: scientific degree, place of work, position held, correspondence address, telephone, and e-mail.

* * *

Manuscripts will not be accepted by e-mail unless printouts of the text and illustrations are submitted separately.

The Editorial Board accepts **submissions for consideration for the next volume** of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo from **the first working day of January to the last working day of April**. Neither approved nor unapproved manuscripts shall be returned.

The editorial board is not responsible for the presented facts, the conclusions made, the proposed scientific theses and opinions of the authors of the manuscripts.

Incomplete manuscripts or those that do not meet the requirements WILL NOT BE ACCEPTED for publishing.

Manuscripts shall be sent to:

The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn.: the Editorial Board
36 Ivan Vazov Str.
Veliko Tarnovo

Contact e-mail:

rimvt_edit@abv.bg
Stanislava Boteva

Михаела Томанова. Могилен гроб от късножелязната епоха
в землището на с. Стрелец, общ. Горна Оряховица.

Michaela Tomanova. Mound grave from the late iron age in the land
of the village of Strelets, Gorna Oryahovitsa municipality.

Ил. 1. Гробни дарове и инвентар от могилата при с. Стрелец.

1. Керамична паница и керамична кана от първа група.

2. Керамичен кратер и керамична трапезна амфора от втора група.

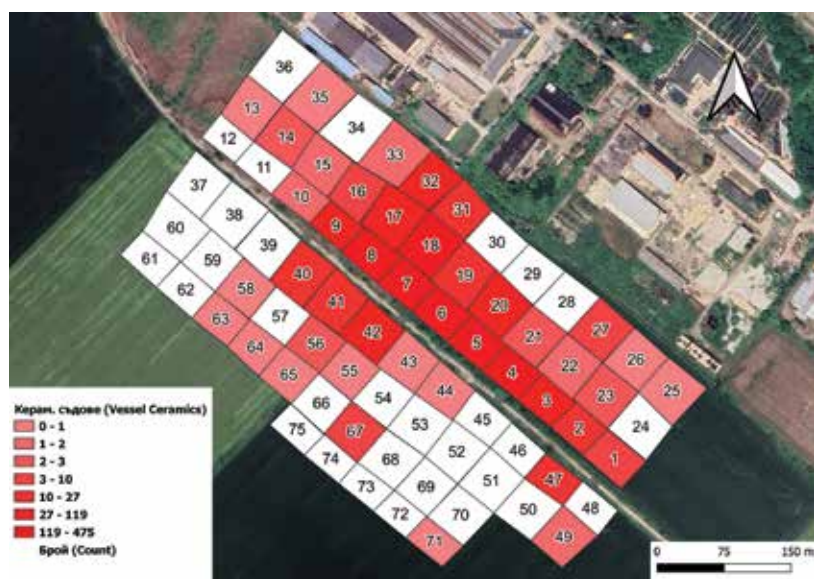
III. 1. Grave gifts and inventory from the mound near the village of Strelets.

1. A ceramic bowl and a ceramic jug from the first group.

2. A ceramic crater and a ceramic table amphora from the second group.

Калин Чакъров. За идентифицирането на един мавзолей от римската епоха между градовете Павликени и Бяла черква и неговия археологически контекст

Kalin Chakarov. On the Identification of a Roman Mausoleum Between the Towns of Pavlikeni and Byala Cherkva and Its Archaeological Context

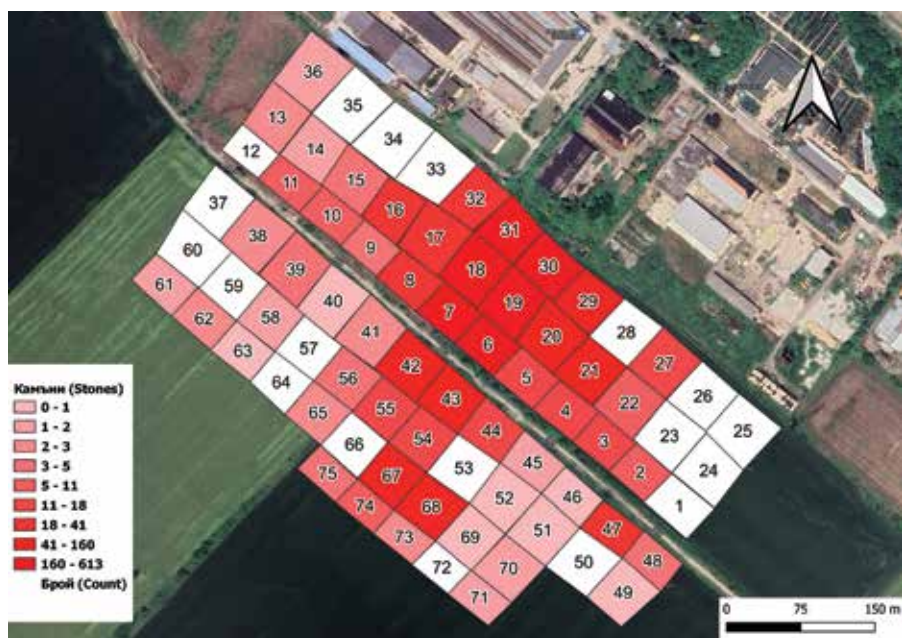
*Ил. 1. Покрита площ при теренното издирване.
Концентрация на фрагменти от керамични съдове.*

III. 1. Covered area. Vessel ceramics densities.

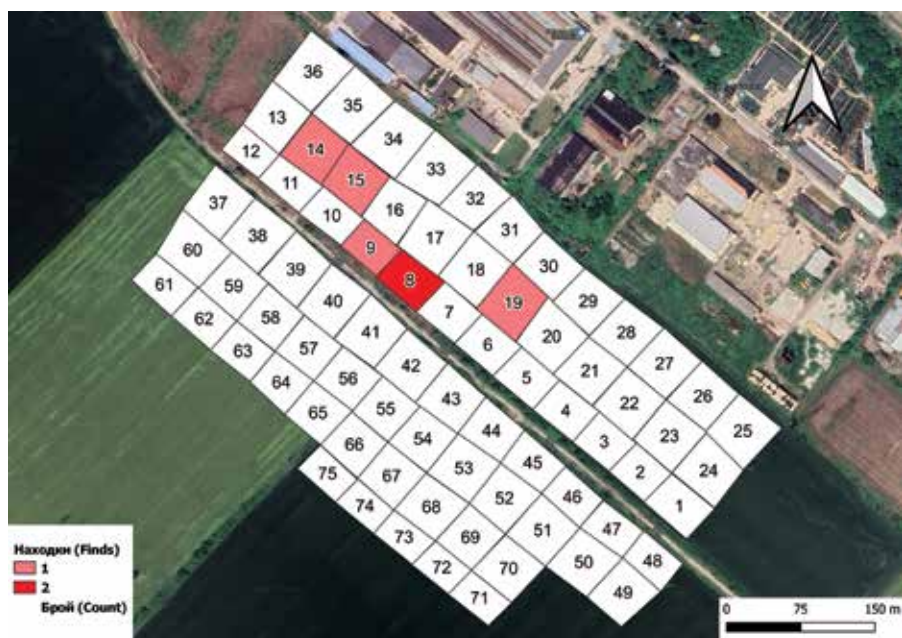
*Ил. 2. Покрита площ при теренното издирване.
Концентрация на фрагменти от строителна керамика.*

III. 2. Covered area. Bricks/tiles densities.

Ил. 3. Покрита площ при теренното издирване. Концентрация на камъни.

III. 3. Covered area. Stone densities.

Ил. 4. Покрита площ при теренното издирване. Полигони с открити находки.

III. 4. Covered area. Polygons with finds.

Ил. 5. Покрита площ при теренното издирване. Концентрация на материали от втората половина на XX в.

Ill. 5. Covered area. Materials from the 2nd half of the 20th c.

Ил. 6. Бронзова купа от теренното издирване. 1. Вътрешна повърхност. 2. Външна повърхност

Ill. 6. Bronze bowl, found at the site. 1. Inner surface. 2. Outer surface

Ил. 7. Бронзова купа от теренното издирване. 1. Изглед отпред.
2. Отпечатък от мястото на дръжката. 3. Детайл на отчупването.
4. Графит. 5. Възстановка на графита.

III. 7. Bronze bowl, found at the site. 1. Front view. 2. Imprint of the handle.
3. Detail of the break. 4. Graffito. 5. Detail of the graffito.

Диана Тотева. Щрих към иконографската програма в притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица във Велико Търново (сцената „Св. Мария Египетска приема причастие от Св. Зосима“)

Diana Toteva. On the iconographic program in the narthex of church no. 10 in the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo (the scene of St. Mary of Egypt receiving communion from St. Zosimus)

Ил. 1. Запазената част от изображенията на Св. Мария Египетска и Св. Зосима върху северната част на източната стена на притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица във Велико Търново от средата на XIII в. (снимка Д. Косева).

Ill. 1. The surviving part of the images of St. Mary of Egypt and St. Zosimus on the North part of the Eastern wall of the narthex of church No. 10 in the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo from the middle of the 13th c. (photo D. Koseva).

Ил. 2. Запазената част от изображенията на светци-монаси върху северната стена на притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица във Велико Търново (снимка Д. Косева).

Ill. 2. The surviving part of the images of saints-monks on the Northern wall of the narthex of church No. 10 in the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo (photo D. Koseva).

Ил. 3. Запазената част от изображението на светец върху северната част на западната стена на притвора на църква № 10 в крепостта Трапезица във Велико Търново (снимка Д. Косева).

Ill. 3. The surviving part of the image of a saint on the Northern part of the Western wall of the narthex of church No. 10 in the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo (photo D. Koseva).

Ил. 4. Сцената „Св. Зосима дава причастие на Св. Мария Египетска“ от църквата на Богородица в манастира в Печ, Сърбия, от 1337 г. (no <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 2037).

Ill. 4. The scene of St. Zosimus gives communion to St. Mary of Egypt from the Church of the Mother of God in the monastery in Peć, Serbia, from 1337. (in <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 2037. Ord.

Ил. 5. Сцената „Св. Зосима дава причастие на Св. Мария Египетска“ от параклиса „Св. Антоний“ до с. Сугиа, Ханиа, Крит, от XIV в. (no <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 593).

Ill. 5. The scene of St. Zosimus gives communion to St. Mary of Egypt from St. Antony's Chapel near the village of Sugia, Chania, Crete, from the 14th c. (in <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 593)

Ил. 6. Сцената „Св. Зосима дава причастие на Св. Мария Египетска“, стенопис от църквата „Св. Христофор“ в Мистра, Пелопонес, Гърция, от XIV в. (no <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 993).

Ill. 6. The scene of St. Zosimus gives communion to St. Mary of Egypt, a mural from the Church of St. Christopher in Mistra, Peloponnese, Greece, from the 14th c. (in <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/collection/tomekovic>, no. 993)

Иван Чокоев. Текстил от некропола на църквата „Св. Иван Рилски“
във Велико Търново

Ivan Chokoev. Textile from the cemetery of the church „St. Ivan Rilski“
in Veliko Tarnovo

*Ил. 1. Графична възстановка
на тъканта от гроб № 151.*

*III. 1. Graphic reconstruction
of the cloth from grave No 151.*

*Ил. 2. Схема на изтъкаване на група
червени ивици на тъканта от гроб № 151.*

*III. 2. Diagram of weaving a group of red
stripes from the cloth from grave No 151.*

**Евгени Дерменджиев, Пламен Събев. Галерията на църквата
„Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново**
**Evgeni Dermendzhiev, Plamen Sabev. The gallery
of Sts. Peter and Paul's church in Veliko Tarnovo**

*Ил. 1. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново –
поглед от югоизток и югозапад.*

*III. 1. Sts. Peter and Paul' Church in Veliko Tarnovo –
view from the Southeast and Southwest.*

Ил. 2. Ктиторската композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – копие на М. Устагенов от 1906 г. (НАИМ – БАН, инв. № 391) (снимка М. Райковска).

III. 2. The benefactor composition above the central West entrance of the narthex of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo – a copy of M. Ustagenov from 1906 (NAIM-BAS, inv. No. 391) (photo by M. Raykovska).

Ил. 3. Сцена „Св. безсребреници и чудотворци Кир Египетски и Йоан“, и надпис за месец февруари от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 3. A scene of Sts. Cyrus of Egypt and St. John the unmercenary and wonder-workers, and an inscription for the month of February from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 4. Стенописен календар от 1537 г. в притвора на църквата „Св. Благовещение“ в манастира Молдовица, Молдова (снимка D. Arateanu).

III. 4. A mural calendar from 1537 in the narthex of the church of the Holy Annunciation in Moldovitsa Monastery, Moldova (photo D. Arateanu).

Ил. 5. Стенописен календар и ктиторска композиция от 1552 г. в притвора на църквата в манастира „Св. Преображение Господне“ в Метеора, Гърция (снимка П. Събев).

III. 5. A mural calendar and benefactor composition from 1552 in the narthex of the church in the monastery of the Transfiguration of the Lord in Meteora, Greece (photo P. Sabev).

Ил. 6. Начало на църковната година от стенописния календар от XVI в. в общия притвор на църквите в Печката патриаршия, Сърбия (по B. Fund).

Ill. 6. The beginning of the ecclesiastical year in the mural calendar of the 16th c. in the common narthex for the churches of Pécs Patriarchate, Serbia (after the B. Fund).

Ил. 7. Светци-монаси от първи стенописен регистър в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 7. Saints-monks in the first mural register in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

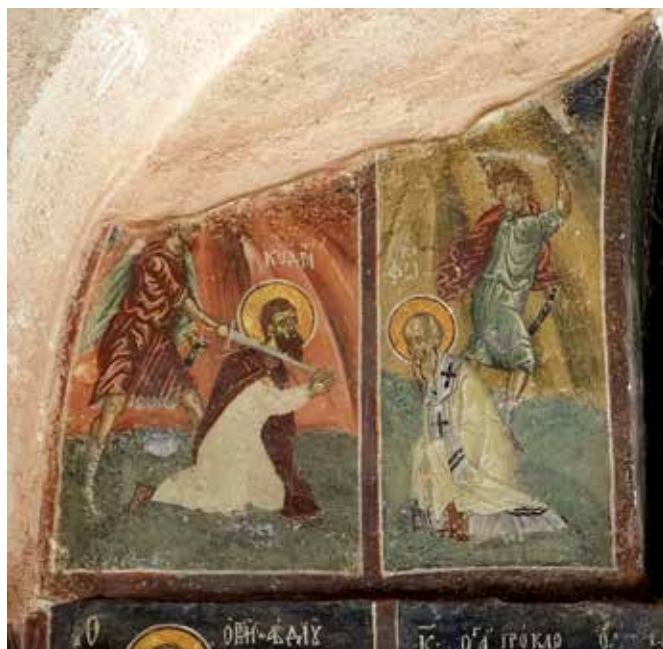
Ил. 8. Светци-монаси от първи стенописен регистър в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 8. Saints-monks in the first mural register in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 9. Част от сцената „Страшният съд“ в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 9. A fragment of the scene of the Last Judgment in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 10. Сцена „Мъченичество на Св. апостол Кодрат Атински и сцена „Мъченичество на Св. епископ Фока Синопски“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 10. The scene of the Martyrdom of the Holy Apostle Codratus of Athens and the scene of the Martyrdom Holy Bishop Phocas of Sinope from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 11. Сцена „Мъченичество на Св. апостол Кодрат Атински“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

III. 11. The scene of the Martyrdom of the Holy Apostle Codratus of Athens in the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodromos in the monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 12. Сцена „Мъченичество на Св. епископ Фока Синопски“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

III. 12. The scene of the Martyrdom of the Holy Bishop Phocas of Sinope in the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodromos in the monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 13. Сцена „Благовестие на Св. пророк Захария“ и сцена „Св. първомъченица Текла“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 13. The scene of the Annunciation to St. Zechariah the Prophet and the scene of the first virgin martyr Thecla from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 14. Сцена „Мъченичества на Св. Платон Анкирски, Св. дякон Роман Кесарийски и Св. отрок Варул“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 14. The scene of the Martyrdom of St. Platon of Ancyra, St. deacon Romanus of Caesarea and the St. boy Varulus from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 15. Сцена „Мъченичество на Св. Платон Анкирски“ от стенописния календар от 1591 г. в църквата „Успение Богородично“ в манастира Хумор, Молдова (по V. Dragut).

III. 15. The scene of the Martyrdom of St. Platon of Ancyra in the mural calendar of 1591 in the Church of the Assumption in the Humor Monastery, Moldova (after V. Dragut).

Ил. 16. Сцена „Св. пророк Авдий и Св. мъченик Варлаам“, сцена „Св. архиепископ Прокъл Цариградски и Св. преподобен Григорий Декаполит“ и сцена „Св. Въведение Богородично“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 16. The scene of the Holy Prophet Obadiah and the Holy Martyr Barlaam; the scene of the St. Proclus archbishop of Constantinople and St. Gregory of Decapolis and the scene of the Entry of the most Holy Mother of God from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 17. Сцена „Св. великомъченица Анастасия Фармаколитрия и Св. Хрисогон“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 17. The scene of the Holy Martyr Anastasia Pharmacolytria and St. Chrysogonus from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 18. Сцена „Мъчение на Св. Варлаам с огън“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

Ill. 18. The scene of the Torture of St. Barlaam with Fire in the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodigromos in the monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 19. Сцена „Св. великомъченица Анастасия“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

Ill. 19. The scene of the Holy Martyr Anastasia in the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodigromos in the Monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 20. Сцена „Св. 10 Критски мъченици“ и сцена „Св. преподобномъченица Евгения“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 20. The scene of the 10 Cretan Martyrs and the scene of the Holy Martyr Eugenia from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 21. Сцена „Св. 10 Критски мъченици“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

III. 21. The scene of the 10 Cretan Martyrs from the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodigrom in the Monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 22. Сцена „Св. Рождество Христово“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 22. The scene of the Nativity of Christ from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 23. Сцена „Събор на Св. Богородица „Знамение“, Св. свещеномъченик Евтимий Сардикийски и Св. Еварест“, и сцена „Мъченичество на Св. архидякон Стефан“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 23. The scene of the Council of Our Lady of the Sign, the Holy Hieromartyr Euthymius of Sardis and St. Evarestes, and the scene of the Martyrdom of the Holy Archdeacon Stephen from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 24. Сцена „Св. мъченик Трифон Апамейски“ и сцена „Св. Сретение Господне“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 24. The scene of the Holy Martyr Tryphon of Apamea and the scene of the Presentation of Christ in the Temple from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 25. Сцена „Св. Симеон Богоприемец и Св. Пророчица Анна“, сцена „Св. преподобни Исидор Пелусиотски и Св. преподобни Николай Студийски“ и сцена „Св. Агатия Добра и Св. Теодулия“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 25. The scene of Simeon the God-receiver and St. Anna the Prophetess, the scene of St. Isidore of Pelusium and St. Nicholas Studites, and the scene of St. Agatha the Good and St. Theodulia from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 26. Сцена „Мъчение на Св. Агатия“ – стенопис от края на XV в. в църквата „Св. Агатия“, департамент Пуи-де-Дом, Франция (по Кту69).

III. 26. The scene of the Torture of St. Agatha – a mural painting from the late 15th c. in St. Agatha's Church, Department of Puy-de-Dôme, France (after Kty69).

Ил. 27. Сцена „Мъченичество на Свещеномъченик Власий, епископ Севастийски“ и сцена „Св. Мелетий, епископ Антиохийски и Св. Антоний II, патриарх Цариградски“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

III. 27. The scene of the Martyrdom of the Holy Hieromartyr Vlasius, Bishop of Sebaste and the scene of the St. Meletius, Archbishop of Antioch and St. Antony II, Patriarch of Constantinople, from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 28. Сцена „Мъченичество на Св. епископ Власий Севастийски“ от стенописния календар от XVI в. в църквата „Св. Йоан Продром“ в манастира „Св. Дионисий“ в Атон (по P. Sofragiu).

III. 28. The scene of the Martyrdom of the Holy Hieromartyr Vlasius, Bishop of Sebaste in the mural calendar from the 16th c. in the Church of St. John Prodromus in the monastery of St. Dionysius in Mount Athos (after P. Sofragiu).

Ил. 29. Сцена „Мъченичество на Св. епископ Власий Севастийски“ и сцена „Св. епископ Мелетий Антиохийски“ от стенописния календар от 1532 г. в църквата „Св. Никола“ в манастира Пробота, Молдова (снимка П. Събев).

III. 29. The scene of the Martyrdom of the Holy Hieromartyr Vlasius, Bishop of Sebaste and the scene of St. Meletius Archbishop of Antioch from the mural calendar of 1532 in the Church of St. Nicholas in the Probota monastery, Moldova (photo P. Sabev).

Ил. 30. Сцена „Св. епископ Лъв Катански и Св. Агатон, папа Римски“ и сцена „Св. Тимотей и Св. Евстатий, архиепископ Антиохийски“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 30. The scene of St. Bishop Leo of Catania and St. Agathon, Pope of Rome and the scene of St. Timothy and St. Eustathius of Archbishop Antioch from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

Ил. 31. Сцена „Намиране мощите на Св. мъченици при Евгениевите Порти“ от календара в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Ill. 31. The scene of Uncovering of the relics of the Holy Martyrs at the Gate of Eugenius from the calendar in the gallery of Sts. Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo.

*Ил. 32. Сакос на митрополит Дионисий Московски (1581–1586 г.)
от Оръжейната палата в Кремъл (по Катядаша).*

*III. 32. The sakkos of metropolitan bishop Dionysius of Moscow (1581–1586)
from the Armory in the Kremlin (after Katyadasha).*

Ил. 33. Детайл от сакоса на митрополит Дионисий Московски (1581–1586 г.) с фигура на Св. Богородица с Младенеца (Знамение), архангели и лалета (по W. Denny, S. Krody).

III. 33. A detail of the sakkos of metropolitan bishop Dionysius of Moscow (1581–1586) with the figure of the Holy Mother of God with the Infant (Sign), Archangels and Tulips (after W. Denny, S. Krody).

Ил. 34. Детайл на кафтан с лале от втората половина на XVI в. в Топкапъ сарай, Истанбул (по M. Sözen).

III. 34. A detail of a caftan with a tulip from the second half of the 16th c. in Topkapı Saray, Istanbul (after M. Sözen).

Ил. 35. Общият притвор на църквите в Печката патриаршия, Сърбия, със стенописния календар от 1565 г., каменен трон и пейка (по Н. Строчка).

III. 35. The common narthex of the churches in Pécs Patriarchate, Serbia, with the mural calendar of 1565, a stone throne and a bench (after N. Strocka).